

Ғофуржон Сатимов

**МАРКАЗИЙ ОСИЁ
ВА ҲИНДИСТОН ТАРИХИДА
БОБУРИЙЛАР ДАВРИ**

Шарқ халқлари тарихидан лавҳалар

Ғофур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи
Тошкент — 2008

Сатимов, Ғ.

Марказий Осиё ва Ҳиндистон тарихида Бобурийлар даври: Шарқ халқлари тарихидан лавҳалар/ Ғофуржон Сатимов; Халқаро Бобур фонди. – Тошкент: Ғофур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2008. – 296 б.

Таниқли бобуришунос олим, инглиз тарихчиси Уильям Эрскиннинг «Бобур Ҳиндистонда», ҳинд тарихчиси Л. П. Шарманинг «Бобурийлар салтанати», америкалик олим С. М. Беркнинг «Акбар – бобурийларнинг энг буюғи», европалик шарқшунос Румер Годеннинг «Гулбадан» каби асарларининг таржimoni Ғофуржон Сатимовнинг узоқ йиллик илмий излашлари самараси ўлароқ юзага келган ушбу китобда ҳам темирйозда шоҳ, буюк шоир ва давлат арбоби, Ҳиндистондек мамлакатда қарийб уч ярим аср ҳукм сурган бобурийлар сулоласининг асосчиси Заҳриддин Муҳаммад Бобурнинг ҳаёт йўли, тоғу тахт учули кечган умри, саркардалик қобилияти ҳамда Ҳумоюн, Акбар, Жаҳонгир, Шоҳ Жаҳон, Аврағзеб каби бобурийзодаларининг ҳукмронлик даври, яратувчилик ишлари, адабиёт ва санъат соҳасидаги ҳомийликлари, қурдирган обидалари ҳақидаги тарихий ҳикоялар ўз ифодасини топган.

Китоб бобурийлар тарихига қизиқувчи аспирантларга, тарихчиларга, олий ва ўрта таълим муассасалари талабаларига, қолаверса, кенг ўқувчилар оммасига мўлжалланган.

ББК 63.3(54)

ББК 63.3 (5Ҳин)

С 4702620404–28 қатъий буюртма, 2008
М 352(04) – 2008

© Ғофуржон Сатимов,
Ғофур Ғулом номидаги
нашриёт-матбаа ижодий
уйи, 2008 й.

ISBN 978-9943-03-132-6

МУҚАДДИМА

Мустақил мамлакатимизнинг барча жабҳаларида олиб борилаётган ижобий ислоҳотлар миллий уйғониш даврига кирган Марказий Осиё халқларининггина эмас, балки буюк соҳибқирон Амир Темури салтанати таркибига кирган мамлакатлар тарихи ва маданиятига, хусусан, ўзбек давлатчилиги тарихига келиб чиқсада илмий ўрганишни муҳим зарурат қилиб қўйди. «Мозийга қараб иш кўрмоқлик хайрлидир», дейдилар.

Бизга маълумки, Мовароуннаҳр тарихида ўчмас из қолдирган, Афғонистон, Покистон ва Ҳиндистон тарихида мисли кўрилмаган бурилишлар ясаган, бу мамлакат халқларининг маданий, ижтимоий ва иқтисодий ҳаётида сезиларли из қолдирган буюк давлат арбоби, моҳир саркарда, забардаст шоир, ахлома ва меъмор, баркамол инсон — теурий шаҳзода Заҳриддин Муҳаммад Бобур Ҳиндистонда бобурийлар салтанатига асос солди ва бу салтанат тарқоқ мамлакатнинг сиёсий бирлигини таъминлади ва унинг гуллаб-яшнаши учун асрлар оша ижобий таъсир кўрсатган.

Бобур ва бобурий шаҳзодаларнинг ҳаёт йўли, беқиёс бунёдкорликлари, давлат бошқарувидаги ислоҳотлари, қолаверса, уларнинг инсоний қиёфалари ватандошлари қалбида катта қизиқиш уйғотиши шубҳасиз.

Ҳиндистонда бобурийлар салтанати ўрнатилгандан буён 480 йиллик вақт ўтган бўлса-да, муаррихлар ва маҳаллий халқ ҳали-ҳануз уларнинг номларини алоҳида эҳтиром билан тилга олади. Бобурийлар сулоласи ҳақида нафақат Шарқ, балки Фарб мамлакатларида, шу жумладан, Буюк Британия ва АҚШда ўнлаб илмий-тарихий ва адабий-бадий асарлар яратилган. Бу асарларнинг аксарияти бобурий шаҳзодаларнинг замондошлари томонидан ёзилган бўлиб, улар

булиб ўтган воқеаларда шахсан ишпирок этганлар. Бу асарлар Ҳиндистонда қарийб уч ярим асрга яқин ҳукмронлик қилган бобурийлар сулоласи ҳақида қимматли маълумотлар беради.

Бу сулола ўзининг 332 йиллик тарихи давомида салтанатипиш қудрати ва адолатли давлат бошқаруви билан дунё аҳлини ҳайратта солгани ҳамда келажак авлодларга битмас-туганмас маънавий мерос қолдиргани рост. Бу маънавий меросни ўрганиш ва салтанат асосчиси Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг она-Ватани Ўзбекистонда тарғиб ва тавсиф этиш биз учун ҳам фарз, ҳам қарзидир. Зеро, бу сулола ўзга мамлакатда ҳукмронлик қилган бўлса-да, уларнинг қон томирлари туркий қавмга, яъни ўзбекларга келиб туташади ва шу боис уларнинг маънавий мероси бизда миллий гурур ва ифтихор ҳиссини уйғотиши табиий ҳолдир.

Диний ақидага кўра, мамлакат ҳукмдори Аллоҳнинг ердаги соясидир. Унга берилган ҳуқуқ ва имтиёзлар Парвардигорнинг ўз суюкли бандасига ҳады этган инояти ва марҳамати ҳисобланади. Буюк соҳибқирон Амир Темурни буғун жаҳон халқлари ана шундай улуғ мартаба эгаси деб тан олганлиги айни ҳақиқатдир. «Подшоҳ амри – Худо амри» ёки «Подшоҳ амри вожибдир» каби ибораларнинг келиб чиқиши ва раиятнинг унга итоат этишининг боиси ҳам ана шунда. Мамлакат ҳукмдорига бу қадар ҳурмат ва итоатнинг сабабини ҳам ушбу юртдаги адлия ишларининг адолат тамойиллари асосида ташкил этилишида, деб билмоқ жоиз. Соҳибқироннинг «Куч – адолатдадир» деган шиори ҳам айнан ана шу адолат тамойили маҳсулидир.

Биз ушбу китобни дунё юзини кўришида хорихда яратилган тарихий манбаларга суяндиқ ҳамда Бобур томонидан асос солган буюк салтанатнинг энг гуллаб яшнаган даврини ёритишга, аниқроғи, бу салтанат тарихида мавжуд маъмурий давлатчилик бошқаруви тизими, унинг пойдеворини мустаҳкамлаш ва қудратини янада оширишга муносиб ҳисса қўшган қатор бобурий шаҳзодаларнинг салтанат юритиш маҳорати, шахсияти, инсоний қиёфаси, қолаверса, уларнинг мамлакат тарихида тутган ўрни ҳақидаги айрим мулоҳазаларни ҳурматли китобхонлар эътиборига ҳавола қилмоқни ният қилдик. Бобурийлар давлати ўрна-

тилган кундан Аврангзеб ҳукмронлигининг сўнгги куни-
гача бўлган давр 180 йиллик тарихни ўз ичига олади ва бу
салтанатнинг бошқа даврларига нисбатан энг ривожланган
ҳамда тараққий этган бой даври ҳисобланади. Аврангзеб
ҳукмронлигидан кейинги давр эса салтанат тарихида сўниш
палласи бўлиб, бу давр алоҳида талқиқот мавзуси ҳисоб-
ланади.

1-боб. XV АСРДА МАРКАЗИЙ ОСИЁДАГИ ИЖТИМОИЙ-СИЁСИЙ ВАЗИЯТ

XIII асрда бошланган мўғул истилочиларининг Марказий Осиё ва Эронга қилган ҳарбий юришлари натижасида бу ўлкаларнинг ижтимоий-сиёсий қиёфаси тубдан ўзгарди ва бунинг натижаси ўлароқ янги ижтимоий, иқтисодий ва сиёсий вазият юзага келди. Мўғулларнинг хоҳиш-истагига қарши турган шаҳар-қишлоқлар ер билан яксон қилиниб, баъзилари эса ер юзидан бутунлай супуриб ташланди, маҳаллий аҳолининг қалбига кўркув ва даҳшат солинди. Мўғул босқинчилари томонидан келтирилган офат ва вайронагарчиликларга қарамасдан, мўғул хон ва хоқонлари маҳв этилган ҳудудларга ўрнашиб, аста-секин янги маҳаллий шароитга мослаша бошладилар.

Сиёсий нуқтаи назардан қараганда мўғуллар Марказий Осиё, Эрон ва Шарқий Евроосиёнинг бепосн ҳўл ҳудудларига шундай сиёсий бошқарув тизимини ўрнатдики, бу тизим бир неча асрлар давомида бу ўлкаларда ҳукмрон бошқарув тизим бўлиб келди. Чингизхондан мерос мўғул хонларининг бошқарув тизими, асосан, босиб олинган ҳудудларда истиқомат қилувчи маҳаллий турк қавмлари сардорларига таяниб иш кўрарди. Чунки улар ишлаб чиқариш жараёнида иштирок этмасдан, асосан, маҳаллий аҳолидан олинадиган солиқ ва йиғимлар, шунингдек, ўлпонлар ҳисобига тирикчилик қилардилар. Натижада мўғул-турк услубига асосланган янгича қоришиқ ижтимоий-сиёсий вазият шаклланди ва шунга асосланган янгича бошқарув тизими ҳам юзага кела бошлади. Ҳатто Эронда марказлашган қудратга эга бўлган бошқарув тизими ҳам (1256–1356) аста-секин чекиниб, ўз ўрнини ҳукмронликни қўлга киритган кичик давлатларга бўшатиб берди. Бағдод ва Озарбайжонда (1336–1432) жалойирлар, Озарбайжоннинг бир қисми ва Ироқда Қорақўй туркманлари қавмига мансуб туркманлар (1380–1468), шар-

қий Анатолия (ҳозирги Туркияда) ва Озарбайжоннинг яна бошқа бир қисмида Оққўй қавмига мансуб туркманлар (1378–1508), Шерозда музаффарийлар сулоласи (1314–1393), Ҳиротда картлар қавмига мансуб ҳукмдорлар (1260–1381) ўз ҳукмронликларини ўрнатдилар.

Мовароуннаҳр худудида турк ва мўғул қавмлари фойдаланадиган тил асосан, туркий тил бўлиб, маҳаллий аҳоли эътиқод қиладиган дин эса ислом дини эди. Маъмурий бошқарув аппаратида маҳв этилган худуддаги аҳолининг каттагина қисми мулоқот қилувчи аҳоли тили — форс тили эгаллади. Маъмуриятдаги амалдорлар таркибини ўша даврга хос бўлган араб, форс ва туркий усулда таълим олган кишилар ташкил қиларди. Маъмурий бошқарув аппарати, асосан, кўчманчи мўғул-туркий тизими асосида ташкил этилган эди.

XIV асрнинг ўрталарига келиб Чигатой хонликлари иккига бўлинди. Уларнинг бири Қозонхон (1343–1346) бошчилигида Мовароуннаҳрни эгаллади. Бу худуд кейинроқ Амир Темур қўл остига ўтди. Чигатой улусининг Талас ва Чу водийлари, Иссиққўл, Или дарёси агрофлари ва Манас водийларидан иборат — Мўғулистон деб атаган иккинчи қисми эса қудратли дўғлат уруғи сардорлари томонидан хон кўтарилиган Тўғлоқ Темур (1347–1363) қўл остида бирлашди. Мўғул хони Вайсхоннинг вафотидан сўнг (1429), унинг икки ўғли Юнусхон ва Эсон Бўғахон ҳукмдорлик тахти учун узоқ йиллар бир-бири билан курашди ва курашлар ниҳоясида мўғуллар Эсон Бўғахоннинг голлиблигини тан олди. Юнусхон эса Самарқандда, Мирзо Улугбек ҳузуридан паноҳ топди ва кейинги умрининг бир қисмини Шерозда ўтказди. 1456 йилга келиб темурийзода Абусаид мирзо Юнусхонни сургундан чақириб, уни хон сифатида тан олди, укаси Бўғахонга қарши юриш қилиш учун етарли қурол-аслаҳа ва аскарлар бериб, Мўғулистонга юборди. Юнусхоннинг ғарбий Мўғулистонда тўплаган куч-қудрати ва обрўсининг юқори бўлишига қарамай, шарқий Мўғулистонда укаси Эсон Бўғахон (1462 йилда) вафот этгунча ҳукмронлик қилаверди. Унинг ўрнини дастлаб ўғли, кейинроқ невараси эгаллади. Бироқ (1472 йилда) унинг невараси ўлдирилгандан кейин Юнусхон бутун Мўғулистон худудида ҳокими мутлақ сифатида ўз ҳукмини ўрнатди.

1.1. Темурийлар даври. Сийёсий вазият

XIV аср охири ва XV аср бошларида соҳибқирон Амир Темур бошчилигида туркий қавмлар томонидан мўғул хонларига қарши олиб борилган тинимсиз жанглар ва озодлик ҳаракатлари натижасида Марказий Осиё, Хуросон ва Эроннинг каттагина қисми (1370—1506) темурий шаҳзодалар қўлига ўтди. 1370 йилга келиб Амир Темур Чингизхоннинг иккинчи ўғли Чигатой авлодлари ҳукмронлик қилаётган улкан ҳудудни ўз тасарруфига ўтказди. Чигатойхон улусига мансуб мўғуллар билан чапишиб кетган бу қавм ўзини Чигатой турклари деб атарди. 1363 йилда Амир Темур шарқий Туркистонга ҳукмронлик қилаётган Чигатойхон авлодига мансуб Итёсхўжахон устидан ғалаба қозониб, ўша пайтдаги Мовароуннаҳрнинг ҳақиқий ҳукмдори Қозонхоннинг қизига, кейинроқ эса, Амир Ҳусайннинг вафотидан кейин, унинг беваси Дилшод Оғачага ҳам уйланиб, хоп авлодига куёв бўлди ва «Кўрагон» (хоннинг куёви) унвонини олди. Шу билан Амир Темур Мовароуннаҳрнинг дастлабки ва ўша пайтдаги ҳукмдорлари билан қудда-андачилик ришталарини боғлади.

Амир Темур Ҳиндистондан Анатолия (Туркия)гача бўлган ҳудудда ўз ҳукмини ўрнатди. Шунчалик улғу қудратга эгаллигига қарамасдан у ҳаётлик пайтида мамлакатда чингизийлар томонидан ўрнатилган қонун (ясоқ) ва удулларга риоя қилар эди. Бироқ, унинг вафотидан сўнг Хуросон ва Мовароуннаҳрда темурий шаҳзодалар давлат бошқарувида маълум ислохотлар ўтказиб, юртни ўз билганларича бошқара бошладилар.

XV аср охирига келиб темурийлар сулоласи мамлакатнинг ҳақиқий ҳукмдори мавқеига эришдилар. Натижада улар Марказий Осиё ва шарқий Эронда ўз мавқеларини шундай даражада мустаҳкамлаб олдилар ва чингизийларга мансуб «улғу хон»лар эгаллаб турган мавқеларидан қонуний тарзда суриб ташлаб, уларнинг ўрнини эгалладилар ва мамлакатда ўз саттанатларини ўрнатдилар. Темурийлар ва чингизийлар ўртасидаги муносабатлар аввал қай тарзда бўлгану, энди замон тақозоси билан, қандай вазият юзага келгани ҳақида Султон Абусаид мирзонинг Юнусхонни тутқунликдан, яъни Шероздан чақириб, унга яна хонлик сарпосини кийдириб, Мўғу-

листонга хон сифатида жўнатаётганда айтган гапларидан хулоса чиқариш мумкин.

Гап шундаки, Абусаид мирзо ҳукмдорлик тахтини қўлга киритгач, кўчманчи туркийларнинг қудратли сардори Абулхайрхоннинг мурувватига сазовор бўлиб, Самарқандни унинг зулмидан сақлаб қола олди ва кейинчалик Мовароуннаҳр, шимолий Эрон ва Афғонистон, шунингдек, Меҳрон қўлларига бўлган ҳудудларда ўз ҳукмини ўтказадиган даражада мустаҳкамланиб олди. Мирзо Улуғбек вафотидан кейинги тўс-тўполонда, ўша пайтда «Улуғ хон» мақомида турган Юнусхоннинг укаси Эсон Бўғохон Мовароуннаҳрни босиб олди ва юртни талаб, Тошкент ва Сирдарёнинг шимолидаги анчагина ерларни ўз тасарруфига ўтказиб олган эди. Бундан аввалроқ, Вайсхон вафотидан кейин ака-ука Юнусхон ва Эсон Бўғохон ўртасида тахт учун бўлган жангларда Юнусхон мағлуб бўлиб, Самарқандга келган ва у ердан Абусаид мирзонинг тавсиясига биноан Шерозга жўнатилган эди. Мавжуд сиёсий вазиятдан усталик билан фойдаланиш пайига тушган Абусаид мирзо Шерозда сургунда турган Юнусхонни ўз ҳузурига чорлаб, уни укаси Эсон Бўғохонга қарши қайраб, аввалги мавқеини тиклашга ундади ва унга керакли қўшин ва турли анжомларни берди. Бу пайтда вазият темиррийлар фойдасига ўзгарган, улар мўғулларнинг аввалги ҳукмдорлигини тан олмай қўйган эди. Чунки темиррий шаҳзодалар қўл остидаги мамлакатларда ўз мавқеини ишонarli тарзда мустаҳкамлаб олган эдилар.

Бобур мирзонинг холаваччаси Муҳаммад Ҳайдар Мирзо Дўғлот қаламига мансуб «Тарихи Рашидий» асарида айтилишича, Абусаид мирзо Юнусхонни Шерозда тутқунликда юрган жойидан чақириб олиб, унга қарата шундай деган экан: «...энди менинг ҳукмдорлик давримда мустақиллигим шу даражага кўтарилдики, менга, менинг тепада туриб фармон қиладиган хоннинг умуман кераги йўқ. Ҳозир мен сендан гариблик чопонини ечиб, устинга шоҳона либос кийдириб, ўз юртингга хонлик қилиш учун юбораятман. Менинг шартим шундай: бундан буён сен ажлодларнинг сингари «Амир Темур ва унинг авлодлари авлоддан-авлодга менинг навкарларимдир», деб айтмайсан. Илгари шундай бўлган бўлса бордир, лекин ҳозирги вазият бошқача. Энди мен мустақил

ҳукмдорман, бошқалар ўзини менинг навкарим деб ҳисоблайди. Энди сен «дўстлик» деган тушунчадан «хизматкор» ва «хўжайин» деган маънони чиқариб ташлайсан ва аввалги хонлар каби ҳужжатларга «Темурий мирзоларга» деб ёзмасдан, ёзишмаларда дўстона муносабатни сақлайсан. Бундан буён авлоддан-авлодга ана шу тартибга риоя қилинади»¹.

Абусаид мирзонинг ўша пайтда қандай сиёсий мавқеда турганини мана шу сўзлардан ҳам англаб олса бўлади.

Давлат бошқаруви. Амир Темурнинг сиёсий ва ҳарбий ғоялари билан чингизийлар қўлаган ясоқ (қопун)лар ўртасида кўп ўринларда ўхшашлик бўлса-да, ҳал қилувчи ўринларда Амир Темурнинг ғоялари ўзининг яктолиги билан алоҳида аҳамият касб этади. Унинг бу борадаги қарашлари «Темур тузуклари»да муфассал баён этилган².

Темурийлар давлати, албатта, ҳарбий юришлар асносида юзага келган давлат, у ҳарбий маъмурият томонидан бошқариларди. Темурий шахзодаларнинг ва мансабдорларнинг исмига кўшиб айтиладиган ҳарбий унвонлар соддагина — «амир» (*амир қилувчи, қўмондон*) деб айтиларди. Уларнинг қудрати ошиб борган сари унвонлари ҳам «улгайиб», кейинроқ «шоҳ» ва «шаҳаншоҳ» (Абусаид мирзо, Бобур мирзо, Акбар мирзо ва Шоҳ Жаҳон) даражасига кўтарилдилар. Темурийлар ҳукмронлиги давридаги давлат бошқарувининг ўзига хос хусусиятларидан бири, улар ўзларидан юқорироқ мавқеда туриши мумкин бўлган ҳеч қандай халифани тан олмасдилар, ўзларини якка ҳукмдор, «ҳокими муғлақ» ҳисоблар эдилар. Ваҳоланки, турк султони раҳбарлик қилган халифалик 1517 йилда барҳам топган.

Туркий-мўғул ҳамжамияти маъмурияти нўён, амир, бек ва баҳодир (ботир) каби энг юқори мансаб эгалари томонидан бошқариларди. Уларнинг қўл остида ўз ихтиёри билан ёлланган навкарлар, оддий фуқаро (райят) ва хизматкорлар бўларди. Уруғ-қабилачилик асосида юзага келган конфеде-

¹ Мухаммад Хайдар мирзо. Тарихи Рашидий. Перевод с персидского А.Урунбосва, Р.П.Джалиловой и Л.М.Епифановой. — Т., «Фан» АН-РУз, 1996. — 107-бет.

² Темур тузуклари. Форсчадан А.Соғуний ва Ҳ.Кароматов таржумаси. — Т., 1996.

рация шаклидаги бу бирикмалар баъзан мунтазам равишда, баъзан маълум муддат давомида ўзаро бирикиб, қўшин ҳосил қиларди. Қўшинни ташкил этувчи қисмлари авлоддан-авлодга ўтиб келаётган удум асосида ёки ўзининг қўмондон ёки қабила бошчилигида бўлган шахсий садоқати асосида унинг атрофига бирикади, лекин бу бирикишни муқим сиёсий иттифоқ деб бўлмас эди. Туркий-мўғул тоифа вакиллари деярли ҳарбийлашган гуруҳ тарзида кун кечирар, улардаги қўшин раҳбарларида энг юқори мансабли 10 минг кишилик армияга қўмондонлик қиладиган туманбошилар турарди. Ушдан қуйроқ поғонада минг кишига раҳбарлик қилувчи мингбоши (беги), сўнгра юз кишига етакчилик қилувчи юзбоши (беги) ҳамда 10 кишининг сардори бўлмиш ўнбошилар кирарди.

Ҳарбий юришга тайёрланган қўшин одатда қуйидаги тартибда ташкил этиларди: ўнг қанот (баронғор), марказ (қўл) ва чап қанот (жавонғор). Ушбу бўлинмаларга ҳукмдорнинг ўзи ва энг яқин ишонган кишилари ёки ўғиллари тайинланарди¹.

Шу аснода темурий шаҳзодалар турли восита, шу жумладан, дипломатик усуллар ёрдамида давлатни бошқариш тизгинини ўз қўлига ола бошладилар. Бироқ, кўп ҳолларда бошқарув аппарати томонидан чиқарилган фармонлар номига бўлса-да, ҳукмронлик тахтида ўтирган мўғул хонлари номидан эълон қилинарди. Темурий шаҳзодалар ўз измидаги ҳудудларини тобора кенгайтира бориб, қўл остидаги мамлакатларда мавжуд бошқарувнинг илғор усулларини ҳамда маҳаллий аҳоли турмуш тарзига хос ижобий турмуш тарзи ва маданиятини Марказий Осиёда ҳам йўлга қўя бошладилар.

Маданий ҳаёт. Темурийлар сулоласининг асосчиси Амир Темур (1336–1405) Қашқадарё вилоятининг Кеш (ҳозирги Шаҳрисабз) шаҳри яқинидаги Хўжа Илғор қишлоғида туғилиб, вояга етди. У ўша даврдаги ҳукмрон қавмлардан бўлмиш Барлос уругига мансуб бўлиб, Марказий Осиёда қудратли мавқени эгаллагач, бутун дунёда ўз ҳукмини ўрнатиш ва барча ўлкаларда адолатли бошқарув тизимини татбиқ этиш

¹ Бобурнома. – Т., 2002. – 51-бет.

ниятида жасорат билан юришга отланди. Салтанат кудратини ошириш, унинг ҳудудини кенгайтириш йўлида тинимсиз курашлар олиб бордики, умрининг охирига келиб бу салтанат Волга дарёсининг қуйи оқимидан Ҳиндистоннинг Жамна дарёсигача бўлган улкан ҳудудни қамраб олди, шунингдек, Кичик Осиё, Эрон ва Афғонистон ҳам унинг измида эди. Самарқанд эса ана шу бепоён салтанатнинг пойтахти сифатида гуркираб ривожланди. Самарқанднинг латифлиги Бобур мирзони ҳам кўп мафтун этган ва оҳанрабодек ўзига тортган. Бу ҳақда «Бобурнома»да шундай маълумот бор: «Рубъи маскунда Самарқандча латиф шаҳр камроқдур. Бешинчи иқлимдандур, шаҳри Самарқанддур, вилояти Мовароуннаҳрдур. Ҳеч ёғий қаҳр ва ғалаба билан мунга даст топмагон учун болдан маҳфуза (Алтоҳ томонидан муҳофаза қилинадиган) дерлар. Самарқанд ҳазрати Амир ал-мўминун Усмон замонида мусулмон бўлгондур»¹.

Амир Темур улкан салтанат соҳиби, жасур саркарда ва буюк давлат арбобиғина эмас, санъат ва маданиятнинг ишончли ҳомийси ҳам эди. Ҳарбий юришлар асносида маҳв этилган мамлакатлар: Эрон, Сурия, Туркия ва Ҳиндистондан моҳир ҳунарманд усталар, наққош, меъмор, мусаввир, хаттот, бастакор, олим ва фозилларни Самарқандга даъват қилди ва уларни ўз ҳимоясига олди. Уларга ўз маҳоратларини намойиш этишлари ва ўз ҳунарларини маҳаллий аҳоли орасида кенг ёйишлари учун қулай шароит яратиб берди.

Самарқанднинг шарқий йўнатишида Фарғона водийси ва унинг машҳур еттита шаҳари – Хўжанд, Исфара, Марғилон, Аҳси, Андижон, Косон ва Ўш шаҳарлари ястаниб ётади. Заҳириддин Муҳаммад Бобур туғилган Фарғона Марказий Осиёнинг Самарқанд ва Бухоро шаҳарларининг шарқий қисмида жойлашган, унинг аҳолиси асосан туркий халқлар ва қисман тожиклардан иборат бўлиб, асосан, темурийларга хос удум ва таомилларга риоя қилардилар.

Амударёнинг жанубий қисмидан шарққа қараб юрилса, Кобулга борилади. Бу йўл орқали Ҳиндистон ярим оролита ҳам бориш мумкин. Фарбга томон юрилса, улкан Хуросон вилояти ва темурийлар даврида гуллаб-яшнаган иккинчи

¹ Ўша асар, 58–59-бетлар.

пойтахт Ҳирот кўзга ташланади. Соҳибқирон Амир Темур ўзига пойтахт қилиб Самарқандни танлаган эди. Бироқ, унинг вориси ва ўғли Шоҳрух мирзо эса Ҳиротни (1405–1507) ўзига пойтахт қилди. Ҳирот XV аср давомида туркий-форсий турмуш тарзини ўзида уйғунлаштирган шаҳар эди. Аҳолининг шаҳар ва қишлоқлардан ташқарида истиқомат қилгани туркий-мўғуллардан ташкил топган қисми турли уруф ва қавмлар шаклида ярим кўчманчи тарзида яшарди. Улар ёзда тоғолди зона ва серўт қир-адирларга яйлоққа кетар, қишда қуйи пасттекисликлардаги ҳудудларга қишлоқ учун кўчиб келардилар. Марказий Осиёда зироатчилик учун қулай унумдор ва серҳосил ерлар мўл, чорвачиликка ўнгай яйловлар ҳам керагича топилади. Водийларни бир-биридан узундан-узоқ қорли тизма тоғлар ажратиб туради. Энг унумдор ерларни ўз ичига олган Фарғона ва Зарафшон водийларидаги тоғбағри яйловларида яшовчи чорвадорлар учун қишлоқни ўтказиш учун қулай паст-текисликлар ҳам бор эди.

Султон Ҳусайн мирзо ҳукмронлиги даврида (1470–1506) Ҳирот шаҳри ҳар қачонгидан ҳам гуллаб-яшнади, раиятнинг турмуш тарзи анча яхшиланди. Шоир, олиму фозил, ҳунарманд ва меъморларга катта ҳомийлик кўрсатилиб, улар ўзларининг санъатларини намоён қилдилар. Бу ҳақда Бобур шундай ёзади: «Яна Ҳири (Ҳирот)никим рубъи маснунда андоқ шаҳр йўқтур ва Султон Ҳусайн мирзонинг замонида мирзонинг тасарруфидан ва тақалтуфидан Ҳирининг зеб ва зийнати бирга ўн, балки йигирма тараққий қилиб эди, кўрмак орзуси хейли бор эди... Икки-уч кундан кейинроқдин Чилдухтарон ва Тошработ йўли билан Ҳирига мутаважжих бўлдим... Султон Ҳусайн мирзонинг замони ажаб замоне эди, аҳли фазл ва беназир элдиги Хуросон, батаҳсил Ҳири шаҳри мамту эди. Ҳар кишиниким бир ишга машғултиги бор эди, ҳиммати ва ғарази ул эдиким, ўз ишни камолга еткургай»¹.

Марказий Осиё, хусусан, Самарқанд ва Ҳирот ўша даврнинг турли маданият вакиллари ўзида мужассам этган, бетакрор санъат, адабиёт ва ҳунармандчилик марказига айланди. XV аср давомида Амир Темурнинг Самарқанд ва

¹ Бобурнома. – Т., 2002. – 137, 143, 147-бетлар.

Ҳиротдаги ворислари дунёнинг манаман деган ноёб усталари томонидан яратилган гўзал ва бетакрор кошоналарда энг ноёб буюмлар, асбоблар, безак ва тақинчоқларга бурканиб, энг буюк санъат асарлари ва адабиёт намуналаридан баҳраманд бўлиб яшадилар. Уларнинг ҳомийлигида кўзни қамаштирадиган ноёб амалий санъат, адабиёт ва ҳунармандчилик асарлари яратилди. Яратилган меъморий обида, ҳунармандчилик маҳсулотлари, бадий, диний ва итмий адабиётлар ҳали-ҳануз дунё аҳлини мафтун этиб келади. Уларни кўрган киши шоҳона қудратни ва инсон ақл-заковатини нималарга қодир эканлигига тан бермай иложи йўқ. Амир Темур ҳаёт пайтида ўз фарзанд ва набираларини, шунингдек, қўл остидаги халқларни ўзаро ҳурмат, инсоф-тавфиқ, адолат тамойилларига амал қилишга ва Аллоҳдан қўрқиб яшашга даъват этарди ва ўзи ҳам шунга амал қиларди.

Темурий шаҳзодаларнинг эришган муваффақиятларининг асосий омилларидан бири, уларнинг маърифатли, маданиятли, итмти ва давлат бошқаруви соҳасида яхши тажрибага эга бўлганликларидан далолат беради. Туркий-муғулча аснода шакллантирилган шаҳзодаларни тарбиялаш тизими шундай самарали бўлиб чиқдики, бу тизимдан эроний сафавийлари сулоласида ҳам кенг фойдаланиладиган бўлдилар¹.

Темурий шаҳзодалар ёшчиликларида онаси томонидан қариндоши (тоғаси) ихтиёрига тарбияланиш учун берилиб, бу киши(тарбиячи)га «атка» ёки «аткабеги» унвони берилган. Кўпинча, бу киши «вакит ота» деб ҳам юритилган. У киши шаҳзодага оталик қилади: унга таълим беради, тарбиялайди, ҳарбий ҳаракатлар, жисмоний машқларни ўргатади ва шаҳзодада шоҳона одоб-ахлоқ меъёрларига риоя қилишнинг малага ва кўникмаларини шакллантиради. Одатда, тарбияланаётган шаҳзода бек атқаси ҳузурида яшайди. «Бобурнома»да айтилишича, Бобурнинг отаси Умаршайх мирзо ҳалокатта учраб вафот этганда, Бобур мирзо Андижондаги чорбоғда, укаси (ота бир она бошқа) Носир мирзо эса Косонда аткабеги Вайс Лоғарий ҳузурида эди. Бобур ўзининг болалиги ҳақида маълумот қолдирмаган, бироқ унинг болаликдаги атқаси дастлаб отаси Умаршайх мирзонинг энг садоқатли ва

¹ The Baburnama. By W. Thackston. New York, Introduction , xxxcii.

обрўти бекларидан Шайх Мазидбек бўлгани ҳақида хабар беради. Бобур мирзонинг айтишича, «Умаршайх мирзо қошида андин улутроқ бек йўқ эди»¹.

Одатда, ёш шаҳзодаларга ўсмирлигидаёқ бирон-бир шаҳар ёки вилоят ҳокимлиги берилади. Ушанда 12 ёшида Андижон ҳокимияти Бобур мирзога берилган эди. У расмий лавозимини эгаллаш учун Андижонга келганда Бобоқули исмли киши унга «эшик оға» (доруга, маслаҳатчи) қилиб тайинланган бўлиб, унга аткалик ҳам қилган экан.

Шаҳзодага атка томонидан бериладиган ҳарбий, жисмоний ва ахлоқий тарбиядан ташқари, унинг диний тарбияси ва дин соҳаси, шунингдек, дунёвий илмлар бўйича таълим олиши учун ўша даврнинг етакчи олимларидан муаллим ҳам тайинланарди. Бу борада Бобур мирзога ҳазрати Эшон Хожа Носириддин Убайдуллоҳ Аҳрори Валийнинг садоқатли ва ихлосманд муридларидан Хожа Мавлоно Қози муаллим этиб тайинланган. Қозиник тажрибасига эга бўлган бу кишининг тарбия ва таълими, албатта, Бобурнинг ҳуқуқий қарашларининг шаклланиши, унга инсоф ва адолат деган тушунчаларнинг шаклланишида муҳим роль ўйнайди.

Хожа Убайдуллоҳ Аҳрори Валий нақшбандия тариқатининг Самарқандда, нафақат Самарқандда, балки бутун Марказий Осиёда катта обрўга эга бўлган йирик вакиллари билан бири эди. У ҳақда Бобур мирзо катта ҳурмат билан сўз юритади. Бобур мирзо ўсмирлик пайтида Хожа Мавлоно Қози унинг диний эътиқодини шунчалик соф ва покиза тарзда шакллантирган эдики, ўзининг гувоҳлик беришича, унинг бир неча бор шароб ичкиси келса ҳам, у ўз ирода кучини ишга солиб, бу қабиҳ ниятдан бир неча бор воз кечган экан.

Ёшлигиданоқ отасининг қўл остидаги вилоятлардан бирига ҳокимлик қилиш учун юборилган темурий шаҳзода раиятни бошқаришнинг маъмурий ва ҳуқуқий усулларининг на ўрганиб қолмай, уларнинг урф-одат ва миллий анъаналарини, қолаверса, маҳаллий аҳолининг қизиқишини ҳам ўрганиш имконига эга бўлади.

¹ «Бобурнома». – Т., 2002. – 41-бет.

1.2. Ижтимоий вазият

Чигатой турклари деб аталмиш Марказий Осиё аҳолиси Чингизхоннинг иккинчи ўғли Чигатойхонга берилган улус аҳолиси бўлиб, бу улусга Иссиққул воҳаси, Балхаш кўпининг жануби-шарқий қисмидаги Ити дарёси қирғоқ худудларида истиқомат қилувчи аҳоли, Чу водийсининг шарқий қисми, Талас водийси, Қашқар вилояти ва Мовароуннаҳр худуди кирарди. Кейинроқ бу улусга Бешбалиқ, Турфон, Куча ва туркийда сўзлашувчи уйғурлар (Қашқар) ҳам қўшиб берилган эди. Ушбу мамлакатлар аҳолиси Чингизхон мулкининг қоқ марказида жойлашган бўлиб, Чигатой улусини ташкил қиларди¹.

Таркиби мўғуллар ва қисман туркийлардан иборат бу дафал даштгий кўчманчилар Дашти Қипчоқда чингизий хонлардан Ботухон атрофида шаклланган бўлиб, асосан, Орол денгизининг шарқи-шимолий қисмидаги чўлларда истиқомат қилишарди. Улар Жўжихоннинг бешинчи ўғли Шайбонийхон қўл остида бирлашган эдилар. 1320 йилда Ботухоннинг ворисларидан бўлган Ўзбекхон ислом динини қабул қилди ва унга эргашган аҳоли ана шу даштгий кўчманчи ўзбекларни ташкил қиларди. Лекин XV аср охирларига келиб улар ўша Шайбонийзода Абулхайрхон байроғи остига тўпланиб, темурийларга қарши отланган катта кучга айландилар. Уларни даф қилиш мақсадида Амир Темур кўплаб курашлар олиб борди.

Темурий шаҳзодалар мўғуллардан Мовароуннаҳр ва Хуросон давлатини тортиб олган пайтда бу худуддаги жамият аъзолари икки тоифадан: туркий-мўғул ва форсий маданиятга мансуб эди. Бу ҳар иккала маданият вакиллари бири-бирини тўлдирган ҳолда ёнма-ён яшарди. Улар давлат бонқарувиغا ҳам икки хил йўл билан ёндашар эди. Туркий-мўғулча удумга риоя қиладиганлар жамиятда ҳарбий сиёсат², форсийда сўзлашувчи тоифа эса кўпроқ фуқаровий сиёсат олиб боришга мойил эдилар.

¹ *Мирзо Улуғбек. Улуси арбаъа. («Тўрт улус тарихи»); Ҳайдар Мирзо. Тарихи Рашидий. – Т., 1996.*

² *Бобур аждодларининг мўғулча удумга риоя қилишлари ҳақида қаранг: Бобурнома. – Т., 2002.*

Шаҳар ва қишлоқларда муқим ўрнашиб, ўтроқ турмуш кечирадиган маҳаллий аҳолини сартлар деб атадилар¹. Улар шаҳар ва қишлоқ маъмуриятидаги мансабдор, савдогар, ҳунарманд, деҳқон ва оддий хизматчилар бўлиб, асосан, форстожик ва туркийда мулоқот қилар эдилар². Ўша даврдаги Эуксин (ҳозирги Амударё) дарёсининг шимолий қирғоғидан юқорида ястаниб ётган чўл ҳудудида истиқомат қилувчилар, шунингдек, қадимги Самарқанд ва Бухоро вилоятлари аҳолиси, асосан, форсий маданият ва улуғларга риоя қилардилар.

Ўтмишда улар ярим буддист, ярим шомон бўлсалар-да, мамлакатнинг шарқий қисмидаги кўплаб аҳоли Самарқанд ва Бухоронинг ислом динига садоқатли кишиларига кўшилиб, ислом динининг афзалликларини тушуна бошладилар. Шаҳар маданий ҳаётдан бутунлай беҳабар бу даштний мўғулларни Бобур ҳам ўз хотираномасида муносиб баҳолаган³. У кичик тоғаси Султон Аҳмадхон ҳузурига келганда унинг турмуш тарзига танқидий назар ташлаб, шундай ёзади: «Кичикроқ чодир тикибдурлар. Ёқа ерда (*чекка жойда* — *F.C.*) улғайгани учун чодир ва ўлтирур ери бетакалтуфона ва қозоқона (*ғарибона*) эди. Қовун ва узум рикобхона (*отхона*) ашёси тамом ўзи ўлтирур чодирда — ўқ эди»⁴.

Муҳаммад Ҳайдар мирзо мўғуллар ҳақида шундай деб ёзади: «У (мўғул)ларнинг кўпчилиги ўтроқ ҳолда бирон-бир қишлоқда яшамаган, яъни бирон-бир маданий ҳаёт тушунчасидан хабардор эмас. Улар тоғларда яшайдиган ёввойи ҳайвонлардек ваҳший эдилар»⁵.

Бобур яшаган даврга келиб Чигатоёй улусида истиқомат қиладиган мўғуллар ҳам туркийда сўзлашар ва маҳаллий аҳоли билан қоришиш натижасида улар ўзларининг асл тили ва маданиятини бутунлай унутиб юборган эди ва кўпинча уларни маҳаллий туркий қавмлардан фарқлаш қийин кечарди. Бобур гапирган ва ёзув ишларини олиб борган тил чигатоёй туркий тили деб аталиб, Чигатоёй улусининг барча ҳудудида шу тилда сўзлашишлар

¹ У.Эрскин. Бобур Ҳиндистонда. — Т., 1998, Инглизчадан Ф. Сати-мов таржумаси.

² Ўша асар.

³ Бобурнома. Т., 2002.

⁴ Бобурнома. Т., 2002, 94-бет.

⁵ Муҳаммад Ҳайдар мирзо. Ўша асар.

эди. Лекин бу тил ҳозирги замон туркий тиллардан (масалан, ўзбекча туркий, қирғизча туркий, туркча туркий тиллардан) фарқ қиларди. XV аср охирига келиб Мўғулистон сардор ва олим уламолари теурийзодаларнинг маданият жиҳатдан анча тараққий топган, санъат, адабиёт, ҳунармандчилик ва савдо ривожланган марказлари билан доимий алоқада бўлиб турдилар. Шу тарзда Юнусхон ҳам умрининг анчагина қисмини теурийзодаларнинг Шероздаги саройида ўтказиб, бу ерда туркий-форсий муомала ва тавозе усуларини мукамал ўрганди ва Мўғулистонга қайтгандан кейин ҳам кундалик ҳаётида бу удум ва таомилларни тарк этмади. Бу ҳақда Муҳаммад Ҳайдар мирзо ўзининг Марказий Осиёдаги мўғул ва чигатой турклари тарихига бағишлаган ёзган «Тарихи Рашидий» асарида, аслида мўғул бўлган Юнусхон шахсида рўй берган ўзгаришлар ҳақида уни кўрган ва у билан суҳбатлашган Ҳазрати Хожа Носириддин Убайдуллоҳ тилидан шундай ёзади: «Мен Юнусхонни мўғул деб эшитганим, шу боис уни соқолсиз, туркийлашган, даштий (кўса) киши деб тасаввур қилган эдим. Мен уни биринчи бор кўрганимда, унинг юриш-туриши ва қадди-қомати туркийча, қалин соқолли тожикбашара киши эканига имоним комил бўлди. Бундай ноёб нуқт маданиятга эга бўлган ва хатти-ҳаракати гўзал киши тожик (сарт)лар орасида ҳам камдан-кам топиллади»¹.

Ҳақиқатан ҳам туркий-форсий усулда таълим олган, теурийлар сулоласининг бир асрлик ҳукмронлиги даврида уларнинг таъсири остида шаклланган ва тўлиқ маромига етган олий маданиятни шарқий Туркистондан Константинополгача бўлган ҳудудда яшовчи аҳоли орасида учратиш мумкин эди. Ирқи ва динидан қатъи назар бу аҳоли ўзаро мулоқотда туркийда, саройда эса форсийда эркин муомала қила олардилар. Шоир ва адиблар ҳам туркийда, ҳам форсийда мутолаа ва ижод қилардилар. Сўз мулкисининг султони Ҳазрат Алишер Навоий ва зукко шоир Заҳириддин Муҳаммад Бобур адабий мероси намуналари ушбу ҳақиқатни тасдиқловчи далилдилар. Хуллас, ўша давр учун ушбу маданиятга мойил кишининг форсийни билмоғи шарҳ эди. Чунки мумтоз адабиётнинг энг ноёб намуналари форсийда яратилган бўлиб, сарой маъмуриятидан чиқадиган ҳужжатлар ҳам форсийда ёзилган.

¹ *Муҳаммад Ҳайдар мирзо. Ўша асар.*

Бобурнинг отаси Умаршайх мирзо ҳам мумтоз адабиёт мухлиси эди. У умрининг кўп қисмини Ўз мулкининг ҳудудини акалари, қайнатаси ёки қайнагалари эгаллик қилаётган ҳудудлар ҳисобига кенгайтириш билан ўтказса-да, Бобурнинг ёзишча, отаси бўш пайтларида мумтоз адабиётнинг форсийда ёзилган энг ноёб намуналаридан бўлган Фирдавсийнинг «Шоҳнома» асарини, Румийнинг «Маснавий»ларини, шунингдек, Низомий ва Амир Хисрав Деҳлавийнинг «Хамса»ларини кўздан кўймас эди. «Бобурнома»да унда шоирона қобилият ҳам борлигига ишора қилинади, лекин Умаршайх мирзо шеър ёки ғазал борасида акаси Султон Маҳмуд мирзочаллик ижод қилмаган.

Бобурнинг амакиваччаси Бойсунгур мирзо ҳам «Оддий» таҳаллуси билан ғазаллар битган. Ҳиротдаги теурийи шаҳзодалар сингари Бобур ҳам ғазаллар девонини тузган. У ғазалнависликка астойдил киришган чоғларида тоғаси Султон Маҳмудхонга мурожаат қилар, бироқ ёшликда олган билими билан қотиб қолган тоғасидан мазмунли жавоб ололмасди. Ёш Бобурнинг тасавурида яхши таълим олган ҳар бир киши шеъринг, вазн, қофия каби тушунчалардан хабардор бўлмоғи даркор эди. Ўша даврдаги ижтимоий ҳаётдан ўрин олган ҳодисалардан бири нақшбандия тариқатининг шаклланиши ва ривожланишидир. Бу борада ўша давр ижтимоий ҳаётида сезиларли мавқега эга бўлган улуг зотлардан бири ва шу тариқатнинг йирик вакили ҳазрат Эшон Хожа Носириддин Убайдуллоҳ Аҳрори Валий ҳақида айрим маълумотларни эслатиб ўтиш жоиздир. Чунки, ул зот 1485 йилда Султон Аҳмад мирзо, Умаршайх мирзо ва Султон Маҳмудхонлар ўртасида Тошкент тахтини таллашиб рўй бериши мумкин бўлган даҳшатли урушнинг олдини олиб, катта савоб иш қилган ва мамлакат сиёсий ва маданий ҳаётида сезиларли из қолдирган шахсдир¹.

«Ҳазрат Эшон Хожа Носириддин Убайдуллоҳ Аҳрори Валийнинг муъжизати хислатлари ҳақида мен амакимдан бир ҳикоя эшитганман», деб ёзди Муҳаммад Ҳайдар мирзо ўз асарида. «Ҳазрат Хожа Убайдуллоҳ ҳузурида бўлган уламолар мажлисларининг бирида шаҳзода Султон Маҳмудхон ҳақида

¹ Ака-ука Умаршайх мирзо билан Султон Аҳмад мирзо ўртасидаги жанжаллар Мирхонднинг тарихий асарларида муфассал баён этилган.

сўз юритилиб, у ҳақда кимдир шундай деган экан: «Шаҳзода Султон Маҳмудхонга ҳайрон қоласан, киши. У киши ўта такаббур ва мағрур йигит». Бунга жавобан ҳазрати Эшон: «Бунақанги такаббур ҳукмдорнинг этагини тупроқ билан тўлғазамиз, — дебдилар. — Улуғворлик ва мағрурлик фақат Аллоҳга хос хислатдир, Султон Маҳмудхон ким бўпти, шугчалик такаббуркорликка берилиб?» Шу орада ҳазрати Эшонни зиёрат қилгани Султон Маҳмудхон мажлис бўлаётган хонақога кириб келибди. Намоз вақти бўлиб қолгани боис ҳазрати Эшон ўрнидан қўзғалиб қолибди. Намоз ўқиладиган жойнинг тўрида, яъни қибла томонида, кўмир солинган ўчоқ бўлиб, у чўғ бўлиб турган экан. Эшон айтибдики, намоз ўқиладиган қиблагоҳда олов турмоғи номаъқулдир, уни тупроқ ташлаб ўчирмоқ даркор. Мажлисда ҳозир бўлганлар кўпчилик бўлишига қарамай, улар орасидан Султон Маҳмудхон ўрнидан туриб, ўтирганлардан ўтни ўчиришни унга қўйиб бериштарини илтимос қилиб, ташқарига чиқибди ва чопонининг этагига тупроқ олиб кириб, у билан оловни ўчирибди. Чўғ ўчунча у бир неча бор эшикка чиқиб тўнининг этагида тупроқ олиб кирибди. Хон мажлисдан чиқиб кетгандан сўнг Эшоннинг башорати ижобат бўлганидан ҳамма ҳайратдан ёқа ушлабди.

Бу воқеалар Ҳазрати Мавлоно Сайид Муҳаммад Қозининг «Силсилат ул-орифин» асарида баён қилинган. Унда ҳазрати Эшон Убайдуллоҳнинг яратган мўъжизалари тасвирида шундай дейилган: «Ушбу мажлис шундай мўъжизакор бўлганки, мен (*Муҳаммад Қози*) ҳайратдан оғзим очилиб дастурхонни ағдариб юборибман. Мажлис охирида Ҳазрати Эшон дедилар: «Яхши бўлди. Энди биз жўнайтик, чунки бизлар ҳалдан ташқари тўйиб овқатландик ва бундай юкни кўпчилик бўлибгина кўтариш мумкин»¹. Дуодан сўнг мажлисда ҳозир бўлган уччала ҳукмдор ўз қўшини томон жўнаб кетди. Ҳазрати Эшон Хўжанд суви томон йўл олди ва дарё бўйида таҳорат қилди. Ўшанда мента (*Муҳаммад Қозига*) қараб сўради: «Мавлоно Муҳаммад, бизнинг бу ишмимизни тарихга ёза оласизми?»

Мавлоно Муҳаммад Сайид Қозининг айтишича, ҳазрати Эшоннинг ушбу топшириғи унинг «Силсилат ул-орифин» китобининг ёзилишига туртки бўлган экан.

¹ *Муҳаммад Ҳайдар мирзо. Ўша асар.*

Ана шу воқеадан кейин Султон Аҳмад мирзо Самарқандга, Умаршайх мирзо Фарғонага, Султон Маҳмудхон Тошкентга жўнади. Ўглининг кетидан Юнусхон ҳам Тошкентга келди. Унинг кетидан ҳазрати Эшон ҳам Тошкентга келиб, яна бир бор Юнусхон билан учрашди. Ҳар уччала ҳукмдор ўртасида тузилган ўша султ 1485 йилда бўлиб ўтди. Ҳазрати Эшон Убайдуллоҳ ўшанда бир оз вақт Тошкентда туриб, кейин Самарқандга қайтиб кетди. Ўша пайтдаги ҳукмдорлар ҳазрати Эшонга мурожаат қилиш зарурати туғилиб қолса, бу ишни унинг содиқ муридлари орқали амалга оширишди. Султон Маҳмудхоннинг бу ишдаги воситачиси, одатда, Мавлоно Муҳаммад Қози эди. Ўзининг итгимослари билан Султон Маҳмудхон Муҳаммад Қозига мурожаат қиларди. «Мен (Ҳайдар Мирзо) бу гапни Мавлоно Муҳаммад Қози ҳазратларининг ўзларидан эшитганман», деб ёзади Муҳаммад Ҳайдар мирзо¹.

Мўғул хонларининг кўпи 40 ёшга етмай оламдан ўтган. Юнусхон Тошкентда муқим ўрнашиб олгач, ўғли Султон Маҳмудхонга Самарқанд султони Султон Аҳмад мирзонинг қизи Қорақўзбегимни никоҳлаб олиб берди. Бу орада Юнусхон фалаж касалига чалиниб, икки йил тушакдан турмади ва 71 ёшида оламдан ўтди (1415–1486). У Тошкентда ҳазрати Шайх Ҳованди Тохур ётган мазорга дафн этилган².

Юнусхон ҳақида Муҳаммад Ҳайдар мирзо шундай ёзади: «Унинг табиати гўзал хислатларга бой эди. У Куръони каримни мутолаа қилар ва араб имлосида ёза олар, моҳир нотик ва шоир табиат инсон эди. У муаммоларни моҳирлик билан ҳал қилар, таниқли хаттот ва мусаввир ҳам эди. Шунингдек, фақат нозик таъб эгаларигагина хос қобилият эгаси эди. Мусиқа асбобларини чалар ва кўшиқ ҳам айтарди. Ўн беш йил давомида у ўз даврининг машҳур алтомаси Шарафиддин Али Яздийнинг шогирди бўлиб, ундан таълим олган. Кўп саёҳат қилган ва мусофирликни бошдан кечирган киши, зукко, синчков, узоқни кўра биладиган, қатъий иродали ва жасур инсон эди. Унинг авлодида унга тенг келадиган инсон бўлмаган. Унинг иккинчи қизи Қутлуғ Нигор

¹ Ўша асар.

² Ўша асар, 142-бет.

хоним билан Умаршайх Мирзо ўртасидаги никоҳдан Хонзода бегим ва Бобур Подшоҳ туғилганлар. Унинг *(Бобурнинг)* улугворлиги ва саъй-ҳаракатидан дунё лаззатланмоқда»¹.

1.3. Темурийлар салтанати инқирози

Темурийлар сулоласи ўз тараққиётининг энг юқори поғонасига кўтарилган пайтда Марказий Осиёда Чингизхон авлодларига мансуб ва тарихда «Шайбоний ўзбеклари» номи билан аталган, келиб чиқиши машҳур мўғул хони Абулхайрхонга бориб тақаладиган яна бир кўчманчи даштгий туркий-мўғул қавми пайдо бўлдики, буларнинг темурийларга қарши олиб борган шиддатли жанглири, асосан, муваффақият билан якунланди. Бу муваффақиятларга, албатта, темурий шаҳзодалар орасида юз бераётган низо ва ўзаро ноиттифоқлик, меҳр-муҳаббатнинг йўқлиги сабаб бўлди. Охир-оқибатда бундай ноҳамжиҳатликдан унумли фойдаланган шайбонийлар ушбу улкан сулоланинг қудратига катта путур етказди ва темурийлардан қолган-қутанларини очкўзлик билан эгаллаб олди.

1405 йилда Амир Темур вафот этгандан сўнг унинг салтанати таназзулга юз туга бошлади. Соҳибқироннинг салобати ва ваҳшати билан мустаҳкам тутиб турилган улкан салтанат чок-чокидан сўкилди. Ушбу салтанат тахтини бобосидан мерос олган шаҳзода Пир Муҳаммад орадан кўп ўтмай (1406) Қандахорда ўлдирилди. Унинг ўрпига тахтга чиққан Халил Султон ҳалдан ташқари исрофгарчилик ва маишатпарастликка берилиб, давлат ишларида сезитарли ислоҳот қилмай (1409), Хуросонда ёруғ оламдан кўз юмди.

Самарқанд энди Шоҳрух Мирзо (1409) кўлига ўтди. У Самарқанд ва Мовароуннаҳрда қонунчиликка риоя қилинишини таъминлаб, ҳуқуқ-тартибот ишларини бир тизимга келтирди. У ўзига пойтахт қилиб Ҳиротни танлади ва Самарқандни ўзининг номидан бошқариш учун ўғли Улугбек Мирзога топширди. Улугбек Мирзо илм-фан, санъат ва адабиёт ҳомийси бўлгани боис фан ва маланият, айниқса, астрономия, риёзиёт (математика) илми ўша давр учун тараққиётнинг энг юқори чуққисига чиқди. Бу даврда Самарқанд

¹ Ўша асар, 191-бет.

Шарқнинг энг кўркам фан ва маланият марказига айланган эди. Мирзо Улуғбекнинг фан ва маланиятга қўшган улкан ҳиссасини сеvimли устоз шоир, сўз мулкининг султони Мир Алишер Навоийнинг қуйидаги сатрларида муфассал баён этилган:

Темурхон наслидин Султон Улуғбек,
Ки олам кўрмади султон анингдек.
Билиб бу нав илми осмонни,
Ки андин ёнди «Зижи Кўрагоний».

1448 йилда Шоҳрух Мирзо вафот этди ва Мирзо Улуғбек бобоси Амир Темур салтанатининг ҳақиқий ҳукмдорига айланди. Бироқ, бу улкан империянинг бешитини тебратиш Мирзо Улуғбекка кўпга татимади. Уша даврга хос сарой фитналари, ғийбатчилик ва иғво авжига чиқиб, отасининг душманлари ашдови ва тухматига ишонган шаҳзода Абдулатиф исён кўтариб, отасини ҳибсга олди ва (1449) қатл эттирди. Бироқ, бу падаркушнинг қора нияти, қабиҳ режалари ҳали амалга ошмасдан туриб Мирзо Улуғбекнинг содиқ ҳамроҳларидан бири 1450 йилда Абдулатифни ўлдириди. Самарқанд тахти энди Мироншоҳ Мирзонинг невараси Улуғбекнинг суюқли шогирдларидан бўлмиш Абусаид Мирзога насиб этди.

1458 йилда Эсон Бўғахон вафот этди ва унинг ўрнига ўғли, сўнгра невараси чиққандан кейин бир оз вақт ўтгач, мўғуллар унинг акаси Юнусхонни «Улуғ хон» этиб кўтардилар. Мўғулларнинг темурийларни кўргани кўзлари йўқ эди, улардан нафратланар ва ҳар қадамда уларга панд бериш пайида эдилар. Айниқса, темурийлар уларнинг ишига аралашиб, улар орасида жанжал чиқаритишига мўғуллар чидаб туролмасди. Абусаид Мирзонинг ўзини хон мавқеида тутиши ва Юнусхондан уч қизини ўзининг уч ўғлига куёвга бериш ҳақидаги тактифи мўғулларнинг ғазабини кўзгатди ва уларнинг ҳасад алаңгаси устига мой қуйилгандек бўлди.

Темурийлар дашғий ўзбеклар билан ҳам чиқиша олмасди. Юқорида зикр этилганидек, таркиби мўғул ва қисман туркийлардан ташкил топган бу дағал дашғий кўчманчилар чингизий хонлардан бўлмиш Ботухон атрофида Дашғи Қипчоқда шакллланган бўлиб, асосан Орол денгизининг шарқи-шимолий қисмидаги чўлларда яшашарди. Улар Жўжихоннинг бешинчи ўғли

Шайбонийхон қўл остида бирлашган ўзбекларни ташкил қиларди. Уларни даф қилиш учун Амир Темур қўп курашлар олиб борди. Лекин XV аср охирларига келиб улар Абулхайрхон бошчилигида темурийларга қарши отланган кучга айланди.

Султон Абусаид мирзонинг вафотидан кейин темурийлар салтанатининг иккинчи пойтахти Ҳирот (Хуросон давлатининг марказий шаҳри) тахтини дастлаб (1470) Бобурнинг қариндоши Ёдгор Муҳаммад мирзо эгаллади. Орадан уч ой ўтмай тахтни яна бир темурий шаҳзода Султон Ҳусайн мирзо эгаллади.

1506 йили Султон Ҳусайн мирзо вафот этгандан кейин Ҳиротнинг гуллаб яшашини узоққа чўзилмади. Меросхўр шаҳзодалар ва уларнинг ҳамроҳлари ўртасидаги жанглар Ҳиротнинг тинка-мадорини қуритди ва натижада ғанимлар ўртасида кўз кўриб, қултоқ эшитмаган қарорга келинди. Ҳусайн мирзонинг ўғиллари Бадиуззамон мирзо билан Музаффар Ҳусайн мирзо биргалашиб мамлакатни бошқарадиган бўлишар. Бир жойда икки ҳукмдорнинг ўгириши, бир қозонда икки қўчқорнинг боши қайнаши билан баробар ҳол эди. Бу яна бошбош-доқликка, Ҳиротнинг янада хароблашишига сабаб бўлди.

Ўзларига ҳаддан ташқари ортиқча баҳо берган бу шаҳзодалар ўз кучларини бирлаштириб кўчманчи ўзбеклар қўшинига қарши қўйишга ноқобил эдилар. Бу пайтда Шайбоний қўшинлари Бобурни Самарқанддан қувиб, Мовароуннахрни тўла эгаллаган ва энди Хуросонга кўз тиккан пайт эди.

1507 йил май ойида Ҳирот ҳам шайбонийлар қўлига ўтди, шу билан Мовароуннахр ва Хуросон тўлалигича Шайбоний измига бўлди. Тақдирнинг аччиқ шамоллари гўзал, лекин мўъжазгина Кобудан паноҳ топган Бобурдан бошқа барча темурий шаҳзодаларни ҳар томонга учуриб кетди. Амир Темурнинг улкан салтанати парчалашиб, жиддий инқирозга юз тутди. Бунинг асосий сабаби тахтпараст ва давлатпараст шаҳзодалар ўртасида ҳамжиҳатлик ва ўзаро самимий ҳурматнинг, ака-ука, тоға-жиянлар ўртасидаги қариндошлик ришталари узилиб, уларнинг қалбларини фақат мол-давлат ва шуҳрат-парастлик эгаллаб олганлиги, ўзаро ҳурмат, меҳр-оқибат деган тушунчаларга қалбларида жой қолмаганлигида эди.

Улуғбек Мирзо вафотидан сўнг темурийлар салтанатида темурий шаҳзодаларнинг тахт учун курашлари янада авж олиб кетди. Бу пайтда Абулхайрхон Хоразм ва Туркистоннинг

каттагина қисмини босиб олган ва қудратли кучга айланган эди. Шу орада, Абусаид мирзо Абулхайрхондан ёрдам сўради ва унинг ёрдами билан Самарқанд тахтини қўлга киритди. Бунинг эвазига бир қизини Абулхайрхонга куёвга бериб қула- андачилик риштаси билан бу иттифоқ мустақамланди.

1469 йилда Абулхайрхонга қарши шайланган бир гуруҳ рақиблар унинг бир неча ўғлини ўлдирди. Унинг вафотидан кейин кўчманчи ўзбеклар тўдаси тумтарақай тўзиб кетди. Мўғулларнинг ўша пайтдаги улуг хони Юнусхон Баруж Султонга қарши жангда уни тор-мор этиб, ўзини ўлдирди ва шу билан унинг сулоласи барҳам топди. Баружхоннинг Шоҳи- бахтон номи билан машҳур бўлган ўғилларидан бири Шай- бонийхоннинг укаси Муҳаммад Султон Баҳодир билан Мовароуннаҳрга қочиб, жон сақлади.

Бир вақтлар унга ҳомийлик қилган Абулхайрхон сулоласи- нинг ишқирозига лоқайдлик билан қараб турган Абусаид мирзо бу сулола вақили Шайбонийхонга ёрдам қўлини чўзмади. Му- ҳаммад Шайбоний унинг бу хиёнаткорлигини кўнглига маҳкам тутиб қўйди. Чунки Абусаид мирзо Самарқанд тахтини Муҳам- мад Шайбонийнинг бобоси Абулхайрхоннинг ёрдами билан ол- ганини у яхши биларди. Шу боис ҳам у Абусаид мирзо ва унинг авлодларига, шунингдек, Юнусхон авлодларига ҳам ашаддий дунман бўлиб қолди. Заҳириддин Муҳаммад Бобур эса айнан шу икки сулола вақиллари ўртасида тузилган никоҳнинг маҳсу- ли эди. У Абусаид мирзонинг кичик ўғли Умаршайх Мирзо билан Юнусхоннинг қизи Кутлуг Нигор хонимнинг фарзанди эди. Шайбонийхоннинг, умуман тегирий шаҳзодаларга, хусу- сан, Бобурга нисбатан ўгли нафрати ва ғанимлик муносабати ана шу ўкинч ва гинага асосланган бўлса, ажаб эмас.

2-БОБ. БОБУР ТАХТГА ЎТИРГАН ДАВРДАГИ ИЖТИМОЙ-СИЁСИЙ ВАЗИЯТ

Абулхайрхон вафотидан сўнг, унинг ўғил ва сафдошлари Туркистон атрофида унинг кагта ўғли Баруж ўғлон атрофи- га тўпландилар¹. Улар Юнусхон устига Сирдарё бўйидаги

¹ Шайбонийхон (Шоҳибекхон) Абулхайрхоннинг иккинчи ўғли Шоҳ Будоғ султоннинг ўғли. Бу ҳақда Ҳайдар мирзонинг «Тарихи Рашид- дий» асарида келтирилган, 204-бет.

Қора Тўқайга юриш қилганда, уни Юнусхоннинг одамлари қўлга олиб, бошини найзага илиб қўтардилар. Унинг йитирма минглик ўзбек қўшинидан жуда кам одам омон қолди.

Юнусхон Қора Тўқайдан Тошкентга келганда, Абусаид мирзонинг таниқчи амирларидан бири Шайх Жамолхар исмли амир ҳокимлик қиларди. Бу пайтда Абусаид мирзо Ироқда вафот этган эди. Ҳирот ва Хуросонда Султон Ҳусайн мирзо, Самарқандда Абусаид мирзонинг ўғли Султон Аҳмад Мирзо, Ҳисор, Қундуз ва Бадахшонда Султон Маҳмуд мирзо, Андижон ва Фарғонада Умаршайх мирзо ҳокимлик қиларди.

Тошкент ҳокими Шайх Жамолхар ўлдирилгач, Юнусхон (1475–1476) кичик қизи Қулғуғ Нигор хонимни Абусаид мирзонинг ўғли Умаршайх мирзога никоҳлаб берди. Натижада Юнусхон билан Умаршайх мирзо ўртасида шундай дўстлик муносабатлари ўрнатилдики, Юнусхон ёз ойлари Андижонга келиб Умаршайх мирзо ҳузурда дам олиб кетадиган бўлди. Умаршайх мирзо гоҳ Ахсини, гоҳ Марғилонни Юнусхон ихтиёрига бериб қўярди. Бир сафар Юнусхон Марғилонга келганда унинг ҳузурига ўз даврининг етук уламоларидан, умматларнинг қиблагоҳи, Парвардигорнинг меҳри тушган улуғ зот ҳазрат Эшон Хожа Носириддин Убайдуллоҳ Аҳрори Валий келди. Бу воқеадан аввалроқ Юнусхон Ахсида турган пайтда Умаршайхнинг жиззакилиги туфайли ўртада жанжал чиқиб, Қамчиқ довоидаги Така Секирган деган жойда жанг бўлди ва бу жангда Умаршайх мирзо мағлуб бўлди.

Жангдан кейин ҳазрат Аҳрори Валий Умаршайх мирзо билан Юнусхонни ярашгириш ниятида Марғилонга келган эди. Бу воқеани – хабардор одамлардан, шу жумладан, Бобур мирзонинг аткабеги Мавлоно Муҳаммад Қозидан Муҳаммад Ҳайдар мирзонинг эшитишича, «Ҳазрат Хожа Убайдуллоҳ Марғилонга келганда Юнусхон билан бирга келган мўғуллар ва маҳаллий аҳоли уни кутиб олгани чиққан. Барча мўғуллар эшонга бўлган ҳурмат юзасидан унинг дуосини олишга ошиққан. Аёл ва эркаклар тўп-тўп бўлиб унга иптилган. Оғлиқлар отини йўл четига боғлаб, ўзлари юзини ерга қўйиб эшонга таъзим қилиб ҳурмат бажо қилганлар, Эшон босиб ўтган йўл тупроғини юзларига суртганлар. Улар қаторида Юнусхон ҳам отдан тушиб, отини боғлаб пешпасини ерга

қўйиб, шу тарзда Эшон оёғи остига ўрмалаб боради. Ҳазрати Эшон унга яқинлашиб қолади. Унинг муридларидан бири Юнусхонни танитач, «Мана шу, Юнусхон», дейди. Шундан сўнг ҳазрати Эшон отдан тушиб, хоннинг бошини ердан қўта-ради ва унинг ҳаққига узоқ дуо қилади. Мен бу гапларни липшаноҳ Муҳаммад Қози ҳазратларининг ўз оғизларидан эшитганман», деб ёзади Муҳаммад Ҳайдар мирзо¹.

Қисқаси, ҳазрати Эшон Юнусхонни кўргандан кейин яқин атрофдаги ҳукмдорларнинг барчасига қуйидаги маз-мунда хат юборган экан: «Мен мўғул хони Юнусхонни кўрдим. Бундай ҳукмдорнинг қўл остидаги одамларни қўл қилиб бўлмайди. Бу одамлар асл мусулмонлардир». Шундан сўнг Мовароуннаҳр ва Хуросонда ҳеч ким хизматкор мўғул-ларни қўл сифатида сотмайдиган бўлидилар. Бунга қалар мўғул-ларни бошқа кофирлар каби қўл сифатида сотар эдилар. Шунини эслатиш лозимки, Тошкент ҳоқими Шайх Жамолхор вафотидан кейин Тошкент ва Шоҳрухия Умаршайх Мирзо қўлига ўтган. Ана шу икки мулкка эгаллик қилиш ишгиёқи-да акаси Самарқанд султони Султон Аҳмад мирзо, укаси Умаршайх мирзога қарши юриш бошлади. Унинг Тошкентга юришини эшитиб, Умаршайх ёрдам сўраб қайнатади Юнус-хонга мурожаат қилади. Ўша йили Юнусхон Ўш вилоятини Муҳаммад Ҳайдар Мирзога қолдириб, ўзи Тошкент сари йўл олган. Июнь ойига келиб Султон Аҳмад мирзо Тошкент сари юриш бошлагач, Умаршайх мирзо Тошкентга қарашли Сайрамни Юнусхонга бериб, уни ёрдамга чорлаган. Худди шунингдек, аввалроқ Андижон тахтига қарашли Ўшпи ҳам шу тарзда хонга ҳадя этган эди.

Юнусхон Сайрамга келиб қишлади. Катта ўғли Султон Маҳмудхонни ҳам ўттиз минг павкари билан Султон Аҳмад мирзога қарши Самарқандга юборди. Фарғона томонидан ўн беш минг аскар билан Умаршайх мирзо келди. Бу учала қўшпин юзма-юз келиб, даҳшатли жанг бошланиши арафасида гур-ганда, бундан ҳазрати Эшон Хожа Убайдуллоҳ хабар тошгач, зудлик билан «Мен ҳам келаятман» деган мазмундаги хатни чопардан учала ҳукмдорга юборди ва ўзи ҳам йўлга чиқди. Бу хабар учала ҳукмдорга етиб боргач, улар жойларидан

¹ *Муҳаммад Ҳайдар мирзо. Тарихи Рашидӣ. 121-бет.*

қўзғолмай, тўхтадилар. Ҳазрати Эшон Убайдуллоҳ бу ерга етиб келгач (1485), Самарқанд подшоҳи Султон Аҳмад мирзонинг қароргоҳида тўхтади, Юнусхонни ва Умаршайх мирзони ҳам бу ерга чорлаб одам юборди.

Бу ерда бўлиб ўтган мажлисда ҳазрати Эшон уларнинг ҳар учаласини бир гилам устига ўтказиб, ўзи ҳам уларнинг орасидан жой олиб, ҳар бирининг олдига шарт қўйди ва зиммаларига мажбурият юкледи. Бундай улут зотнинг таклифини ҳукмдорларнинг биронтаси ҳам рад эта олмади. Зеро, инсон авлиёлик даражасига кўтарилганда у ўзидаги «мен» деган тушунчани унутиб, фақат жамият ташвиши билан банд бўлиб қолар экан ва унинг ҳар бир мулоҳазасини банданинг омади, Аллоҳдан келган ваҳий деб билмоқ лозим бўларкан. Хулласи калом, ўша кун муҳим тарихий воқеа бўлиб ўтди. Ҳазрат Эшон ўз мақсадини қўзлаб шиддат билан қўшин суриб келаятган ҳар учала ғазабнок султонларни муросага келтириб, даҳшатли қирғиннинг олдини олиб қолди¹.

Ўша кунги келишувга биноан, Тошкент Юнусхонга берилди. Шу билан Тошкентни талашиб жанжалташаётган ака-укалар орасидаги жанжалга ҳам барҳам берилди.

2.1. Умаршайх Мирзо

Амир Темурнинг невараси ва Бобурнинг бобоси Султон Абусаид мирзо Ҳиротда туриб Хуросон ва Мовароуннаҳрда ҳукмдорлик қилган охирги темурий шаҳзодалардан ҳисобланади. У бобоси Амир Темур удумига риоя қилиб, қўл остидаги мамлакат ва ўлкаларни вафотидан аввал ўғиллари ўртасида тақсимлаб берди. Бу тақсимотда Самарқанд ва Бухоро қатта ўғли Султон Аҳмад мирзога, Фарғона Бобурнинг отаси Умаршайх мирзога, Кобул вилояти Улуғбек мирзога, Бадахшон вилояти Абубақр мирзога, Гармсир ва Қандаҳор вилоятлари Султон Муҳаммад мирзога берилди.

«Бобурнома»да айтилишича², Умаршайх мирзо 860-ҳижрийда Самарқандда таваллуд топган. У паст бўлиб, тўлалан келган, думалоқ соқолли, оқ юзли киши эди. Тўғни шунча-

¹ Ўша жойда.

² Ўша жойда.

лик тор кияр эдики, белбоғ боғлаётганда қорини тортиб туриб белбоғни маҳкам боғлар ва қорини яна ўз ҳолига қўйиб юборганда белбоғ тарс узитиб кетар экан. Кийим кийиш ва таом истеъмол қилишда танлаб ўтирмас эди. Махсус дасторпеч ўраб қўйган салтанинг бир учини дастга туширар, ёз кунларида эса мўғулча бўрк кийиб юрарди. Табиатан хушчақчақ, очиқ кўнгилли саховатли киши бўлган.

Диний эътиқодига кўра, ҳанафия таълимотига ихлос қўйган, покиза эътиқодли, художўй киши эди. Беш вақт намозни қанда қилмас ва қазо қилинган намозларни ўз вақтида ўқиб тўлдириб борарди. Бўли вақтларида ҳаммилла Куръони каримдан калима тиловат қилиб юрар эди. Номи юқорида зикр этилган Ҳазрати Хожа Убайдуллоҳнинг садоқатли муридларидан, унинг суҳбатларига бир неча бор мушарраф бўлган ва Ҳазрат Эшон ҳам уни ўз фарзандлари қаторида эъзозлар экан. Умаршайх ёшлигиданоқ равон саводли йигит бўлиб, «Хамсатайн», «Шоҳнома» ва шу каби маснавий китобларни севиб мутолаа қилар экан. Жисмонан Умаршайх мирзо бақувват жуссали киши, бир неча бор шиддатли жангларда ўзи қўшиндан илгарилаб жанг қилган. Унинг муштининг зарбига анча-мунча азамат бардош бера олмас эди.

Умаршайх мирзо адолатпарвар ҳукмдор бўлган. Унинг адолатлиги шу қадарки, Хитойдан келаётган минг ўйлик карвонни Андижоннинг шарқдаги тоғлар оралаб келаётган пайтда қор кўчкиси босиб, ундан икки кишигина омон қолган. Бу ҳалокатдан хабар топган Умаршайх мирзо ҳалокат рўй берган жойга махсус қутқарувчиларни юбориб, барча мол-мулкни ҳеч шикастлангирмасдан сақлаб қолган ва икки йил давомида Самарқанд ва Ҳиротдан ҳалок бўлганларнинг ворисларини топтириб, молларни эгаларига бешикаст топширган. Бобурнинг саховатли инсон, моҳир саркарда ва ғолиб жангчи, шупингдек, адолатли ҳукмдор сифатида шаклланишида отасининг хислатлари унга ижобий таъсир кўрсатган бўлиши шубҳасиз.

Абусаид мирзонинг ўғиллари ичида Умаршайх Мирзо анча жанжалкаш эди. У акаларининг мулки ҳисобига ўз мулкнинг ҳудудини кенгайтириш ишгиёқи билан ёнарди. Айниқса, Самарқанд уни оҳанрабодек ўзига тортиб турарди. Унинг бу ишгиёқини қайпатаси Юнусхон алангалатиб турар

ва Умаршайх мирзонинг биригчи мурожаати биланоқ унга ёрдам қўлини чўзарди ҳамда Султон Аҳмад мирзонинг Фаргонани қўлга киритиш ҳақидаги шашғини қайтариб турарди. Мўғул хонлари эса Фаргонани ўз мулки деб қарар, унга чанг солишининг қулай пайтини пойлаб юришар, бироқ бу ишга журъат қила олмасдилар.

Юнусхоннинг вафотидан сўнг, унинг «Улуғ хон» деган унвони иккинчи ўғли Султон Аҳмадхонга берилган эди, шу боис у шарқий Мўғулистонда ҳукмдорлик қиларди. Катта ўғли Султон Маҳмудхонга мўғуллар империясининг гарбий ҳудудлари берилган бўлиб, унинг чекка ҳудудлари Фарғона давлати чегаралари билан туташган эди. Юнусхон билан унинг ўғли Султон Маҳмудхон Фарғонанинг шимолий ҳудудда, Сирдарёнинг чап қирғоғида жойлашган гўзал Аҳси шаҳрини қўлга киритиш ишгиёқи билан ёнар эди. Бу шаҳар Фарғонага киришдаги асосий дарвоза бўлиб, бу қўлга киритилса, Фарғонани осонгина мўғуллар салтанатига қўшиб олиш учун ҳеч қандай тўсиқ қолмасди.

Бир пайтлар Умаршайх мирзо Аҳсини қайнатаси Юнусхонга ҳадя ҳам этган ва Юнусхон бу ерда бир оз вақт истиқомат қилган. Бироқ, бу шаҳар стратегик жиҳатдан муҳим ҳарбий аҳамиятга молик жой эди. Шу боис Умаршайх яна Аҳсини қайтариб олди. Шу билан Аҳси Фарғона ҳукмдори билан мўғуллар ўртасидаги талаш жойи бўлиб қолди. Худди шунингдек, Тошкент ва Шоҳрухия ҳам Самарқанд ҳукмдори ва мўғул хонлари ўртасидаги талаш бўлиб қолди. Бундан ташқари, бу пайтда Фарғонага кўз тиккан яна бир қудратли ғаним — Қашқар ва Ҳўтан вилоятлари ҳукмдори шафқатсиз, золим ва жангари Абубакр Дўғлот эди. У ўз салтанати ҳудудини Тибет чўлларигача кенгайтириб, Ўзган шаҳрида улкан қалъа қурди, Фарғонани мутлақо ўз ихтиёрига бўйсундириш учун тайёргарлик кўрарди.

Шундай қилиб, XV асрнинг 90-йилларига келиб Марказий Осиё ҳудуди бешга асосий бўлаққа ажралиб турган. Буларнинг барчасига атрофдаги қудратли қора кучлар чанг солишга тайёр турган ўлаксахўр қузғундек кўз тикиб турарди. Темурий шаҳзодаларнинг энг кексаси Ҳусайн Бойқаро анча қариб қолган, темурийларнинг энг ёши Умаршайх мирзо эса шиддатли бўлиб, Тошкент, Сайрам, Шоҳрухия (Усрушона),

Фаргона, Хўжанд, Ўратепа ва Ўш вилоятлари унинг тасарруфида эди. Унинг жиззаки ва шижоаткорлиги боис акалари билан тез-тез жанжаллашиб турарди. Қўшни мамлакатларнинг биронтаси билан урушиб истаги билан яшар, шароб ва маъжун таъсирида кайф суриб, Фирдавсийнинг «Шоҳнома»-сидаги эпик қаҳрамонлардек қиёфага кириб, жанжал учун важ-корсон қидирар ва қўшинча осойишталикни жанжалга, дўстликни душманликка айлантириб оларди.

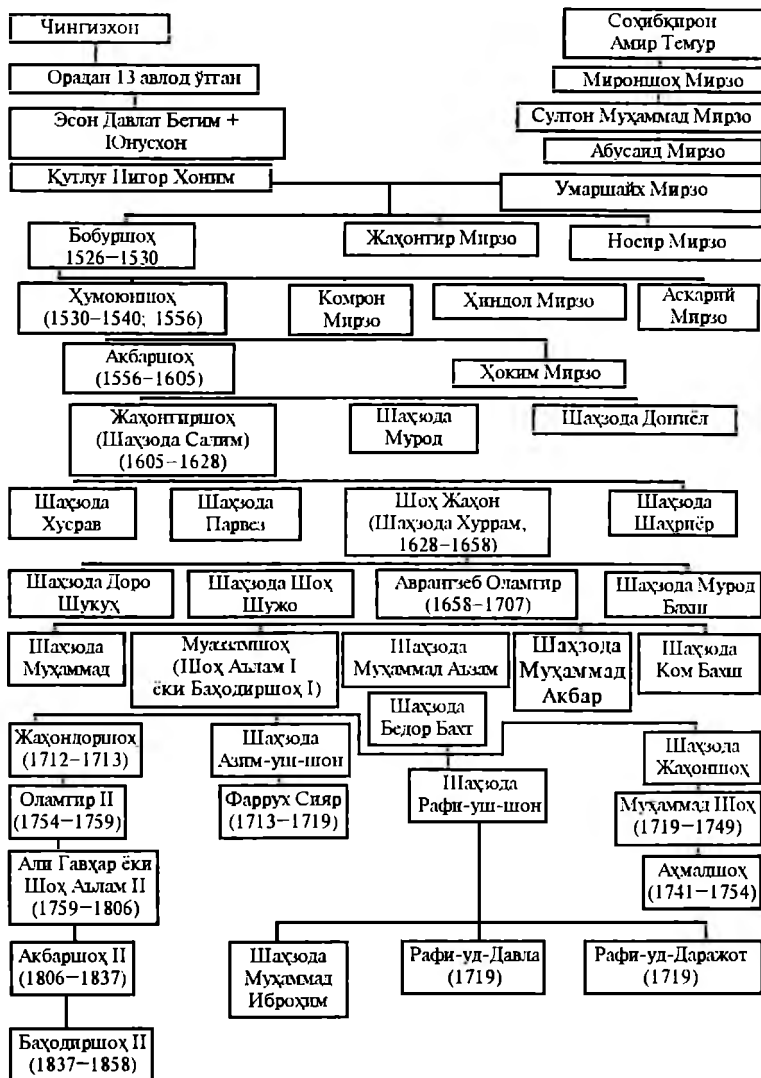
Умаршайх Мирзонинг инжиқтик ва босқинчилик ҳаракатларидан безор бўлган ўша пайтдаги мўғул улусининг хони, Бобурнинг тоғаси Султон Маҳмудхон ва Умаршайх Мирзонинг акаси Самарқанд ҳукмдори Султон Аҳмад мирзо Султон Маҳмудхонга қиз бериб куёв қилди ва ўртада сиёсий иттифоқ тузилди. Ушбу иттифоқ негизда Хўжанд (Сирдарё) сувининг жануб томонидан Султон Аҳмад мирзо ва дарёнинг шимол тарафидан мўғул улусининг хони Султон Маҳмудхон Умаршайх давлатини маҳв этиш мақсадида қўшин тортиб кела бошлади. Ана шундай таҳликати пайтда (1494) ҳали 40 ёшга тўлмаган Умаршайх мирзо Аҳси қўرғонидаги жар ёқасига қурилган каптархонасида ўргатилган каптарларининг парвозидан мафтун бўлиб турган пайтда ер силкиниши натижасида кабутар ва кабутархона билан жарга учиб ҳалок бўлди¹.

2.2. Бобурнинг генеологияси

Умаршайх Мирзонинг бешта хотини бўлиб, улардан уч ўғил ва беш қиз туғилган. Қултуғ Нигор хонимдан Хонзодабегим (1478) ва Заҳириддин Муҳаммад Бобур мирзо туғилган. Мўғул хотини Фотима Султон бегимдан Жаҳонгир мирзо (1485), андижонлик хотини Умид Огачадан Меҳрибонубегим (1478), Носир мирзо (1487) ва Шаҳрибонубегим (1491) туғилган. Оға Султон бегим исмли хотинидан Ёдгор Султонбегим (1494), Султон Моҳим исмли канизагидан Руқия Султонбегим (1494) исмли қиз туғилган.

¹ «Бобурнома», – Т., 2002. – 37-бет.

Бобурий шаҳодалар шажараси

¹ Э с л а т м а: Шажара Покистонлик профессор Муҳаммад Тарик Авон таҳрири остида 1994 йилда Лоҳўрда чоп этилган.

2.3. Заҳириддин Муҳаммад Бобур

Заҳириддин Муҳаммад Бобур ҳаётидаги муҳим саналар

1483 йил 14 февраль – Заҳириддин Муҳаммад Бобур таваллуд топти.

1494 йил – Бобур мирзонинг отаси Умаршайх мирзо оламдан ўтди. Бобур мирзо ворис сифатида Андижон тахтини эгаллади.

1497 йил – Бобур мирзо Самарқанд тахтини қўлга киритди.

1498 йил – Бобурнинг укаси Жаҳонгир мирзо Андижон тахтини эгаллади.

1499 йил – Бобур мирзо яна Андижон тахтини эгаллади.

1500 йил – Бобур мирзо яна Самарқанд тахтини қўлга киритди.

1501 йил – Шайбонийхон Самарқандни Бобур мирзодан тортиб олди.

1502 йил – Шоҳ Исмоил Сафавий Эрон тахтига ўтирди.

1504 йил – Бобур мирзо Кобул тахтини қўлга киритди.

1505 йил – Бобур мирзонинг онаси Қулғу Нигор хошим вафот этди. Бобуршоҳнинг Ҳиндистон сари дастлабки юришлари бошланди.

1507 йил – Шайбонийхон Хуросонни босиб олди.

1508 йил – Муҳаммад Ҳумоюн таваллуд топти. Бобур мирзо ўзини «Шоҳ» деб эълон қилди.

1510 йил декабрь – Хонзода бегимнинг Шайбонийдан бўлган ўғли Шаҳзода Хуррам туғилди. Шайбоний қўшинлари Исмоилшоҳ лашкари томонидан тор-мор этилди. Шайбоний ўлдирилди.

1511 йил октябрь – Бобуршоҳ Самарқандга ғолибона юриш қилди.

1512 йил – Бобуршоҳ Самарқандни тарк этишга мажбур бўлди.

1516 йил – Шаҳзода Аскарӣ мирзо туғилди.

1519 йил – Ҳиндистонга иккинчи ва учинчи бор юриш қилинди. Шаҳзода Ҳиндлол мирзо туғилди.

1520 йил – Ҳиндистонга тўртинчи бор юриш қилинди.

1521 йил – Ҳумоюн мирзо Бадахшон ҳокими этиб таъинланди.

1522 йил – Бобуршоҳ Қандаҳорни қўлга киритди.

1524 йил – Шоҳ Исмоил вафот этиб, ўғли Шоҳ Тахмасп Эрон тахтини эгаллади.

1525 йил – Бобуршоҳ Ҳиндистоннинг Панжоб вилоятини эгаллади.

1526 йил – Панипат яқинидаги биринчи жангда Бобуршоҳ қўшини Деҳли султони Иброҳим Лўдийнинг кўп сонли қўшини устидан ғалаба қозонди.

1527 йил – Қанва яқинидаги жангда ражпутлар сардори Рона Санга қўшини тор-мор этилди.

1528 йил – Чандирийдаги жангларда Бобуршоҳ яна ғолиб келди.

1529 йил – Гагра ёнидаги жангда Ироҳим Лўдийнинг укаси Маҳмуд Лўдий қўшини устидан Бобуршоҳ аскарлари ғалаба қозониб, Бенгал шоҳи Нусратшоҳ билан дўстона алоқалар ўрнатилди.

1530 йил – Заҳириддин Муҳаммад Бобур вафот этди. Деҳли тахтига Ҳумоюн мирзо ўтирди.

2.4. Бобурнинг oilаси

Тарихий манбаларнинг гувоҳлик беришича, Бобурдан тўртта ўғил қолган: Муҳаммад Ҳумоюн мирзо, Комрон мирзо, Ҳиндол мирзо ва Аскарний мирзо. Кичик ўғиллари Олгур (Алвор) мирзо, Анвар мирзо, Борбўл мирзо ва Фаррух мирзолар ёш болатиғидаёқ вафот этган.

Бобурнинг бир неча қизлари бўлиб, уларнинг баъзилари сарой амалдорларига турмушга берилган. Улар:

1. Маъсума Султон бегим. Унинг онасининг исми Маъсума Султон бегим, эрта оламдан ўтган ва исми қизига берилган. Бу қиз Ҳирот шоҳи Мирзо Ҳусайн Бойқаронинг невараси, Мирзо Бадиуззамоннинг ўғли Муҳаммад Замон мирзога турмушга чиққан.

2. Гулбаданбегим. 1522 йилда Кобул яқинида туғилган. 1539 йилда Гулбаданбегим Ҳумоюншоҳ саройидаги амалдорлардан Хўжа Хизирхонга турмушга узатилган ва ундан бир ўғил кўриб, унга Саодатёр деб исм қўйилган.

3. Гулрангбегим. Бобурнинг Дилдор оғача бегим билан бўлган никоҳидан 1511–1515 йиллар ўртасида Кобулда дунё-

га келган биринчи қизи. Ҳумоюн саройидаги амалдорлардан Нуриддин Муҳаммад мирзога турмушга чиққан. Уларнинг қизи Салима Султон бегим бўлиб, дастлаб Ҳумоюннинг яқин киписи Байрамхонга, унинг ўлимидан сўнг Ҳумоюннинг ўғли ва тахт вориси Акбаршоҳга турмушга чиққан.

4. Гулчеҳрабегим. Бобур ва малика Дилдор оғача бегимнинг иккинчи фарзанди. 1515–1517 йиллар орасида дунёга келган. Гулрашбегим, Ҳиндол мирзо ва Гулбаданбегим билан бир онадан туғилган. Бобурнинг тоғаси Султон Аҳмад мирзонинг ўғли Султон Тўхта Бўғахонга 1530 йилнинг иккинчи ярмида 14 ёшида отаси томонидан кўёвга узатилган. 1533 йилда бева қолгач, Ҳумоюн Балхга юриши олдидан ўзбеклар султони Аббос Султонга узатилган.

5. Гулзорбегим (Баъзи манбаларда Шаҳрибонубегим). Бобурнинг малика Гулруҳбегим билан бўлган никоҳидан дунёга келган. Шаҳзодалар Комрон мирзо ва Аскарӣй мирзолар билан бир онадан туғилган. Бобуршоҳнинг энг кичик укаси Носир мирзонинг ўғли Ёлдор мирзога турмушга чиққан.

6. Фаҳруннисо. Бобур мирзонинг биринчи хотини Ойша Султон бегимдан туғилган ва бир ой ўтмай вафот этган.

Бобуршоҳнинг хотин ёки ҳарамдаги канизаклари ҳақида қўйидаги маълумотга эгамиз:

1. Ойша Султон бегим. Бобурнинг тоғаси, Самарқанд султони Султон Аҳмад мирзонинг қизи. У беш ёшлигидаёқ Бобур мирзога унаштириб қўйилган эди. Ундан Фаҳруннисо исми бир қиз туғилиб, бир ойдан сўнг вафот этган. Бобур мирзо Тошкентдан чиқиб кетиши пайғида отаси Солиҳабегимнинг ташвиқоти билан омадсиз эрдан юз ўтирган.

2. Зайнаб Султон бегим. Бобур мирзонинг иккинчи тоғаси, Ҳисор ҳокими Султон Маҳмуд мирзонинг бешинчи қизи. Бобуршоҳ Кобул тахтини эгаллагандан кейин онаси Қултур Нигор хонимнинг тавсияси билан унга уйланган. Бироқ турмуши яхши бўлмади. Икки-уч йилдан кейин у чечак касалидан вафот этган.

3. Маъсума Султон бегим. Бобурнинг биринчи хотини Ойша Султон бегим вафотидан сўнг, Бобур уни Хуросонда учратиб, ўзига турмушга чиқишини сўраган ва Кобулга олиб келиб унга уйланган. Ундан бир қиз туғилган. Ўзи вафот этган ва қизига унинг исми берилган.

4. Моҳимбегим. Ҳирот шоҳи Ҳусайн Мирзо (Бойқаро)-нинг қариндошларидан, ўз даврининг етук олималаридан бўлган. Кенг билими, ақл-заковати ва донолиги туфайли, сарой аъёнлари орасида катта обрў ва иззат-икромга сазовор бўлган. Бобур мирзо унга 1506 йилда Ҳирот зиёрати пайтида уйланган. 1508 йилда Носириддин Муҳаммад Ҳумоюн мирзо шу маликадан туғилган. Ундан кейин Борбўл мирзо, Меҳр Жаҳонбегим, Эсон Давлатбегим ва Фаррух мирзо исми фарзандлар дунёга келган. Бироқ, улар гўдаклигидаёқ дунёдан кўз юмганлар. Шундан кейин Гулбаданбегим ва Ҳиндол мирзолар Бобурнинг фармонига биноан 1525 йилда унинг тарбиясига берилган.

5. Солиҳа Султон бегим. Бу малика Дилдор Оғача номи билан табиқилган бўлиб, шаҳзодалар Абу Носир Муҳаммад (Ҳиндол) мирзо, Олтур (Лтвор) мирзо ҳамда Гулрангбегим, Гулчеҳрабегим ва Гулбаданбегимлар ҳам ана шу маликадан туғилган. А. Бейвериж хонимнинг тахминича, Бобурнинг ушбу маликага уйланиши «Бобурнома»нинг узилиб қолган даври, яъни 1511—1519 йилларга тўғри келади.

6. Гулруҳбегим. Комрон мирзо, Аскарӣ мирзо, Шоҳруҳ мирзо, Аҳмад мирзо ва Гулзорбегимлар шу маликадан туғилган.

7. Биби Муборикабегим. Бобур вафотидан сўнг бева қолган, айрим манбаларда Бекабегим номи билан ҳам юритилади. «Ҳумоюннома»да Бобурнинг Ҳиндистонга юриши олдидан (яъни, 1519 йилда) Юсуфзай деб аталган афғон уруғи сардори Маликшоҳ Мансурнинг қизи бўлган Афғон оғачани ўз никоҳига олгани ҳақида сўз юритилади. Ушбу малика ана шу Бекабегим, яъни Биби Муборика эди. Тарихнавис Ҳофиз Муҳаммаднинг гувоҳлик беришича, Биби Муборика Бобурнинг энг кенжа ва энг сеvimли хотини бўлган ва Ҳиндистон сари қилинган юришларида доим ҳамроҳлик ва ҳамдардлик қилган. Ҳиндистонга 1529 йилда малика Моҳимбегим ва Гулбаданбегимлар билан бирга кўчиб келган эди. Бироқ, тақдир унга фарзанд ато қилмади. Бу ҳол, муаллифнинг фикрича, ҳасадгўй кундошларнинг турли дорилар билан унинг пуштини пинҳона қуритиш ва подшоҳ эрининг мижозини сусайтиришга уришишлари натижасидир.

Малика Биби Муборикабегим Бобурдан фарзанд кўрмаган бўлса-да, эрига бўлган садоқати ва вафодорлиги туфайли Шершоҳ сур тазйиқи остида саройдагилар Агра ва Деҳлини ташлаб чиқиб кетаётган аянчли пайтда мархум эрининг васиятини амалга ошириш мақсадида Шершоҳнинг рухсати билан Бобурнинг қабрини Кобулга кўчириб олиб келиб дафн этган. У Акбаршоҳ давригача яшаб, иззат-икромда умргузаронлик қилган. Унинг акаси Мир Жалоулхон Бобурнинг Ҳиндистон сари юришларида бирга бўлиб, унга садоқат билан хизмат қилган.

2.5. Бобурнинг дастлабки сиёсий фаолияти

Ҳиндистондаги бобурийлар сулоласи салтанатининг асосчиси Заҳириддин Муҳаммад Бобур ҳижрий 888 йил муҳаррам ойининг 6-кунда, мелодий 1483 йилнинг 14 февралда Андижонда дунёга келди. Улуғбек мирзо ҳузурда хизмат қилган уламо Мавлоно Мунир Марғилоний унинг туғилиш хронограммасини «Шоши-муҳаррам» деб топди. Ҳозир бўлганлар мўътабар Эшон Хожа Носириддин Убайдуллоҳ Аҳрори Валий ҳазратларидан янги туғилган шаҳзодага исм қўйиб беришларини сўраганларида, у улуғ зот чақалоққа Заҳириддин Муҳаммад деб исм қўйиб, уни олқиштаган экан. Бобур мирзо ўзи таваллуд топган Андижонни умр бўйи эъзозлаб ўтгани ҳақида «Бобурнома»да шундай ёзади: «Мен Султон Саидхонга бори навкарларимни топшуруб, кўмак кўнуб, зоду буд (*туғилган жойим* — *F. C.*) Андижон вилоятини бағишлаб, хон қилиб юбордим»¹.

Бобур мирзо дунёга келганда бобоси Юнусхонга суюнчи учун одам юборилди. Бу қувончли хабарни эшитган Юнусхон Мўғулистондан Андижонга келади ва анчагача шу ерда туриб қолади. Бобур мирзонинг болаликдаги биринчи бор сочини олдириш маросимида Юнусхон алоҳида, Умаршайх мирзо алоҳида зиёфат бердилар. Ўша кезларда ҳеч бир икки қудратли ҳукмдор бир-бири билан уларчалик дўстлашиши мумкин эмас эди. У пайтда чигатойлар кўчманчи халқ бўлиб, уларга Заҳириддин Муҳаммад исминини талаффуз қилиш қийин

¹ Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. — Т., 2002. — 151-бет.

кечарди. Шу боис улар кичик мирзони Бобур деб атадилар. Хутбага номи қўлиб ўқилганда ва расмий ҳужжатларда «Заҳириддин Муҳаммад Бобур» деб ёзиладиган бўлди. Кейинчалик тақдир тақозоси ва Яраттанинг муруввати билан дунёга Бобур Подшоҳ номи билан машҳур ва маълум бўлди.

Бобурнинг томирида иккита машҳур жаҳонгирнинг қони бор эди. У отаси томонидан Амир Темурнинг бешинчи авлоди бўлса, онаси томонидан Чипизхоннинг ўн тўртинчи авлодидир. Унга отасидан мўъжазгина Фарғона давлатининг тахти мерос қолди. Отасининг фожиа ти ҳалок бўлгани ҳақида хабар келганда Бобур мирзо Андижондаги чорбоғида эди. Бу ҳақда «Бобурнома»да шундай хабар берилади: «Сешанба куни, рамазон ойининг бошида бу хабар Андижонга келди. Изтироб ила отланиб, қошимдаги навқар ва савлар билча қўрғон азимати қилдим»¹.

1494 йил 10 июнда «Тенгри Таолонинг инояти билан ва ҳазрати он Сарвари коинотнинг шафоати билан ва чаҳориёри босафоларнинг ҳиммати билан сешанба куни, рамазон ойининг бешида тарих саккиз юз тўқсон тўққизда Бобур мирзо Фарғона вилоятида ўн икки ёшда подшоҳ бўлди»². Бу Бобурнинг тоға ва амакилари Умаршайх мирзонинг салтанатига ҳужум уюштириб турган вақт эди. Ана шундай мусибатли онларда ёш ҳукмдор тоғаларининг ҳужумини тўхтатиб қолишга эришди. Кейинги ўн йиллик муддат Бобур ҳаётида катта ва оғир синовлар йили бўлди. У тоғаларининг ҳужумидан ташқари ички фитналарни ҳам бостиришга мажбур бўлар эди.

Отасининг вафотидан сўнг айрим бек ва амирлар, шу жумладан, Бобурнинг тоғаси Шириш тағойи ҳам, Бобур мирзонинг босиб келаётган гапим қўлига тушиб қолишидан хавфсираб, уни Ўзган томонларга қочириш режасини туздилар. Лекин улуглар тўтланиб, келганига, Хожа Мавлоно Қози ва бошқа садоқатли беклар қатъа ҳимоясини мустаҳкамлашга киришдилар ва бу орада Султон Аҳмад мирзонинг қўшини Ўратепа, Хўжанд ва Марғилонни эгаллаб, Андижондан 50 км наридаги Қува остоналарига келиб тушгани ҳақида хабар

¹ Ўша асар, 42-бет.

² Бобурнома, Т. — 2002 й. — 34-бет.

келди ва унинг яқин орада Андижонга ҳужум қилиши аниқ бўлиб қолди. Ана шундай таҳтикали вазиятда ёш ҳукмдор Бобур Хожа Мавлоно Қози, Хожа Ҳусайннинг акаси Узун Ҳасан каби тажрибали ва давлат ишларидан хабардор кишиларни амакиси Султон Аҳмад Мирзо ҳузурига элчиликка юборди. Элчилар қўлига Султон Аҳмад мирзога мурожаат қилинган нома берилди. Номада шундай дейилган эди: «Бу вилоятга ўз мулозимларингиздан бирини раҳбар этиб тайинлаётдирсиз. Мен Сизга ҳам мулозим, ҳам фарзанддирман. Агар бу ишга мени маъқул топсангиз, масала осон ва маъқул ҳал этилган бўлур эди»¹.

Бобурнинг айтишича, амакиси Султон Аҳмад мирзо камсухан, солдадил, фақир киши бўлиб, давлат ишларини ҳал этишда ўзи мустақил тарзда кескин фикр айтишга журъати етишмас эди. Шу боис, Бобурнинг илтимоси амир ва беклар эътиборига ҳавола этилган эди. Турли миллат, элат, уруғ ва қавм вакиллари қоршмасидан ташкил топган Султон Аҳмад мирзонинг келганида ишгирок этган бекларнинг Бобурнинг илтимоси моҳиятига тушуниб етиши маҳол эди. Натижада беклар унга дағаллик билан рад жавобини бериб, Андижон қалъаси сари юришга отландилар.

Бобурнинг табиатан пок ва ҳалол инсон, ҳамиша Яратганнинг паноҳидаги мурувватга дохил бўлалиган киши экани унинг машаққатли ҳаёт йўлида бир неча бор исботланган. Ана шундай далолатнинг биринчи дафъаси мана шу кунги ҳолати эди. Ахир, Султон Аҳмад мирзонинг беҳисоб лашкар билан эндигина отасини дафн этган, ҳали гўдак ҳукмдорга қарши юриши инсофдан эмас эди-да. Шу боис бўлса керак, Парвардигори Олам Султон Аҳмад мирзо ва унинг бекларининг ёвуз шиятларини амалга оширилишига рўйхушлик бермади. Буни қарангки, Тангри таолонинг қудрати комиласи билан Қувадан Андижон сари юришда қўприксиз ўтиб бўлмайдиган қора сувли ботқоқлик бўлиб, Султон Аҳмад мирзонинг қатин чериги бу қўприкдан ўтишида қўприк тикилиб, қўплаб от ва туялар сувли ботқоққа йиқилиб чўкиб ўлди. Бу ҳол аскарлар орасига катта ваҳима солиб, улар орқа-

¹ Биз «Бобурнома»да учрайдиган эски ўзбек тилидаги айрим мураккаб жумлаларни осонроқ тарзда ислоҳ қилдик (*Муаллиф*).

га чекина бошладилар. Бунинг устига-устак шу орада от ўлати тарқалиб, кўплаб от-туялар гуруҳ-гуруҳ ҳаром ўла бошладди. Энг муҳими шуки, Султон Аҳмад мирзонинг бекларига Бобур кўл остидаги Андижон беклари ҳамжиҳатлик ва якдиллик билан юрт ҳимояси учун жон-жаҳдлари билан шайланиб турганликлари ҳақидаги хабар етиб келди ва бу хабар уларнинг юракларига жиддий ғулғула солди.

Ана шу жиҳатларни эътиборга олиб, Султон Маҳмуд мирзонинг Дарвеш Муҳаммад Тархон бошлиқ элчилари Андижон яқинидаги Намозгоҳга келди, ичкаридан Ҳасан Яъқуб чиқиб, улар билан сулҳ туздилар ва орқага қайтдилар.

Хўжанд (Сирдарё) сувини шимол томонидан Бобурнинг муғул тоғаси Султон Маҳмудхон кўшин тортиб келаётган эди. Улар (Умаршайх мирзонинг) Аҳси кўрғонини қамал қилдилар. Бобурнинг укаси Жаҳонгир мирзо¹ ўзининг бек ва мулозимлари билан ўша ерда эди. Улар Жаҳонгирнинг ҳибса тушиб қолишидан ҳадиксираб, уни укаси Носир Мирзонинг аткабегиси Вайс Лоғарийнинг Косондаги мулкига олиб бордилар. Султон Маҳмудхон Аҳси вилоятига етиб келганда, бу ерда қолган беклар Косонни унга топширдилар. Бобурнинг кичик укаси Носир Мирзони Султон Аҳмад Мирзога олиб бориб, Муҳаммад Мажид Тархон измига топширдилар. Султон Аҳмад мирзонинг одамлари бир неча бор Аҳси атрофида натижасиз жанг қилдилар. Қалъадагилар яхши ҳимояландилар. Бу орада Султон Аҳмад мирзо бетоб бўлиб қолди ва уруш қилишдан самара кутишга ўрип қолмагач, ўз юртига қайтиб кетишга мажбур бўлди. Ўша пайтда Қашқар ва Хўтанда Абубакр дўғлот ҳокимлик қиларди. У шиддат билан Ўзганга келиб, Фарғонага юриш қилиш пайида у ердаги қалъани мустаҳкамлай бошлади. Хожа Мавлоно Қози бошлиқ бек ва амирларга Абубакрни даф қилиш вазифаси юклатилди. Қози бошлиқ кўшиннинг келиш важоҳатидан чўчиган Абубакр Қошғарий Хожа Қозини кўнглини овлаб, юз макрҳийга билан қамалдан чиқиб қочди.

Умаршайх Мирзонинг вафотидан кейинги кунларда ёш ҳукмдор Бобур мирзо ва унинг атрофидаги отасидан қолган садоқатли кишилар ва мулозимлар ҳамжиҳатлик билан ку-

¹ Жаҳонгир Мирзо Бобурнинг ота бир, она бошқа укаси.

рашиб, бўлиб ўтган сиёсий воқеаларга кўкрак бериб, жавоб қайтардилар. Кутилмаганда уч томондан келган сиёсий кучлар муваффақият билан даф қилинди. Бу орада Ахсидан укаси Жаҳонгир мирзо опаси Султон бегим билан, аҳли ҳарам ва беклар Андижонга келиб, бу ерда отаси Умаршайх мирзонинг маъракасини ўтказиб, элга ош-сув берилди. Бу маросимлардан холи бўлгач, Бобур давлат ишлари ва қўшин таркибини шакллантиришга зўр берди. Андижон ҳокимияти ва эшикога (доруга) лавозими Ҳасан Яъқубга берилди. Ҳаш вилояти Қосим қавчинга, Аҳси ва Марғилон Узун Ҳасанга ва Алтўст тоғасига тайин қилинди. Отасига содиқ бўлган бек ва бошқа йиғиларга ҳам хизмати, эгаллаган лавозимига кўра вилоят, туман ва бошқа хил мулк тайин қилинди.

Сиёсий вазият. Бу даврга келиб темурийлар салтанати тиш-пирноғигача қуролланган ғанимлар билан ҳар томондан ўраб олинган эди. Абусайд мирзонинг ворислари узоқни кўзламасдан очкўзлик билан отасидан қолган салтанатни шоша-пиша ўзаро тақсимлаб олдилар ва бошқа ака-укалар устидан устунликка интила бошладилар.

Қўшни мамлакат ҳукмдорлари Эроннинг ёш ҳукмдори Шоҳ Исмоилнинг куч-қувватга тўлиб, атроф мамлакатларни ўз измига ўтказиб бориши жараёнини қандайдир ҳадик билан кузатиб турардилар. Исмоил шиалар динини давлат дини деб эълон қилди. Эронийларнинг топилган руҳлари ва шиаларнинг камситилишидан тўлиб-тошган сабр косалари Шоҳ Исмоил қўл остида анча ором олиб, эркин нафас ола бошлади. Исмоилнинг қўл остида миллий руҳанини, диний мутаассиблик ва жангарилик руҳи билан тўлиб-тошган турк-эроний қавмлар бирикмаси тўпланган эди. Мусулмон дунёсида ҳеч бир ҳукмдор, ҳатто усмонли турк султони ҳам Шоҳ Исмоил эга бўлганчалик мартаба, шижоат ва садоқатга эга бўлган эмасди.

Чингизхоннинг улкан салтанатини ўз ўғилларига бўлиб бериши зарурий бир ҳол эди. Чунки бундай улкан империяни ягона бир марказдан туриб бошқариш амалий жиҳатдан мумкин эмас эди. Шундай бўлса-да, бу салтанатни бир неча авлод давомида, ҳеч бўлмаганда Қурултой (Олий Кенгаш) ўтказиб турилган даврларда ака-укалар ҳамжиҳатлик билан бошқариб турдилар. Лекин темурийлар салтанатида бундай

бошқарув тизимини ишга солишнинг умуман иложи бўлмади. Чунки Абусаид мирзо давридан кейин империя таназзулга юз тутган ва чок-чокидан сўкила бошлаган, унинг атрофини эса очкўз ганимлар ҳар томонга тортқилашга шай бўлиб турган эди.

Амир Темурдан мерос қолган удумлар, шаҳзодаларнинг ўзаро рақобати, ҳасадўйлиги ва уларнинг қўл остидаги уруғ-аймоқчиликнинг авжига чиқиши ўша даврдаги сиёсий вазиятга аниқ баҳо беришни қийинлаштиради. Султон Аҳмад мирзо Андижон юришидан қайтишда вафот этгандан кейин Самарқанд тахтини унинг укаси Султон Маҳмуд мирзо эгаллади. Бироқ, унинг ҳукмдорлиги ҳам узоққа бормади. У ҳам вафот этгач, Самарқанд тахти теурий шаҳзодалардан Султон Маъсуд мирзо, Бойсунғур мирзо ва Султон Али мирзолар орасида талошда қолди. Самарқанд султони Султон Абусаид Мирзонинг ўғиллари Бойсунғур мирзо билан унинг укаси Султон Али мирзо ўртасида тўхтовсиз жанглар бўлиб, бунинг натижасида уларнинг бирортасида ҳам Самарқандни ҳимоя қилиш учун куч-қувват қолмади.

Бу хабар Андижонга — Бобур Мирзога етгач, у ўз бобюрти Самарқанд тахтини қўлга киритиш мақсадида Самарқанд сари отланди. Самарқандлик мирзолар ҳолдан тойган бўлсалар-да, Бобур мирзога қаттиқ қаршилик кўрсатдилар. Бойсунғур мирзо Бобурнинг шиддатига дош беролмай, шаҳарни таштаб Ҳисор томонга бош олиб кетди ва ўша ерда ҳоким Хусравшоҳ уни хоинларча ўлдирди.

Бобур мирзо Самарқандни олгач, бу ерда кўп вақт туrolмади. Унинг андижонлик навкарларидан кўплари Андижонга кетиб қолди. Бунинг устига Бобур бетоб бўлиб ўридан туrolмай бир неча мулдат тўшакда ётди. Бундан фойдаланган Аҳмад танбал Андижонга келиб, ўзининг ҳамроҳлари билан Андижон ҳукуматини Бобурнинг укаси Жаҳонгир мирзога олиб бериб, уни тахтга чиқарди. Аҳмад танбал Жаҳонгир мирзонинг тоғаси эди. Улар айбсиз Андижон қозисини қатл қилдилар. Чунки қози Бобур тарафида эди. Қатл этилишидан олдин қози ва Бобурнинг онаси Бобурга хат юбориб, Андижондаги вазиятнинг таҳликали эканини билдиришган ва уни тезда Андижонга келишини талаб қилган эдилар.

Хатни олгач, бунга жавобан Бобур мирзо Самарқандни ташлаб, Андижон сари йўл олди. Хўжандга етиб келгач, у Андижон ҳукмати душманлари қўлига ўтгани ҳақида хабар топди. Самарқанддан воз кечган ва Андижондан маҳрум бўлган Бобур мирзо ёрдам сўраб ночор аҳволда тоғаси Султон Маҳмудхон ҳузурига борди. Шу пайтда унинг ҳузурига Бобурнинг онаси ва бувиси Эсон Давлатбегим ҳам етиб келдилар.

Иккинчи бор (1497) катта қийинчиликлар билан Бобур яна Самарқандни эгаллади. Бироқ унинг тахтини юз кунгача қўлида тутиб тура олди, холос. Бу ҳаракат жараёнида ҳам Самарқанд тахтига даъвогарлар билан қаттиқ жанглар олиб борди. Ғолиблик нашидасини ҳам сурди, мағлубият аламини ҳам тортиди. Охирида шаҳар қамалда қолди. Гап шундаки, мўғул хони Абулхайрхон вафоти (1469)дан кейин унинг ўғиллари ҳар томонга тарқаб кетган, шу жумладан, унинг иккинчи ўғли Шоҳ Будоғ Султоннинг ўғли Шоҳибекхон узоқ саргардонликдан сўнг Самарқандга, Абусаид мирзонинг ўғли Султон Аҳмад мирзо ҳузурига паноҳ излаб келди ва унинг обрўли амирларидан, Бухоро ҳоқими амир Абдуали тархон қўл остига хизматга кирди.

Султон Аҳмад мирзо ҳаётлигида Шоҳибекхон Абдуали тархон мулозимлари қаторида бўлди. Султон Аҳмад мирзо билан Абдуали тархон деярли кетма-кет вафот этганларидан сўнг, Шоҳибекхон Туркистонга келиб Султон Маҳмудхон ҳузуридан паноҳ топди. Хон ундан ёрдамни аямади ва унинг ёрдами билан Шоҳибекхон Бухоро ва Самарқандни эгаллади ва унинг одамлари 200–300 кишидан 50 минг кишига етди. Бобоси Абулхайрхон вафотидан кейин Дашти Қипчоқда тирқираб юрган амир ва беклар унинг қўл остида тўпландилар. Энди у ўз ҳомийси Султон Маҳмудхонни маҳв этиш пайига тушди ва пировардида ундан 30 мингга яқин навқарини ўзига оғдириб олди ва хонга қарши жанг бошлади. Бу жангда Шоҳибекхон ғолиб келиб, Бобурнинг иккала хон тоғалари Шоҳибек қўлига тушдилар. Шоҳибек уларнинг аввалги яхшиликларини ҳисобга олиб, асир олинган хонни ўлдирмай Мўғулистонга қўйиб юборган эди. Ана шу воқеалардан кейин Шоҳибекхон Бобур мирзо эгаллаб турган Самарқандга юриш бошлаган эди.

Охири атрофдаги темурий шаҳзодалардан кутилган ёрдам келмагач, Бобурнинг тоқати-тоқ бўлиб турган оғир бир пайтда шаҳарни қамал қилган Шоҳибекхон унга сулҳ таклиф қилиб қолди. Ночор аҳволда турган Бобур мирзо тарафдорларининг сулҳнинг оғир шартларига кўнишдан бошқа иложи йўқ эди. Сулҳ тузилиб, Бобур мирзо шаҳарни Шоҳибекка қолдириб, тақдирга тан бериб чиқиб кетди. Сулҳ шартларига биноан опаси Хонзода бегим Шоҳибек ихтиёрида қолиб, унинг никоҳига ўтди.

Ўша жангдан кейин Бобур Фаргона жанубидаги тоғларга чиқиб кетди. Бошидан ўтган ўша уқубатли кунларда Бобурнинг онаси ва оила аъзолари унинг ёнида эдилар. Фалакнинг чархи чаппа айланиб, Бобур мирзо ва унинг ҳамроҳлари бошига кўп мусибатли кунлар тушди. Шоирнинг қаламига мансуб ушбу мисралар ўша кунларнинг тасвири бўлса ажаб эмас:

Чархнинг мен кўрмаган жавру жафоси қолдимму?
Хаста кўнгилим кўрмаган дарлу балоси қолдимму?
Эй кўнгул, гар Бобур ул олампни истар, қилма айб,
Тенгри учун де, бу оламнинг сафоси қолдимму?

Самарқандни олиш учун бўлган уринишлар Бобурни анчагина ҳолдан тойдириб, ғайрат-шижоатини сусайтириб қўйди. Бу даврда у икки марта отасидан мерос Фаргона давлати тахтини ҳам қўлдан бой берди ва маълум муддат ғарибона ҳаёт кечиришга мажбур бўлди. 1501 йилда Бобурнинг амакиси, Мирзо Улуғбекнинг кичик ўгли Абдураззоқ отасидан Кобул тахтини қўлга олгандан сўнг, бу мамлакатнинг сиёсий ҳаётига Бобур аралашгач, омад унга кулиб боқди. Тоғ ва қир-адирлар оша Бобур ўз ҳамроҳлари билан минг азоб-уқубатларни бошдан кечириб Хусравшоҳ қўл остидаги Ҳисорга келдилар. Улар Хусравшоҳнинг одамгарчилигига умид боғлаган эдилар. Бироқ, Хусравшоҳ номардлик билан улардан юз ўтириб, ўзига яқин йўлатмади. Бобур ва унинг ҳамроҳлари яна йўлларида давом этиб, Афғонистоннинг Гўри ва Бахлон деган жойига бордилар ва ночорликда бир неча кун шу ерда қолиб кетдилар.

Бироқ, донишманд айтганидек, ҳар бир ёвузликнинг бир эзгулиги бўлади. Бу орада Шоҳибекхоннинг шовқин-сурон

билан Ҳисорга, Султон Маҳмудхоннинг Қундузга юришиги эшитган Хусравшоҳнинг попути пасайиб, Бобурнинг Гүрида турганидан беҳабар ҳолда мол-мулкани йиғиштириб, Гүри тоғлари томон йўл олди. У Гүрига етиб келгач, унинг ҳамроҳлари Бобурнинг бу ерда эканини эшитиб, бир кечанинг ўзидаёқ ушш мулозим ва яқинлари, катта-ю кичиги Бобурга келиб мулозамат қилди ва унинг хизмагига кирди.

Хусравшоҳнинг тақдирга тан бериб, бош эгиб Бобур ҳузурига келишдан бошқа иложи қолмади. Ваҳоланки, Бобурнинг бобоси Абусаид мирзо қўлтиги остида паноҳ топиб, юқори мартабага эришган Хусравшоҳ унинг ўғли Бойсунғур мирзони аввал тахтга чиқариб, кейин, у Ҳисорга келганда уни бир неча яқинларига қўшиб ўлдиртириб юборди ва унинг укаси Султон Маъсуд мирзонинг эса кўзига мил торттирди. Бобурни эса ҳамроҳлари билан ҳориган, толган аҳволда келганда, уни ҳузурига яқин йўллатмай ҳайдаган мальяун ҳам мана шу Хусравшоҳ эди.

Бироқ табиатан бағри кенг Бобур мирзо унинг бу қабихликларини кечириб, уни ҳузурига чорлади. Хусравшоҳ томонидан қатл этилган акаларининг хуни учун ундан қасос олишга шайланган Хон мирзони ҳам шаштидан қайтариб, Бобур мирзо Хон мирзодек аслизоданинг Хусравшоҳдек мальяун билан тенглашиши маъқул иш бўлмастигини таъкидлади ва Хусравшоҳнинг тақдирини ҳал қилиш ишини Яратганнинг ихтиёрига қолдирди. Бобурнинг бундай ултворлиги олдида Хон мирзо бирор нарса дея олмади ва унинг иродасига бўйсунди. Бобур мирзо билан Хон мирзодан бундай шафқатни кутмаган Хусравшоҳ хижолатдан қора терга ботди. Уша пайтда саховатли ҳукмдор Бобур мирзо ихтиёрида биттагина от бўлишга қарамай, у Хусравшоҳ берган совгадан ташқари ҳеч нима олмади ва унинг мол-мулкани ипидан-игнасигача унга қайтариш ҳақида буйруқ ва унга Хуросон томонга кетишга рухсат берди.

Шуниси қизиқки, қўл остида кўп сонли қўшин ва аскарри бўла туриб Хусравшоҳ ўз мулкани ҳимоя қилишни уздай олмади. Хуросондан бир оз ёрдам олиб Қундуз томон йўналди. Буни қарангки, Яратганнинг иродаси билан Қундуз йўлида уни қароқчилар талаб, ўзини ўлдирдилар. Албатта, ўз ҳомийсига хоинлик қилган ва унинг ўғлининг қоти-

тини Худо ҳам, банда ҳам кечирмайди, унинг учун маъқул чора ана шундай ўлим эди. Бағрикеш, саховатли Бобур мирзо эса бир кечадаёқ 20 минг кишилик қўшин соҳиби бўлди. Боқи Чағониёний, Султон Аҳмад қировул, Боқи тиллафуруш каби тажрибали амирлар ҳам унинг ҳузуридан бўлиб, улар билан Қобул сари йўл олди.

Юқорида эслатиб ўтилганидек, 1501 йилда Бобурнинг амакиси, Мирзо Улуғбекнинг кичик ўғли Абдураззоқ отасидан Қобул тахтини қўлга олган эди. Абдураззоқ тахтга чиққан кундан кўп ўтмай, ўзининг амалдорларидан бири, Хусайн Мирзонинг амирлари Зунгун Арғуннинг ўғли Муқим Арғун уни тахтдан суриб, ҳукмдорлик курсисини эгаллаб олган эди. У Бобурга қарши бир оз жанг қилгач, шаҳарга қамалиб олди. Бир неча кунлик қамалдан сўнг у таслим бўлиб, шаҳарни Бобур мирзога топширди.

Машойиҳларнинг айтишича, Тенгри таоло ўзи суйган бандасини ўз муруввати ва иноятига мушарраф этиш олдидан уни кўп синовлардан ўтказар экан. Тахт эгаси давлат бошқаруви тизимини қўлга олган пайтда мискинларнинг ҳолини яхши тасаввур этмоғи осон бўлиши учун шундай қилар экан.

1504 йилда Бобур Қобулга ҳужум қилиб, уни деярли қаршиликсиз қўлга киритди. Тез орада у Ғазнани ҳам тасарруфига киритди ва бир оз вақт ўтгач, кўп қурбонларсиз бутун Афғонистонни эгаллаб олди. Бу ўлкада 1507 йилда Бобур ўзини «Шоҳ» деб эълон қилди ва шу билан бу мамлакатда темурийларнинг ҳукмронлигини таъминлади. Бу тadbирнинг маъноси шу эдики, аждодлари каби Бобуршоҳ ҳам ўша даврга хос бўлган ўзидан юқори мартабада туриши мумкин халифаликни тан олмас ва ўзини якка ҳукмдор, ҳокими мутлақ сифатидаги мавқеини мустаҳкамлаган эди.

1510 йилда Марв шаҳри ёнида Эрон шоҳи Шоҳ Исмоил билан бўлган шиддатли жангда Шайбонийхон қатл этилди. Шайбонийхоннинг сиёсий саҳнадан четлаштирилиши Бобуршоҳда яна Самарқандни олиш иштиёқини кўзғатди. У Шоҳ Исмоил билан сиёсий ва ҳарбий битим тузиб, 1511 йилда Самарқанднигина эмас, ҳатто Бухоро ва Хуросон давлатларини ҳам ўзига бўйсундирди. Лекин бу муваффақиятларнинг лаззати унчалик узоққа бормади. Унинг Шоҳ Исмоил билан бўлган муносабатлари бузилди.

Гап шундаки, Бобур ўзи ва унинг қўл остидагилар сунний мазҳабида эдилар. Шунинг учун ҳам у шиа мазҳабига мансуб Шоҳ Исмоил қўлидаги бир дастўрга ўхшаб қолган эди. Бу ҳол эса унинг қўл остидагиларнинг ғазабини кўзгалтарди. Бу ҳолатдан ўзбеклар усталик билан фойдаланди ва Убайдуллоҳон бошчилигида, 1512 йилда Самарқандга хужум қилиб, уни қўлга киритдилар. Шундай қилиб, Бобур учинчи бор Самарқандни қўлдан бой бериб, 1513 йилда Кобулга қайтиб келди. Ўзбеклар Бадахшондан ташқари бутун Марказий Осиёни босиб олдилар. Бобур Марказий Осиёнинг бутунлай қўлдан кетганини тамоман тушунди, чунки у ўзбекларга энди бас кела олмас эди. Шунинг учун ҳам шимолда бой берилган мамлакатларнинг ўрнини қоплаш учун у шарқ томонга кўз тикди.

Бобур мирзо ҳам ёш боши билан «Чархнинг барча жафолари» синовидан муваффақиятли ўтгач, ниҳоят унинг омад уфқида ҳам қуёш нури ёрқин зарраларини кўрсата бошлади. Лекин шуни эътиборда тутиш лозимки, энг оғир ва мусибатли дамларда ҳам унинг иродаси букилмади. Душмани ғолиб келиб, ўзи мағлуб бўлса-да ноумид бўлмади ва Яраттаннынг мурувватига умид боғлаб яшади. Қай ҳолатда бўлганда ҳам яхши хулқликни ўзига шиор қилиб олди. Назм:

Хулқингни рост қилгил ҳар соригаки борсанг,
Ахсанта дер бори эл гар яхши от чиқарсанг.

Аслзодаларга хос улуғворлик, саховатпешалик, эртанги кундан умидворлик туйғулари уни ҳеч қачон тарк этмади.

3-БОБ. БОБУРНИНГ ҲИНДИСТОНДАГИ САЛТАНАТИ

Кобул хазинасининг таги кўриниб қолгани боис давлат харажатлари, қолаверса, аскарларни боқиб учун маблағ зарур эди. Шу боис Бобурнинг тарафдорлари ўша пайтда Ҳинд ярим оролининг Афғонистон деб аталган юқори қисми (ҳозирги Покистон чеккаси)га тез-тез юришлар қилиб турарди. Бу юришларда омад кетидан омад келиб, қўшин ҳадемай Лўдийлар сулоласи ҳукмронлик қилаётган худудлар марказига ҳам етиб келди ва энг ҳал қилувчи оғир жанг —

Панипат қишлоғи ёнидаги жангда (1520 йил 20 апрель) Бобур Шимолий Ҳиндистоннинг пойтахти Деҳли тахтини эгаллади. Орадан бир йил ўтмай Рона Санга билан бўлган жангда эришилган муваффақият Бобурга бутун Ҳиндистонда ўз ҳукмронлигини ўрнатиш имконини берди. Бироқ, олдинда турли майда хонлик ва султонликларга бўлиниб кетган тарқоқ, майда давлатларни бирлаштириб, марказлашган йирик давлат қуриш учун ҳақиқатан кўп меҳнат қилиш зарурияти турар эди.

Бобурнинг Марказий осийлик баҳодир саркарда ва давлат арбоби сифатида ўз бахти ва тахтини яратиш учун қилган саъй-ҳаракати ўша пайт учун замон тақозоси ва тарихий ҳақиқатдир. Бобур Ҳиндистонда ўз салтанатига асос солганда, унинг атрофида Марказий Осиёдан унга ҳамроҳ бўлиб келган амир ва беклари ва садоқатли навкарлари ўраб турарди. Уларнинг ёрдамида теурийларга хос давлат бошқаруви тизими ўрнатилди. Бироқ, Бобур ўзи кўзлаган улкан сиёсий ва ҳуқуқий режаларини амалга оширишга улгурмай, 1530 йилда ёруғ олам билан видолашиб, боқий дунёга рихлат қилди.

3.1. Шимолий Ҳиндистоннинг бўйсундирилиши

1526 йилдан Ҳиндистонда янги сулоланинг бошланишига асос солган Бобур ва унинг сулоласи 332 йил мобайнида Ҳиндистонни моҳирлик билан бошқариб турди. Улар мамлакатнинг жуда катта қисмида сиёсий бирликни сақлаб, бу улкан салтанатнинг тинчликда гуллаб-яшнашини таъминлай олдилар. Бу сулола мамлакатта Бобурдан Баҳодиршоҳ II гача бўлган қобилиятли ҳукмдорларни кетма-кет етказиб бериб турди. Теурий шаҳзодалар каби бобурийлар ҳам халифани ўзларининг пири деб билмасдилар, балки давлатни мустақил равишда ўз қарашлари асосида бошқарар эдилар. Улар рақиб билан уруш олиб боришнинг янги восита ва услубларини такомиллаштирдилар, Ҳиндистонда биринчи бор артиллерияни қўладилар. Шунингдек, меъморчилик, адабиёт ва тасвирий санъатнинг ҳар соҳада ўсиб ривожланишга раҳнамолик қилдилар.

Бобурийлар даврида Ҳиндистоннинг хорижий мамлакатлар билан алоқалари тикланди ва ривожланди, Афғонистон ҳам ўша буюк салтанатнинг бир қисми бўлиб қолаверди.

У Ҳиндистон билан Эрон, Марказий Осиё ва улар орқали ғарбнинг узоқ мамлакатлари билан алоқа боғлаш учун воситачилик вазифасини бажариб турди. Бу ҳол эса хорижий мамлакатлар билан савдо ишини йўлга қўйиш ва Ҳиндистоннинг янада равнақ топишига имконият яратиб, ғарбий Осиё мамлакатлари билан маланий алоқаларни сақлашга ҳам ёрдам берди. Шуниси диққатга сазоворки, бобурий ҳукмдорларнинг кўпчилиги динга нисбатан ҳолис назар билан қарар эди. Улар кўр-кўрона дин кетидан қувишдан кўра, салтанат барпо этишни афзал кўрарди. Шунинг учун ҳам мамлакат аҳолисининг кўпчилигини ташкил этувчи ҳиндларнинг эътиқодини ҳам қўллаб-қувватлашга ҳаракат қилишарди. Уч асрдан кўпроқ муддат давомида икки хил эътиқоддаги, икки хил турмуш тарзидаги жамоани бир-бирига яқинлаштириб, диний рақобатга йўл қўйилмасдан ёнма-ён ҳолда ҳиндлар билан мусулмонлар яшаб келдилар. Бобурий шаҳзодалар Деҳли салтанатида қўлганиб келинган кўп анъаналарни сақлаб қолибгина эмас, балки уларнинг кўпларини давом эттиришга ва такомиллаштиришга ҳам эришдилар. Шунинг учун ҳам бобурийлар сулоласи тарихи Ҳиндистон тарихида муҳим ва шарафли ўрин эгалтайди.

3.2. Иброҳим Лўдийга қарши юриш. Панипат ёнидаги жанг сабаблари

Бобур шижоатли ҳукмдор эди. У улкан салтанат тузиш ишга қўли билан ёнарди. Самарқандни қўлга олгач, Марказий Осиёда ана шундай улкан салтанат тузишга уринган эди. Лекин шайбонийлар унинг бу ниятини амалга оширишга йўл қўймади. Амир Темурнинг Ҳиндистонга юриши ҳақидаги ҳикояни Деҳкат қишлоғида турган пайтда бир кампирдан эшитгандан сўнг, у ўз бахтини шу ерда синаб кўрмоқчи бўлди. Ғарбий Осиёдаги сиёсий аҳвол ҳам унинг режаларини амалга ошириш учун қулай шароитни вужудга келтирган эди. Ўзбеклар ва эронликлар ўзаро урушда бир-бирларини енга олмагандан сўнг, уларнинг иккаласи ҳам Бобурнинг Кобулдаги салтанатини безовта қила олмайдиган вазиятда қолган эдилар. Шунинг учун ҳам Бобур бемалол Ҳиндистонни эгаллаш ишлари билан шуғулланиш имкониятига эга бўлган эди.

Бобурнинг бу иштиёқи уни Ҳиндистонга ҳужум қилиш сари бошлади. У довюррак, жасур ва моҳир лашкарбоши эди. Рақиблари уни бир неча бор мағлуб қилган бўлса-да, у ўзини батамом мағлуб деб ҳисобламади. У ўз хотираларида шундай ёзган: «Мен ғолиблик ва ҳукмронлик иштиёқида шундай ёнардимки, мени бир-икки мағлубият бекор ўтиришга мажбур қила олмас эди». Ушбу назм унинг фикрларини яққол баён қилиши мумкин:

Душманни бу даҳр забардаст қилур,
Нахват майидин бир неча кун маст қилур,
Ғам емаки, еткурса бошини кўкка,
Охир яна ер каби они паст қилур.

Бобур шунинг учун ҳам кўзлаган мақсадига стишишга ҳамиша ишонарди. У ўз мағлубиятларидан ҳам тўғри хулосалар чиқарар, қобилияти ва иродасини чиниқтириб борарди. У турк, мўғул, ўзбек, форс ва афғонлар билан бўлган жангларда жуда кўп тажриба тўплаган ва чиниққан сарбоз эди. Уларнинг ҳар биридан у ёки бу жанг қилиш услубини ўрганар, шу билан ўзининг уруш тактикаси ва қуролларини тақомиллаштириб борарди. У ўзбеклардан урушнинг «тўлғам» усулини, мўғуллардан эса пистирма қўйишни, афғонлардан порохли миттиқ ишлатишни ўрганган бўлса, эронийлардан артиллерияни ишлатишни, турклардан эса кўчма кавалерияни унумли ишлатишни ўрганди. Бобур турк зобитлари Устод Али ва Мустафолар ёрдамида кучли артиллерия қўшинини тузди ва улар туфайли Ҳиндистондаги рақиблари устидан ғолиб келди. Инглиз тарихчиси Уильямс Рашбрукнинг таъкидлашича, Бобурнинг Ҳиндистондаги тантанасига асосий сабаб бўлган ягона моддий омил — унинг қудратли артиллерияси бўлган эди¹. Бундан ташқари, Бобур чидамлик, матонатлик, жасурлик, ўлимга тик қараш, ўзига ва ўз тақдирига ишониш каби хислатларга эга эдики, бу фазилатлар унга кишиларни олға етаклаш туйғусини берар эди. Шундай қилиб, унинг туганмас ғайрати ва шахсий хислат-

¹ *Rushbrook Williams. An Empire Builder of the XVI th Century (Babur). Delhi, n.d.*

лари ўз бахтини Ҳиндистонда синаб кўришга чорлаган эди. Бобур бойликка ҳирс қўйган одам эмасди. Бироқ, Ҳиндистоннинг бойликлари уни ва унинг ҳамроҳларини мафтун қилган омиглардан бири бўлганлиги шубҳасиздир.

Ҳиндистон ўша пайтда бир-бири билан доимий рақобатда бўлган мустақил майда давлатлардан иборат эди. Шимолий Ҳиндистонда афгонларнинг кучли таъсири сезилиб турса-да, улар майда бўлақларга бўлиниб кетгандилар. Иброҳим Лўдий Деҳли ва Агра султони эди, лекин у шимолий Ҳиндистонга тўла ҳукмронлик қила олмасди. Унинг давлати ғарбда Панжобдан шарқда Беҳар вилоятигача етиб борарди. Ҳаттоки мана шу кичик ҳудудда ҳам у тўлалигича ўз ҳукмини ўтказа олмасди. Унга қарши ўз амалдорлари ва уруғларидан исёнлар кўтарилиб турган эди. Беҳарлик амалдор, амакиси Оламхон Лўдий Деҳли тахтига даъвогарлик қилар, Панжоб ҳокими Давлатхон Лўдий эса ўзи мустақил сиёсатини юргизар эди.

Султон Искандар Лўдийнинг вафотидан сўнг Деҳли салтанатида ўзининг қудрати ва обрўсини анча йўқотиб қўйган ва унинг меросхўри Иброҳим Лўдий эса афгонларни ҳати ўз таъсири остига ололмаган эди. Аксинча, Иброҳим Лўдий ўзининг хато сиёсати ва такаббуруна феъл-атвори билан афгон амалдорлари орасида шубҳа, ғаразгўйлик ва тарқоқтикни келтириб чиқарди. Шунинг учун ҳам ҳатто унинг саройида ҳам султонга нисбатан содиқлик ва бирлик ҳисси сезилмас эди. Бундан ташқари, Бенгал, Молва ва Гужарат вилояти ҳокимлари ҳам унинг асосий рақиблари бўлиб, унинг ҳар бир хатосидан унумли фойдаланиб қолиш пайида юрардилар.

Шундай қилиб, афгон ҳокимлари орасида четдан келган рақибга қарши курашиш учун бирлашиш нияти йўқ эди. Улардан бири Оламхон Лўдий ва иккинчиси Давлатхон Лўдий бўлиб, улар Бобурни Ҳиндистонга юриш қилишга таклиф қилдилар, чунки улар унинг ёрдамида Деҳли салтанатини қўлга олиш пайида эдилар. Шунинг учун улар иккаласи бирлашиб Деҳлига юриш қилди. Рона Санга Сингх ҳам Иброҳим Лўдийга қарши юришда Бобурга ўз ёрдамини таклиф қилган бўлиши керак. У ҳам Деҳли тахтини мўлжаллаб юрарди. Унинг ҳисобига қараганда Бобур ва Иброҳим Лўдий ора-

сидаги жангда улардан бири йуқолиши, иккинчиси эса, куч-сизланиб қолиши керак эди. Бу ҳол эса Рона Сангага Деҳли тахтига эга бўлиш ниятини амалга оширишни осонлаштиради. Ана шу ҳолатларнинг барчаси Бобурни Ҳиндистонга юриш қилишга ундарди.

Бобур Ҳиндистонга беш марта юриш қилди. Дастлабки тўрт юриши ўзига хос синов ёхуд тайёргарлик юришлари саналарди. Биринчи юришда (1519) у Бажур ва Бера вилоятларини бўйсундириб қайтди. Бироқ, ҳар иккала вилоят ҳам Бобур орқага қайтиши биланоқ яна ўзлари мустақил сиёсат олиб борди. Шу йилги у яна Ҳиндистонга юриш қилди-ю, бироқ Пешовардан қайтиб кетди. Учинчи бор юришда Бобур (1520) Панжобгача кириб келди ва Сиалкот ҳамда Сайидпур қалъаларини ўзига бўйсундирди. Тўртинчи марта 1524 йилда юриш қилди ва бу сафар Лоҳур ва Диболпургача бўлган ҳудудни эгаллади. У Давлатхон Лўдийнинг Панжобни ўз ихтиёрида олиб қолиш ниятидан ранжиган эди. Лекин у Оламхон Лўдий ва Диловархон Лўдий (Давлатхон Лўдийнинг ўғли)га мурувват қилди ва Панжобни Диловархон Лўдий ва Оламхон Лўдий ихтиёрида қолидириб, ўзи Кобулга қайтди. У қайтиши биланоқ, Давлатхон яна Панжобни босиб олди. 1525 йилги юришда Бобуршоҳ Ҳиндистонни бутунлай ишғол қилиш нияти билан сафарга отланди.

3.3. Панипат ёшидаги биринчи жанг (1526 йил 21 апрель)

Бу сафар Ҳиндистон юришини Бобур 1525 йилнинг ноябрь ойида бошлади. Давлатхон тез орада чекинишга мажбур бўлди. У асир олинди, Берага жўнатилади, лекин у йўлдаёқ вафот этди. Мана шу ерда Оламхон Бобурга қўшилди. Шундай қилиб, Панжоб таслим бўлди, Бобур Деҳли томон юриш қилди. Шундан сўнг Панипат майдонида уни Иброҳим Лўдий қўшини қарши олди. Бобур ўз хотиралари («Бобурнома»)да Иброҳим Лўдийга қарши 12 минг аскар билан жанг бошлаганини таъкидлайди. Инглиз тарихчиси Уильямс Рашбрукнинг таъкидлашича, унинг армияси саккиз минг кишидан иборат эди. Эҳтимол Бобур Кобулдан 12 минг лашкар билан чиққандир, лекин Панжоб қўлга олингач, унинг армияси яна кўпайган бўлиши даркор. Ҳинд тарихчиси доктор

А. Л. Сриваставанинг фикрича, Бобур лашкарларининг сони 25 мингга етиб қолган эди¹. Иброҳим Лўдий армиясининг сони айрим тарихчилар томонидан анча орттириб кўрсатилган. Уларнинг айтишича, унинг армияси бир лак (юз минг) киши ва мингга яқин филдан иборат эди. Бир ҳафталик муддатдан сўнг ҳар иккала қўшин юзма-юз келиб тўқнашгач, қичибозлик ва найзабозлик бошланди. Ҳақиқий жанг 21 апрель куни (1526) эрталаб бошланиб, чошпоғта яқин тугади. Иброҳим Лўдий жанг майдонида ўлдирилганидан сўнг унинг қўшини тумтарақай бўлиб ҳар тарафга қараб қочди.

Жанг якулиари. Панипат жанги Ҳиндистонда Лўдийлар сулоласи фаолиятига нуқта қўйди. Ҳинд тарихчиси доктор Р. П. Трипатининг ёзишича: «У (Бобур)нинг бобоси Темур тўғлоқлар сулоласига қандай хотима ясаган бўлса, бу жанг ҳам Лўдийлар сулоласига ана шундай якун ясади»². Инглиз тарихчиси Стэнли Лейн Поул ҳам шундай фикрни ифодалайди: «Деҳли афгонлари учун Панипат жанги охириги нафас бўлди. Бу воқеа улар ҳокимиятининг хотимаси ва барча қўл остидаги мамлакатларнинг бой берилиши эди»³.

Шундай қилиб, Лўдийлар ҳокимияти Ҳиндистон сиёсий ҳаёти саҳнасидан бугундай суриб ташланди. Афгонларнинг Ҳиндистондаги таъсири бугундай тутатилмаган бўлса-да, улар анча кучсизлантириб қўйилди. Бобур тез орада Деҳли ва Аграни эгаллаб олди ва бу билан Ҳиндистонда бобурийлар сулоласи ҳукмронлигига асос солди. Бироқ, Ҳиндистондаги вазиятни мустаҳкамлаш учун уни олдинда кўп урушлар кутиб турарди.

Бобур муваффақиятининг сабаблари. Бобурнинг бу жанг-да ғолиб чиқишига сабаб бўлган асосий омиллар – бир томондан унинг қўшинидаги артиллериянинг «тўлғам» усулида уруш олиб бориши ва бунга Бобурнинг моҳирона раҳбарлик қилиши бўлса, иккинчи томондан, Лўдийнинг кучсизлиги эди. Бобур Иброҳимга нисбатан анча тажрибали ва қобилиятли саркарда ҳисобланарди. У ўз хотираларида Иброҳимни «тажрибасиз, ўйтамасдан таваккал ҳаракат қила-

¹ Strivastava, Ashirbadi Lal. Akbar the Great. 3 vol-s. Agra, 1972–1973.

² Tripathi R.P. Rise and fall of the Mughal Empire. Allahabad, 1991.

³ Stanley Lane-Pole. Medieval India. Babur. London, 1899.

диган, кутилмаганда тўхтаб оладиган ёки чекинадиган ва олдинни кўра олмай туриб олға интиладиган киши экан», деб таърифлайди. Бобурнинг кучли артиллерияси ва чаққон ҳаракат қиладиган сарбозлари бор эди, бунинг устига у уруш олиб боришнинг энг яхши усулларини кўларди. Иброҳим эса замбараксиз, жангчи филларига ишониб урушни олатдаги усул билан олиб борарди. Тўғларнинг гумбуллашидан даҳшатта тушган филлар эса ҳар томонга қочар ва ўз аскарларини оёқлари остида мажақлаб ташлар эди. Иброҳим кўшин ҳаракатини яхши ташкил қила олмаган, бунинг устига афғон амалдорлари ва унинг кўл остидаги фуқаролар назарида ҳам Иброҳимнинг обрўси яхши эмасди. Бунинг устига кўшиннинг кўпчилик қисми унга солиқ бўлмаган ёлланма аскарлардан, Бобур кўшини эса, аксинча, интизомли ва тажрибали сарбозлардан иборат эди. Бу ҳам саркарданинг ҳарбий маҳоратидан далолат берарди. Бу ҳақда С. Лейн Поул шундай деб ёзади: «Бобур лашкарини жасоратта ундаган ва уларга шижоат бағишлаган омит саркарданинг совуққон соф виждони ва синчков тактикаси эди». Шунинг учун ҳам афғонлар жон-жаҳди билан мардона жанг олиб борсалар ҳам яхши тайёргарлик кўрган Бобур лашкарига бас кела олмадилар.

Панипат жангидап кейинги воқеалар. Панипат жангидан кейин Бобур жуда кўп қийинчиликларга дуч келди. Унинг асосий вазифаси кўлга киритилган хулуддаги фуқароларнинг бирдамлигини таъминлаш ва Султон Лўдий саттанатининг қолган қисмиги ҳам эгаллаш эди. Иброҳимнинг мағлубиятидап сўнг кўпгина афғон хонлари ўзларининг вилоятларини мустақил давлат деб эълон қилдилар. Кўшни Мевот хонлиги Ҳасанхон кўлида эди, Самбол вилояти Қосимхонда, Боёна вилояти эса Низомхонда, Гувалёр вилояти Тоторхон ихтиёрида, Атова вилоятида Қутбхон ҳукмронлик қиларди. Дўлпурда Зайтунхон ва Қолпида эса Оламхон мустақил иш тутарди. Шарқда эса Носирхон Нўхоний, Муҳаммад Фармулий ва Маъруф Фармулийлар афғон хонликларининг қолдиқларини бузмай сақлаб турардилар. Бехар вилоятида эса Баҳорхон ўзини мустақил ҳукмдор деб эълон қилиб, ўзига Султон Муҳаммадшоҳ деган тахаллус олди. Шундай қилиб, Бехар афғон қочоқлари учун бошпана вазифасини ўташи

мумкин эди. Панипатдаги жангдан зўрга жон сақлаб қочган Маҳмуд Лўдий (Иброҳимнинг кичик укаси) эса Бобурдан ўч олиш учун афгонларни бир жойга тўплашга уриниб юрарди.

Бенгал ва Гужаратдаги афгон хонлари унга ёрдам беришлари ёки ўзлари Деҳлига ҳужум уюштиришлари мумкин эди. Иброҳимнинг энаси Аграда яшаётганди. У Бобурни сиртдангина тан олган бўлиб, зимдан ўғлининг ўлими учун Бобурдан қасос олишга чоғланиб юрар ва бир оз вақт ўтгач, уни заҳарлашга ҳам улгурганди. Бобур мустаҳкам соғлиги ва омади туфайлигина бевақт ўлимдан сақланиб қолди.

Шундай қилиб, пойтахт ичида ҳам, ташқарисила ҳам афгон ҳокимиятининг қолдиқлари изғиб юрарди. Афтидан, Бехар хони Султон Муҳаммадшоҳ ва Маҳмуд Лўдий ўзларининг байроғи остига афгонларни бирлашгирса, Бобурни Деҳлидан сиқиб чиқаришлари мумкин эди. Мевор хони Рона Санга эса Деҳли тахтига даъвогарлардан бўлиб, Бобурнинг шимолий Ҳиндистондаги мавқеига раҳна солиб турарди. Ҳиндистонликлар четдан келган босқинчи деб Бобурдан қўрқар ва ундан ўзларининг мулки ва номусини сақлаш учун ўз қишлоқларини ташлаб чиқиб кетардилар. Бундан ташқари, Бобурнинг бек ва навкарлари Кобулга қайтиб кетиш пайида юрарди, чунки улар Ҳиндистон даштларининг иссиғига бардош бера олмасдилар.

Шунга қарамасдан Бобур Ҳиндистонда қолишга қарор қилди. Бу ҳол эса унинг бек ва навкарларидаги иккитанишларга чек қўйди. Чунки улар ўз шоҳларини ташлаб кета олмас эди. Маҳаллий аҳолида ҳам янги ҳукмдорга нисбатан аста-секин ишонч ҳосил бўла бошлади. Энди улар Бобур Ҳиндистонни талаб кетиш учун эмас, балки шу ерда қолиб яшаш учун келганига ишона бошладилар.

Яхшилик билан бўйсунушни истаган афгон бекларига Бобур ҳам катта ҳурмат ва эътибор кўрсатди. Давлатхон Лўдийнинг ўғли Диловархонга «Хони-хонон» унвони бериб, унга жуда катта ер мулки (жоғир) ажратди. Бобурнинг бу ҳиммати жавобсиз қолмади. Кўпгина иккитаниб юрган афгон беклари, шу жумладан, Шайх Боязид, Муҳаммадхон Лоханий ва уларнинг шериклари тинчгина бош эгиб келдилар. Бобур уларни ҳам сийлаб, мансаб ва ер-мулк ажратиб берди. Шундан кейин Бобур қўл остидаги мамлакат ҳудуди-

да тартиб ўрнатишга киришди. Шу билан бирга кейинги юришлар режасини ҳам тузиб чиқди. Шимолий Ҳиндистон текисликлари ҳудудини ўз бек ва амирларига тақсимлаб, у ерларни босиб олишларини тайинлади. Бу сиёсат яхши натижа берди. Тез орада шимолий Ҳиндистон текисликларининг катта қисми Бобур ихтиёрига ўтди. Навбатма-навбат Самбол, Атова, Қануж, Дўлпур, Рапру, Жонпур, Ғозишур, Боёна ва Гувалёр вилоятларини бобурийлар эгалладилар. Бобур ўзининг бек ва ўғилларига ҳам катта ҳиммат кўрсатиб, уларга ҳам жуда катта мулк ажратди. Ҳиндистондан тўпланган ўлжаларидан уларга ҳам тақсимлаб берди.

Панипатдаги жангда эришилган ғалабадан сўнг Бобур Ҳумоюнни зудлик билан пойтахт Аграга юбориб, хазинани қўриқлаб туришни тайинлади. У ерда яқинда таслим этилган Гувалёр рожасининг оиласи Ҳумоюнга бир уюм дуру гавҳарлар билан бир қаторда, ер юзи аҳолисини икки ярим кун боқишга етадиган қимматдаги йирик олмосни тортиқ қилди. Бобур Аграга етиб келганда ўғли Ҳумоюн ўша қимматбаҳо олмосни унга топширди. Миннатдор ота ушбу олмосни қайтариб ўғлига инъом этди. Бу ўша машҳур «Кўҳинур» олмоси эди. Бобур уни ўғли Ҳумоюнга ҳадя этди. Тормор этилган Султон Иброҳим Лўдийнинг хазинасини Бобурнинг ҳамроҳлари ва аскарларига тақсимлаб бериб жараёнида Ҳумоюнга 70 лак¹ пул тегди. Бундан ташқари, ичидаги катта бойликлари билан яна бир сандиқ ҳам унинг ихтиёрига берилди.

Кўнгли очиқлик ва саховатпеналикда Бобур тенги йўқ эди. У ўз оила аъзоларига, қўл остидаги амир ва бекларга, сарбозларга, амалдорларга баъзан шунчалик кўп ҳадялар ва совға-саломлар қилганки, ҳатто ўзига ҳеч нарса олиб қолмаган. Шу боис уни «қаламдар подшоҳ» деб ҳам атаганлар. Иброҳим Лўдий устидан қозонилган ғалабадан сўнг, бир неча султонларнинг тўплаган бойликлари унинг ихтиёрига ўтиб, ҳузурига келтирилгач, унинг саховати янада ошиб-тошди. Унинг ҳамроҳлари мансаб ва мавқеаларига қараб мукофотлар билан сийландилар. Мовароуннаҳрдаги қариндошларга ва сadoқатли ҳокимларга, олиму уламоларга, шунингдек, Макка

¹ лак — 100000 рупийга тенг.

ва Мадинадаги азиз-авлиёларга ҳам насибалар жўнатилди. Подшоҳ оиласидаги ва Кобул ҳарамидagi аёлларнинг ҳар бирига биттадан Султон Иброҳимнинг канизақларидан, бир олтин ликопча тўла дуру тавҳарлар, икки лагандан тилла танга ва икки лагандан кумуш танга ҳадя этилди. Кобул, Саддора, Вараск, Хўст ва Бадахшондаги ҳар бир эркак ва аёлга биттадан кумуш танга берилди.

Бобурнинг қўл остидаги хон ва амирлари ҳам шоҳнинг бу сахийликларига яраша ҳиммат кўрсатиб, унга содиқликларини намойиш қилдилар. Шундай қилиб, Бобур шимолий Ҳиндистонда ўз мавқеини анча мустаҳкамлаб олишга муваффақ бўлди. Бироқ, у ўз ҳокимиятини ҳали тўла мустаҳкамлашга улгурмай Мевор хоши Рона Санганинг тажовузларига рўпара келди.

3.4. Қанва ёнидаги жанг (1527 йил 17 март)

Қанва ёнидаги жангнинг асосий сабабларидан бири — Бобурнинг Деҳли тахтида шоҳ бўлиб қолиш нияти эди. Маълумки, Рона Санга Иброҳим Лўдийга қарши юришда Бобурни қўлламоқчи эди. Чунки унинг фикрича, Бобур ҳам аввалги босқинчилар каби юртни талаб бўлгач, орқага қайтиб кетиши, бу ҳолда Деҳлини у осонгина қўлга киритиб олиши мумкин эди. Бироқ, Бобурнинг Ҳиндистонда қолиш режаси унинг умидларини пучга чиқарди ва бобурийларга қарши курашаётган афғонларни қўллашни маъқул кўрди. У Оламхон Лўдийни ўз паноҳига олди, Маҳмудхон Лўдийни эса Деҳли ҳукмдори сифатида қабул қилди ҳамда ўзига қарши турган Ҳасанхон Мевотий ва бошқа афғон хонларига умид кўзини тикди. Шу билан у ўз кучларини Ҳиндистондан бобурийларни қувиб чиқаришга қаратганига шаъма қилмоқчи бўлди. Ҳинд тарихчиси доктор С. Р. Шарма мана шу фикрни қувватлаб, шундай деб ёзади: «Бу ҳиндларнинг мусулмонларга қарши уруши бўлмади, балки мамлакатнинг умумий душманига қарши миллий кучларнинг ҳамкорликдаги ҳаракати эди»¹. Шунинг учун ражпуглар билан бобурийлар урушининг келиб чиқиши заруратга айланиб қолди.

¹ *Sharma Sri Ram. Moghul Empire in India. New Delhi, 1982.*

Урушнинг бошқа сабаблари бунга қўшимча бўлиши мумкин, холос. Бобур Рона Сангани Иброҳим Лўдийга қарши урушда ёрдам беришга ваъда қилганига қарамай, унинг Боёна, Дўптур ва Колпини босиб олишига халақит бергани учун ёмон кўрарди. Ражпутлар қўшини ғазабнок ҳолда илгарилаб, Боёна ва Аграни босиб олишга илтиларди. Маҳмуд Лўдий ва Ҳасанхон Мевотий ўз сафларини бирлашгирди. Бобурнинг иккита илпор қўшинини ражпутлар мағлубиятга учратди. Бобур бу гал Панипат ёнидаги афгонлар армиясидан кўра жиддийроқ рақиб билан юзлашиб турганига ишонч ҳосил қилди. Ражпутларнинг шиддати ва жасорати мақтовга лойиқ эди. Уларнинг бошқини Рона Санга тажрибали саркарда бўлиб, ўз ҳаётида бир неча ўллаб жангларда қатнашган, шу урушларда бир кўзи ва бир қўлидан ажраган, танасида эса саккизта жароҳати бор эди.

Кобуллиқ мунажжим юлдузларга қараб навбатдаги уруш бобурийларга мағлубият келтиришини башорат қилган эди. Бу эса Бобур аскарларини тушқунликка солди. Бироқ, шу онда Бобур инсон руҳияти (психикаси)ни яхши билишини, кишиларни ўз ортидан эргашгира олишини ва лашкар олдида моҳир саркарда эканини исботлади. Тўпланаётган лашкарига мурожаат қилиб, май ичишдан воз кечганини эълон қилди, жангчиларни дин ва номусини сақлаш йўлида ўлгунча жанг қилишга чақирди, мусулмонлардан олинанидан «тамга» солиғини бекор қилганини, ғайридин кофирларга қарши «жиҳод» уруши эълон қилганини айтди. Бу мурожаат кутилган натижани берди ва Бобурнинг аскар ҳамда беклари ўлгунча жанг қилишга қасамёд қилдилар.

Фотехтур Секри шаҳридан ўн милча (16 км) наридаги Қапва деган жойда иккала қўшин юзма-юз келди. Бобур ражпутлар лашкарини икки лак деб таърифласа, Уильямс Рашбрукнинг тахминига кўра, ражпутлар қўшини бобурийлардан 7—8 баравар ортиқ эди. Лекин буни исботлайдиган далил йўқ. Доктор А. Л. Сриваста эса ҳақиқатта бироз яқинроқ рақам (2:1)ни кўрсатади, яъни ражпутлар лашкари 80 минг киши бўлса, Бобур қўшини 40 минг киши атрофида эди.

Ражпутлар ўз қўшинини одатдагича, яъни чап қанот, ўнг қанот ва марказий қисмларга бўлдилар. Бобур эса ўз қўшин-

лариши Панипатдаги жангдагилек тақсимтали. Ўзи эса марказдан туриб қўмондонлик қилди. Ўнг қанотни ўғли Ҳумоюн мирзо бошқарди, чап қанотта эса бош вазир Низомиддин Халифа бошчилик қилди. Мустафо ўз замбараклари билан ўнг қанотнинг олдида борди. Устод Алиқули эса ўз тўпчилари билан марказий қўшин олдида эди. Иккала чекка қанотларда эса «тўлғама»чилар гуруҳи борардилар. Жанг эрталаб соат тўққизларда (1527 йил 17 март) бошланиб, ўн соатлар чамаси давом этди. Рона Сапга оғир жароҳатланиб, жанг майдонидан олиб чиқиб кетилди, ражпутлар қўшини эса тор-мор этилди, ғолиблик яна бобурийларга пасиб этди.

Усталлик билан уруш олиб бориш маҳорати, қўшинга моҳиропа раҳбарлик қилиш ва тўпчиларнинг зарбалари туфайли Бобур аскарлари жангда яна устун келди. Рона жанг давомида оғир яраланган бўлгани учун ўз қўшинига зарур пайғла раҳбарлик қила олмади. Бу ҳол ҳам унинг аскарлариши довдиратиб қўйди. Шунга қарамай бу омилларни мағлубиятнинг иккинчи даражати сабаблари қаторига қўшиш мумкин.

Қанва жанги Панипатдаги жангдан кўра муҳимроқ аҳамиятта молик эди. Ражпутлар ҳақиқий жасорат кўрсатиб, қаҳрамонона жанг қилди. Уларнинг қўшини анча интизомли бўлиб, Рона Сапга раҳбарлигида шилдат билан жангга кирди ва ҳеч бири хоинлик қилмади. Сон жиҳатидан ҳам ражпутлар ўз рақибидан устун турарди. Шунга қарамай, улар енгилди. Бу эса бобурийлар қўшинининг қуроллари ва лашкарбошининг ҳарбий маҳорати рақибиникидан устун эканини кўрсатиб турибди. Бу жанг ражпутларнинг ҳарбий қудратини батамом яқсон қилмаган бўлса-да, уларнинг қудратини анча сусайтириб қўйганди. Ражпутлар ҳукмрон доираларининг деярли ҳаммаси бу жангда ўзининг энг яхши жангчиларидан ажратиб қолди.

Рона Сапга 1528 йилда вафот этди. Бу ражпутларни Деҳли тахтини қайтариб олиш умидидан бугундай воз кечишга мажбур қилди. Шу билан афғонларнинг кўрсатаётган қаршиликлари ҳам сусайди. Ҳасанхон Мевотий жангда ўлдирилди, Оламхон Лўдий ва Маҳмуд Лўдийлар тумтарақай қочиб қолди. Афғонларнинг бу урушда ютиб чиқишига ҳеч қандай имконият қолмаган эди. Бобурийлар учун эса бу

жанг ҳал қилувчи уруш бўлди. Бобур энди Ҳиндистонда ўзини хавфсиз ҳис қилса бўлаверадиган вазият юзага келди. Албатта, бу ҳол бундан кейин ҳам бобурийлар ҳокимиятини мустаҳкамлаш, қудратини янада кенгайтириш учун хизмат қилади. Бобур энди Ҳиндистонга мустаҳкам ўрнашиб олди ва унинг ҳукмдорлик маркази Кобулдан Деҳлига кўчирилди.

Чандирийнинг олиниши. Чандирий қалъаси Молва ва Бандилхонд вилоятлари туташган жойда бўлиб, сиёсий ва иқтисодий жиҳатдан муҳим аҳамият касб этарди. Унинг олиниши Молвани қўлга киритиш ва ғарбий Ҳиндистон билан қитнадиган савдо йўлини эгаллаш имконини берар эди. Бундан ташқари, бу қалъа ҳозир ражпутларнинг бошлиқларидан бўлмиш Медини Рао қўлида эди, у яқиндагина Молва ҳокимлигидан воз кечган ва Рона Сангага қўшилиб Бобурга қарши Қанва жангида урушган эди.

Бобур унга зарба беришга қарор қилди ва Чандирийни Шамсиободга атманштиришни ундап талаб қилди, лекин бу талабига рад жавобини олди. Бобур яна ражпутларга қарши уруш эълон қилиб, Чандирий қалъасига 1529 йилнинг 29 январида ҳужум бошлади. Медини Рао жангда ўлдирилиб, Чандирий қалъаси қўлга олинди. Асир қилиб олинганлар орасида Медини Раонинг иккита қизи ҳам бор эди. Бобурнинг ҳукмига биноан уларга алоҳида эҳтиром кўрсатилиб, бир оз вақт ўтгач улар Ҳумоюн мирзо ва Комрон мирзога никоҳлаб берилди. Бу ҳол эса Бобурнинг ўз рақибига нисбатан нафрати кучли эканини, тилч аҳолига нисбатан эса бераз ҳукмдор бўлганидан далолат беради.

Бобур Чандирий қалъасини ўзининг аёнларига бермади. Уни Молва хони Султон Носириддиннинг невараси Аҳмадшоҳга ҳадя қилди. Бу Бобуршоҳга хос дипломатик воситалардан бири бўлиб, бу билан у Ҳиндистон мусулмонларининг ҳурматини қозонмоқчи эди ва шундай бўлди ҳам.

3.5. Гаградаги жанг (1529 йил 6 май)

Чандирий қалъаси қўлга киргач, Бобур Райзин, Бхилза ва Саранпур вилоятларини ҳам эгаллашга қарор қилди, чунки бу билан Молвага яқин йўл очиларди. Бироқ, бунинг

имкони йўқ ва бўлиши мумкин эмас эди. Чандирийни олишдан аввал шарқдаги афғон қабилалари Бобурни анча ташвишга солиб турган эди. Бобур уларни ҳам баргараф қилди.

Афғон хонларидан бири Бенгал хони Нусратхоннинг қўлгаб-қувватлаши туфайли улар Маҳмудхон Лўдий бошчилигида Бехарга тўплашиб, Капужгача юриш қилди. Лекин, Бобурнинг бу томонларга келаётганини эшигишлари билан орқага қайтишди. Маҳмудхон Нўхоний, Жалоулхон, Шершоҳ сур ва Фаридхонлар эса таслим бўлди. Уларни афв этгач, у яна йўлда давом этиб, Бехарга яқинлашди. Бобур афғон тўдаларининг таҳликаси билан биратўла қутулиш ниятида эди. Шунга қарамай Бенгал хони Нусратхонни урушга жалб қилиши келмади. Лекин унга изғиб юрган қочоқ афғон хонларига бошпана ва ёрдам бермаслик шарт қўйилди. Шу шартга биноан Бобур Бенгалга тегмай ўтиб кетди. Маҳмудхон Лўдийнинг афғон аскарлари Гагра дарёси бўйларида (1529 йил 6 майда) Бобур қўшини билан юзма-юз жанг қилишга мажбур бўлди ва шу жангда улар бутунлай янчиб ташланди.

Маҳмуд Лўдий Бенгал томонга қочиб қутулди, кўпгина афғон исёнкорлари Бобурга таслим бўлди. Бенгал шоҳи Нусратшоҳ бобурийлар билан чегараларни бузмаслик ҳақида ўзаро сулҳ тузди. Бехарнинг бир қисмини Бобур ўз ихтиёрида қолдириб, қолган қисмини ўз измидан чиқмаслик шарти билан афғонларга берди.

3.6. Бобур ҳаётининг охириги кушлари

Гагра қирғоқларидаги жанг Бобурнинг Ҳиндистондаги жангларининг охиригиси эди. Ҳиндистонда бўлган учала даҳшатли жанглардаги муваффақияти туфайли Бобур гарбда Синд дарёсидан, шарқда Бихар водийсигача, шимолда эса Ҳимолай тоғларидан, жанубда Гувалёр ва Чандирий қалъаларигача ёйилган улкан ҳудудга ҳукмдор бўлди. Шундай қилиб, у Ҳиндистонда улкан бобурийлар салтанатини юзага келтирди ва бу салтанатга даъво қилган ҳеч ким қолмади. Бобурнинг Ҳиндистондан кейин ҳам Самарқандни эгаллаш ишпийёқи сўнмаган эди. 1527 йилги Қанва ёнидаги урушдан кейин у ўғли Ҳумоюнни Мовароуннаҳрдаги сиёсий вазиятдан хабардор бўлиб туриши учун Бадахшонга ҳукмдор қилиб тайинлади.

Ҳумоюн Ҳиндистондан уйига қайтиб кетмоқчи бўлган навкар ва беклар билан Бадахшонга қайтиб келди. Бобур Ҳумоюни Бадахшонга ўз салтанати чегаратарини қўриқтириш учунгина эмас, балки ўша даврда дашғий ўзбеклар қўлидаги Ҳирот ва Самарқандни олишни ҳам буюрган эди. 1528 йилнинг 26 сентябрида эронийлар билан ўзбеклар ўртасида Жом шаҳри ёнида бўлиб ўтган жангга Эрон шоҳи Шох Тахмаси аскарлари ўзбекларни батамом суриб таштай олмаган эди. Бу эса Бобурдан Самарқандни қайтариб олиш ишгиёқлини яна аниқлаштирди. Шунинг учун у Ҳумоюнни илжи бўлса Марвни ҳам эгаллашни тайинлаб йўлга олтирди.

Ҳумоюн йўл-йўлакай Ҳисорни эгаллади, лекин шу ерда ўзбеклар билан сулҳ тузиб, соғлиғи ёмонлашиб қолган отаси ёнида бўлиш ниятида бўлса керак, тезда Аграга қайтди. Шундай қилиб, Бобурнинг ҳаёт вақтида Самарқандни қўлга киритиш режаси орзулигича қолиб кетди.

Бу пайтга келиб Бобур ҳаётининг охири кунлари яқинлашиб қолган эди. У Ҳумоюнни Самболга юборган эди, лекин Ҳумоюн у ерда касалга чалиниб қолди. Кўпгина тарихчиларнинг таъкидлашларича, энг катта ўғли Ҳумоюннинг соғайиб кетишига кўзи етмагач, Бобур ўз ҳаёти бадалига ўғлининг ҳаётини қайтариб беришини сўраб худога илгижо қилган экан. Ушандан кейин Ҳумоюн соғайиб, ўрнига Бобур касалланган ва кейинроқ ҳаётдан кўз юмган экан. Лекин доктор С. Р. Шарма бу фикрни маъқулламайдди. Унинг фикрича, Ҳумоюннинг соғайиши билан ушдан олти ой ўтгач касалланган Бобурнинг бетоблиги орасида ҳеч қандай боғлиқлик бўлиши мумкин эмас. Тарихчиларнинг қўпчилиги, шу жумладан, доктор Р. П. Трипатхи ҳам ана шу фикрни қувватлайди.

Бобурнинг касалланиши ва вафотига асосий сабаб унинг босиб ўтган машаққатли ҳаёт йўли, ичкилик ва маъжунга қўйган хуружи ва қолаверса, Ҳиндистоннинг ортиқча иссиқ ва ўта нам иқлимидир. Бобур ўз ўрнига ўғли Ҳумоюнни тахтга ўтқазиб, 1530 йилнинг 26 декабрида оламдан ўтди. У дастлаб Аградаги «Ором боғ»га дафн этилган эди, кейинчалик кенжа хотини Биби Мубориканинг саъй-ҳаракатлари билан ўзининг васиятига кўра, Кобулга, ҳаётлик пайтида ўзи танлаб қўйган жойга кўчириб дафн этилди.

Бобурнинг фазилатлари. Бобурнинг феъл-атвори ўз замондошлари ва ҳозирги тарихчилар томонидан кўкларга кўтариб мақталади. Юқорисида номи зикр этилган «Тарихи Рашидий» китобининг муаллифи Муҳаммад Ҳайдар мирзонинг таъкидлашича, Бобурни «жуда кўп фазилатлар безаб турар ва у беҳисоб олижаноб хислатларга бурканиб турардики, бу фазилатлар ичида унинг мардлиги ва саховатпешалиги ҳамма хислатларидан устун турар эди». Бобурнинг жуда кўп хислатлари унинг қизи Гулбаданбегим томонидан ёзилган «Ҳумоюннома»¹ асарида тасвирлаб берилган. Инглиз тарихчиси С. Лейн Поул эса Бобурни «Шарқ тарихидаги энг мафтункор шахс эди», деб таърифлайди.

Бобурнинг инсон сифатидаги хислатлари ҳақиқатан ҳам мақтовга сазовордир. У жисмонан бақувват киши бўлиб, қалпа левори устида икки кишини қўлтиқлаб, тўсиқлардан бемалол ўта олар эди. Ҳиндистонда дуч келган ҳар қандай дарёдан бемалол сузиб, 80 милча масофани дам олмай бир кунда отда босиб ўтарди. У улфатчиликни ва чилтим чекишни яхши кўрарди. Шунга қарамай унинг жисми умрининг охиригача бешпикаст юрди. Иброҳим Лўдийнинг онаси берган заҳар ҳам унинг жисмига катта зарар етказа олмади.

Бобур садоқатли ўғил, меҳрибон ота, содиқ дўст, вафодор эр ва ғамхўр қариндош эди. У кекса ёшдаги қариндошларининг ҳурматини жойига қўяр ва ўз болаларининг ўқиши ва шахсиятини шаклланишига катта эътибор билан қарарди. Катта ўғли Ҳумоюнга тилни мукаммал ўргатишни ва ўз нутқида эътибор беришни, ўзининг шахсини такомиллаштиришни маслаҳат берарди. У «Илтипанга толе ёр», дер эди ва фавқулудда ҳолларда хотиржамликка йўл қўймасди. «Беғамлик ва лоқайдлик ҳукмдорнинг иши эмас», деб таъкидларди. У қариндошларига ёрдам берар, дўстларининг ташвишига ҳамдардлик қилар ва қувончларига шерик бўлар, хотинлари бир нечта бўлишига қарамай, уларнинг барчасини барабар иззат қиларди. Ўғилларининг ҳаммасига барабар меҳр билан қарарди. Ўлим тўшагида ётганда ҳам катта ўғли Ҳумоюнга васият қилиб: «Укаларинг жазога лойиқ иш қилсалар ҳам, уларга ёмонликни раво кўрмагин», деган эди.

¹ Гулбаданбегим. Ҳумоюннома. Форсчадан С. Азимжонова таржимаси. — Т., 1959.

Бобур ичкиликка мойил бўлса-да, кайф устида берилган ваъдалари учун ҳам катта масъулият ҳиссини сезарди. Сахий, олижаноб, мард, мафтункор, сеvimли ва жуда яхши тарбия кўрган маданиятли киши эдики, инглиз тарихчилари Эллиот ва Доусонлар унинг шахси ҳақида шундай ёзган эди: «Табиатан ҳушчақчақ, жасур, улуғвор, ўткир зеҳли ва очик чеҳрали киши. Агар унинг ҳаёт йўли Европада ўтганда Генри VIIнинг ўзгинаси бўлган бўлар эди. У киши қалбини ва вазиятни дарҳол англаб оларди. Мусиқа ва боғ яратиш ишига жуда ишқибоз эди. Ҳиндистонда жуда кўп иншоотлар барпо этган эди»¹.

Диний эътиқодига кўра, Бобур мусулмонларнинг сунний мазҳабига мансуб бўлиб, ўз тақдирини Худодан кўрарди. У, Аллоҳнинг хоҳишисиз ҳеч нарса бўлмайдди, тақдиримизни Аллоҳнинг қарамига топшириб, ўзимиз олға интилоғимиз лозим, дегувчи эди. Лекин у динга кўр-кўрона ишонмас ва жаҳолатпарастликка сира йўл қўймасди, шиа мазҳабидагилардан ҳам ҳеч сесканмас эди. Шунинг учун ҳам бу мазҳабдаги Эрон шоҳи билан сулҳ тузганда ҳам унинг мазҳабини ўз салтанатида тарғиб қилишдан чўчиган эмас. Чунки бу ҳол давлат манфаатлари учун хизмат қилишини у яхши англаган эди. Шундай бўлди ҳам.

Албатта, Ҳиндистонда бўлганида у маҳаллий ҳиндлар динига нисбатан муросасизлик қилган ҳоллар ҳам кўзга ташланади, лекин бу ҳол фақат жанг найтларида, ғолиблик иштиёқи ёнган онлардагина сезилади. Шунини ёдда тутиш лозимки, Рона Санга ва Медини Раонинг ҳинд аскарларига қарши қақшатқич уруш эълон қилиб, уларни мағлуб этди. Шунини таъкидлаш керакки, уларни ғайридин бўлгани учунгина эмас, балки ўз салтанатини кенгайтириш йўлига ғов бўлган рақиб сифатида йўлидан олиб ташлади. Бу мақсад йўлида у фақат ғайридин ражпутларнинггина эмас, балки мусулмон афгонларнинг ҳам кўпини ўртадан кўтариб ташлаганлигини унутмаслик керак. Туғри у мусулмонлардан олинадиган «тамға» солиғини бекор қилиб, Айодхья деб аталадиган вилоятда маҳаллий ҳиндлар Авлиё Раманинг туғилган

¹ Генри VII Европада инглизлар сулоласи салтанатининг асосчиси. Dowson Elliot.

жойи деб зиёрат қиладиган жойга масжид қурдирган эди. Шунга қарамай, тарихчилар Бобур ушбу чора-тадбирларни ўз мусулмон аскарларини итҳомлангириш учун уруш пайтларигагина қўлларди, деб ҳисоблайдилар.

Шунинг учун ҳам унинг асосий қуроли дин эмас, батки сиёсат эди. Тинч ҳаёт даврида у ҳипдларни таъқиб этмасди. Ҳинд тарихчиси доктор А. Л. Сривастанинг тан олишича, Бобурнинг қўл остидаги маҳаллий ҳиндларга бўлган муносабати ундан аввалги Деҳли султонларининг уларга нисбатан бўлган муносабатларидан ёмон эмас эди. Ҳинд тарихчиларидан доктор С. Р. Шарма ва доктор Р.П. Трипатилар аксинча, Бобурга кўпроқ ён босадилар. Доктор С. Р. Шарма: «Бобурнинг бироғга ҳинд ибодатхонасини бузгани ёки ҳипдларни уларнинг диний қарашига кўра таъқиб қилганининг бирон-бир асорати кўринмайди», деб ёзади. Доктор Р.П. Трипати ҳам шу тарзда: «Яқин ва Ўрта Шарқдаги шиалар ва ғарбдаги суннийлар ўртасида бўлиб ўтган рақобатлар билан таққослаганда бу ишларнинг ҳеч қандай аҳамияти йўқ», дейди.

Бобурнинг мусулмон ва ҳиндларга барабар муносабатда бўлгани тўғрисида бир неча мисоллар бор. 1529 йилда Гагра дарёси бўйидаги жангдан олдин у ҳинд ва мусулмон беклари билан тенг маслаҳатлашган эди. Ўз хотираларида бу ҳақда бундай ёзади: «Шайбон ойининг 19-си, чоршанба куни дарёни қандай кечиб ўтиш кераклиги ҳақида уларнинг фикрини билиш мақсадида туркий ва ҳинду амирларимни кенгашга чақирдим». Шунинг учун ҳам кўпчилик тарихчиларнинг фикрига кўра, Бобур тақводор шахе бўлган бўлса ҳам, у кўр-кўрона хурфотчи ва мутаассиб диндор бўлган эмас ва Ҳиндистондаги фаолияти давомида диний жаҳолатпарастликка сира йўл қўймаган.

Бобур олим шоҳ бўлган эди. Шимолий Ҳиндистонда эришган галабалари тусфайли унинг номи машҳур жангчи ва саркарда сифатида тарихдан ўрин олган. У Ҳиндистонни босиб ололмаган тақдирда ҳам унинг номи олим ва шоир сифатида албатта тарих саҳифаларидан муносиб ўрин олган бўларди. Бобурнинг тахтга чиққан дастлабки кунлари, яъни ўн икки ёшиданоқ жангу жадаллар билан банд бўлгани учун ёшлигида мукамал илм ололмаганди. Шунга қарамай унинг ҳаётдан олган бигими ва туркий тилни мукамал билиши

унга олимлар дунёсидан алоҳида жой ҳозирлаб берган эди. Туркийни мукамал билишидан танқари, араб ва форс тилларини ҳам яхши эгаллаганди. Туркий насрда асар яратиш борасида унинг замондошларидан бироптаси унга тенг кела олмаган. «Тузуки Бобурий» ёки «Бобурнома» деб аталган унинг хотиралар тўплами дунёда яратилган автобиографик асарлар ичида энг яхшиси ҳисобланади. Бу асар энг яхши тарихий манбагига бўлиб қолмай, энг яхши адабий асар ҳамдир. «Бобурнома»ни туркийдан инглиз тилига ўтирган таржимон А. С. Бевериж хонимнинг таъкидлашича¹, бу асар «бутун тарихда яратилган ёзма ёлгорликларнинг энг бебаҳосидир». Бобур бу асарда ўзи бўлган ўлкаларнинг табиий ҳолисаларини, табиат манзараларини, иқтими, жониворлар ва паррандалар дунёсини, гуллар ва мевалар дунёсини, санъат ва ҳунармандчилигини ҳамда халқларнинг турмуш тарзини усталик билан тасвирлаб берган.

Туркийда ёзилган ажойиб девони бор. Бу тилда Алишер Навоийдан кейин унчалик яхши ёзган адиб йўқ. Унинг яратган мумтоз асарлари орасида кейинчалик «Тузуки Бобурий» ёхуд «Бобурнома» номлари билан машҳур бўлган «Вақоеъ» деб аталган хогираномаси тушунарли, равон ва аниқ тил билан туркийда ёзилган. Осиё тарихини ўрганишда бу асар муҳим тарихий ҳужжат сифатида қаралиши мумкин. Унинг мусиқа соҳасидаги қобилияти шу қадар кучли бўлганки, ажлодлари орасида унга тенг келадигани йўқ. У ихтиро қилган «Ғижжаки Бобурий», «Хатти Бобурий»лар пақадар қобилиятли инсон бўлганлигини намойиш этувчи далиллардир. Унинг «Девон» деб аталган шеърий тўплами ўша даврда яратилган поэтик асарларнинг энг яхшиси эканига шубҳа йўқ. У форс тилида ғазал ёзиб, бу борада ҳам ўзига хос услубни яратди. У Ҳожа Убайдуллонинг «Рисолаи Волидия» асарини туркийга таржима ҳам қилган. Шу билан бир қаторда Бобур мусулмончилиқ қоидаларини ўзида мужассам этган «Мубаййин» деб аталган маснавийлар тўпламини биттади. «Хатти Бобурий» асарида эса янги ҳуснихат намуналарига асос солади.

¹ Babur Zahiriddin Muhammad Padshah Ghazi. Baburnama (Memoirs of Babur). translated from the original Turki text by A. S. Beverige, vol.1-2, New Delhi, 1970.

Бу асарларнинг барчаси муаллифнинг битим доираси, ёзиш услуби ва тил манбаларидан усталик билан фойдаланганлиги нуқтаи назаридан мақтовга сазовордир.

Бобур ўз шахсий ҳаёт йўлини тасвирлар экан, шу аснода ўзининг одатлари, салбий ва ижобий хислатлари, рақибларининг сиёсий ва иқтисодий шарт-шароитларини, ўғиллари ва қариндошларининг қилиқ ва одатларини усталик билан баён этади. Унинг асарларини ўқиган киши муаллифнинг туркийни мукаммал эгаллаганига ҳамда ўзи босиб ўтган ўлкаларнинг географик, ижтимоий ва сиёсий вазиятини жуда сипчковтик билан кузатганига ишонч ҳосил қилади. Ўз даврининг шоирлари қаторида Бобур Мир Алишер Навоийдан кейинги мавқела турар эди. Шунинг учун ҳам Бобур асосли равишда олим шоҳ деб тан олинади. С. Лейн Поул таърифлаганидек, Бобур «омадли навкар бўлиш билан бирга, нозик лиқти адабиётчи ва танқилчи ҳам эди. Унинг жанрларидан ҳам машваратлардагидек шоирлик нафаси уфуриб турарди».

Бобур жасур навкар ва тажрибали саркарда эди. У болалигиданоқ жанрларда фаол қатнашганидан ўлимга тик қарар ва ҳеч нарсадан қўрқмасди. Бу ҳақда С. Р. Шарма шундай деб ёзди: «У ажойиб чавандоз, моҳир мерган, чаққон қиличбоз ва толмас овчи эди». Бобурнинг саркардалик тажрибаси Марказий Осиёнинг турли қавмдаги халқлари билан бўлган жанрларда чиниқиб тобланди. У Амир Темур сингари табиатан саркарда бўлиб туғилмаган, балки ҳукмдорлигининг дастлабки давридаги жанрларда бир неча бор мағлубиятга учраб, аста-секин тadbиркор лашкарбошига айланган. Матонатини ҳеч қачон йўқотмаган ва курашда йиқилган пайтларда ўзини ўнглаш учун доимо ирода кучини ишга солган, жанрларда тажриба тўплаган. Мана шундай тadbиркор лашкарбошилиги учун ҳам у Ҳиндистондаги жанрларнинг барчасида голиб чиққан.

Бундан ташқари, Бобур ўз ҳамроҳларини ҳаракатга илҳомлантириб, уларнинг ишончини қозонар, зарур ҳолларда, уларни ўзига эргаштира оларди. Ўз қўшинидан каттароқ бўлган лашкарга қарши курашишдан ҳам қўрқмас, ҳаминча рақибининг нозик ва кучли жойларини англаб олишга, ундан жанг жараёнида фойдаланишга ҳаракат қиларди. Ҳаётнинг оғир кунларида Бобур ҳаминча амир ва беклар давраси-

да булар ва шунинг учун ҳам навкарлар уни ҳурмат қилишарди. Лекин Бобур қаттиқ интизом тарафдори эди, тартиббузар, буйруққа бўйсунмаган ва айбдорларни қаттиқ жазоларди. Улардан буйруққа тўла итоаткорликни талаб қиларди. Бу борадаги унинг обрўси ҳақида тарихчи Муҳаммад Қосим Фарингта шундай ёзади: «Шуниси аниқки, бу ерда Бобурнинг борлиги учун ҳам Давлатхон оиласининг ор-номуси сақлаб қолинди». Берадаги жангдан сўнг талончилик билан шуғулланганларнинг ҳаммасини у қаттиқ жазолаган эди. Ўз хотираларида улар ҳақида шундай деб ёзади: «Мен уларнинг айримларини қатл қилишга буюрдим, баъзиларининг эса бурнини кесдириб, шу аптозда қароргоҳ атрофида сазой қилдирдим». Шунинг учун ҳам унинг аскарлари Бобурни севибгина қолмай, ундан қўрқар ҳам эдилар, унинг қўл остида қўшнлар яхши тапшил қилинган интизомли ва омилкор лашкарга айланганди.

Дипломат сифатида Бобур жуда талбиркор арбоб эди. Андижондаги тахтидан биринчи бор қувилган пайтда унинг салтанатига тажовуз қилган душман тоғалари ҳар томондан таҳдид солиб турган эди. Талбиркорлиги ва устомонлиги туфайлигина Фарғона давлатини тоғаларининг ҳужумидан сақлаб қолди.

Шиа мазҳабига мансуб бўлган Эрон шоҳи билан тузилган битим ва ундан кейинги муносабатлари ҳам Бобурнинг моҳир дипломат эканидан далолат беради. Ҳиндистонда олиб борган сиёсати ҳам унинг бу хислатларини яққол намоён қилиб берди. Ўзи мағлуб қилган ҳинд рожаси Медино Раонинг иккита қизини ўғиллари Ҳумоюн ва Комронга хотинликка олиб бериши ҳам маҳаллий халқ меҳрини қозонишга ва ҳиндлар билан бобурийларнинг қуда-андачилик муносабатларини йўлга қўйишга сабаб бўлган эди. У мўғул, афғон ва ҳинд амир ва беклари билан ҳам яхши муносабатларни сақлаб турар эди. Кўпгина афғон хонлари ҳам унинг остонасига бош уриб келди. Бенгал хони Нусратшоҳ ҳам албатта, рақибининг қудратини ҳисобга олган ҳолда у билан дипломатик муносабатлар ўрнатди.

Бобур Шершоҳ сурининг ҳам юқори мартабага эришишга йўл очиб берди, лекин у номардик қилиб, пайти келганда Ҳумоюнни бироз муддатта бўлса-да Ҳиндистондан

кувиб чиқарди. Ўша пайтда Бехар хони Жалоулхон Бобур салтанатига анча таҳдид солиб тургани учун ҳам у Шершоҳ сурнинг тавба-тазаррусини қабул қилиб, Жалоулхондан кўз-қулоқ бўлиб туришга уни Бехарда қолдирган эди. Бундан ташқари, ўз амирларига Шершоҳнинг тулган ишларидан доим хабардор бўлишни таъинлаб: «Шершоҳдан кўз узманг, у ақлли одам, унинг пешанасига шаҳзодалик битилгани сезилиб турибди», деганди. Бундан кўриниб турибдики, у кишиларнинг ички дунёсини ва муддаосини яхши биладиган ўткир зеҳли руҳиunos ҳам эди. Кишиларнинг қалбига йўл топа билити маҳорати туфайли Бобур олтига ҳинд рожасини ўзларининг хоҳишига кўра ўз измига бўйсундириб олганди.

Ҳукмдор сифатида Бобур ўз бурчларини яхши бажарарди. Ҳукмдорнинг мавқеини янада кўтаришга тиришарди ва якка ҳукмдорликнинг қудратига тўла ишонар эди. Шунинг учун ҳам у ўзига «Подшоҳ» деган унвонни қабул қилганди. Мамлакатта марказлаштирилган якка ҳукмдорлик қилиш услуби ҳиндларга ҳам яқин бўлган ва шоҳнинг ултуворлигига у жуда катта эътиқод қилган. Ҳиндистонда Феруз Тўғлоқдан кейин халқ назарида обрўси пасайиб кетган императорнинг ултуворлигини Бобур яна ўз ўрнига тиклаб қўйди. Деҳлида султонлар ҳукм сурган даврда Бўлбон, Аловуддин, Хитжий ва Муҳаммад Тўғлоқ каби султонларни фуқаро ҳурмат қилмас, балки улардан қўрқар эди. Феруз Тўғлоқ сингари ҳукмдордан эса унинг қўл остидагилар на қўрқар ва на ҳурмат қиларди, шу боис ундан кейин халқ назарида салтанат ўз ҳурматини йўқотиб қўйган эди. Султон Искандар Лўдий ҳукмрон бўлган даврда салтанат обрўси бир оз тикланган бўлди-ю, лекин узоққа бормади. Унинг вориси бўлмиш ўгли эса ўз фуқаросининг ҳам, сарой аъёнларининг ҳам ҳурмати-га сазовор бўла олмади.

Бобур саройда шоҳнинг мартабасини жуда юқори даражага олиб чиқди. Амир ва беклари ҳамда оддий фуқаро ҳам унинг ҳурматини жойига қўяр ва ундан ҳайиқиб турар эди. Шу боис Бобур Бадахшондан Бехаргача бўлган улкан салтанатда тартиб ва осойишталикни сақлаб тура олди. Фуқаролар турмушининг фаровонлиги таъминлашини Бобур шоҳ сифатидаги ўзининг асосий бурчи эканини яхши англади. У қўл остидаги фуқароларнинг мулки ва номуси дахлсизли-

гини таъминлар, йўллардаги қароқчилардан ҳимоя қилар, сарой ва маҳаллий амалдорлардан уларга писбатан доим шафқатли бўлишни талаб этар, маъмурий ишларни назоратига олиб, мамлакатда адолат ўрнатишга ҳаракат қиларди.

Ҳиндистонга дастлабки келишидаёқ Бера вилоятни амир ва бекларига маҳаллий аҳолининг мулкни талон-тароҳ қилмаслик ҳақида буйруқ берган эди. Инглиз тарихчилари Эллиот ва Доусонларнинг ёзишича, Бобур шундай таъкидлаган экан: «Қадимдан туркларга мансуб бўлган бу ўлкаларни мен ўзимники деб эътон қилган эканман, мен бу ерларда ҳеч қандай талон-тароҳга йўл қўймайман». Йўлларни ўлчаб ҳисоблаш учун у «Ғази Бобурий» деган ўлчов бирлигини амалда татбиқ қилди ва бу бирлик Жаҳонпир ҳукмронлигининг охиригача амалда қўлланилди.

Бобур ҳукмдор сифатида фуқароларнинг қадр-қимматини ҳимоя қилишни ўзининг асосий бурчи, деб билар ва уларнинг ишонч ва ҳурматини қозона олган эди, олдий фуқаролар ундан ҳурмат-эътибор ва шафқат кутарди. Бобур қўл остидаги амалдорларининг буйруқларни қай тарзда бажараётганини синчковлик билан кузатиб, фуқаронинг турмуш фаровонлигини қатъий назорат қиларди. У санъатта жуда ишқибоз эди. Агра, Фотехпур Секри, Боёна ва Дўлгур шаҳарларида жуда кўп бинолар қурдирди, гуллар ва мевали дарахтлар эктириб, боғлар яратди.

Шундай қилиб, шоҳ сифатида Бобур мамлакатда осойишталикни сақташ, хавфсизликни таъминлаш, халққа ғамхўрлик қилиш ва адолатпарварлик борасида катта муваффақиятларга эришди. Бунинг эвазига халқнинг ҳурмати ва меҳрини қозонди. У тақдир тақозоси билан Ҳиндистонда унчалик узоқ ҳукмдорлик қила олмади. Шу боис Ҳиндистонда ҳам, Афғонистонда ҳам деярли сезиларли маъмурий ўзгаришлар қилишга улгурмади. Ҳукумат идораларида эскича тартибнинг давом этишига йўл қўйиб берди. Ҳиндистонда у мамлакатни «жоғир» деб атаган ҳудудларга ажратиб, шу тарзда идора қилишни йўлга қўйди. Бобур, албатта, ҳукумат бошлиғи сифатида салтанат бирлигини таъминлашга эришган бўлса-да, маҳаллий маъмурий идора бошлиқлари ўз ҳолига ташлаб қўйилган эди. Улар фақат ўз ҳудудларидаги ишлар билангина овора бўлар эдилар. Бобур бошқа соҳалар, маса-

лан, солиқ ва йиғимлар соҳасида ҳам, судтов ишлари соҳасида ҳам ягона бир тизимни шакллантиришга улгурмади. Деҳти, Агра ва Гувалёрдаги ўлка қилинган хазиналарни ўғит ва амирларига бўлиб бериб, салтанат хазинасини тўлғашиш ҳақида қайғурмади. Бу эса ўзи учун ҳам, кейинроқ унинг валиаҳди Ҳумоюн учун ҳам анча молиявий қийинчиликларни келтириб чиқарди. Ўзи ҳаёт пайғидаёқ аҳолидан қўшимча солиқ йиғишга ва ундан 30 фоизини амалдорларга маош сифатида беришга мажбур бўлган эди. Ҳатто бу чоралар ҳам унга ёрдам бера олмади ва салтанатда ҳаминча молиявий етишмовчилик сезилиб турди. Бунинг асорати Ҳумоюн фаолиятида ҳам давом этди.

3.7. Бобур бобурийлар ҳокимиятининг асосчиси ва унинг тарихдаги ўрни

Бобуршоҳ Ҳиндистон тарихида энг диққатга сазовор шахслардан бири бўлса, Осиё тарихида ўтган ҳукмдорлар орасида энг юқори мавқеда турадиган ҳукмдорлардандир. Ҳиндистонда узоқ муддат яшаб, у ерда Англия қиролчаси Викториянинг сиёсатини рўёбга чиқаришда катта хизмат кўрсатган полковник Ж. Б. Маллесон Заҳириддин Муҳаммад Бобур шахсияти ҳақида мулоҳаза юритаркан, унинг Ҳиндистон тарихидан ўрин олган хизматларини қадрлаб, шундай деб ёзди: «Бобур ўз ёшига нисбатан анчагина бой ҳаёт тажрибасига эга бўлган, табиатан саховатли, қўл остидагиларга нисбатан ғамхўр, оила аъзоларига эса меҳрибон, дунёқараши улуғвор инсон, унинг Ҳиндистонга нисбатан олиб борган сиёсатини «фотиҳ саркарда» иборасидан кўра кенроқ мазмунга эга ёрлик билан шарҳлаш лозим бўлади... Мен уни қудратли ҳукмдор, моҳир саркор(ташкilotчи) сифатида, шунингдек, биз инглизлар кўн жиҳатларини ўзлаштириб олганимиз – мукамал давлат тизимининг асосчиси сифатида, Ҳиндистонда беш юз йилдан буён давом этиб келаётган парокандалик ва бошбошдоқликка барҳам бериб, ўзаро ганиматик муносабатидан бўлган қавмлар ва уларнинг хон ва султонларининг бошини бир жойга қовуштириб муросага келтирган, уларнинг можароларини ҳал этишда ҳолисона сиёсат юргизган одил ҳакам сифатида тасаввур қиламан. Мен уни ғамхўр оила бошлиғи

сифатида, меҳрибон ота сифатида, раият орасига кутку соладиган диний эътиқодлар зиддиятига қарамасдан ўз ақл-фаросати билан иш кўрадиган, ўз фикри ва қарашларида муқим турадиган тadbиркор инсон сифатида кўз олдимда гавдалантириш ниятида бўлдим»¹.

Бобуршоҳ ҳақида хорижда яратилган кўплаб илмий-тарихий асарлар орасида Ҳиндистонда 20 йил яшаб, у ердаги мавжуд кўҳна қўлэзмалар асосида Бобуршоҳ ва Ҳумоюншоҳ ҳаёти ва фаолиятини қалам-бақалам ўрганган шотландиялик шарқшунос У. Эрскиннинг «Темурийлар авлодидан бўлмиш Бобур ва Ҳумоюн ҳукмронлиги давридаги Ҳиндистон тарихи»² асари ўзининг оригиналлиги билан алоҳида аҳамият касб этади.

Бу асарда Бобурнинг Мовароуннаҳрда Ҳиндистонгача бўлган юришидаги кечинмалари батафсил ҳикоя қилинади. Айниқса, Бобурнинг оддий инсон ва шоҳ сифатидаги қиёфаси ҳафсага билан ёритиб берилади. Муаллиф Шарқ тарихнавислари йўлидан боришга интиланган, ўтмишда яратилган 200 дан ортиқ қўлэзмаларни мутолаа қилган, улардан кўчирмалар келтирган, тарихий манбаларга ҳалоллик ва ҳолисона ёндашган, тарихий воқеа, далил, ҳужжат ва ривоятларни чуқур таҳлил қилиб умумлаштира олган беғараз тadbқиқотчидир. У Бобуршоҳ табиатидаги жанговарлик, мардлик, мағрурлик, шахсиятидаги буюклик, улғуворлик, саховатпешалик, камтарлик, одамийлик, зукколик, зийраклик, нозик дид, яхшиликни қадрлай билиш, тadbбиркорлик, узоқни кўра билиш каби ижобий фазилатларни тўла ва муфассал ёрита билган. Инсон табиатидаги бу хислатларни муаллиф кўплаб мисоллар асосида моҳирлик билан ёритиб берган.

Бобур Мирзо ҳали болалигидаёқ Фарғона вилоятини бошқаришни ўз зиммасига олган ва бобокатони соҳибқирон Амир Темур салтанати пойтахти Самарқандни эгаллашни кўзлаган гайрат ва шижоатли саркарда сифатида умр бўйи

¹ *Malleson G.B. Rulers of India. Akbar and the Rise of the Mughal Empire. 1894, Oxford. p.6.*

² *У. Эрскин. Бобур Ҳиндистонда. — Т.: Чўпон нашриёти, 1995. Инглизчадан Ф. Сатимов таржимаси. Асарнинг асл нусхаси William Erskine. History of India under Baber. Karachi, 1974. Бу китоб 1854 йилда биринчи бор Британияда нашр этилган.*

Ўзининг аслзодалик қиёфасини сақлаб, улуғворликка интилиб яшади ва бунга эришди ҳам. У тахтга чиққан пайтда атроф ўлкалар тахтида тажрибали, маккор султон ва беклар ўтирарди. Уларнинг кўплари ўша даврга хос сарой фитналари-ю ғийбат-яғволар қурбони бўлдилар. Шафқатсиз тақдир шамоли Бобур Мирзони ҳам узоқ элларга элтиб ташлади. Лекин жисмидаги ғайрат-шижоат, мустаҳкам ирода ва Яратганга бўлган садоқат туфайли у ҳаёт бўронларига бардош бериб, улардан устун келди ва ҳаётда ўз мавқеини сақлаб қолдиғина эмас, балки, отасидан мерос давлатдан бир неча бор катта ва салобатли саттанат – Ҳиндистондаги буюк бобурийлар салтанатига асос солди.

Ҳали йитирма ёшга етмай тақдирнинг барча иссиғу совуғини бошдан кечирди. Гоҳ назарга тушмайдиган шаҳзода қиёфасида, гоҳ буюк ва қудратли шоҳ, гоҳ мағлуб сарбоз, гоҳ ғолиб саркарда сифатида кўз олдимизда намоён бўлади. Лекин ҳар қандай шароитда ҳам унинг мустаҳкам иродаси, ҳаётдан умидворлик ва Яратганга шукроналик туйғуси уни тарк этмади. Ота юртидан қувилиб, энг яқин ҳамроҳлари билан мусофирликнинг оғир кунларини бошдан кечириётганда ҳам обрўси ва шуҳрати сўнмади, минглаб кишиларни ўз ортидан эргаштира билди, уларни порлоқ келажакка ишонтира олди. Бошга тушган оғир кунларда кишиларни ишонтириш ва ўз ортидан эргаштира олиш учун жасур саркарда бўлиш лозимлигини у яхши англади. Шу боис ҳаётининг дастлабки онлариданоқ суворийлик унинг асосий машғулларидан бўлган эди.

Бобурнинг жанговарликка бўлган ишгиёқи уни тинчликни таъминлаш масъулиятидан узоқлаштирмаган эди. Ҳарбий ҳаракатлардан тин олган пайтларни ҳаётининг осуда кунлари деб ҳисоблаб, ором оларди. Бундай пайтларда, одатига кўра давлатни бошқариш ишлари такомиллаштириш билан машғул бўлар, аркони давлатни мустаҳкамлаш, раиятнинг турмуш шароитини яхшилаш чораларини изларди. Тарихнависларнинг таърифича, укалари ёхуд ғаразғўй бек ва амалдорлар унга қарши фитна уюштириб исён кўтарганларида, агар улар айбини тан олиб афв сўрасалар, атрофдаги ҳукмдорлардан фарқли ўлароқ, уларни афв этибгина қолмай, ўртада гина ҳам сақламас эди.

Гузаликка ингилиш ва уни қадрлаш Бобурнинг табиати-га хос хислатлардан, меъморий обида ва боғ-роғлар яратиш унинг сеvimли машғулотларидан бўлган. Дарахт ва гулларнинг энг яхши намуналарини бошқа ўлкалардан олиб келиб боғлар яратган ва боғ сайридан ниҳоятда лаззатланган. У яратган обидаларнинг айримлари ҳали-ҳануз Ҳиндистонда қад ростлаб турибди. Шоир сифатида у яратган ғазаллар ва «Бобурнома»дек қомусий асари ўрта асрлар тарихини ўрганишда энг ноёб манба сифатида то ҳануз қизиқиш билан ўқилади.

Ҳозирги тарихчиларнинг барчаси Бобурнинг тарихда жуда катта ҳурматга сазовор ўринни эгаллашини алоҳида таъкидлайдилар. Инглиз тарихчиси В. А. Смитнинг ёзишича¹, «Бобур ўша даврдаги осийлик шаҳзодаларнинг энг зўри бўлиб, унинг тарихдаги ўрни ўтмишдаги шаҳзодалар орасида энг катта мақтовга сазовордир». Тарихчи Гавел² эса Бобурни «Ислом дунёси тарихидаги энг жозибадор шахслардан эди», деб таърифлайди.

Инглиз тарихчиси У. Эрскиннинг таърифича, «осийлик шаҳзодалар орасида Бобур билан баравар мавқени эгаллай оладиган шаҳзода бўлган эмас». Бобурнинг шахси ва унинг феъл-атвори шубҳасиз, ана шундай мақтовларга сазовордир.

Ўрта асрларда қудратли ҳукмдоргина яхши давлат бошқарувчиси бўлиши мумкин эди. Ҳиндистон ҳам кучли ва таъсирчан давлат идораси асосидагина гулдаб-яшнаши мумкин эди. Асрлар давомида ражпут, турк ва афғонлар навбатма-навбат Ҳиндистонда салтанат ва кучли монархия ўрнатишга уриниб келдилар. Лекин уларнинг ҳеч бири бу ишни уддалай олмади. Бобур эса бу ўлкада ўзининг ҳукмдорлар сулоласини ва улкан салтанатни ўрнатди. У Ҳиндистонда уч марта, яъни Панипат, Қанва ва Гаграда ҳал қилувчи жанглар қилди ва уларнинг барчасида ғолиб чиқди. Шу билан Ҳиндистонга бобурийларга хос давлат бошқарувини олиб кирди ва унга мустаҳкам асос солди. Бобур, албатта, умрининг чекланганлиги боис ўз салтанатини бутун Ҳиндистонга ёйиб, унинг турғун (муқим)лигини

¹ Smith Vincent A. Akbar the Great Noghul. Delli, 1966.

² Havel E. B. Indian Architecture from the first Mohamedan Invasion to the Present day. London, 1913.

таъминлай олмади. Шунга қарамай афгон ва ражпутлар ҳокимиятини синдириб, унинг ўрнида кучли салтанатга асос солди.

Тарихчилар кўпинча Акбарни бобурийлар салтанатининг асосчиси, деб айтишади. Албатта, Акбар мазкур салтанатни қайта тиклаб, уни кенгайтирди, қудратини оширди ва уни маъмурий идора қилди. Шунинг учун ҳам у қонуний равишда бобурийларнинг энг буюк ҳукмдори, деб тан олинди.

Ҳинд тарихчиси С. Р. Шарма Бобурни Англия қироли Генри VII билан таққослайди. Уларнинг иккаласи ҳам ўзига қадар бўлган тахт эгалари ва даввогарларини суриб ташлаб, ўз сулоласини давлат тепасига олиб келиб ўрнатди. У шундай деб ёзади: «1526 йилда Заҳириддин Муҳаммад Бобур ўзининг Панипат қишлоғи ёнидаги жангда Иброҳим Лўдий устидан ғалабага эришиб, Ҳиндистон тарихида янги даврни ярагди ва Деҳли тахтига янги сулолани олиб келди. Худди шунга ўхшаб ундан 40 йил аввал (1485) Босфор бўғози ёнидаги жанг майдонида ғолиб чиққан Генри VII ҳам Англияда ўз сулоласи ва давлат бошқарувини ўрнатган эди».

Яна бир ҳинд тарихчиси Р. П. Трипатининг таъкидлашича, «Бобурийлар салтанатининг таптанаси унинг ҳарбий қудрати туфайлигина эмас, балки ўз сиёсатида диний эътиқод эркинлигини берганлиги ва маданий ҳаётга катта ҳисса қўшганлиги туфайлидир. Бу сиёсатни эса Бобур бошлаб берганди. Бобур янги салтанатни қай тарзда ўрнатиш кераклигини кўрсатибгина қолмай, бу салтанатни бошқариш сиёсатини ҳам ўргатиб қўлган эди. У Ҳиндистонда ўрнатган сулола ва унинг анъаналарини ҳеч қайси мамлакатда топиб бўлмайдди»¹.

Бобур давлат бошлиғи сифатида халифатикка даъво ҳам қилгани йўқ ва ўз фаолиятида диний муҳтожликни ҳам сезмади. Аксинча, у «Подшоҳ» унвонига сазовор бўлгач, давлатни мустақил тарзда темурийлар услубида бошқарди. Шунинг учун ҳам у Деҳли салтанатида ҳукм суриб келган давлат бошқарувини назарий жиҳатдан ўзгартириб юборди. Бу албатта, давлат бошқарувида дин таъсирита бефарқлик сиёсатининг бошланиши эди.

¹ *Tripathi R. P. Rise and fall of the Mughal Empire. Allahabad, 1991.*

4-боб. ҲУМОЮН (1530–1556)

Ҳумоюн ҳаётидаги муҳим саналар

1530 йил – Бобур мирзо вафот этди ва Ҳумоюн мирзо Ҳиндистон тахтига ўтирди.

1535 йил – Ҳумоюн Баҳодиршоҳни енгиб, Манду ва Чампаниёр қалъаларини забт этди.

1537 йил – Ҳумоюн Чунор қалъасини забт этди.

1538 йил – Ҳумоюн Бенгал вилоятини қўлга киритди.

1539 йил – Кауза ёнидаги жангда Шершоҳ сурпинг қўли баланд келиб, Ҳумоюн устидан галаба қозонди ва ўзини шоҳ деб эълон қилди.

1540 йил – Қанауж ёнидаги жангда Ҳумоюн ютқазди ва Шершоҳ Деҳли ва Аграни эгаллади. Ҳумоюншоҳ қувғин қилинди.

1541 йил – Август ойида Ҳумоюн Ҳамидабону бегимга уйланди.

1542 йил – Октябрь ойида шаҳзода Акбар дунёга келди. Ҳумоюн Эронга жўнаб кетди.

1543 йил – Аскаррий Мирзо гўдак Акбарни ўзи билан бирга олиб қолди.

1545 йил – Шершоҳ сур вафот этди. Ҳумоюн Кобул ва Қандаҳорни забт этди. Ўғли Акбар мирзони ҳам ўз хузурига олди.

1546 йил – Комрон мирзо Кобулни эгаллаб олди. Акбар мирзо ҳам унинг ихтиёрида қолди.

1547 йил – Ҳумоюн яна Кобулни ва Акбар мирзони қайтариб олди.

1550 йил – Комрон мирзо яна Кобулни босиб олди, Ҳумоюн ниҳоят яна қайтадан Кобулни қўлга киритиб, Аскаррий мирзони ҳибсга олиб сургун қилди.

1551 йил – Ҳиндол мирзо вафот этди.

1552 йил – Акбар мирзо Фазнага ҳоким этиб тайинланди.

1553 йил – Комрон мирзо ҳибсга олганиб, кўзига мил тортилди ва ҳаж сафарига жўнаб кетди.

1554 йил – Ҳумоюннинг кичик ўғли Ҳоким мирзо туғилди. Ҳумоюн Ҳиндистон сари юриш бошлади.

1555 йил – Ҳиндистонда бобурийлар ҳокимияти қайта

тикланди. Акбар мирзо Панжоб вилояти ҳокими этиб тайинланди. Унга Байрамхон оталиқ этиб тайинланди. 1556 йил – Ҳумоюн вафот этди. Акбар мирзо Қалъаи Навда Бобурийлар салтанати ҳукмдори деб эълон қилинди.

Бобурнинг энг катта ўғли Ҳумоюн мирзо 1508 йилнинг 6 мартда Кобулда туғилди. У онаси малика Моҳимбегимнинг ёлғиз ўғли бўлиб, унинг укалари Комрон мирзо ва Аскарый мирзо Бобурнинг бошқа хотини – Гулруҳбегимдан туғилган эди. Ҳиндол мирзо эса яна бошқа хотини – Дилдор Оғачабегимдан туғилган.

Ҳумоюн мирзо ёшлигида яхши маълумотга эга бўлган ва тахтга чиқишидан аввал жанг ва давлатни идора қилиш ишларида яхши хабардор эди. Отаси ҳаётлигидаёқ Панипат ва Қанва ёнидаги жангларда қатнашиб тажриба орттирган. Ҳисор, Бадахшон ва Самбол вилоятларида эса ҳокимиятни бошқариб турган. Бобур вафоти олдидан ўғли Ҳумоюнни тахт вориси этиб тайинлади. Бироқ, Ҳумоюннинг қобилиятига шубҳа билан қараган бош вазир Низомиддин Халифа Бобурнинг вафоти олдидан унинг куёви Маҳди Хўжани тахтга чиқармоқчи бўлган эди. Маҳди Хўжа 20 йилдан буён Бобур хизматида бўлиб, Панипат ва Қанва ёнидаги жангларда шижоат билан жанг қилганди. Ёши анча катта бўлгани учун унинг фикр-мулоҳазалари анча пишيق, маъмурий ишларни ҳам яхши ушлар эди. Шунинг учун Ҳумоюн мирзодан кўра унинг номзоди маълумроқ кўрилган. Вазир у билан тил бириктириб фитна уюштирмоқчи бўлган. Маслаҳат пишпач, Маҳди Хўжанинг уйидан чиқиб кетаётганида, унинг «Борди-ю, Аллоҳнинг хоҳиши билан тахтни кўла киритиб қолгудай бўлсам, биринчи қиладиган ишим сени тириклигин терингни ишиш бўлади», деганини эшитиб қолади ва тезда ўз фикрдан қайтиб, Ҳумоюннинг номзодини кўлаб юборади. Ҳумоюн тахтга 1530 йилнинг 30 декабрида, отасининг вафотидан тўрт кун кейин чиқали.

4.1. Ҳумоюннинг дастлабки қийинчиликлари

Ҳумоюн тахтга чиқиши биланоқ кўпгина қийинчиликларга дучор бўлди. Ўзининг юмшоқ феъл-атвори туфайли, укалари ва қариндошлари унга кўп гаразғўйликлар қила бош-

лади. Отасидан қолган салтанат мероси ҳам унга кўп мушкулот туғдира бошлади. Унинг энг асосий рақиб бўлмиш собиқ афгон хонлари бобурийлардан Деҳли тахтини қайта тортиб олиш пайида юрган эдилар.

1. Бобурдан қолган мерос. Бобуршоҳдан Ҳумоюн мирзога улкан салтанат (империя) мерос қолган эди. Лекин бу салтанатни мустақкам пойдеворга бирлаштириш учун унинг вақти етмас эди. Бу салтанатнинг асосини мустақкамлайдиган маъмурий идорани шакллантиришни Ҳумоюн уdda қила олмади. Босиб олинган ўлкаларни жоғир (ер-мулк) ларга ажратиб, уларга ўз амир ва бекларини тайинлади, ўша ерда тартиб ўрнатиб, тинчликни таъминлади, вазиятни бошқариш масъулиятини ҳам уларга юкледи. Лекин улкан салтанатнинг ўзагини мустақкамлаш учун бу иш етарли эмас эди. Бу ҳақда инглиз тарихчиси Маллесон «Бобур вафотидан кейин бобурийлар сулоласи улардан аввалги мусулмон ҳукмдорлари (афгонлар) каби Ҳиндистон ерига томир отиб ўрнаша олмади», деб ёзган эди. Бобур эса давлатнинг иқтисодий асосларини мустақкамлаш ўрнига, унинг хазинасини ўғли, амалдор ва аскарларига сахийлик билан тақсимлаб берди, бу эса салтанатдаги молиявий вазиятни қийин аҳволга солиб қўйди. Шунинг учун ҳам Ҳумоюнга отасидан иқтисодий инқирозга юз тутган, пойдевори нураган салтанат мерос қолди. Бунинг устига отасининг вафоти олдидан ўз укаларига нисбатан ғамхўр ва шафқатли бўлиши ҳақидаги васияти итоаткор ўғилни кўп мушкул ишларга дучор қилди.

2. Ҳумоюннинг укалари. Ҳумоюннинг уч укаси ҳам ноқобил ва акасига нисбатан ғаразғўй бўлиб чиқди. Салтанат ака-укаларнинг ҳамкорлигига, қолаверса, барча бобурийларнинг бирдамлигига муҳтож бўлиб турган бир даврда, Ҳумоюннинг укалари салтанатни ўзбошимчалик билан ўзлари хоҳлаганча бўлишиб олишга, бунинг устига акасига қарши бош кўтариш пайида юрдилар. Айниқса, акаси уларнинг ёрдамига муҳтож бўлиб турган бир пайтда, ака-укалар Ҳумоюнни асосий давлат ишларидан чалғитиб, унга халақит бердилар.

3. Ҳумоюннинг қариndoшлари. Бобур ўз қариndoшларига улкан ер-мулк ажратиб берган, бу уларни анча ҳовлиқтириб, иштаҳаларини очиб юборганди. Улардан бири — Бобурнинг куёви Маҳди Хўжа Бобур вафотидан кейин тахтни қўлга

олишга уриниб кўрди-ю, лекин фитнаси ўша заҳотиёқ бос-тирилди. Поччаси Муҳаммад Замон мирзо ва холасининг ўғли Муҳаммад Султон мирзо бир неча марта унга қарши бош кўтариб, унинг рақибларига ҳомийлик қилдилар. Шу тарзда қариндошларнинг қилмишлари Ҳумоюннинг бир ташвишга икки ташвиш бўлиб қўшилди.

4. Яхлит армиянинг йўқлиги. Бобурийлар қўшинини миллий яхлит лашкар, деб бўлмасди. У чигатой, ўзбек, мўғул, эроний, афгон ва ҳиндлардан ташкил топган йиғма қўшин эди. Бундай қўшинга фақат Бобур сингари ўта қобилиятли ва ҳарбий маҳоратга эга саркардагина раҳбарлик қилиши мумкин эди. Ундан кўра кучсизроқ мижоздаги одам раҳбар бўлса, бу қўшин дайдиб юрган тўдаларнинг йиғиндисига айланиб қолиши ҳеч гап эмасди. Шундай бўлди ҳам. Панипат, Қанва ва Гагра ёнидаги даҳшатли жангларда ғолиб чиққан бу қўшин Ҳумоюн қўл остига ўтгач, афгонлар тўдасининг тазйиқига бардош бера олмай қолди.

5. Ҳумоюннинг феъл-атвори. Ҳумоюн жасур, бироқ юмшоқ кўнгилли киши эди. У тахт эгаси бўлгач, ана шу хусусияти туфайли кўп азият чекди. Лашкарбошиликни ҳам, дипломатликни ҳам уддалай олмади. Ўз бошидаги ташвишларнинг мудҳишлигини қўл остидагиларга қаттиққўллик билан раҳбарлик қилиш билангина бартараф қилиш лозимлигини тушуна олмади. Унда тинимсиз меҳнат қилиш қобилияти ҳам етишмасди. Айниқса, ортиқча саховатпешалити омадсизликка олиб келган хислатларидан энг асосийси эди. Шунинг учун бу ҳақда С. Лейн Поул «...муваффақиятсизликларининг асосий сабабчиси унинг гўзал, лекин ўринсиз юмшоқ кўнгиллилиги эди», деб ёзганди. Шундай қилиб, Ҳумоюннинг мушкулотидан бири унинг феъл-атвори бўлиб чиқди.

6. Ҳумоюннинг мамлакатни бўлиб бериши. Ҳумоюн мамлакатни укаларига бўлиб берди, бу эса мамлакат парчаланиб кетди, дегани эди. Қандаҳор ва Кобулни Комрон мирзога, Самболни Аскарый мирзога, Мевотни Ҳиндол мирзога берди. Кейинроқ Комронга Панжоб ва Ҳисорни ҳам эгаллашига рухсат берди. Доктор А. Л. Сриваставанинг фикрича, бу иш Ҳумоюннинг жуда катта хатоси ҳисобланиб, бу билан мамлакатнинг қудрати ва захираси ҳам бўлиб берилган эди.

Лекин доктор Р. П. Трипатининг фикрича, бу иш бобурийлар ва туркларнинг анъанасига кўра амалга оширилганди, акс ҳолда мамлакат ичкарасида фуқаролар уруши бўлиши яққол сезилиб қолганди. Бу Ҳумоюннинг катта хатоси бўлди. Айниқса, мамлакат шимоли-ғарбий қисмининг Комрон мирзога берилиши кўпол хато бўлди, негаки, бу ерлар кўпин сафларини тўлғазиш учун аскар олинадиган муҳим стратегик аҳамиятта молик жойлар эди. Доктор Ишвари Прасаднинг ёзишича, «бу ерларнинг кўлдан чиқарилиши Ҳумоюннинг катта хатоси бўлиб, бу билан пойтахт ва улкан афғон ерлари ўртасига тўсиқ қўйилган эди». Бундан ташқари, Комрон Ҳисорни эгаллагач, Ҳумоюннинг Деҳлидан Қандаҳорга борадиган асосий, муҳим ғарбий аҳамиятта эга йўлини тўсиб қўйган эди.

7. Афғонлар. Ҳумоюннинг ўша пайтдаги энг ашаддий душмани афғон хонлари эди. Улар яқиндагина Деҳти тахтининг эгаси, қолаверса, уни яна қайтариб олиш иштиёқи ҳали сўнмаган эди. Маҳмуд Лўдий Бихарга қайтиб келиб, Бенгал шоҳи Нусратшоҳдан Деҳтини босиш учун катта ёрдам олиб турганди. Гужарат хони Баҳодиршоҳ ҳам афғонлардан эди. У ёш ва ғайратли сарбоз бўлиб, ихтиёрида кучли қўшин, яхши артиллерия ва гуллаб-яшнаётган Гужаратнинг барча бойлиги бор эди. Аҳмаднагар ва Бихар хонлари ҳам унинг қудратини тан олган, Хондеш ва Берор хонлари ҳам у билан ҳамкорлик қилишга тайёр турарди. Баҳодиршоҳ Молвани эгаллаб, энди Ражастонга, хусусан, Меворга кўз тикарди. Кувгинга учраган кўпгина афғон беклари, яъни Фотеххон, Қутбхон ва Оламхон Лўдийлар унинг қаноти остидан бошпана топган ва Шершоҳ ҳамда Бенгал шоҳи билан яқин алоқада бўлиб, Деҳти тахти учун Ҳумоюнга қарши жанг қилишга шай эдилар.

Афғон хонларидан яна бири маккор Шершоҳ афғонларни бобурийларга қарши бирлаштиришга яширинча уришиб юрарди. Дастлаб у Ҳумоюн учун аҳамиятсиз рақибдек туюлган бўлса-да, кейинчалик Ҳумоюнни Ҳиндистондан қувиб чиқарган энг асосий душманга айланиб қолган эди.

4.2. Ҳумоюннинг қийинчиликларни бартараф қилиш учун уринишлари

1. Қалипжар ҳужуми (1531). Тахтга ўтиргандан бир неча ой ўтгач, Ҳумоюннинг жиддий жангга отланишига тўғри келди. Жанг Қалинжарга қилинган ҳужумдан бошланди. Чунки Қалинжар ҳокими Пратапруда Деонинг афғонларга ён бераётгани ҳақида хабар олинган эди. Унинг Колпи қалъасини кўз остига олиб тургани аён бўлди. Агар у Колпини қўлга олгудай бўлса, Гужарат Баҳодиршоҳ ихтиёрига ўтиб, Ҳумоюн учун катта хавф туғдириши мумкин эди.

1531 йилда Қалинжар қалъасига ҳужум бошланди. Қалъа баланд адирликда жойлашган ва у жуда кучли Ҳимояланган. Бу қалъа анчадан буён ражпут ва турклар ўртасида талаш бўлиб келар эди. Қалъани олиш Ҳумоюн учун осон кечмади. Қалъани қамал қилиб турган пайтда Шершоҳ Қунар қалъасини босиб олгани ва Маҳмуд Лўдий бошчилигидаги афғонлар Жонпур қалъаси томон бостириб келаётгани ҳақида хабар келди. Ҳумоюн Пратапруда Део билан сулҳ тузиб, ундан бироз ўлпон олди-да, орқага қайтди. Қилинган ҳаракат беҳуда кетди.

2. Дауриядаги жапг. Қунар қалъасининг қамал қилиниши (1532). Афғон қўшини Жонпур қалъаси ҳокимини қувиб чиқарган пайтда шарқ томондан Ҳумоюн бостириб келди ва Даурияда афғонларни тор-мор қилди. Ана шу жангда Маҳмудхон Лўдий бор обрўсидан ажралиб, кейинги сиёсий ишларга умуман аралашмай қўйди ва мавжуд сиёсий саҳнадан чиқиб кетди. Кейин Ҳумоюн Шершоҳнинг ихтиёридаги Қунар қалъасини қамал қилди. Бу қалъа жуда кучли Ҳимояланган, Аградан шарқий Ҳиндистонга борадиган сув ва қуруқликдаги йўллар шу ердан ўтар эди. Қалъани Шершоҳ 1530 йилда мўғул ҳокими Тожхоннинг бевасига уylanгандан сўнг эгаллаб олган эди. Тўрт ойлик қамалдан кейин ҳам Ҳумоюн қалъани ололмади. Бу орада Гужарат шоҳи Баҳодиршоҳ Ражастонга юриш бошлади. Юриш Ҳумоюннинг манфаатига зид эди. Ҳумоюн бир қисм қўшинини унга қарши юбориб, уруш қилмасликни илтимос қилди. Шершоҳ ҳам ўғли Қутбхон бошчилигида озроқ аскарни Ҳумоюн ихтиёрига хизматта юборди ва шу тарзда у билан ярашган бўлди. Шундан

кейин Ҳумоюн Аграга қайтди. Аграда бир йил давомида «Дин Паноҳ» қалъасини қуриш билан банд бўлди. Доктор Р. П. Трипатииниң фикрича, у қалъани Ҳумоюн укаси Комрон ва Гужарат ҳокими Баҳодиршоҳдан сақланиш учун ҳимоя чораси сифатида қурдирган. Лекин бу пайтда Деҳлига ҳеч қайси томондан тажовуз сезилмас, Ҳумоюн эса бир йилга яқин вақтни ҳеч қандай ташвишларсиз ўтказаеттанди. Баҳодиршоҳ эса бу вақтда ўзининг ҳарбий қудратини мустаҳкамлаш билан овора бўлди. 1534 йилда Муҳаммад Замон мирзо ва Муҳаммад Султон мирзо Ҳумоюнга қарши бош кўтардилар. Фитна бостирилди, лекин уларнинг бошлиқлари қамоқдан қочдилар.

3. Баҳодиршоҳ билан бўлган жаҳллар (1535–1536). Баҳодиршоҳ жанубий Хиндистондаги кўпгина хонлар билан битим тузиб, 1531 йилда Молвани қўлга киритди, 1532 йилда эса Райзон қалъасини бўйсундирди ва 1533 йилда Мевор ҳокимини битим тузишга мажбур қилди. У Ҳумоюнга қарши курашда Шершоҳ ва Бенгал хони Нусратшоҳ билан келишиб, Ҳумоюннинг барча рақибларини ўз атрофига тўплаётган эди. У Муҳаммад Замон мирзони ҳам ўз паноҳига олиб, уни Ҳумоюнга қайтариб беришдан бош тортиди.

Баҳодиршоҳ Деҳлини ўзи эгалламоқ ниятида салтанатга таҳдид солиб тураркан, Оламхон Лўдийнинг ўғли Тоторхонни Агра ва Деҳлига қарши ҳужумга, Оламхонни эса ўз қўшини билан ўша ердаги Ҳумоюнга қарши уюштириляётган фитналарга ёрдам бериш учун Қалинжарга жўнатди. Ўзи эса Меворга ҳужум қилиш учун йўлга отланди. Бироқ, Тоторхон бобурийлар қўлида ҳалок бўлди. Оламхон эса ҳеч нарса қилолмади. Омад Баҳодиршоҳга кулиб боқаетган эди. Бу пайтда Комрон мирзо Панжобдан чиқиб, эронийлардан Қандаҳорни ҳимоя қилиш учун кетди. Муҳаммад Султон мирзо эса зиндондан қочиб, шарқда, Ҳумоюнга қарши уюштириляётган фитналарга бошчилик қилаётган эди. Шершоҳ ҳам Ҳумоюнга таҳдид солиб турарди. У Бихарнинг ҳокимлигини қўлга олиб (1534), Бенгалиянинг Суражгарх қалъаси ҳокимининг қўшинини енгди ва ўз байроғи остига афгонларнинг бошлиқларини тўплаб, Ҳумоюннинг таҳликали ҳолатидан усталик билан фойдаланди.

Баҳодиршоҳ тождор шоҳлардан бўлиб, анча бақувват қўшинга эга эди. У аввал Мевордаги ҳиндларга қарши уруш эълон қилди, Ҳумоюн эса буидан фойдаланиб, Молвага бостириб кирди. Баҳодиршоҳ Читтор қалъасини қамал қилди. Мевор хони Каранвати Ҳумоюндан ёрдам кутарди. Ҳумоюн Читторга кетаётиб, йўлда Сачангпурда тўхтади. Р.П. Трипатининг фикрича, Ҳумоюн бу ерда Манду ёки Аҳмадободдан Баҳодиршоҳга қўшинини учун келаётган қўшинни қайтариш мақсадида тўхтаган эди. У Қалинжардаги Оламхоннинг орқадан ҳужум қилишидан ҳам ҳадиксирарди.

Ўн кундан кейин Баҳодиршоҳ Читтор қалъасини эгаллади ва уч кунгача уни талади. Ҳумоюн Читтордан 60 милча наридаги Мандасор қалъасига келди. Баҳодиршоҳ ҳам Мандасорга келиб, тўпларнинг ўқи етмайдиган масофада туриб, рақибини анча кузатгач, ўзининг тўпчилари Ҳумоюн артиллерияси билан кучсизроқ эканини тушунди-да, жанг қилмай (1535 йил 25 апрель) орқага чекинди ва Манду қалъасига яширинди. Ҳумоюн уни таъқиб қилиб бораверди. Баҳодиршоҳ Мандудан Чампанёрга, ундан Комбайга ва ниҳоят Диуга қочди. Ҳумоюн Чампанёрдан у ёнига таъқиб қилишни амирларига топшириб, ўзи Чампанёр қалъасини қамал қилиш учун орқага қайтди. Баландликда ўрнашган бу қалъани қўлга олиш осон кечмади. Чунки унда кучли тўпчилар қўшини жойлашган, қалъага яширин йўл билан озуқа киритиларди. Ҳумоюн бу йўлни топги ва қалъанинг 60–70 метрли баландликдаги деворидан ошиб ўтиб, уч юз навқари билан кугилмаганда қалъа ҳокими Ихтиёрхонни асир қилди (1535 йил август) ва олtingан катта ўлжани ҳамроҳларига бўлиб берди.

Бу орада Молва ва Гужарат қалъалари бобурийлар қўлига ўтди, Манду ва Чампанёр ҳам эгалланди. Ҳумоюн укаси Аскарини Гужарат хони этиб тайинлаб, Ҳиндубекни унга ёрдамчи сифатида қолдирди ва ўзи Мандуга қайтиб келди. Бу иш Ҳумоюннинг хатоси эканлиги кейинроқ маълум бўлди. Ҳумоюннинг қўл остидаги вилоят кучларини бирлаштириш лозим эди. Баҳодиршоҳ ҳали тирик, унинг қўл остидаги афғонлар ҳам ундан юз ўтirmaган. Рангамбор, Читтор ва Ажмер қалъалари ҳали афғонлар қўлида, Ҳумоюннинг вазири Имод ул-мулк эса халқни бобурийларга қарши гижгижламакда эди.

Аскарый кўп вақтини маишатда ўтказар, сиёсий вазиятни тушунишни истамасди. Бобурийлар Гужаратдаги ишларни ўз қўлига ола билмади, натижада вазир Имод ул-мулк катта кўшин тўплаб фитна уюшгирди. Бир оз вақт ўтгач, Баҳодиршоҳ Гужаратга келди. Аскарый аскарларини Аҳмад-ободга тўплади. Шу пайтда Ҳиндубек Аскарыйга ўзини мустақил ҳукмдор этиб эътон қилишини таклиф қилди, чунки бу чора бобурийлар кўшинини анча дадиллаштириб, Гужарат аҳолисини ҳам қониқтириши керак эди. Лекин Аскарый бу таклифни рад этиб, Баҳодиршоҳни Гийеспур ёнидаги майдонда қарши олишга қарор қилди ва бироз жанг қилгандан кейин Чампанёр қалъасига чекинди, бу эса деярли бутун Гужаратдан чекиниш ҳисобланарди. Аскарыйнинг бошқа иложи ҳам йўқ эди. Шунга қарамай қалъа ҳокими Турдибек шаҳар хазинасини Аскарыйга бергиси келмади, чунки Аскарыйнинг ниятлари унга шубҳали кўринди ва шунинг учун у Мандуга чекинди. Аскарый эса Аграга қайтди. Укасининг Аграни эгаллаб олишдан шубҳаланган Ҳумоюн ҳам Аграга жўнади. Йўлда улар учрашиб, укасининг бундай нияти йўқлигини сезгач, ундан кечирим сўради. Бу орада Баҳодиршоҳнинг тарафдорларидан Малтухон Мандуни эгаллади. Шундай қилиб, бир ой ичида бобурийлар Молва ва Гужаратни бой берди, бу эса Ҳумоюн мулкининг ярмига тенг ҳудуд, демакдир.

4. Шершоҳ билан бўлган жанглар (1537–1540). Ҳумоюн Баҳодиршоҳ билан талашиб юрган пайтда Шершоҳ Бихарда ўзининг ҳарбий ва иқтисодий қудратини мустаҳкамлаш билан банд бўлди. Кунар қалъаси ҳам унинг ихтиёрида эди. Ўғли Қутбхон эса Ҳумоюн кўшинидан чиқиб, отасига кўшилди. Бенгал шоҳи Нусратхон ўлгач, вориси Муҳаммадшоҳнинг ношудроқ бўлганидан фойдаланиб, унинг пойтахти Гаурни босиб олди ва шаҳардан ўн уч лак динор товон ундирди. Ҳумоюн унинг ишларига эътибор бермади ва Ҳиндубекни Жонпур қалъасининг ҳокими деб эътон қилди ва унга Шершоҳдан кўз-қулоқ бўлиб туришини тайинлади. Шершоҳ эса Ҳиндубекка қимматбаҳо совғалар юбориб турарди, шунинг учун Ҳиндубек марказга, «Шершоҳнинг бобурийларга нисбатан ёмонлик қилиш нияти йўқ», деган мазмунда хабар бериб турарди. 1537 йида Шершоҳ Бенгалияни

яна босиб олгандан кейингина Ҳумоюн Шершоҳни тийиб қўйиш зарурлигини тушуниб етди.

1537 йилнинг июль ойида Ҳумоюн Бихарга юриш бошлади ва октябрь ойида Кунаргар қалъасини қамал қилди. Шаҳар ҳокими Кутбхон, отаси Шершоҳнинг маслаҳатига кўра, Ҳумоюн ҳужумини иложи борича узоқроқ тутиб туришга, унинг Бихар ёки Бенгалияга келишини кечиктиришга уринарди. Илгари Баҳодиршоҳ қўшинида хизмат қилган тўпчи Румийхон қалъани тўп билан бузмоқчи бўлди, аммо удалай олмади. Олти ойдан кейингина (1538) қалъа бўйсундирилди. Бу орада Шершоҳ Бенгал пойтахти Гаурни босиб олиб, унинг хазинасини талади. Бу ҳам Ҳумоюннинг хатоси, у қалъа қамали билан овора бўлган вақтида, Шершоҳнинг Бенгални эгаллаб олишга имконият яратиб берганди.

Ҳумоюн Банорасга келиб, Шершоҳ билан музокара бошлади. Музокара битимга имзо чекилмай, Бенгал шоҳи Маҳмудшоҳнинг элчиси келиб Ҳумоюндан Бенгални Шершоҳдан тортиб олишини сўради. Ҳумоюн музокарани тўхтатиб, йўлга чиқди. Бундан хабар тошган Шершоҳ бутун афгон хонларини тўглаб, Ҳумоюнга қарши қўйди ва ўғли Жалолхонни Ҳумоюннинг йўлини тўсиб туришга жўнатди. Бу орада Жалолхон Бенгалдаги ишларини битириб, Бихарга қайтиб келди. Шунинг учун Ҳумоюн осонгина Бенгални эгаллаб, у ерда саккиз ойча қолиб кетди. Шершоҳ Кара, Банорас ва Самболни эгаллаб, Кунаргар ва Жонпурни қамал қилди. Натижада Ҳумоюннинг Аграга ўтадиган йўли деярли тўсилди. Ҳумоюн укаси Ҳиндол ўзини Аграда шоҳ деб эълон қилганини эшитди ва Жаҳонгир Кулибекни Бенгалияда қолдириб, 1539 йилнинг март ойида беш юз кишилик қўшини билан Аграга йўл олди.

5. Кауза жанги (1539 йил июнь). Ҳумоюн Шершоҳ ихтиёридаги Бихарнинг жанубий қисмини кесиб ўтадиган катта йўлдан юрди. Бу йўл бобурийларга таниш, афгонлар билан жанг қилаётган Кунаргар қалъасига олиб борар эди. Шунга қарамай, Ҳумоюн Ганг дарёсини яна бир бор кечиб ўтиб, Бихар билан Уттар Прадеш вилоятига чегарадош Каузага келди. Шершоҳ ҳам бу ерга етиб келган эди. Рақиблар қўшини уч ойгача (1539 йил апрель-июнь) юзлашиб турди. Музокаралар натижа бермади. Шершоҳ жангни орқага су-

риб, ёмғирли кунларни кутмоқда эди, чунки Ҳумоюннинг қўшини Ганга ва Карманаз дарёлари оралигидаги пастқамликда жойлашган эди. Худди шу кунларда ёмғир бошланди. Дастлаб Шершоҳ чекингандек бўлди-ю, лекин тунда қайтиб, Ҳумоюн қўшинига уч томондан ҳужум қилди.

Ҳумоюн қўшини кутитмаган бу ҳужумдан довдираб қолди. Натижада қўшин тарқалди. Ҳумоюн ўзини дарёга отиб, сув ташувчи Низом исмли киши ёрдамида дарёнинг нариги қирғоғига ўтиб жон сақлади. Ўша жангдан кейин Шершоҳ ўзини «Шершоҳ» деб эълон қилди ва «султон» унвонини олди. Шу тарзда Бенгалияни ҳам тўла эгаллаб, кейин Канужга қайтди.

6. Билграм ёки Кануждаги жанг (1540 йил 17 май). Шершоҳ шарқда ўз кучларини мустақамлар экан, Ҳумоюн ва унинг укалари Аграда вақтини бекор ўтказардилар. Ҳумоюн укаси Ҳиндол ва қариндоши, фитначи Султон мирзонинг гуноҳларидан кечди. Шунга қарамай, ака-укаларнинг боши бир жойга қовушмади. Бу орада Комрон бетоб бўлиб қолди. Бетоблигининг сабабини акаси Ҳумоюннинг аста-секин захарлаётганидан бўлса керак, деб гумонсирарди. Шунинг учун у тез орада қўшиннинг каттароқ қисmini олиб Лохурга жўнаб кетди. Ҳумоюннинг қўшини Молвадаги жангда Шершоҳнинг ўғли Қутбхоннинг қўшинини енган бўлса-да, улар Шершоҳнинг ўзига қарши тура олмадилар. Ҳумоюн охирида ўзи қўшинга бош бўлиб Шершоҳ жойлашган Канужга келди ва бир ойча юзлашиб турди. Яна ёмғирли кунлар бошланди. 1540 йил 17 майда Ҳумоюн аскарлари пастқам жойдан тепаликка силжиётган пайтда Шершоҳ уларга ҳужум қилди. Ҳумоюннинг қўшини катта жасорат кўрсатиб жанг қилдилар-у, лекин рақибга бас келолмадилар. Ҳумоюн яна қочиб қутулди.

Бу жанг Ҳумоюннинг Шершоҳга қарши урушлари ичида ҳал қилувчиси бўлган эди. У Аграга келди, лекин Шершоҳнинг таъқиби туфайли у ердан ҳам қочишга тўғри келди. Шершоҳ Деҳли билан Аграни эгаллади ва шу билан афғонлар бобурийлар қўлидан салтанат тахтини тортиб олдилар. Ҳумоюн Лохурга келди, у ердан эса Синд орқали Эрон шоҳи ҳузурига йўл олди.

4.3. Ҳумоюн қувғида (1540–1555)

Кануждаги жангдан сўнг деярли ўн беш йил давомида Ҳумоюн сарсон-саргардонликда юрди. Унинг Кашмир ёки Бадахшонга ўтиб кетишга укаси Комрон мирзо тўсқинлик қилди. Шундан сўнг у Синдни эгалламоқчи бўлди, аммо бу ишни ҳам уддалай олмади.

1541 йилда Ҳумоюн Ҳиндолнинг пири Мир Али Акбар Жонийнинг қизи Ҳамидабонуга уйланди. Бу пайтда Ҳиндол Қандаҳорга кетганди. Ҳумоюн Марвар томонга юрди. Унинг ҳокими Моллева уни бу ерга таклиф қилган эди. Бироқ, унинг Шершоҳ таъсирида эканидан шубҳаланган Ҳумоюн Амаркотга келди ва шу ерда шаҳар ҳокими ражпут Вирсала унга бошпана берди. 1542 йилда Акбар ана шу шаҳарда туғилди. Синд ҳокими Шоҳ Ҳусайн Ҳумоюннинг бу ердан Қандаҳор томон ўтиб кетишга кўмаклашди ва у Ҳиндистондан чиқиб кетди. Комрон унинг йўлини тўсмоқчи бўлиб, ҳужум ҳам қилди. Бундан хавотирланган Ҳумоюн гўдак ўғли Акбарни шу ерда (Қандаҳорда), Ҳиндол ихтиёрида қолдириб, ўзи эсон-омон Эронга етиб келди.

Эрон шоҳи Шоҳ Таҳмасин уни яхши кутиб олди ва маблағ ҳамда қўшн билан ёрдам беришга ваъда қилди. Берилган ёрдамнинг шартига кўра, Ҳумоюн шиа мазҳабига кириб, ўз қўл остидагиларга ҳам шуни тарғиб этишга лозим эди. Ҳумоюн отаси Бобур каби дин ва унинг мазҳабларига бағрикенглик билан қараганида, у мазҳабларга бефарқлик билан қарарди, чунки унинг сарой аъёнларининг қўллари ва ҳатто хотини Ҳамидабону ҳам ана шу мазҳабга эътиқод қиларди. Шу боис бу шартга у рози бўлди.

1545 йилда Шоҳ Таҳмасиннинг эроний аскарлари ёрдамида Ҳумоюн Қандаҳор ва Кобулни Комрондан тортиб олди. Шу ерда Ҳиндол ва Ёдгор мирзо билан қўшилди. Лекин укалари Комрон билан Аскарний ушга ташвиш туғдириб турар эди. Бир неча марта жазоланишлари ва афв этилишларига қарамай, улар акасига қарши ҳаракат қилишдан ҳечам қайтмас эдилар. Натижада ганимлик қилмишлари учун Комроннинг кўзларига мил тортилди, унга Маккага ҳажга кетишга рухсат берилди ва у ўша ерда 1557 йилда вафот этди. Аскарнийга ҳам Маккага кетишга рухсат берилди ва у ердан

қайтиб келмай, 1558 йилда у ҳам вафот этди. Ҳиндол ҳам ўша пайтлардаги афгонлар билан бўлган жангларнинг бирида дайди ўқ тегиб ҳалок бўлди. Ниҳоят, Ҳумоюн укаларининг рақобатидан қутулиб, Афғонистонда ўзини бир оз ўнглаб олгач, Ҳиндистонда бой берилган салтанатни яна қайтариб олиш имкониятига эга бўлди.

4.4. Ҳиндистондаги салтанатнинг тикланиши. Ҳумоюннинг вафоти (1555–1556)

Ҳумоюнни Ҳиндистондан қувиб чиқарган Шершоҳ 1545 йилда вафот этди. Унинг ўрнига Исломошоҳ тахтга чиқди. У ҳаётлигида Ҳумоюн Ҳиндистонни бутунлай эгаллашга бир бор уриниб кўрди-ю, Исломошоҳнинг унга қарши кўрган кескин чоралари режаларини амалга оширишга йўл қўймади. Исломошоҳ 1553 йилнинг октябрь ойида вафот этди. Ҳиндистондаги афгонлар салтанатига дарз кетди. Унинг ўрнига тахтга чиққан ўн икки ёшли ўғли Ферузшоҳни тоғаси Мубориз ўлдириб, ўзи тахтга чиқди ва ўзини Муҳаммад Одилошоҳ деб эълон қилди.

Одилошоҳ маишатпараст бўлиб, давлатни идора қилиш ишларини ҳинд вазири Хемуға топширди. Бунинг натижасида тез орада Одилошоҳ тахти сарой атёнларидан Иброҳимшоҳ ва Искандаршоҳлар ўртасида талашда қолди. Бу орада Бенгалия хони Муҳаммадшоҳ ҳам ўзини мустақил деб эълон қилди. Иброҳимшоҳ ва Искандаршоҳлар Одилошоҳ салтанатини бўлиб олиш учун қаттиқ уриндилар. Бу курашлар натижасида Искандаршоҳ Лоҳурги эгаллади, Иброҳимшоҳ Боёнага жойлашди, Одилошоҳ эса Қунаргарга чекинди, Хемуға эса ташқи рақибларни қайтариш билан банд эди. Деҳли аввал Иброҳимшоҳ қўлига, кейин эса Искандаршоҳ ихтиёрига ўтди. Ҳумоюн Ҳиндистонни қайтариб олишга шайланиб турган пайтда Ҳиндистонда Шершоҳ асослаган салтанатнинг аҳволи ана шундай эди.

1554 йилнинг ноябрь ойида Ҳумоюн Пешоварга юриш бошлади ва 1555 йил бошларида Лоҳургача бўлган ҳудудни эгаллади. Искандаршоҳ Ҳумоюннинг йўлини тўсиш учун Тоторхон ва Ҳайбатхон бошлиқ икки қўшин юборди. Мажхивора яқинида (1555 йил 15 май) афгонлар билан Ҳумоюн

қўшини ўртасида қаттиқ жанг бўлди. Бу жанг Ҳумоюннинг тўла ғалабаси билан якунланиб, бутун Панжоб вилояти эгалланди. Шундан сўнг, Искандархон қўшин тортиб 1555 йилнинг 22 июнида Сархинда келди ва бу ердаги қаттиқ жанг унинг мағлубияти билан тугади. Искандар Панжобнинг шимоли-ғарб томонидаги тоғларга қочиб, жон сақтади. Ана шундан сўнг, июль ойида (1555) Ҳумоюн Деҳқини эгаллади, сўнгра Агра, Самбол ва улар атрофидаги худуд бобурийлар қўлига ўтди.

Ҳумоюн Деҳқини эгаллагандан кейин узоқ яшамади. Ўзи қурдирган «Дин Паноҳ»даги кутубхона зинасидан тушаётганида оёғи тойиб, тош зинага йиқилди, нағижада бош суяги ёрилди. Бу воқеадан икки кун ўтгач, 1556 йилнинг 26 январида вафот этди. Вафоти олдида у ўғли Акбарни тахт вориси этиб тайинлади.

4.5. Ҳумоюн ҳақида хулосалар

Ҳумоюн болалигиданоқ турк, араб ва форс тилларни яхши ўрганган ва бу тилларда бемалол ёза олар, география, математика, фалсафа, астрономия ва астрология фанларини мукаммал билар, ислом назариясига жуда қизиқар эди. У жуда итоаткор, отасининг ўғит ва насиҳатларига диққат билан қулоқ солар, уларга садоқат кўрсатарди. Хотинлари, фарзанд ва қариндошларига чуқур самимият ва юмшоқ кўнгилчилик билан муомала қиларди. Ёшлигиданоқ отаси ёнида юриб, унинг давлатни бошқариш усули ва қўл остидаги амир ва бекларга, олим уламоларга, оддий фуқарога, шунингдек, гуноҳкорларга қилган муомаласини яхши ўрганиб олгани учун у 20 ёшидаёқ Бадахшон ҳукмдори этиб тайинланган эди. Хон сифатида ҳам у қўл остидаги амир ва бекларга нисбатан хушмуомалала бўлар, уларнинг барча қувонч ва ташвишларини биргаликда баҳам кўрар, ўзига мурожаат қилган кишиларга самимият ва беғаразлик билан жавоб қайтарар эди.

Диний эътиқодига кўра, мусулмон бўлса-да, эътиқодида диний фанатизм сезилмасди. Отаси сунний, онаси шиа мазҳабидалиги учунми, диний мазҳабларга бефарқ қарарди. Хотини Ҳамидабонубегим ҳам, бош вазири Байрамхон ҳам шиа

мазҳабида эдилар. Саройдаги олиму уламоларга диний эътиқоди ва ирқидан қатъи назар, катта ғамхўрлик билан қаради. Шунинг учун ҳам унинг ҳукмдорлиги даврида мамлакатда илм-фан ва маданият сезиларли даражада ривожланди. Пойтахтда «Дин Панох» деб аталган илм-фан марказининг қурдирилиши бунинг ёрқин намунаси.

Ҳумоюн жисмонан қадди-қомати келишган, бақувват ва оғир меҳнатга чидамли эди. Жасур ва қобилиятли жангчи бўлганидан жангдаги барча қутилмаган қийинчиликларга мардона бардош берди. Панипат жангидан бир оз аввал отаси уни Ҳисор-Феруз вилояти хони Ҳамидхонни бўйсундириш учун юборган эди. У бу ишни муваффақият билан ушдалаб қайтди. Ушанда Ҳисор-Феруз вилояти унга инъом этилди. Панипат ва Қанва ёнидаги жангларда фаол қатнашди ва кейинги жангларда ҳам ҳаётини бир неча бор таҳлика остида қолдириб, ўзининг улдабурон сарбоз ва моҳир саркарда эканини намойиш қилди.

Ҳумоюнда яхшиликка миннатдорчилик билан жавоб бериш ҳиссиёти юқори даражада эди. Кауза ёнидаги жангдаги муваффақиятсизликдан сўнг Ҳумоюн Ганг дарёсига ўзини отиб жон сақлаб қолганида, уни сувга фарқ бўлишдан сақлаб қолган мешкоб Низомга миннатдорлик белгиси сифатида, уни бир кун Деҳли тахтига ўтқазиб ҳам қўйди.

Ҳумоюннинг юмшоқ табиатлигидан фойдаланмоқчи бўлган сарой аъёнларидан бири вазир Низомиддин Халифа бошлиқ фитначилар бетоб ётган Бобур ўрпига шохнинг куёви Зиёд Маҳдун тахтга чиқаришга уриниб кўришди. Бироқ фитна фоида этилиб, тахтни унинг қонуний вориси Ҳумоюн эгаллади. Шундай кезларда ҳам Ҳумоюн ўзига қарши фитна улоштираган амир ва бекларни, кейинроқ ўзига қарши турган укалари Комрон мирзо ва Ҳидол мирзоларни ҳам бир неча бор афв этди.

Ҳумоюн инсон сифатида содиқ дўст, доно раҳбар, мафтункор ҳамсуҳбат, саҳий қалбли ва юқори маданиятли бўлсада, бу фазилатлар шох сифатидаги Ҳумоюннинг фазилатларини қониқарли тарзда тўлдира олмади. Унинг ана шу фазилатларидан фаразли мақсадларда фойдаланган укалари ва уларга ҳамфикр сарой фитначилари ва қолаверса, Бобур саройида хизмат қилиб, унинг ички сир-асрорларидан хабардор бўлган

маккор Шершоҳ сур устатик битап фойдаланиб, 1540 йилда уни Ҳиндистондан қувиб чиқаради. Бироқ, Эрон шоҳи Шоҳ Тахмасп ёрдамида 1555 йилнинг июнь ойида Ҳумоюн яна Деҳлини эгаллади. Тожу тахти қайта қўлга киргач, у ўз фалтиятини салтанат ишларини бутунлай қайта қуришга ва ҳарбий тизимни янада такомиллаштиришга бағишлади. Унинг феъл-атвори ҳақида инглиз тарихчиси Г. Маллесон шундай ёзади: «Ўзи жасур, саҳий қалбли, ўғкир зеҳлиги, ширин сўзли, чуқур билимли, юқори маданиятли, олижаноб ва шавкатли бўлса ҳам, давлатнинг мустаҳкам пойдеворини яратишга Ҳумоюннинг қатъияти етишмас эди».

Шунга қарамай, кучли ирода эгаси Ҳумоюн омадсизликлардан чўчимди. У Афғонистонни қайта қўлга киритди, Ҳиндистонни афғонлардан тортиб олди. Ҳинд тарихчиси доктор С. Райнинг ўринли таъкилланича, «Ўзининг юмшоқ табиатлиги ва муваффақиятсизликларига қарамай, Ҳумоюн Ҳиндистон тарихида жуда муҳим ўрин эгаллайди, бироқ бу ҳолга ҳар доим ҳам тўла баҳо берилавермайди. Бобурийлар салтанатининг ўз вақтида қайта тикланиши Акбаршоҳнинг улкан салтанати яратилишига йўл очиб берган бўлса, ҳинд-эрон муносабатларининг ривожланиши Ҳиндистон цивилизациясида узоқни кўзлаб кўрилган тадбир эди».

5-БОБ. БОБУРИЙЛАР САЛТАНАТИНИНГ КЕНГАЙИШИ. АКБАР

Шоирлар даврасида Шекспир қандай мавқеда турса, дунё шоҳлари ичида мен учун Акбар ана шундай мавқеда туради.

Сэр Уильям Слиман

Акбар ҳаётидаги муҳим саналар

1556 йил — Акбар мирзо тахтга чиқди. Панипат ёнидаги жангда Хему қўшини тор-мор этилди.

1560 йил — Акбаршоҳ давлатни бошқариш тизгинини Байрамхондан тортиб олди.

1562 йил — Акбаршоҳ ҳинд рожаси Бихор Малнинг қизига уйланди.

- 1565 йил – Агра қалъаси пойдеворига тош қўйилди.
- 1569 йил – Шаҳзода Салим дунёга келди. Фотехпур Секри шаҳрини бунёд этишга фармон берилди.
- 1570 йил – Ҳумоюн мақбараси куриб битказилди. Шаҳзода Мурод дунёга келди.
- 1575 йил – Гулбаданбегим ҳаж сафарига жўналди.
- 1585 йил – Акбаршоҳнинг укаси Мирзо Муҳаммад Ҳоким вафот этди.
- 1599 йил – Шаҳзода Мурод оламдан ўтди.
- 1601 йил – Шаҳзода Дониёл Деккон ўлкаси ҳокими этиб тайинланди.
- 1602 йил – Шаҳзода Салим отасига қарши исён кўтарди.
- 1603 йил – Шаҳзода Салимнинг гуноҳлари кечирилиб, ота-бола ярашди.
- 1604 йил – Акбаршоҳнинг онаси Ҳамидабонубегим ва Шаҳзода Дониёл вафот этди.
- 1605 йил – Акбаршоҳ бетоб бўлиб, 27 октябрда ҳаёт билан видолашди.

Ўрта асрлардаги Ҳиндистон ҳукмдорлари орасида фақат Акбаргина «Буюк Акбар» деган унвонга сазовор бўлган. Ундан аввал ўтган мусулмон ҳукмдорларининг биронтаси ҳам Ҳиндистоннинг шимолий қисмини тўлатишга эгаллаб ололмаган. Бунинг устига уларнинг биронтаси на давлатни идора қилишнинг муқим тартибини ўрнатди ва на қўл остида бошқа диндаги, бошқача маданиятдаги фуқарони адолат билан бошқара олишнинг қонуний асосини яратиб бера олмади.

Шунинг учун ҳам Акбарни мусулмон ҳукмдорлари орасида Ҳиндистонда биригчи бўлиб ўз қўл остидаги ўзгача диний эътиқодли, ўзгача урф-одатли ва ўзгача маданиятли халқни адолат билан бошқариш тизимини яратган ҳамда амалда татбиқ қилган ҳукмдор, деб тан олишга ҳамма асос бор. У шимолий Ҳиндистонни тўла эгаллагач, бобурийлар салтанатини Ҳиндистонда энг мустаҳкам давлатга айлантирибгина қолмай, давлат маъмуриятига қўл янгиликлар киритди ҳамда узоқни кўзлаб муваффақиятли сиёсат олиб бориб, Ҳиндистон тарихида алоҳида бир боб яратди. Бу ерда у ўз ҳукмронлигини тўла ва узил-кесил ўрнатди. Ҳинд тарихчиси доктор

Ишвари Прасад: «Акбар Ҳиндистон тарихидагина эмас, балки бутун дунё тарихида ҳам энг буюк шоҳдир. Агар европалик ҳукмдорлар билан таққосланадиган бўлса, Акбар улғуворликда ҳам, омадбарорликда ҳам улардан устун туради»¹, деб ёзади. Америкалик профессор С.М. Берк эса, Акбарни «Бобурийларнинг энг буюғи» деб унга бағишланган махсус асар ёзди².

5.1. Акбарнинг тахтга чиқиши. Дастлабки қийинчиликлар

Акбар мирзо 1542 йил 15 октябрда Амаркот вилояти ҳокими Рожа Вирсалнинг хонадошида туғилди. Бу пайтда унинг отаси Ҳумоюн мусофирликда бир жойдан иккинчи жойга қочиб юрарди. Ҳумоюн Эронга қочишида ўғли Акбар мирзони Қандаҳорда қолдиришига тўғри келди. Аскарӣй уни ўз паноҳига олди. Кейинроқ Акбар мирзо 3 ёшга тўлганда отаси билан учрашди, бу пайтда Ҳумоюн укалари Комрон ва Аскарӣйдан Кобул ва Қандаҳорни тортиб олган эди. Тақдир яна ота-болани бир-биридан ажратиб юборди. Акбар 5 ёшга тўлганда отаси билан муқим бирга яшай бошлади. Ҳумоюн ўғлининг маълумот олиши учун шароит яратиб берди-ю, бироқ Акбарни саводхонликдан кўра отда чопиш, жисмоний ўйинлар ва ов қилиш кўпроқ қизиқтирар эди. Отаси ҳаёт пайтида Фазна ва Лоҳурда ҳукмдорлик қилиб, Искандаршоҳдан қолган афғон тўдаларини Панжоб атрофида қувиб юрди. Акбарнинг шахсий кўриқчиси ва аткабеги Байрамхон уни тахтга чиқаришга дадил ҳаракат қилди ва 1556 йилнинг 14 февралда у Панжоб яқинидаги Қалъаи нав (Калонавр) шаҳрида Ҳиндистондаги бобурийлар салтапатиинг шоҳи деб эълон қилинди. Бу пайтда Акбар ҳали 14 ёшга ҳам тўлмаган эди.

Тахтга чиққандан кейинги кунларда Акбар кўп қийинчиликларга дуч келди. Деҳли тахти ҳали бесаранжом эди. Ҳумоюн тахтни қўлга киритгани билан сарой ишларини са-

¹ Prasad, Ishvari. The Life and Times of Humayun. n.d. (Асарда нашр йили кўрсатилмаган).

² Burke S.M. Akbar. The Greatest Moghul. New Delhi, 1989.

ранжомлашга улгурмаганди. Кобул, Қандаҳор ва ҳатто Бадахшон ҳам хавфдан холи эмасди. Шу орада Бадахшон шўъбадори Мирзо Сулаймон ўзини мустақил хон деб эълон қилиб, Акбар билан унинг ота бир она бошқа укаси Мирзо Ҳокимни ўз оталигига олмоқчи эканини билдирди. Байрамхон қармоғида бўлган Қандаҳорга Эрон таҳлил солиб турган бўлса, Мирзо Ҳоким эгаллик қилиб турган Кобул ҳам ночор аҳволда Муқимхон оталигида турган эди. Шу боис Акбар Афғонистондан ёрдамга умидвор бўла олмасди. Ҳиндистонда фақат Деҳли, Агра ва унинг атрофидаги ерлар Акбар тасарруфида эди, холос. Шимолий Ҳиндистоннинг кўп қисми ҳали афғон хонлари қўлида бўлиб, Иброҳимшоҳ, Искандаршоҳ ва Одишшоҳлар Деҳли тахтини қайтариб олиш пайида изғиб юрардилар. Ражпутлар Мевор, Амбор, Жайсалмор ва бошқа вилоятларда қўзғолиб турган эди. Марвар ҳокими Малдева ҳам ҳали бақувват хонлардан ҳисобланарди. Иқтисодий жиҳатдан ҳам Акбарнинг аҳволи ҳавас қилалиган даражада эмасди. Хазина бўм-бўш, солиқлар эса фақат қилпич ёрдамидагина йиғилиши мумкин эди. Бунинг устига Деҳли ва Агра атрофида очарчилик ҳукм сурарди. Ҳар томондан ночор аҳволга тушиб қолган Акбар бобурий бекларнинг саховатига суяна олмас эди. Улардан бири Абдулмалик Акбарнинг тож кийиш маросимида қатнашишдан бош тортгани учун ҳибсага олиниб, Лоҳурга жўнатилди. Лекин энг даҳшатли рақиб Одишшоҳнинг собиқ вазири Хему эди. У қўшин тўплаб Деҳли ва Аграга босиб олиш пайида изғиб юрарди.

Байрамхон оталиқ даври (1556—1560). Акбар ўз аткабеги ва шахсий қўриқчиси Байрамхонни вазир этиб тайинлаб, унга «Хони-хонон» унвонини берди. Шундан кейинги 4 йиллик давр давлатни Байрамхон идора қилди. Байрамхон эронлик, отаси Сайфи Атибек Бобур хизматида бўлган. У 16 ёшдан бошлаб Ҳумоюн хизматига кирган. Байрамхон анча саводди, маданиятли, беғараз ва серғайрат киши, жасур жангчи, қобилиятли саркарда, Ҳумоюнга салоқат билан хизмат қилган. Кануждаги жангда фаол қатнашиб, Ҳумоюн Ҳиндистондан Қандаҳорга кетаётганда унга ҳамроҳлик қилган. Шундан бери у Ҳумоюн билан бирга Кобул, Қандаҳор ва Ҳиндистон ерларини қайтариб олишда қатнашди. Акбарнинг

ёшлик йилларидаги қийинчиликларини бартараф этишда ва бобурийлар саттанатини сақлаб туришда унинг хизматлари катта бўлган.

Хему билан бўлган жанглар ва Панипатдаги иккинчи жанг (1556 йил 5 ноябрь). Акбар ҳати Панжобда эканида Хему Гувалёрдан Аграга қараб юрини бошлади. Агранинг Ҳумоюн томонидан тайинланган шўъбалори Искандархон Хемуга қарши жанг қилишнинг фойдасиз эканини сезгач, Деҳлига қочди. Хему эса Аграги эгаллагач, Деҳлига йўл олди. Деҳли қалъасининг ҳокими Турлибекхон Тўлоқобод деган жойда у билан жанг қилди, лекин мағлуб бўлди. Кейин у Искандархон билан Сарҳинд томонга қочди. Самбол ҳокими Алиқулихон ҳам уларга қўшилди. Шундан сўнг, Хему Деҳлини эгаллаб, Гувалёрдан Сатлужгача бўлган ҳудудни ўз ихтиёрига ўтказди ва Деҳлида ўзини Махарожа Викромадитя, деб эълон қилди.

Деҳлининг қўлдан кетганини эшитган амирлари Акбарга Кобулга чекинишни маслаҳат берди. Байрамхон буни рад этди. Акбар бу фикрни маъқуллаб, Деҳлига юриш қилишга қарор қилди. Турлибекхон, Искандархон ва Алиқулихон уни Сарҳинда кутиб олди. Байрамхон Турлибекни қочоқликда айблаб, қўшиндаги ҳарбий интизомни мустаҳкамлаш ва бошқа қочоқларга ўрнак бўлиш учун уни қатл қилдириди. Айрим тарихчилар Байрамхоннинг бу ишини қасоскорлик ва ўз рақибидан қутулиш мақсадида қилинган иш деб баҳолайди. Чунки бу ишга Акбарнинг розилиги қатлдан сўнггина олинган эди.

Хемунинг олдинги сафда келаётган тўпчиларини Алиқулихон қўшини тор-мор қилди. Бу эса Хему учун катта талофат эди. Рақиблар қўшини 5 ноябрь (1556) куни Панипатдаги жанг майдонида юзма-юз келди. Хему тўпчиларини йуқотган бўлса-да, бобурийларга шиддат билан ҳужум қилиб, унинг ўнг ва чап қанотига катта шикаст етказди. Марказий қисм ҳеч қандай шикаст кўрмади. Шу пайт қаердандир камон ўқи келиб Хемунинг кўзига тегди ва у беҳуш йиқилди. Бу эса унинг аскарларини саросимага солди, чунки улар Хемунинг ўлди, деб ҳисоблаган эдилар. Филбони Хемунинг хавфсизроқ жойга олиб бормоқчи бўлди, ammo эгтай олмади, асир тушди. Ярадор Хему Акбар ҳузурига олиб келинди. Байрам-

хонининг маслаҳатига кўра, Акбар уни ўз қиличи билан чопиб ташлади. Хемунинг мағлубиятига асосий сабаб у ўз артиллериясини бой бергани ва кўзига камон ўқи теккани бўлди. Доктор Р. П. Трипатининг фикрича, мағлубият тасодифан рўй берган, ғолибият эса тасодифий омад эди.

1559 йилга келиб Акбарга рақиблик қилиши мумкин бўлган афгонларнинг сур сулоласи вакиллари тамом қирilib битди. Одишшоҳ 1559 йилги жангда, Искандаршоҳ Бенгалияда, Иброҳимшоҳ эса Ориссага қувilib, ўша ерда ўлди.

Бой берилган ҳудудларнинг қайтариб олиниши. Панипат жангидан сўнг бобурийлар Агра билан Деҳлини осонгина қўлга киритди. Мевот ҳам Хемунинг отаси сақлаётган у ердаги хазина билан қўлга олинди. Хемунинг отаси ислом динини қабул қилишдан бош торитандан кейин қатл қилинди. Бобурийлар Ажмер, Самбол, Лакнов, Гувалёр ва Жопурни эгаллади. Байрамхон билан Акбарнинг муносабатлари бузилганлиги туфайли Молтага жўнатилган тезкор қўшин пойтахтга чақириб олинди, шунинг учун Кунаргар ва Рангмборни эгаллаб олиш имкони бўлмади.

Шимол-ғарбда Сулаймон мирзо Кобулни бир неча ой камал қилди, аммо шаҳарни ололмади орқага қайтди. Қандаҳор ҳокими қалъани эронийларга топширишга мажбур бўлди, чунки Деҳлидан ёрдам етиб келмади. Байрамхоннинг Акбарга оталик қилиши тўрт йилча давом этди. Бу орада Қандаҳор бой берilib, бошқа ерлар қайта эгалланди, мамлакат бир оз ўнганди. Шимолда Кобулдан тортиб шарқда Жопургача, Панжоб тоғларидан жанубда Ажмергача Акбарнинг ҳукмронлиги қайта тикланди. Ҳатто гаккар қабилалари ҳам бобурийлар ҳукмронлигини тан олди.

Байрамхоннинг истеъфога чиқиши. Акбарнинг дастлабки ҳукмронлиги давридаги муваффақиятларида Байрамхоннинг хизмати катта бўлди, шунга қарамай 1560 йилга келиб, Акбар уни истеъфога чиқарди. Бу ҳолни ўша даврдаги тарихчилар турлича изоҳлайди. Низомиддин Аҳмаднинг фикрича, айрим фаразгўй амирлар Акбарни шундай қилишга қайрадилар. «Акбарнома»да айтилишича, «Байрамхоннинг манманлиги ўзининг бошига етган эди». Абулфазлнинг ёзишича, Байрамхоннинг хатти-ҳаракатлари қўлларни газаблантирарди ва унинг рақиблари ана шу ишни қилган эдилар. «Тари-

хи Фарипта»нинг гувоҳлик беришича, Байрамхон Комрон мирзонинг ўғли Абулқосим мирзони ёқтаб ҳаракат қилганликда айбланиб, истеъфога чиқарилган. Лекин Байрамхоннинг ғаразғўйлигини исботловчи ҳеч қандай далил келтирилмайди. Эҳтимол, Акбарнинг ота уруғлари томонидан ҳокимиятни ўз қўлига олиш нияти устуворлик қилгандир? Улар орасида Акбарнинг бош энагаси Моҳим, унинг ўғли Алҳамхон, қариндошларидан Шаҳобиддин Аҳмад ва Мирзо Шарофиддин Ҳусайнлар бор эди. Шунингдек, Жижи энага (Акбарни эмизган), унинг эри Шамсиддин Аткахон, унинг ўғиллари ва укалари, ҳатто шоҳнинг онаси Ҳамидабонубеим ҳам улар орасида эди. Гап шундаки, Байрамхон ўзи шиа мазҳабида бўлгани учун яқиндаги сунний мазҳабидаги Пирмуҳаммадни истеъфога чиқариб, унинг ўрнига шиа Шайх Гадоини «Садр ус-судур» лавозимига қўйган эди. Саройдагилар эса, айниқса, шоҳ авлоди асосан суннийлардан эди.

Байрамхон четлатилишининг асосий сабаби Акбарнинг салтанат бошқарувини ўз қўлига олиш илгирисига эди. У болаликдан йигитликка ўтаётган бўлиб, шу кунгача ўзининг Байрамхон қўлида қўғирчоқ эканини сеза бошлади. Чунки бунга қадар Байрамхон давлатнинг муҳим ишларини Акбар билан маслаҳатлашмасдан ҳал қилар, молия ишларига уни яқинлаштирмас, ҳаттоки, сарой харажатларини ўзи белгиларди. Байрамхон унга болаларча муносабатда бўлар, унинг ўсиб келаётган истак-хоҳишларини ҳисобга олишни истамасди. Акбар эса энди ўзи яқка шоҳлик қилишни хоҳтаб қолганди. Шундай бўлса-да, Акбар бу ишни яхши режалаштирди, чунки Байрамхондек қудратли кишини ўрнидан силжитиш осон иш эмас эди-да.

Акбар Комрон мирзонинг ўғли Абулқосимни ўзига ҳамроҳ қилиб, ов сафарига жўнади, чунки Байрамхон тахт даъвогари билан пойтахтда қолиши мумкин эмасди. Ов сафарида шоҳ онасининг бетоблиги ҳақида (эҳтимол аввалдан тайёрланган) хабар олди. Бунгача ҳарамдагилар Акбарни Байрамхонни истеъфога чиқаришга кўндиргандилар. Акбар Байрамхонга истеъфога чиқиши ҳақида хат юбориб, ўзи Деҳлига жўнади. Байрамхон бунга итоат этиб, ўзининг Маккага ҳаж сафарига кетаётгани ҳақида Акбарга жавоб хати жўнатди ва Панжобдаги бойликларини олиб келмоқ ниятида йўлга от-

ланди. Афсуски, бу ҳол ҳарамдагиларни қопқитмасди. Уларнинг таъйиқи остида Акбар Байрамхонни Ҳиндистон ҳудудидан чиқариб юборишни тайинлаб, Пирмуҳаммад бекни катта қўшин билан жўнатди. Байрамхон бу ҳолни ўзи учун ҳақорат деб билди ва Пирмуҳаммад билан жанг қилмоқчи бўлди. Акбар Пирмуҳаммадни чақириб олиб, унинг ўрнига Шамсиддин Аткахонни қўшинга бош қилиб жўнатди. Аткахон Тилвора қалъаси яқинида Байрамхонни таслим қилиб, Акбар ҳузурига келтирди. Акбар уни сийлаб, унга саройда қолишни ёки Қолпида ёхуд Чандирийда жоғирдорлик қилишни тактиф қилди. Байрамхон бу тактифларни рад этгач, шох унга Маккага кетишга рухсат берди.

Байрамхон Гужаратта етиши биланоқ афғонлар унга ҳужум қилиб, Муборакхон исмли киши томонидан ўлдирилди. Муборакхоннинг отаси Байрамхонга қарши жангда ҳалок бўлган эди. Эҳгимол, у отаси учун қасос олиш учун шундай қилгандир? Байрамхоннинг оиласига саройга келиб туриш рухсати берилди. Акбар Байрамхоннинг беваси Сати-ма Султонбегимга уйланиб, унинг ўғли Абдурахимни ўз тарбиясига олиб, охири уни «хони-хонон» лавозимига кўтарди. В. А. Смит ёзади: «Байрамхоннинг истеъфога чиқиши ва ўлими ҳақидаги ҳикоя кишида ноҳуш таассурот қолдиради. Ҳиндистонда бобурийлар салтанатининг қайта тикланишига сезиларли ҳисса қўшган одамнинг фақирлар (дарвеш ва гадойлар) томонидан қабрга қўйилиши ҳақиқатан ҳам ачинарли бир ҳол эди».

«Аёллар салтанати» (1560—1564). Байрамхоннинг саройдан кетишида ҳарамдаги аёллар муҳим роль ўйнади. Аввалида (1560—1564) бу аёлларнинг баъзилари маъмурий ишларга бематол аралашувига Акбар қаршилик қилмади. Акбар фаолиятида аёллар таъсири сезилиб тургани учун, бу даврни айрим тарихчилар «аёллар салтанати даври», деб атайди. Бу ўринсиз гап, чунки Акбарни бу пайтда аёлларнинг тўла таъсири остида бўлган деб айтиш нотўғри. Агар шундай бўлганда эди, унинг давлат сиёсатидаги эркинликлари бу даврда амалга ошмаган бўларди.

Айнан шу даврда Акбар урушдан асир тушганларни қул қилиб ишлатишни (1562) тақиқловчи махсус фармон чикарди, ҳиндларнинг муқаддас жойларини зиёрат қилишда

олинадиган «зиёрат солиғи»ни (1563) бекор қилди ва ғайримусулмонлардан олинадиган «жизья» солиғини ҳам бекор қилди (1564). Саройдагиларнинг пафратини қўзғатадиган бу тартибларнинг бекор қилинишини ҳам ҳарам аёлларининг тазйиқи билан амалга оширилган, деб айтиш хато бўлар эди.

Акбар ўз салтанатини мустақкамлаш ишини ана шу талбирлар билан бошлади ва шу давр ичида Молва, Кунор, Мерта ва Гондвана вилоятларини босиб олди. Онасининг қариндоши Умарнинг ражпут ҳокими билан дўстлик алоқаларини ўрнатиши ҳам ана шу даврга тўғри келади. Бу ишларни амалга оширишга унинг саройидаги аёллардан биронтасининг ҳам фаросати етмаган бўлиши керак, албатта. Бу ишларнинг барчаси Акбарнинг ўз ақл-заковати билан амалга оширилди. Акбарнинг сарой аёлларига кўрсатган айрим ҳурмат-илтифоти унинг устидан аёллар ҳукмрон бўлган, деган хулосага олиб келмаслиги лозим. Чунки унинг атрофидаги доира аъзолари вакилларидан Жижи энаганинг ўғли Шамсиддин Аткахоннинг Моҳим энаганинг ўғли Адҳамхон томонидан ўлдирилиши (1562), унга жазо тариқасида Адҳамхоннинг Акбар томонидан қатл эттирилиши (1562) ва Моҳим энаганинг ўлими (1562) каби воқеалар Акбарнинг мустақил сиёсат олиб бурганидан далолат беради. Қолаверса, 1564 йилда ўз тоғаси Хўжа Муаззамнинг ўлимига буюрилиши юқоридаги каби хулосаларни чишпакка чиқаради.

5.2. Салтанатнинг кенгайиши

Акбар буюк салтанат соҳиби сифатида ўз салтанатини кенгайтириш ва мустақкамлаш пайида юришини очиқдан-очиқ ошкор этар эди. «Салтанат эгаси (монарх) доим ўз мавқеини ошириб бормоғи лозим, акс ҳолда, унинг ғанимлари унга қарши қурол кўтаради», деб айтгувчи эди у. Шунинг учун бутун ҳаёти давомида турли мазмундаги урушлар олиб бориб, ўзига қарашли ерларни муваффақият билан кенгайтирди. Унинг салтанати Кобулдан Бенгалиягача, Кашмирдан Виндиягача кенгайиб борди. У ўз фаолиятини жанубий Ҳиндистонни эгаллашдан бошлади ва бу орада бутун шимолий Ҳиндистонни тўла эгаллаб, жанубий Ҳиндистоннинг ҳам катта қисмини қўлга киритди ва ўз маъмурияти

ихтиёрига бўйсундирди. Бу ҳудуд қўшидаги майда мустақил ва тарқоқ хошликларни ўз ичига олди:

Молва. Акбар дастлаб Молвани қўлга киритди. Молва ҳокими Боз Баҳодир санъатга, айниқса, мусиқа ва рақсга ишқибоз эди. У давлат ишлари билан шуғулланмас ва асосан, Руп Мати исмли талантли раққоса билан ишқий можароларга қўмилган эди. Акбар Молвага Адҳамхон бошчилигида қўшин юборди. Боз Баҳодир пойтахти Саранпурдан 20 милча масофада Адҳамхон қўшинига рўпара келди ва шу ерда мағлуб бўлди ва қочди. Адҳамхон унинг барча хазина ва ҳарамини ўлжа қилиб олди, бироқ Руп Мати қўлга тушишдан аввал заҳар ичиб ўз жонига қасд қилди. Ўлжа қилинган хазинани Адҳамхон олиб қолганидан газабланиб Акбар Саранпурга етиб келди. Адҳамхон шафқат сўраб ялингач, уни кечириб, ўша ерда ҳоким қилиб қолдирди. 1562 йилда Пирмуҳаммад Молвага ҳоким этиб тайинланди. Лекин у қўл остидагиларга нисбатан жуда шафқатсиз эди. Бундан фойдаланган Боз Баҳодир жанубий Ҳиндистон ҳокимлари ёрдамида яна қўшин тўплаб, Молвага ҳужум қилди ва уни эгаллади. Пирмуҳаммад эса Нармада дарёсида чўкиб ўлди.

Боз Баҳодирнинг муваффақияти узоққа чўзилмади. Акбар ўзбек уруғига мансуб Абдуллахонни Молвани қайта тортиб олиш учун жўнатди. Боз Баҳодир яна қочди. Қувғилда изғиб юриб, охири Акбарнинг оstonасига бош уриб келди ва унинг хизматига кирди.

Кунор. Жонпурда афгонлар қўзғолон кўтардилар. Салтанат қўшинлари ёрдамида Хони замон томонидан бу қўзғолон бостирилди. Бироқ, у ўзини мустақил давлат эгаси деб эътибор қилиш пайида эканини сезиб, Акбар у ерга етиб келди. Хони замон кечирим сўраб ялингач, афв этилди. Шу пайтда Акбар ишончли саркардаларидан Асафхонни Кунор қалъасини босишга юборди. 1561 йилда бу қалъа ҳам қўлга олинди.

Гондвана. Гондвана давлати Ратанпурдан Райзингача, шимолда Ревалдан жанубий чегараларгача ястаниб ётади. Унинг ҳокими Вир Нараян. Лекин, ҳақиқий ҳокимиятни унинг онаси — Махоба маликаси Рани Дургавати бошқарар эди. Дургавати анча жасур ва удабурон ҳоким эди, у Акбарни хафа қиладиган бирон иш қилмади. Акбарнинг бу мамла-

катни босиб олиш пияти салтанатни кенгайтириш мақсадида қилинган иш эди, холос. Шу мақсадда 1564 йилда у Асафхонши қўшини билан Гондвананага жўнатди. Вир Нараян ва Дургавата унинг лашкарини Нархи деган жойда кутиб олди. Вир Нараян яраланиб, Каурагар қалъасига яширинди. Дургавата ҳам яраланди ва асир тушгандан кўра ўлимни маъқул кўриб, ўзини ўзи ўлдирди. Кейин қалъага ҳужум қилиниб, қалъа ҳам эгалланди. Вир Нараян жангда ўлдирилди. Гондвана шу тарзда Акбар тасарруфига ўтди.

Ражастон. Ражастонни ўзига бўйсундириш режаси ҳам Акбарнинг ўз салтанатини янада кенгайтириш сиёсатининг бир қисми эди. Акбар ражпут ҳокимларини ўзига бўйсундиришда турли хил сиёсат олиб борарди. У қисқа вақт ичида Ражастоннинг барча муҳим қалъаларини босиб олди. Ўз ихтиёри билан таслим бўлган ҳоким ва хошларни ўз хизматига олди. Уларнинг мол-мулки ўзларига қайтариб берилди, баъзилари билан эса қариндошлик алоқалари ҳам ўрнатилди. Бўйсунгандан бош торгган давлат бошлиқларига қарши аёвсиз уруш олиб бориб, уларнинг ер-мулкини тортиб олди. Мевор ҳокимидан ташқари деярли барча ҳокимлар Акбарга осонгина бўйсунди. Шунга қарамай, Читтор қалъаси ва Мевор вилоятининг катта қисми босиб олинди. Шундай қилиб, Ражастон бугундай эгаллаб олинди.

Амар (ҳозирги Жоппур). Амар ҳокими Рожа Бхар Мал ражпут хошлари орасида биринчи бўлиб Акбар ҳокимиятини тан олиб, у билан қудачилик қилиш истагини билдирди. 1562 йилда Акбар Амардаги Шайх Муҳийиддин Чештийнинг қабрини зиёрат қилиш учун кетаётганида Бхар Мал Акбарнинг ҳокимиятини тан олди, унга қизини бериш истагини билдирди. Акбар ражпут маликасига уйланиб, Бхар Малнинг асранди ўғли Бхагван Дасни ва унинг ўғли (Бхар Малнинг невараси) Ман Сингхни ўз хизматига олди. Бобурийларнинг навбатдаги ҳукмдори Жаҳонгиришоҳ ана шу ҳинд маликасидан тутилган эди.

Мерга. Мерга мўъжазгина вилоят, у ерда Жаймол исмли киши ҳокимлик қилар ва бу вилоят Мевор ҳокими Удай Сингхга бўйсунарди. 1562 йилда Ажмер яқинида бу қалъага Мирзо Шарафуддин ҳужум қилди. Жаймол қалъани ташлаб кетди, лекин ражпутлар Дева Дас бошчилигида қалъани ҳимоя

қилди. Афсус, Акбар қўшиғига бас кела олмадилар, 200 кишидан ортиқ қалға ҳимоячилари қатг қитилди.

Мевор. Меворда кўп йиллар давомида сисодийлар авлоди ҳокимлик қилиб келди. Рона Санга Сингхнинг вафотидан кейин Мевор ҳокимияти обрўси пасайиб кетди. Унинг ўрнини эгаллаган Рона Удай Сингх бу обрўни қайтариб олиш учун кўп уринди. Амар ҳокимининг Акбар ҳокимиятини тан олибгина қолмай, бунинг устига унга қизини ҳам бериши унинг газабини келтирди. Шунинг учун Молва ҳокими бобурийлар таклифини рад этди, қочоқ Боз Баҳодирга бошпапа берди, бунинг устига исёнкор мирзоларни ҳам ўз папоҳига олди. Чунки Мевор сиёсий ва иқтисодий аҳамиятга молик қалға эди. Шимолий Ҳиндистондан келаётган савдо карвони шу йўл орқали Гужаратнинг денгиз соҳилларига келар эди. Бусиз эса Акбарнинг шимолий Ҳиндистондаги салтанати кемтик бўлар эди.

Акбар 1567 йилда Меворга ҳужум бошлади ва Читтор қалъасини қамал қилди. Амирларининг маслаҳатига кўра Рона Удай Сингх шаҳар ҳимоясига бошчилик қилишни Жаймолга топшириб, ўзи ўрмонга, хатарсизроқ жойга яширилди. Беш ойлик қамалдан кейин ҳам қўшин қалъани эгалтай олмади. Бир кун тунда Жаймол қалъа деворининг бузилган жойларидан қараб турганда Акбар тўпларининг дайди ўқи уни яралади ва тез кунда ҳалок бўлди. Бундан қўрқиб кетган ражпутлар охири жангга тайёрлана бошладилар. Ражпут аёллари «Жажҳар» рақсини ижро этдилар. Эргаси эрталаб қалъа ҳимоячилари Фотех Сингх бошчилигида қалъадан чиқиб бобурийларга ҳужум қилди. Бу жангда ражпутлар энг охириги аскаригача қирилиб кетди. Ражпутларнинг қаршилиги Акбарни қаттиқ газаблантирди ва қалъага киргач, шаҳарда омавий қирғин эълон қилди. Кейинроқ Акбар бу ишидан афсусланиб, Агра қалъаси дарвозаси олдига Фотех ва Жаймол хотирасига ёдгорлик ўрнатди. Саркарда Асафхон Мевор ҳокими этиб тайинланди.

Акбар қўшинлари пойтахт ва Читтор қалъасини эгаллаган бўлса-да, Меворнинг қатта қисми Удай Сингхнинг қўлида қолди. Удай Сингх 1572 йилда вафот этди. Унинг тахтига ўғли Пратап Сингх чиқди. У бой берилган шаҳарларни қайтариб олмагунча идишда овқат емасликка, тушакда ухламас-

ликка қасамёд қилди ва умрининг охиригача қасамига солиқ қолди. Акбарнинг уни таслим қилиш учун уринишлари беҳуда кетди. 1576 йилда Акбар Ман Сингх ва Асафхон бошчилигида Меворни олиш учун кучли қўшин юборди. 18 июнь кунини Холди Гати ёнида Пратап Сингх қўшини уруш очди. Ронанинг қўшини Акбар қўшинига нисбатан оз эди. Улар ҳар томондан ҳиндларни ўраб олдилар. Ронанинг бошидаги тожни унинг навкарларидан бири тортиб олиб, унинг жанг майдонидан қочиб чиқишига имкон берди. Ражпутлар мағлуб бўлсалар-да, Акбарнинг аскарлари Ронанинг ортидан қувиб боришга журъат этмадилар. Умрининг охиригача у Акбарга қарши курашиб ўтди ва 1597 йилда вафот этди.

Рангамбор. Рангамбор ҳокими Рожа Суржон Рай Булду-нинг Хара ражпутларидан, у Мевор ҳоқимига қарам эди. 1569 йилда Акбар уни эгаллаш учун қўшин юборди. Қалъа бир ярим ой қамал қилинган, рожа таслим бўлди. Абдуқодир Бадаунийнинг хабар беришича, рожа Суржон Рай Акбарга қарши урушмаган. У қаршилик қилиши беҳуда эканини тушуниб, икки ўғлини Акбар билан музокара қилишга жўнатган. Акбар уларни эҳтиром билан кутиб олиб, очиқ чеҳра билан муомала қилган. Шу билан қалъа Акбар ихтиёрига топширилган. Лекин Абулфазлнинг гувоҳлик беришича, қалъани Акбар бир ойлик жангдан сўнг эгаллаган. Ражпут манбаларининг хабар беришича, ражпутлар бир ойгача Акбарнинг ҳужумини қайтариб турган. Кейин рожа Бхагван Дас ва рожа Ман Сингхлар рожа Суржон Райни таслим бўлишга кўндирганлар.

Қалинжар. Қалинжар қалъаси Рева рожаси Ром Чапд ихтиёрида эди. У ерга 1569 йилда Мажнунхон Қоқшол бошчилигида қўшин юборилди. Читтор ва Рангамбор қалъаларининг тақдирдан хабардор бўлган рожа қаршилик қилишнинг беҳуда эканини тушуниб, жангсиз таслим бўлди. Унга Аллоҳобод яқинидан ер-мулк ажратиб берилди.

Марвар. Читтор ва Рангамбор қалъаларининг таслим қилиниши кўпгина рожаларнинг ҳафсаласини пир қилди. Улар қудратли бобурийлар қўшинига қарши туришнинг иложи йўқлигига ишонч ҳосил қилдилар. Акбарнинг ҳинд рожалари билан муроса қилиш сиёсати уларнинг элиборини жалб эта бошлади, шунинг учун уларнинг кўпчилиги қар-

шитик кўрсатмади ва 1570 йилда Жодпур ҳоқими Чандра Сен Акбар олдига тиз чўқди. Худди шу тарзда Беканор ва Жайсалмор ҳоқимлари ҳам Акбар ҳоқимиятини тан олди. Беканор ва Жайсалмор ҳоқимларининг қизлари Акбарга турмушга узатилди.

Шундай қилиб, 1570 йилга келиб Мевор ва унипг айрим вилоятларидан ташқари барча қисми Акбарга бўйсундирилди. Бу Акбарнинг тенгсиз ютуғи эди. Ражпут ҳукмдорлари Акбар ҳоқимиятини тан олиб, унга бўйсунибгина қолмай, айрим сарой маликалари унга хотинликка берилди, шу билан шоҳнинг маҳаллий аҳоли ва ҳукмдорлар билан қариндошлик, дўстлик муносабатлари ўрнатилишига, бу эса ўз навбатида бобурийлар салтанатининг Ҳиндистонда янада мустаҳкамланишига сабаб бўлди. Акбар эса ўз навбатида уларнинг давлатларини ўзларига қайтариб берди, уларга ҳурмат-эътибор билан муомала қилди.

Гужарат. Гужарат обод ўлка эди. У ғарбий дунё билан бўлалдиган савдо йўли устида жойлашган. Маккага ҳажга боралдиган мусулмон зиёратчилар ҳам Гужарат порти орқали ўтарди. Гужарат хоши Музаффархон III ўз ишини уддалай олмайдиган ношуд хонлардан бўлиб, лаңдавурлигидан сарой амалдорлари бир-бирлари билан ўзаро ёвлашиб юришарди. Қувғин қилтирган қочоқ мирзолар ҳам шу ердан бошлана топган, баъзан давлат ишларига суқилиб ҳам турарди. Акбар бу ўлкага ҳужум қилишни ният қилган пайтда аҳвол шундай эди. Ражастон хонларининг бўйсундирилиши Акбарнинг ишини анча осонлаштириб қўйган эди.

1572 йилда Акбар қўшпин билан Гужаратга юриш бошлади. Унга жиддий қаршилик кўрсатилмади, Аҳмадобод енгилгича жанг билан олинди. Музаффархон ва унинг амалдорлари таслим бўлди. Акбар Комбайгача бўлган худудни эгаллаб, унинг ҳоқими Иброҳим мирзони Саркопгача қувиб борди ва ўша ерда уни ўлдирди. Қайтишида Сураг қатъасини ҳам эгаллади. Шу билан Гужарат ўлкаси тамоман қўлга киритилди. Мирзо Азизхон Кўка «хоши-аъзам» Гужарат хони этиб тайинланди ва Акбар пойтахтга қайтди. Акбар Аграга етиб келиши биланоқ (1573) Гужаратда фитначилар бош кўтаргани ҳақида хабар келди. Давлатоболда қочиб кетган Муҳаммад Хусайн мирзо маҳаллий амалдорлар билан тил

бириктириб, Аҳмадободда Гужарат хониши қамал қилиб турган эди. Бу хабарни эшитган Акбар 450 милтик масофани 9 кунда босиб ўтиб, Гужаратга қайтиб келди. Акбарнинг кутилмаганда бу ерга етиб келиши фитначиларни шошириб қўйди ва қўзғолончилар довлдираб қолди. Аҳмадобод яқинидаги жангда улар тор-мор қилинди. Муҳаммад Хусайн мирзо қочди, фитна бостирилди. Ҳоким ўз ўрнида қолди, лекин унга Тодар Мал солиқ йиғиш бўйича муовин этиб тайинланди ва олти ойлик қаттиқ уришишдан кейин иштар бартараф этилди.

Бихар ва Бенгалия. Сурлар сулоласи барҳам топганидан кейин Бихар ҳокими Сулаймон Карроний ўзини мустақил хон деб эълон қилди. Шунга қарамай, 1568 йишда Акбар ҳокимиятини тан олган эди. У ишга пишқиқ ҳукмдор бўлиб, Бенгалия ва Орисса вилоятларини ўз қўли остига бирлаштириб, Танда шаҳрини эса ўзига нойтахт қилиб олган эди. 1572 йилда у вафот этгач, ўғли Довуд ўзини мустақил хон деб эълон қилди ва бобурийлар мулкининг шарқий чегараларига ҳужум ҳам қилди. 1574 йилда Акбар Бихарни босиб олди. Бу ерга ҳоким қилиб Муниҳонни қолдириб, унга бутун Бенгалия ва Ориссани эгаллашни топширди, ўзи эса пойтахтга қайтди.

Муниҳон Тандани эгаллади. Довуд эса Ориссага қочди. 1575 йилда Довуд Суворанареҳа дарёси шарқий қирғоғи яқинидаги Тукарао деган жойда Муниҳонга ҳужум қилди, афсус, мағлуб бўлди. Довудга Ориссадан мулк ажратиб берилди, чунки у Акбар ҳокимиятини тан олган эди. Бироқ, тез орада Муниҳон вафот этиб, Довуд яна ўзбошимчалик қила бошлади. У Тандани босиб олди. Энди Акбар хони жаҳонни қўшин билан Бихар ва Бенгалияни босиб олиш учун жўнатди. 1576 йил июлшаги Ражмаҳал яқинидаги жангда Довуд ўлдирилди. Шу билан Бенгалия бобурийлар салтанатига қўшиб олинди. Инглиз тарихчиси В. А. Смитнинг таъкидлашича, «Икки юз ўттиз олти йил (1340—1576) мустақил давлат бўлиб келган Бенгалия давлат ишларидан беҳабар Довуд исмли бир ношуд кимсанинг касофати туфайли унинг ўзи билан бирга ер юзидан супурилиб кетди»¹.

Кобул. Кобулда Акбарнинг ота бир она бошқа укаси Мирзо Муҳаммад Ҳоким хон эди. 1566—1567 йилларда у

¹ Smith, Vincent A. Akbar the Great Moghul. Delhi, 1966.

Панжобни эгаллаш учун уришиб кўрди, натижа бўлмади. 1581 йилда яна бир бор Ҳиндистонга юриш қилишга жазм қилди. Акбарнинг фаолиятидан норози бўлган айрим фитначи амалдорлар Мирзо Ҳокимни кўллаб, уни Деҳли тахтига ўтказиш пайида эдилар. Акбарнинг дин сиёсатига бағрикентлик билан қарши унинг саройидаги айрим жаҳолатпараст диндорларни ранжитарди, шунинг учун айрим мулталар Мирзо Ҳокимнинг қўлтиғига сув пурқар эди. Бундан илҳомланган Мирзо Ҳоким ўз омадини Ҳиндистонда бир синаб кўрмоқчи бўлиб, Инд дарёсини кесиб ўтди ва Лохур томонга юриш қилди. Бироқ, Панжобда ўзига тарафкаш топилишига кўзи етмади.

Унинг пиятидан хабар топган Акбар қарши юриш бошлади. Акбарни енгилшга кўзи етмаган Мирзо Ҳоким Кобулга қайтди. Акбар Кобулни босиб олиш учун рожа Ман Сингхни қўшин билан жўнатиб, ўзи унинг орқасидан келаверди. Мирзо Ҳоким шаҳарни жангсиз ташлаб қочди. Ман Сингх шаҳарни эгаллади. Мирзо Ҳоким Акбардан афв сўраб элчи юборди. Акбар унинг ўзи келишини талаб қилди, у журъат қила олмади. Акбар Кобулга Мирзо Ҳокимнинг опаси Бахтинисобегимни ҳоким этиб тайинлаб, Ҳиндистонга қайтди. У кетгач, Мирзо Ҳоким яна Кобулга қайтиб, ҳокимият ишларининг асосий жойларини опаси қўлидан олди, шунинг учун опаси номигагина ҳоким бўлиб қолди. Бироқ, ўша йилиёқ (1581) Мирзо Ҳоким вафот этди ва Афғонистон Акбар салтанатига қўшиб олиниб, у ерга рожа Ман Сингх ҳукмдор этиб тайинланди.

Кашмир. Кашмир хони Юсуфхон 1581 ва 1586 йилларда ўз ўғилларини Акбар хизматига юборган бўлиб, ўзи эса унга рўпара бўлишни хоҳламаган эди. Унинг бу қилиғидан ранжиган Акбар Кашмирни босиб олишга қарор қилди ва 1586 йилда Қосимхон ва Бахван Дас бошчилигида унга қарши қўшин юборди. Кашмирда тинимсиз ёққан қор ва ёмғир бобурийлар қўшинини ҳолдан тойдирди ва улар Юсуфхонга сулҳ тактиф қилдилар. Ўзининг заифлигидан чўчиган Юсуфхон ҳам Акбар ҳокимиятини тан олиб, унинг номи билан танга пул зарб қилишга рози бўлди. Аммо у ҳузурига келганда, битим шартларидан норози бўлиб, Акбар уни ҳибсга олди.

Юсуфхоннинг ўгли Ёқубхон бобурийларга қарши уруш эълон қилди-ю, маҳаллий фитналар туфайли Сринагарга чекинишга мажбур бўлди. Бобурийлар Сринагаргача бориб, у ерни босиб олди, Ёқубхон эса қочди. Кейинроқ Ёқубхон ўзи бош эгиб келди ва у ҳибсга олинди. Шундай қилиб, 1586 йилда Кашмир бобурийлар салтанатининг бир қисмига айланди.

Синд. Акбар Абдурахим хони-хононни Мўлтон хони этиб тайинлаб, унга Синд воҳасини эгаллаш вазифасини юктади. 1591 йилда Абдурахим Синдга юриш қилиб, унинг ҳокими Жонибекни икки жангда мағлуб қилди. Кейин Жонибек Акбарнинг хизматига кирди. Синд эса бобурийлар салтанатига қўшиб олинди.

Орисса. Қутлуғхон Ориссада мустақил давлат ташкил этган эди. Унинг вафотидан сўнг Қутлуғхоннинг ўгли Нисорхон ҳукмдор бўлди. Бехар ҳокими рожа Ман Сингх 1590 йилда Ориссага юриш қилди. Бироз қаршиликдан сўнг Нисорхон таслим бўлди. Акбар уни ўз ҳокимиятида қолдирди. Орадан икки йил ўтгач, у яна бош кўтариб Пури ва Жаганнат қалъаларини эгаллаб олди. Рожа Ман Сингх уни мағлуб қилиб, Орисса ерларини 1592 йилда Акбар салтанатига қўшиб олди.

Белужистон. 1595 йилда Акбар амирларидан бири Мир Маъсум бошлиқ кўшинни Белужистонни босиб олиш учун жўнатди. Мир Маъсум топшириқни яхши ушлаб, белужларнинг бошлиқларини таслим қилди ва уларнинг ерларини бобурийлар салтанатига қўшиб келди.

Қандаҳор. Уша пайтда Қандаҳор Эрон шоҳи ихтиёрида эди. Қандаҳор ҳокими Музаффар Ҳусайн Мирзо ўз шоҳи билан аразлашиб қолиб, Акбар хизматига кириш ниятида юрар эди. Шунинг учун ҳам у қалъани амир Шоҳибек бошчилигидаги Акбарнинг аскарларига жангсиз топширди. Унга Акбар Самболдан ер-мулк ажратиб берди ва 5.000 суворийга саркардалик қилиш ҳуқуқини бериб, уни ҳарбий мансабдор лавозимига тайинлади. Шундай қилиб, Қандаҳордай кучли қалъа осонгина Акбар ихтиёрига ўтди.

Жағубий Ҳиндистон (Хондеш ва Аҳмаднагар). Акбар жағубий Ҳиндистонни ҳам ўз ихтиёрига бўйсундириш пайига тушиб қолди ва 1591 йилда Хондеш, Аҳмаднагар, Бижопур,

Голконда вилоят ва қалъалар ҳокимларига яхшилик билан таслим бўлиш таклифи билан хат юборди. Бундай таклифни Хондеш хони Алихонгина қабул қилиб, унинг ҳокимиятини тан олди ва унга ўлпон тўлаб туришга рози бўлди. Бошқа ҳукмдорлар Акбарнинг таклифига юмшоққина қилиб рад жавобини берди.

Хондеш орқали Аҳмаднагарга ўтиш йўли очилгач, Деккон ўлкасига юриш оsonлашган эди. Акбар кўшинининг қудрати тобора кучайиб бораётганидан беҳабар жанубий ўлкадаги давлатлар ўзаро урушларда бир-бирини тобора кучсизлантириб турган эди. 1595 йилда Аҳмаднагар хони Бурхон Низомшоҳ II вафотидан сўнг бу мамлакат жуда кучсизланиб қолди. Аҳмаднагар тахтига кимпи ворис қилиш масаласида улар иккита бўлиниб, бир қисми бу ерга Акбарни ҳам таклиф қилди. Акбар ўз ўғли шаҳзода Мурод билан Абдурахим хони-хононни Аҳмаднагарни эгаллаш учун жўнатди. Қалъага ҳужум бошлашганда маҳаллий амалдорлар уларга қарши бирлашдилар. Келаётган хавфдан ҳадиксираб Акбар кўшинига қаршилик кўрсатишга қарор қилдилар ва Чанд бибини Аҳмаднагар мудофаасини кузатиш учун қолдириб, ўзлари Бижопур ва Голконладан ёрдам сўраш ниятида ўша томон йўл олдилар.

1595 йилда Акбар кўшини Аҳмаднагарни қамал қилганда Чанд биби қаҳрамонларча қалъа ҳимоясида турди. Ниҳоят, Акбар кўшини яраш битими таклиф қилди ва Чанд биби битимни қабул қилди. Битим шартларига биноан Бурхон ул-мулкнинг набираси Баҳодир Аҳмаднагар султони этиб тайинланди ва у Акбар ҳокимиятини тан олди. Бу типчлик битими узоққа бормади. Чанд биби ўзининг алоҳида бошқарув идорасини талаб қила бошлади, кўпгина амалдорлар ҳам Берорни бобурийлардан ажратиб олиш пайига тушиб қолдилар. Акбар яна шаҳзода Мурод билан Абдурахим хони-хононни бу ерга юборди. Иккаласи орасида низо чиққач, Абдурахимни марказга чақириб олиб, унинг ўрнига Абулфазлни жўнатди.

1597 йилда шаҳзода Мурод вафот этди. Шаҳзода Дониёл ва Абдурахим хони-хонон Деккон ўлкасини эгаллаш учун юборилди. Акбарнинг ўзи эса Аҳмаднагар томон йўл олди. Шундай қилиб бобурийлар 1599 йилда Давлатободни, 1600

йилда эса Аҳмаднагарни эгалладилар. Улар билан тинч муроса қилиш ниятида бўлган Чанд биби ё ўз жонига ўзи қасд қилди ёхуд бу аёлни ёқтирмаган амалдорлар уни ўлдириб юборишди.

Ёш шоҳ Баҳодир Низомшоҳ эса Гувалёр қалъасидаги зиндонга ташланди. Бу билан Аҳмаднагар давлати тумтарақай қилингани йўқ. Давлатнинг ҳали кўпгина қисми Акбар тасарруфидан ташқарида бўлиб, кўпгина амалдорлар шоҳ сулоласининг кейинги авлодини яна тахтга кўтариш ниятида ҳаракат қилар эди.

Хондеш вилояти ҳам ўз мустақиллигини қайта тиклаш пайида эди. Унинг рожаси Алихон Аҳмаднагарга қарши урушда ҳалок бўлди. Унинг ўрнини ўғли Мирон Баҳодиршоҳ эгаллади. Бобурийлар Аҳмаднагар билан овора бўлиб турган пайтда, у Акбар ҳокимиятини тан олишни истамади. 1599 йилда Акбар Хондеш пойтахти Бурхонпурга ҳужум қилди ва уни босиб олди. Мирон Баҳодир Асиргарга қочди. Акбар Асиргарни ҳам қамал қилди. Бир неча ойлик қамалдан сўнг Баҳодир ўзи таслим бўлди. У ҳам ҳибсда Гувалёрга жўнатилиб, унга нафақа тайинланди. 1600 йилга келиб Акбар Хондеш, Берор вилоятларини, Аҳмаднагар, Бурхонпур, Асиргар ва Давлатобод қалъаларини ўзига бўйсундириди.

Шу билан бутун шимолий Ҳиндистон эгалланди ва марказдан бошқариладиган муқим бир давлатга айлантирилди. Деккон ўлкасининг бир қисми ҳам қўлга киритилган эди. Бобурийлар салтанати шу билан ғарбда Қандаҳор ва Кобулдан шарқда Бенгалиягача, шимолда Кашмирдан тортиб жанубда Берор ва Аҳмаднагар вилоятларини ўз ичига олиб, Ҳиндистон ярим оролидаги энг катта салтанатга айланди. Афғонлар ҳокимияти, унинг куч-қудрати бутунлай сиқилдирилган эди. Уларнинг кўпи ўзларининг мустақил мамлакати ҳақидаги орзуларини унутиб, Акбар хизматига кирдилар. Ражпут давлатлари ҳам Мевордан ташқари барчаси Акбар ҳукуматини тан олиб, унинг салтанатини кенгайтиришга ва бирлаштиришга ёрдамлашдилар. Ниҳоят Акбарнинг бутун Ҳиндистоннинг катта қисмини эгаллаш орзуси ушалиб, қолган қисмини ўз ворислари осонгина эгаллашлари учун йўл очиб берди.

5.3. Акбар ҳукмронлиги давридаги исёнлар

Ўзбеклар исёни. Акбар салтанатида ўзбек амир ва беклари катта бўғимлардан ҳисобланарди. Уларнинг кўзга кўринган арбоблари Жонпур шўъбадори, Хони-замон, унинг акаси Баҳодирхон, унинг амакиси Иброҳимхон (Уд қалъаси ҳокими), Хони-аълам ва Молва ҳокими Абдуллахон эди. Улар анча қудратли кучга эга бўлиб, ўз мавқеини сақлашга тиришар ва мамлакатни идора қилиш Акбар томонидан марказлаштирилишига қарши чиқардилар. Норозиликнинг бошқа яна бир сабаби — Акбар уларнинг хизматларини муносиб тақдирламаслиги эди. Уларнинг эътирозлари 1564 йилда ўзбеклар гуруҳи сардори Абдуллахон бошчилигидаги исён билан ифодаланди. Акбар ҳужум уюштириб Абдуллахонни таслим қилди ва у Гужаратга бошпана излаб кетди. Акбар Баҳодирхонни Молва ҳокими этиб тайинлаб, ўзи орқага қайтди. Бир оз вақт ўтгач, Иброҳимхон, Хони-замон, Хони-аълам ва Баҳодирхонлар биргаликда бош кўшиб, 1564 йилда Маникпур қалъасини қамал қилдилар. Исёни бостириш учун Акбар шахсан ўзи бу ерга келди. Хони-аълам Лакнов яқинида тор-мор қилинди. У қочиб Маникпурда Хони-замонга кўшилди. Улар Бехарга чекинишга мажбур бўлишди. Бу ерда 1567 йилгача қаршилик кўрсатишди. Лекин охирида ҳаммаси бостирилди. Хони-замон жангда ўлдирилди, Баҳодирхон асир тушгач, ўлимга маҳкум қилинди.

Мирзолар исёни. Темурий мирзолар шоҳ оиласига қариндош қавмлардан бўлиб, Иброҳим мирзо, Муҳаммад Ҳусайн мирзо, Мажид Ҳусайн мирзо, Исқандар мирзо ва Маҳмуд мирзолар Акбарнинг қариндошларидан эди. Шоҳ сулоласининг аъзолари бўлганидан улар шохдан катта эътибор ва маънафат кутар эди, бироқ бунга эриша олмагач, ўзбеклар бош кўтарган пайтда булар ҳам Акбарга қарши фитна уюштирдилар. Бу фитна ҳам бостирилиб, кўпчилиги Гужаратдан ланоҳ излаб қочди ва 1573 йилдаги Гужарат қўзғолонида ҳаммаси Акбар томонидан бостирилди.

Бенгалия ва Бихардаги фитналар. 1580 йилда Бенгалияда Бобохон қоқшол ва Муҳаммад Маъсум исмти беклар Бехарда Араб Баҳодир билан тил бириктириб, Акбарга қарши бош кўтардилар. Улар Бенгалия ҳукмдори Музаффархонни сот-

қилтиқда айблаб ўлдирдилар ва Бенгалия билан Бехар ҳудудини эгаллаб олдилар. Акбар уларни тинчитиш учун рожа Тодар Мални юборди ва бир йиллик оворагарчилтиқлардан кейин қўзғолон бостирилди. Қўзғолончиларнинг кўплари ўлдирилди, баъзилари бобурийлар тасарруфидаги ҳудудлардан қувиб чиқарилди. Акбар эса ҳаддидан ортиб кетган амалдорларни Бенгалия ва Бехар ҳудудидан чиқариб, Мирзо Азиз Кўкани Бенгалияга шўбадор этиб тайинлади.

Белужлар ва афғонлар исёни. Афғонлар билан белужлар 1585 йилда бош кўтарди. Бу пайтда Акбар энди Кашмирга юришни мўлжаллаб турган эди. Улар Афғонистондан Ҳиндистонга ўтадиган йўлни тўсиб, шу ердаги жангда Бирбални ўлдирдилар ва Зайнхонни эса чекинишга мажбур қилдилар. Шунга қарамай рожа Тодар Мал уларни бир неча бор тумтарақай қувди ва ниҳоят, рожа Ман Сингх Хубор йўлини улардан тортиб олди. Шу билан бу фитнага ҳам барҳам берилди.

Шаҳзода Салим исёни. Шаҳзода Салим тоғта даъвогар шаҳзода бўлиб, Акбар уни алоҳида меҳр ва ғамхўрлик билан эркалатиб тарбия қилган эди. Бу эса унинг тарбиясини издан чиқариб, эрка-танги ва масъулиятсиз киши бўлиб етишишига сабаб бўлди. Акбар анча узоқ умр кўрди. Бу эса шаҳзоданинг сабр косасини тўлдириб, тезроқ отаси ўрнига тахтга чиқиш иштиёқи билан ёпарди. Акбар ҳукмронлигининг охиригидаврига келиб бесабр Салим отасига қарши бош кўтарди. Ўша пайтда Салим Ажмер вилоятида ҳокимлик қиларди. 1599 йилда у ўз қароргоҳини ташлаб, отасининг руҳсатисиз Алтоҳободга келди ва бу ерда мустақил ҳукмдордай иш кўра бошлади. Бу пайтда Акбар Асиргар қалъасини қамал қилиш билан банд эди. Аввалбошда у ўғлининг бу қилтиқларини лоқайдлик билан кузатиб турди. 1602 йилда пойтахтга келиб, ўғли билан ўртадаги муносабатни баъзи чоралар билан текисламоқчи ҳам бўлди, аммо шунда ҳам эҳтиёт чораларини белгилаб қўйди. Абулфазлни Деккондан чақириб, у орқали ўғлига насиҳат қилдирмоқчи ва дўстона тўғри йўл кўрсатмоқчи бўлди. Бироқ, шаҳзода Салим ўз олдига келатган Абулфазлнинг йўлда Орча вилояти ҳокими Вир Сингх Дева Бундела томонидан ўлдирилишига эришди. Бу ҳол Акбарнинг қаҳр-ғазабини қўзғотди ва у шаҳзоданинг адабини бериб қўйишга қарор қилди. Шундан сўнг Акбар-

нинг суюкли маликаси Сатима Султонбегим Алтоҳободга келиб Салимни отасидан кечирим сўрашга кўндирди. Қи-
ётган ҳаракатларининг беҳуда эканини тушунган Салим пой-
тахтга келиб отасидан кечирим сўради.

Акбар ўғлини кечириб, уни Мевордаги кўзғолонни тин-
читиш учун юборди. Салим яна отасининг рухсатисиз Алтоҳ-
ободга келиб, у ерда ичкиликбозлик ва маишатпарастликка
берилди. Акбар ўғлининг бу қилигидан ниҳоятда газабга кел-
ди, қолган иккита кичик ўғиллари шаҳзода Мурод ва шаҳ-
зода Дониёл вафот этган бўлганлари учун бу эркатойнинг
қилиқларига чилашга мажбур бўлди. 1604 йилда Салим кат-
та бувиси Ҳамидабонубегимнинг вафоти муносабати билан
Аграга келди. Акбар яна уни кечириб, умрининг охиригача
уни ўз ёнида қолдирди. Шундай қилиб, Акбар ҳукмронлиги
даврида бир неча марта жиддий исёнлар кўтарилган бўл-
са-да, уларнинг биронтаси давлат ишларига сезиларли таъ-
сир кўрсата олмади.

Акбарнинг вафоти. Акбаршоҳ 1603 йилнинг октябрь ойи-
да бегоб бўлиб қолди. Касаллиқнинг сабабини (ташхисини)
ҳеч ким аниқлай олмади. Ҳарқалай у анчадан буён жид-
дий ичбуруғ касаллигидан азият чекарди. 1605 йилнинг
25 октябрида у оламдан ўтди.

5.4. Акбарнинг тарихда тутган ўрни

Акбар ўзининг 50 йиллик (1556—1605) ҳукмдорлик дав-
рида Ҳиндистон шимолидаги отасидан қолган унча катта
бўлмаган мамлакатни бирлаштириб, улкан салтанатга айлан-
тирди ва уни моҳирона бошқариш тизимини яратди ва бу
tizimни амалда қўлади. Бу салтанат ўша пайтда Эрондаги
Бирмагача, Ҳимолай ва Ҳиндикуш тизмаларидан Годавари
дарёси қирғоқларигача ястаниб ётар эди. Ана шундай улкан
салтанатни бошқариш тизимини ишлаб чиқиш, унинг амал-
да татбиқ этилиши, мамлакат узра бир хил маъмурий ва
ҳарбий мансаблар ҳамда солиқлар тизимининг яратилиши,
шунингдек, бир хил пул бирлигидан фойдаланиш тартиби-
нинг ўрнатилиши, бошқарув идоралари иш фаолиятини ято-
на талаблар асосида назорат қилинишининг таъминланиши
давлат бошлиғининг беқиёс ақл-заковат ва кучли ирода эга-

си эканидан далолат бериб турибди. Гап шундаки, бу улкан салтанат таркибида яшовчи халқларнинг турмуш маданияти, урф-одатлари, дунёқараши ва диний эътиқодлари турлича бўлибгина қолмай, улар ўртасида ҳокимият учун тинимсиз курашлар бўлиб турар эди. Уларнинг барчаси ижтимоий, иқтисодий, маланий ва диний эътиқодлари асосида келиб чиқадиган талабларини қондириш ва бир-бирига узоқ йиллар мобайнида душманлик муносабатларида бўлиб келган этник ва диний гуруҳларни муросага келтириш, уларни тинчлик ва озоишталикда яшашини таъминлаш ҳукмдордан жуда катта қобилият талаб қилар эди. Акбар эса айнан ана шундай ноёб қобилият эгаси бўлган буюк давлат арбоби ва лашкарбоши эди.

Унинг ҳукмдорлиги даврида ижтимоий ҳаётда қатор ислохотлар ўтказилди. Диний эътиқоди, мазҳаби ёки ирқи асосида камситилиб келинган маҳаллий ҳиндлар ва бошқа этник гуруҳларга ўз урф-одатларига риоя қилиш, исталган динга эътиқод қилиш имконияти яратиб берилди. Мансабдорлар томонидан маҳаллий аҳолига ўтказиладиган тазйиқларга ва камситилишларга чек қўйилди, мусулмон ва маҳаллий ҳинд болалари бир хил умумтаълим мактабларида ўқиб, барча фанлардан бир хил дарсликлардан фойдаланиши тарғиби жорий қилинди. Маъмурий ва ҳарбий идоралардаги мансабларга мусулмонларгина эмас, балки маҳаллий ҳиндлардан ҳам тайинланадиган ва бир хил унвонларга тавсия этиладиган бўлди.

Абулфазл Алломийнинг «Айни Акбарий» асарида кўрсатишича, ўша пайтдаги 137 та сарой амалдорлари ва ҳарбий мансабдорлардан 14 таси ҳиндлардан эди, мамлакат таркибидаги 12 та вилоятнинг 8 тасида молдия ишлари бўйича вазирлар ҳиндлардан тайинланган. Шунингдек, ҳиндларнинг фуқаролик ишлари бўйича баҳсти ишларида ҳам қилиш учун маҳаллий ҳиндлардан қозилар тайинланган.

Ҳиндларга нисбатан беғараз муносабат Акбар фаолиятининг дастлабки пайтларидаёқ сезилган эди. 1562 йили у ўзи Жайпур вилояти рожаси ҳинд Бехор Малнинг қизига уйлانган эди. 1570 йили ўғли шаҳзода Салими ҳам Биконар ва Жайсалмор вилоятларининг ражпутлардан бўлган ҳокимларининг қизларига уйлантирди. Ўрнатилган қудачилик муносабатлари асосида рожа Бхагван Дас ва Ман Синглар масъулиятли маъмурий ва ҳарбий лавозимларга тайинландилар.

Ҳарбий лавозимдаги ҳиндлар жанговар юришлар давомида энг масъулиятли жойларга юборилар ва улар подшоҳ салтанати кудратининг мустақамланишига ўз ҳиссасини қўшаётганидан гурурланишар эди. Жанг майдонларида ражпутлар жон-жаҳди билан жангга киришар, қаҳрамонлик ва подшоҳга садоқат намуналарини кўрсатар эдилар.

Маҳаллий ҳиндларнинг турли сабабларга кўра камситилишига чек қўйилиши маҳаллий халқ назарида Акбарнинг обрўсини ошириб юборди. Унинг буйруғига биноан пойтахтда махсус таржимонлик муассасаси ташкил қилиниб, унда ҳинд тилидаги диний китобларни форс тилига таржима қилиш ишлари йўлга қўйилди. Христиан динига эътиқод қилувчилар учун ҳам 1603 йилда махсус фармон орқали ўз динига сиғинишларига рухсат этилди. Бундан аввалроқ урушда асир тушганларга мусулмон динини мажбуран қабул қилдириш тартибини бекор қилиш ҳақида фармон чиқарилди. Ҳиндларнинг ситирларга нисбатан бўлган диний эътиқодини ҳисобга олган ҳолда мол гўштини истеъмол қилишга йўл қўйилмас эди. 1583 йилдан эътиборан ҳафтанинг маълум кунларида айрим ҳайвонларни сўйиш ва уларнинг гўштини истеъмол қилишни тақиқловчи тартиблар ўрнатилган эди. Айрим маълумотларга қараганда, 1590–1591 йилларда хўкиз, кўтос, эчки, қўй, от ва туя гўштини истеъмол қилиш тақиқлаб қўйилган эди. Маҳаллий ҳиндлар билан мусулмонлар ўртасидаги ғанимлик муносабатларини илтиғиш мақсадида Акбар шахсан ўзи ҳиндларнинг *Рахи*, *Денавали*, *Шиваратри* деб аталган байрамларида ҳам иштирок этиб турар эди.

Акбар ҳукмронлиги даврида ҳиндлар учун қулай имкониятлар яратилибгина қолмай, уларнинг диний қарашлари ва урф-одатларидаги гайриинсоний улумларига риоя қилишга ҳам чек қўйилди. Жумладан, вояга етмаган болаларни уйлантириш ва турмушга бериш маън этилди, эри вафот этган аёлларнинг эрининг жасади билан бирга қўшиб оловда куйдирилишига чек қўйилди, бева аёлларнинг қайта турмуш қуришларига рухсат берилди.

Ҳукмдор мусулмонлар ва маҳаллий раият вакиллари бўлмиш ҳиндлар ўртасида мurosасозлик қилиш, ўзаро ҳурмат муносабатларини тиклаш ва тинч-тотув яшашларини таъминлаш мақсадида амалга оширилган бу чора-тадбирлар Ак-

бар салтанатининг тобора кенгайиши ва ҳар томонлама мустақамланиши ҳамда узоқ йиллар гуллаб-яшнашини таъминловчи омиллар бўлди.

Акбарнинг диний эътиқодита келсак, унинг диний қарашлари ҳаёти давомида янада бойиб борди. Унинг диний эътиқодидаги ривожланиш ва ўзгаришларда ўша даврнинг етук уламоларидан Шайх Муборак ва унинг ўғиллари Абулфазл ҳамда Абулфайзларнинг таъсири катта бўлди. Улар бошқа динларнинг ҳам ижобий томонларини ўрганиш ва ҳисобга олишни тарғиб қилар эдилар. Бу ҳол эса ўта мутаассиблик руҳидаги Шайх Маҳдум ул-мулк, Шайх Абдунаби каби жаҳолатпарастлик тарафдорларининг дунёқарашларига мос келмас эди. Акбар Шайх Файзий ёрдамида тарих, фалсафа, дин тарихи ва табиий фанларни ўрганди ва шу асосда ўзининг шахсий ҳулосаларига таяниб, динга нисбатан янгича қарашларини баён қилди. Бошқача айтганда, барча динларнинг ижобий томонларини ўзида мужассамлашгирган янгича руҳдаги «Дини Илоҳий» деб атаган янги назарий таътимот яратди. Ана шу қарашлари асосида Фотеҳпур Секри шаҳрида бунёд этилган ибодатхонада турли дин ва мазҳабларнинг етук билимдонларини гуллаб, улар билан турли мавзуларда тенг ҳуқуқли баҳс-мунозаралар ўтказиб турар эди. Бу мунозараларда мусулмон динининг турли мазҳаблари вакиллари, насроний (христиан)лар, брахманизм, жайнизм ва зардуштийлик каби диний оқимлар вакиллари бемалол иштирок этишлари ва баҳс юритилаётган мавзуда ўз фикр-мулоҳазаларини баён этишлари мумкин эди.

Акбар бу ерда типланган маърузаларнинг мағзини чақиб, уларнинг ижобий томонларини умумлашгирар ва ўзининг сиёсий ва маънавий битимларига таянган ҳолда ўз ҳулосаларини янги таътимотида баён қиларди. Унинг бу назарияси дин уламолари ўргасида шунчалик катта обрў қозондики, 1579 йилда Шайх Муборакнинг ташаббуси билан Акбар диний уламолар томонидан «мужтаҳид», яъни ислом масалалари бўйича олий ҳакам деб эътироф этилди ва унга «Имоми одил» унвони берилди. Унга берилган ёрликқа ўша даврнинг энг етук дин пешволаридан Маҳдум ул-мулк, Шайх Абдунаби, Шайх Муборак ва бошқа таниқли уламолар имзо чекиб тасдиқлаганлар. Бу ҳужжатда Акбар «Ислом дунёси-

нинг подшоҳи, мусулмонларнинг амири, Аллоҳнинг ердаги сояси Абул Фотиҳ Жалолиддин Муҳаммад Акбар Подшоҳи Фозий Аллоҳнинг энг содиқ қули, энг одил ва энг доно подшоҳдир», деб тан олинган эди. Ана шундай улуғ мартаба эгаси бўлишига қарамай Акбарни камтарлик туйғуси тарк этмаган. Кўпинча атрофидаги тақводорлар унга эрганиб, ўзларига пир бўлишини илтимос қилишганда, у камтарлик билан «Мен ўзим пирга муҳтож бўлиб турганим ҳолда қандай қилиб сизларга пир бўла оламан», дея жавоб берган. Отаси умрининг охиригача камтарин, художўй инсон ва содиқ мусулмонлигича қолгани ҳақида унинг фарзанди Жаҳонгир ҳам ўз хотираномасида алоҳида таъкидлаб ёзган. Унинг айтишича, Акбаршоҳ кўпинча: «Табиатда бўштик жойнинг бўлиши ҳақида гап бўлиши ҳам мумкин эмас, Аллоҳ ҳар жойда ҳозир нозирдир. Яратувчи Аллоҳ билан яралмиш банда ўртасида тил билан изоҳлаб бўлмайдиган боғлиқлик бор», деб таъкидлар экан.

Акбарнинг ҳукмдорлик фаолияти ва шахсий феъл-атвори ҳақида ўзининг замондошлари ҳам, кейинги давр тарихчилари ҳам ноёб фикрларни билдирганлар. Юқорида зикр этилган Абулфазлнинг «Айни Акбарий» ва «Акбарнома» асарларида, шунингдек, тахт вориси Жаҳонгирнинг «Тузуки Жаҳонгири» асари ҳамда қатор хорижий сайёҳларнинг битикларида Акбар ҳақида қимматли фикрларни учратиш мумкин.

Жаҳонгирнинг таърифлашича, Акбарнинг қадди-қомати улуғвор кўринишга эга бўлиб, бўйи ўрта бўйдан сал юқорироқ, юзи буғдойранг, қош-кўзлари қора, танаси тўқроқ рангда, кўкраклари кенг, қўл ва билаклари узун, арслон келбати киши эди. Бурнининг чап ёнида нўхатнинг ярмича келадиган, ўзига жуда ярашиб турадиган холи бор эди. Ўша давр башоратчиларининг талқинига кўра, бу хол ўз эгасига улкан омад ва юқори мартаба келтирар эмиш.

У гапираётганда салобатли овози янада улуғвор ва таъсирчан тус олар эди. Хатти-ҳаракати ва юриш-туришини кузатган киши ҳақиқатан ҳам у Аллоҳнинг суюкли бандаси эканига шубҳа қилмасди. «Муҳтарам падари бузрукворимизнинг олижаноб хислатлари, мақтов доирасидан ҳам тошиб чиқар эди. Агар у ҳақда ёзилган асарларда унинг мақтовини

Ўринлатиб таърифлаган бўлсалар, отага фарзанд назари билан эмас, батки холисона назар билан қаратганда ҳам унинг мақтовлари рисоладаги меъёрдан ортиб тушган бўлар эди», деб ёзган эди Жаҳонгир.

Ўша пайтда миссионер (дин тарғиботчиси) сифатида шоҳ саройига таклиф этилган христиан роҳибларидан бири пундай деб ёзган эди: «У ҳақиқатан ҳам буюк шоҳдир: у ҳамма учун севимли шоҳ бўлиб, ҳар бир фуқаро унинг гамхўрлигини сезиб турарди; у сарой аъёнларига самимий, қўйи табақдагиларга шафқатли назар билан қарар, кўпинча эса, табақаси ва диний эътиқодидан қатъи назар ҳаммага бир хил назар билан қарар эди. У худодан қўрқиб яшар, беш маҳал намозни қанда қилмас, ўзининг қанчалик банд бўлишига қарамай намозларнинг ҳеч қисқартирилмай тўла ўқилишига риоя қиларди... Адлия ишлари борасида эса жуда адолатли ҳукмдор эди. Бирор жиноятчи адлия идоралари томонидан ўлим жазосига ҳукм қилинган бўлса, ушбу ҳукм учинчи бор қайта чиқарилмагунча уни ижро этмаслик тартибини жорий этган эди. Маҳкумни оқловчи омиллар исботланган ҳолларда уни афв этар ва бу ҳолдан жуда-жуда қувониб кетар эди».

Деҳтида яшаган христиан миссионерларидан яна бири роҳиб Монсератнинг ёзишича: «унинг юзидан нур ёғилиб турганидан биригичи қарашдаёқ шоҳ эканини шоҳлик либосларисиз ҳам сезиб олиш мумкин эди. Елкалари кенг, болдирлари бир оз эгипанлигидан унинг чавандозлик машқларида ҳўп чиқиққанини сезиб олиш мумкин эди. Бадани тўқроқ буғдой рангда бўлиб, бошини ўнг елкаси томон бироз ташлаб юрарди, қошлари қатин, кўзлари худди қўшда ярқираётган денгиз сувидек ялтираб-чақнаб туради. Шимоллий осисликлар ёхуд хитойликлар сингари қовоқлари ингичкароқ, киприклари қатин, бурни ўртача ҳажмда бўлиб, ўртаси дўнроқ, учи бир оз пасга эгилиб турарди. Бурун катаклари кенг, чап катаги ёнида юқори лаби билан туташиб кетган холи бор эди. Балоғат ёшидаги туркий йигитлар сингари мўйлов қўйиб, соқолини доим қирдириб юрар эди. Ота-боболаридан фарқли ўлароқ сочини устарада қирдирмас, қалпоқ ҳам киймас эди. Айтишларича, ҳинд олатига тақтид қилган ҳолда салта ўраб юрар эди. Оёғи жароҳатланмаган бўлса ҳам худди оқсоқ кишидек чап оёғини бир оз

ситтаб босар эди. Кулганда юз тузилиши ўзгариб кетарди, хотиржам бўлган ҳолатда эса юзидан аслзодаларга хос донолик нури ёғилиб турар эди. Ғазабланганда эса яна ҳам улғувор бир қиёфага кирар эди».

Тарихнавис ва саёхатчи Ду Жаррикнинг ёзишича, арздорларнинг шикоятларини ҳафсала билан тинглар, имкон борича уларнинг илтимосини қондириш пайида бўлар эди. Оддий фуқаронинг арзимас совғаларини ҳам катта хурсандлик туйғуси билан қабул қилар, баъзан эса бағрига босиб ҳам қўяр эди. Ваҳоланки, айрим амайдорларнинг қимматбаҳо совғаларини ҳам бунчалик миннатдорлик билан қабул этмас, айрим ҳолларда эса уларга эътибор ҳам бермас эди.

У жуда саховатли ва бағрикент инсон эди. Ота-онаси ва қариндошлари олдидаги бурчларига масъулият ҳисси билан қарарди. Укаси Ҳоқим мирзо унга жуда кўп ташвишлар орттириб келган бўлса ҳам, унга саховат назари билан қарарди. Тилаб олган ўғли Салимни жуда севар эди, бир неча бор исёнкорлигига қарамай унинг гуноҳларини афв этди. Ҳиндистон тарихида чуқур из қолдирган бу улғувор шахс табиатидаги бундай ноёб хислатлар ҳар бир ҳукмдор учун ўрнак бўлгусидир.

6-боб. ЖАҲОНГИР (1605–1627)

Жаҳонгир ҳаётидаги муҳим саналар

1605 йил 3 ноябрь – Шаҳзода Салим Жаҳонгир номи билан тахтга ўтирди.

1606 йил – Шаҳзода Хусрав исён кўтарди. Алиқулибек «Шер Афғон» қатл қилинди.

1607 йил – Алиқулибекнинг беваси Меҳринисо ва қизи Лодила шоҳ хузурига келтирилди.

1611 йил май – Жаҳонгир Меҳринисога уйланди.

1618 йил – Доҳад шаҳрида шаҳзода Аврангзеб дунёга келди.

1622 йил – Шаҳзода Хуррам исён кўтарди.

1626 йил – Жаҳонгир ва Малика Нур Жаҳонни лашкарбоши Маҳобатхон ҳибсга олди.

1627 йил 28 октябрь – Жаҳонгир вафот этди.

Акбарнинг йигитлик чоғида кўрган фарзандлари ёш-тигидаёқ вафот этди. Фотехпур Секри шахрининг кўзга кўринган уламоларидан Шайх Салим Чештийнинг бир неча бор дуолари ва дам солишларидан кейин Акбарнинг хотини, Жайпур маликаси Марям уз-Замон 1569 йилда шаҳзода Муҳаммад Салимни туғиб берди. Салим ёшлигидапоқ катта олим уламолар гамхўрлиги асосида тарбияланди. Ана шундай уламолардан бири ўз даврининг йирик олими Абдурахим хони-хонон эди. Абдурахимхон Байрамхоннинг Салима Султонбегимдан туғилган ўғли бўлиб, унинг вафотидан кейин Акбар ўзининг қариндоши Салима Султонбегимга уйланиб, унинг ўғли Абдурахимни ўз тарбиясига олган эди. Абдурахим шу аснола ўз даврининг етук олимлари қаторидан жой олди.

Шаҳзода Салимнинг хотинлари кўп эди. Унинг биригчи хотини ҳинд маликаси Ман Бай бўлиб, у Салимнинг катта ўғли шаҳзода Хусравнинг онаси эди. Иккинчи хотини эса рожа Удай Сингхнинг қизи Жагат Гусай (Жодха Бай) дир. Шаҳзода Хуррам (кейинчалик Шоҳ Жаҳон) ўша хотинидан туғилган эди. Салимнинг учинчи ўғли шаҳзода Парвез Соҳибжамолбегим исмли хотинидан, тўртинчи ўғли шаҳзода Шаҳриёр эса капизагидан туғилган. Шунга қарамай, Салимнинг энг сеvimли хотини Нур Жаҳон бўлиб, унга тахтга чиққандан кейин уйлانган эди.

Салим болалигиданоқ жуда эрка ўсганидан, балоғатга етгач, ичкилик ва маишатта берилиб кетди. Отаси Акбар ҳаётининг охириги йилларидаёқ бесабр Салим отаси ўрнига тахтга чиқиш иштиёқи билан ёнарди. Бунинг уддасидан чиқа олмагач, у отаси билан ярашишга мажбур бўлди. Акбарнинг кейинги ўғиллари шаҳзода Мурод ва шаҳзода Дониёл отасидан аввал дунёдан кўз юмди. Шунинг учун Акбар вафоти олдидан шаҳзода Салимни тахт вориси қилиб тайинлади.

Шаҳзода Салимнинг тож кийиш маросими 1605 йил 3 ноябрда бўлиб ўтди. Ўшанда у ўзини Нуриддин Муҳаммад Жаҳонгир Подшоҳ Ғозий деб эълон қилди. Жаҳонгир ҳукмдорлигининг дастлабки кунлариданоқ ўз яқинларига юқори лавозимларни тортиқ қила бошлади. Ўшалардан бири Абул-фазлни ўлдирган рожа Вир Сингх Бундела эди. Отасининг анъаналарига содиқ қолган Жаҳонгир ҳукмдорлик фаолиятининг бошларидаёқ фуқарога эркинлик бералган бир неча

фармонлар чиқарди. Унинг буйруғига биноан Агра қалъасининг Шоҳ Буржига улкан қўнғироқ ўрнатилиб, унинг олтин занжири Жамна дарёси қирғоғида очиқ ҳолда қолдирилди. Подшоҳдан адолат сўрамоқчи бўлган оддий фуқаро ана шу занжир орқали қўнғироқ чалиб, шоҳга мурожаат қилиши мумкин эди. Қўнғироқ неча марта чалинганини айтиш қийин-у, лекин бу тadbир Жаҳонгирнинг мамлакатда адолат ўрнатишга томон қўйган дастлабки қадами эди.

6.1. Хусрав исёни (1606)

Шаҳзода Хусрав Жаҳонгирнинг катта ўғли, у Акбар саройидаги обрўли аъёнларида рожа Ман Сингхнинг жияни, Мирзо Азиз Кўканинг кўёв ўғли эди. Акбаршоҳ вафот этганда улар унинг ўрнига тахтга Хусравни кўтармоқчи бўлдилар. Бироқ, саройнинг бошқа амалдорлари қўлламаганликлари учун бу фикрдан қайтдилар. Кейин улар ҳам Жаҳонгирни шоҳ сифатида тап олганларидан сўнг афв этилди. Шунга қарамай Жаҳонгир исёнкор ўғли Хусравни ярим тутқинликда сақлади ва Ман Сингхни Бешалия ҳокимлигидан бўшатиб юборди.

Шаҳзода Хусрав эндигина 17 ёшга тўлган, подшоҳ бўлиш орзуси уни ҳеч тарк этмасди. Чунки отаси Салим бемаза қилиқлари билан Акбарни ранжипан чоғларда Акбар ўз ўрнига невараси Хусравни ворис қилиш режаларини ҳам мўлжаллаб қўйган, Хусравнинг бу режадан хабари бор эди.

1606 йилнинг 6 апрелида у Агра қалъасидан қочиб чиқиб, Деҳли орқали Лоҳурга йўл олди. Унга эргашган сарбозлар сони 12.000 га етган эди. Ҳиндларнинг пири Сикх Гуру Арғун Дев унга оқ фотиҳа берди. Лекин Лоҳур ҳокими уш қўллаб-қувватлашда бош тортиди.

Жаҳонгир Хусравнинг қочгани ҳақидаги хабарни воқеа содир бўлгандан бир неча соатдан сўнг эшитди. У дарҳол Хусрав кегидан қўшин юбориб, ортидан ўзи ҳам отланди. Хусрав ортага қайрилиб, шоҳ тўпчилари қўшини билан Бхарвал деган даштда жанг қилди, жангда енгилиб, қочишга мажбур бўлди. Бир неча шериклари унга тоғаси рожа Ман Сингх хузурига яширинишни маслаҳат берди. Лекин у ҳамроҳи Ҳусайнбекнинг Кобулга бориш ҳақидаги маслаҳатини

қабул қилди. Мана шу нозик вазиятда кўпгина шериклари ундан юз ўтириб кетдилар. Ченоб дарёсини кесиб ўтишда у кўлга олиниб, Лоҳурга, Жаҳонгир хузурига келтирилди. Шаҳзода ҳибсага олинди ва унинг шериклари қаттиқ жазога ҳукм қилгинди.

1607 йилда Жаҳонгир Кобулдан Лоҳурга қайтаётганида унга суиқасд уюштирилди. Бунда Хусрав ва бошқа амалдорларнинг кўли бор эди. Буни шаҳзода Хуррам сезиб қолиб, дарҳол отасига етказди. Жаҳонгир бу ҳодисани обдон текшириб, суиқасд иштирокчиларини ўлимга маҳкум қилди. Хусравнинг кўзига эса мил тортилди, кейинроқ Жаҳонгир унинг бир кўзини даъволатишпа эришти. Аммо шаҳзода Хусрав тутқунликда сақтанди. Бир қанча вақт ўтгандан сўнг шаҳзода Хуррам Деккон ўлкасига юриш бошлаганда, Хусравни ўзига ҳамроҳ қилиб олиш учун Жаҳонгирдан рухсат сўраб, уни ўзи билан бирга олиб кетди. Кейинроқ, 1621 йилда шаҳзода Хуррамнинг ташаббуси билан қотил ёлганиб, унинг кўли билан Хусрав ўлдирилди.

Борди-ю Акбардан сўнг Хусрав тахтга чиққанида, Ҳиндистон тарихида қандай воқеалар рўй бериши мумкинлигини олдиндан айтиб бериш қийин, лекин Хусрав бобоси Акбарнинг жуда кўп яхши хислатларини ўзида мужассамлаштирган шаҳзода, отаси Жаҳонгирдан кўра анча серғайрат ва тажрибали, давлатни бошқаришда ҳолисона сиёсат олиб бориш қобилияти бор эди. Тоғаси ва қайнатаси унинг ҳаракатларини қўллаб-қувватламади. Шунинг учун ҳам Хусрав ютқазиб қўйди.

Хусрав исёни кўпгина қўзғолонларнинг кўтарилишига туртки бўлди, улар майда қўзғолонлар бўлиб, барчаси бостирилди. Бу исёнлар бобурийлар билан сикхлар ўртасидаги муносабатни анча кескинлаштириб қўйди. Хусравга исён қилишда оқ фотиҳа берган сикх уламоси Гуру Арғун Девга Жаҳонгир икки лак рупий жарима солди. У жаримани тўлашдан бош торгани учун Жаҳонгир томонидан қатл қилинди. Бу ҳол эса маҳаллий сикхлар томонидан уларнинг динини таҳқирлаш деб қабул қилинди ва ўша воқеадан сўнг сикхлар билан бобурийлар орасидаги зиддиятлар кучая бошлади.

6.2. Салтанатнинг кенгайтирилиши

Жаҳонгир отаси сингари салтанатни кенгайтириш сиёсатига содиқ қолди. Акбар ҳукмронлиги даврида шимолий Ҳиндистонни бутунлай эгаллаш деярли якунланиб қолган, баъзи майда давлатчалар ва Ражастондаги Мевор вилояти ўз мустақиллигини ушлаб турарди. Лекин жанубий Ҳиндистоннинг кўп вилоятлари ҳали қўлга киритилмаган эди. Жаҳонгир Мевор ҳукуматини ва жанубий Ҳиндистондаги майда давлатларни ўзига бўйсундиришга аҳд қилди.

Мевор уруши ва тинчлик битими. Рона Пратап Сингх бутун умри давомида Акбарга қарши жанг олиб бориб, Чигтор қалъасидан тапқари Мевор вилоятининг анчагина қисмида ўз мустақиллигини сақлаб келаётган эди. Унинг вафотидан сўнг ўғли Амар Сингх Мевор ҳокими бўлди ва отасининг бобурийларга қарши олиб борган сиёсатини давом эттирди. Жаҳонгир тахтга чиқиши биланоқ, 1605 йилда шаҳзода Парвез бошчилигида Меворга қарши қўшин юборди. Унга ҳамроҳ қилиб анча тажрибали саркардалардан Жафъарбек, Асафхон ва рожа Жаганнатлар қўшиб берилди.

Бобурийлар хизматида турган Сагар (Амар Сингхнинг амакиси) ҳам маҳаллий шароитни яхши билгани ва ражпутларни ўз томонига оғдириб олиши мумкинлиги назарда тутилиб уларга ҳамроҳ этиб тайинланди. Амар Сингх сустроқ жанг қилди. Шунга қарамай шоҳ қўшинлари саройда бўлаётган Хусрав исёни сабабли тезда пойтахтга чақириб олинди. 1608 йилда саркарда Маҳобатхон бошчилигида Меворга қарши яна қўшин юборилди. Рона Амар Сингх ўрмонга чекинишга мажбур бўлди. Маҳобатхон кутилган нагизага эриша олмади. У пойтахтга чақириб олиниб, унинг ўрнига Абдуллахон юборилди. У ҳам ўз ниятини амалга ошира олмади, чунки Ранпур довоидан ўтишда ражпутлар унга анча талафот етказдилар. Шунга қарамай, шаҳзода Коронга қарши олиб борилган жангда голиб чиқиб, «Феруз жанг» деган таҳаллус олишга сазовор бўлди. У ҳам пойтахтга чақириб олинди.

1613 йилда вазиятни ўз кўзи билан кузатиш учун Жаҳонгир Ажмер вилояти томон йўл олди. Жўлаш олдидан рожа Басу билан Мирзо Азиз Кўкани қўшин билан олдинги сафга юборди. Меворни бўйсундириш учун у ердан шаҳзода Хур-

рам ҳам қўшин билан юборилди. Мирзо Азиз Кўка билан шаҳзода Хуррамнинг муносабатлари яхши бўлмагани учун Азиз Кўка пойтахтга чақириб олинди. Мақсадига эришиш учун Хуррам барча чораларни кўрди. Ражпутлар қаттиқ тазйиқ остига олинди, уларнинг уй-жойлари вайрон қилинди, шаҳарга келаётган ёрдам ҳам тўхтатиб қўйилди. Рона эса бир жойдан иккинчи жойга қочиб юришга мажбур бўлди. Ниҳоят шаҳзода Кори ва бир неча амалдорлар Ронага сулҳ тузишни маслаҳат берди. Рона бунга рози бўлиб, Хуррамга элчи юборди. Хуррам эса элчиларни Жаҳонгирга рўпара қилди. Жаҳонгир уларни яхши кутиб олиб, ўртада сулҳ тузилди. Сулҳ шартларига кўра, Рона Жаҳонгир ҳокимиятини тан олиб, унга бўйсунуши, ўзлини Жаҳонгир хизматига жўнатиши лозим эди. Жаҳонгир Меворпнинг барча вилоятларини Ронага қайтариб берди, Читтор қалъасини қайта тикламликка келтирилди.

Шундай қилиб, меворликларнинг бобурийлар билан узоққа чўзилган урушига якуни ясалди. Меворпнинг кейинги ҳокимлари ушбу сулҳга Аврангзеб давригача риоя қилиб келдилар. Бу даврга келиб бобурийлар Меворни ўз ҳудудига қўшиб олмоқчи бўлганларидан кейин бигим бузилди.

Жанубий Ҳиндистон. Жаҳонгир жанубий Ҳиндистонни эгаллашга ҳаракат қила бошлади. Бу ишни дастлаб Акбар бошлаганди. У Хондеш билан Аҳмаднагарнинг бир қисмини босиб олди. Аммо Бижопур билан Голконда бўйсундирилмагунча Аҳмаднагар эгалланди, деб бўлмасди. Жаҳонгир айнан шу ишга кўл урганди. Аҳмаднагарнинг талбиркор вазири Малик Анбар Жаҳонгир қўшинининг жанубга юришига тўсқинлик қилди. 1608 йилдаги Абдураҳим хони-хонон бошчилигида юборилган қўшин Малик Анбар қўшинига бас келмади.

Жаҳонгир 1610 йилда Аҳмаднагарни эгаллаш учун шаҳзода Парвез ва Асафхон бошчилигида катта қўшин юборди. Улар етиб келгунларича Малик Анбар Абдураҳим хони-хононни Бурхонпургача чекинтириб, яраш битими тузишга мажбур қилди. Ўшанда Жаҳонгир хони-хононни чақириб олиб, Декконга юришга отланган қўшинга бошлиқ қилиб тайинлади. Қўшин Аҳмаднагарни олиш учун икки томондан ҳужум уюшгирдилар. Хопи-хонон билан рожа Ман Сингх

Берор ва Хондеш томондан, Абдуллахон эса Носих томондан юриш бошлагилар. Абдуллахоннинг шошқалоқтик билан қилган хатоси туфайли Гужарат томонга чекинишга мажбур бўлди.

1616 йилда Жаҳонгир шаҳзода Хуррамга «шоҳ» унвонини бериб, Деккон ўлкасига катта қўшин билан жўнатди. 1617 йилда Бижопур ҳокими воситачилигида яраш битими имзоланиб, унга кўра Болағат вилояти ҳудуди ва Аҳмаднагар қалъаси бобурийлар ихтиёрига топширилди. Бижопур ҳокими шоҳ Хуррамга қимматбаҳо совғалар ҳада қилди. Сўнг Хуррамга «Шоҳи Жаҳон» унвони, унга Гужарат хонлиги ва шоҳнинг тахти ёнида ўгириш ҳуқуқи берилди.

Абдурахим хони-хонон Декконга шўъбадор этиб тайинланди. Малик Анбар тузилган битим шартларини бажармади. У Бижопур ва Голконда ҳокимлари билан тил бириктириб, 1620 йилда Аҳмаднагар қалъасини яна қамал қилди. Жаҳонгир Шоҳ Жаҳонни яна Декконга жўнатди. Аҳмаднагарга ҳужум қилиш учун Шоҳ Жаҳон қаттиқ чоралар белгилаб, ҳатто қамалда қолганларга ёрдам қилиш учун Давлатободга қўшин юборди ва йўл-йўлакай Кирки қалъасини ҳам эгаллади. Бостириб келаётган қўшиннинг вазоҳатидан чўчиган Малик Анбар султ тузишга рози бўлди. 1621 йилда султ имзоланди. Унинг шартига биноан бутун Аҳмаднагар вилояти бобурийлар ихтиёрига ўтди, бунинг устига ҳар йили 18 лак рупий солиқ тўлайдиган бўлди. 18 лак рупийни эса ўша заҳотиёқ нақд тўлади. Бижопур ҳам 12 лак, Голконда эса 20 лак рупий нақд товон тўлади.

Деккон юриши 1621 йилда якунланди. Бундан буён Жаҳонгирнинг бу томонларга эътибор беришга имкони ҳам бўлмади, чунки бошқа томондан Шоҳ Жаҳон ва Маҳобатхонларнинг исёни кўтарилиб қолган эди.

Кангра. Кангра водийси Панжобнинг шимоли-шарқий томонида жойлашган. Шаҳар қалъаси жуда бақувват қурилган ва у анча тепаликда жойлашган. Акбар ҳукмронлиги даврида Ҳасанқулихон қалъага ҳужум қилиб кўрган. Кейинги сафар, 1620 йилда шаҳзода Хуррам болчилигида рожа Викрамажит қалъани қамал қилди ва тўрт ойлик қамалдан сўнг уни эгаллади.

Бошқа юришлар. 1611 йилда рожа Тодар Малнинг ўгли Калон Мал Шох Пурушотам Дасдан Харда (Орисса) вилоятини тортиб олди. Шундан сўнг шох Пурушотам ўз қизини Жаҳонпирга хотинликка берди. 1615 йилда Иброҳимхон рожа Дуржон Салдан Кохар вилоятини тортиб олиб, унинг ҳудудидаги олмос конлари Жаҳонпир ихтиёрига ўтди. 1617 йилда рожа Пурушотам Дас исён кўтарди. Исён бостирилиб, салтанат бутунича бобурийлар измига ўтди. 1620 йилда Кашмир воҳасининг жанубидаги Киствор вилояти ҳам бобурийлар қўлига ўтди. 1613 йилда Ҳиндистоннинг шимоли-ғарбий чегарасидаги вилоятлар ҳам эгалланганлиги. Жаҳонпир ҳукмронлиги даврида салтанат ҳудудини кенгайтиришга маълум уринишлар бўлди, маълум даражада муваффақият ҳам қўлга киритилди, лекин жанубий Ҳиндистонни эгаллаш тўла амалга ошмади.

Қандаҳор. Жаҳонпир ҳукмронлиги даврида катта мағлубиятлар ҳам бўлди. Қандаҳор Эронга бой бериб қўйилди. Жаҳонпир тахтга чиққан кунлардаёқ Эрон шоҳи Шох Аббос Қандаҳорни қўлга олишни кўнглига тутиб қўйганлиги. У чегарадош вилоятлардаги бир неча амирларни Қандаҳорни босиб олишга гижгижаб қўйди ва улар 1620 йилда Хусрав исён кўтарган пайтда қалъани қамал қилдилар. Қалъа доругаси Шохбекхон қамалчиларга қаттиқ қаршилик кўрсатди ва Деҳлидан ёрдам келгач, қамалчилар чекинишга мажбур бўлди. Шох Аббос бу ишдан пушаймонлигини Жаҳонпирга маълум қилиб, ўз амирларини подонликда айблади ва у билан дўстона муносабат ўрнатди. Шундан кейин 1611, 1615, 1616 ва 1620 йилларда Жаҳонпир саройига қимматбаҳо совғалар ҳам юбориб турди. Бу ҳол эса Қандаҳор мулофасига лоқайдлик билан қарашишга сабаб бўлди. 1621 йилда эронликлар Қандаҳорга ҳужум қилиб, уни босиб олдилар. Деҳлидан ўз вақтида ёрдам этиб келмади, чунки у ерда Шох Жаҳон исён кўтарган эди. Жаҳонпир ҳукмронлик даврида салтанат чегарасидаги муҳим қалъа қўлдан чиқариб юборилди.

6.3. Нур Жаҳонбегим

Маълумки, Шарқ мамлакатлари тарихида, шу жумладан, бобурийлар салтанатида аёллар анчагина салмоқли мавқени эгаллаб турган ва давлатни бошқаришда уларнинг фикр-му-

лоҳазалари ҳамда эътиқодлари албатта ҳисобга олинган. Гулбаданбегимнинг «Ҳумоюннома» асарида айтишича, Ҳумоюн саройидаги тўй-маросимларида бегимлар подшоҳнинг ўнг томонида зардузи кўрпачаларда ўтиришган. Гулбаданбегим уларнинг ҳаммаларини (жами 96 киши) санаб «...булар мардона кийимларни киярдилар ва заргарлик, чавапдозлик, тирондозлик каби хунарларга уста эдилар ва созлардан кўнчилигиши чалар эдилар»¹, деб ёзади. Бу ҳол эса аёлларнинг саройидаги мавқеи анча юқори эканидан ҳамда улар жамиятнинг ижтимоий ҳаётида анча фаол қатнашганликларидан гувоҳлик беради.

Маликалар давлатни одилона идора қилишда, мамлакатни ободонлаштириш ишларида, шу жумладан, меъморчилик, санъат ва адабиётни ривожлантиришда муҳим мавқеи эгаллаганлар ва тарихда сезиларли из қолдирганлар. Ана шундай маликалардан бири Жаҳонпир ҳукмдорлик қилган давр (1605–1627)да яшаб, унинг подшоҳлик фаолиятида унга ҳамроҳлик қилган Нур Жаҳонбегим эди.

Нур Жаҳонбегим насрий жиҳатдан бобурий маликалар тоифасидан бўлмаса-да, Ҳиндистонда ҳукм сурган бобурий подшоҳларнинг учинчи авлоди Жаҳонгирнинг маликаларидан эди. Унинг асл исми Мехринисо бўлиб, отаси Мирзо Фиёсбекнинг келиб чиқиши эронлик эди. Мирзо Фиёсбекнинг отаси Хўжа Муҳаммад Шариф бўлиб, Эрон шоҳи Шоҳ Таҳмасп ҳукмронлиги даврида у Язд қалъасида доруғалик қиларди. Хўжа Муҳаммад Шарифнинг вафотидан сўнг ўғли Мирзо Фиёсбекка мусибатли кунларни бошидан кечиринга тўғри келди ва отасининг дўсти карвонбони Малик Маъсуднинг ёрдами билан 1577 йида оиласи билан Ҳиндистонга йўл олди. Карвон Қандаҳорга тин олиш учун тўхтаганда Мирзо Фиёсбекнинг ҳомилалар хотини кўз ёриб, бир қиз дунёга келди. Унга Мехринисо деб исм қўйдилар. Шундан сўнг карвонбони Малик Маъсуд Мирзо Фиёсбекни Ҳиндистонга олиб келиб танишлари орқали Акбаршоҳ саройида хизматга жойлаштириб қўйди.

Табиатан анча қобилиятли ва шоирнамо киши бўлганлиги туфайли Мирзо Фиёсбек тез орада аркони давлат назарига

¹ Гулбаданбегим. Ҳумоюннома. Форсчадан С.Азимжонова таржима-си. – Т.: Фан, 1959.

тушиб, Кобул саройида девонбеги лавозимига тайинланди ва кейинчалик садоқатли хизматлари туфайли Жаҳонгир саройида «Эътимод ул-давла» унвонига сазовор бўлди ва бош вазирлик даражасигача кўтарилди.

1594 йилда 17 ёшга тўлган Меҳринисони шаҳзода Салимпинг хизматидаги Алиқулибек Истижту исмли эронлик бир саргузаштгалаб йигитга турмушга узатдилар. Табиатан жасур ва довиорақ бу йигит йўлбарс билан олишиб, уни ўлдиргани учун 1599 йилда шаҳзода Салим унга «Шер афгон» тахаллусини берган эди. 1602 йилда шаҳзода Салим отасига қарши исён кўтарганда Алиқулибек шаҳзода хизматидан қочиб, Акбар хузурига борди. Акбар вафотидан сўнг, шаҳзода Салим тахт вориси сифатида салтанат тахтини эгаллагач, Алиқулибекнинг гуноҳидан кечди ва уни узоқ Бенгалиянинг Бурдван вилоятига маҳаллий афгонларнинг исёни бостириш учун юборди. Бу ишни муваффақият билан уйдлагани учун унга ўша ердан катта ер-мулк ажратиб берилди ва у ўша ерда яшашига тўғри келди. Узоқ ўлкага сургун қилинганидан ранжитан Алиқулибек ўзига юклатилган вазифага совуққонлик билан қаради. Подшоҳнинг фармониغا кўра, 1507 йилда Бенгалияга янги ҳоким этиб тайинланган Қутбиддин Алиқулибекни ўз хузурига чақиртириб, унинг ўз зиммасига юклатилган вазифага масъулиятсизлик билан қараётганини рўкач қилиб, танбеҳ бермоқчи бўлганида, бундан ғазабланган Алиқулибек қилчи билан ҳокимни чопиб ташламоқчи бўлди. Унинг бу машғум ниятини пайқаб қолган Қутбиддиннинг соқчилари унга ташланиб, бир ҳамла билан унинг ўзини ўлдирдилар. Алиқулибекнинг беваси Меҳринисо ва қизи Лодила маҳбус сифатида Аграга жўнатилди. Бу ерда Меҳринисо Акбарнинг беваси Салимабегим хизматида берилди.

1611 йилнинг Наврўз байрами нишонланаётган кунларнинг бирида ҳарам аҳли учун ташкил қилинган савдо расталаридан бирида Жаҳонгир Меҳринисони кўриб қолиб, унга ошиқу беқарор бўлиб, ўша заҳотиёқ унга уйланишга қарор қилади. Март ойининг охирида тўй танганалари бўлиб ўтади. Янги маликага эътиқоди юксак бўлган Жаҳонгир кўп ўтмай уни дастлаб «Нур маҳал», кейинроқ эса «Нур Жаҳон» деган ном билан эъзозлай бошлайди.

Тарихий манбаларда Жаҳонгирнинг Меҳринисога уйланиши ва унинг аввалги эри Алиқулибекнинг сирли тарзда ўлдирилиши ҳақида бир-бирига зид фикрлар билдирилган. Бир гуруҳ тарихнавислар Жаҳонгир Меҳринисони 1611 йилги наврӯз тантаналарида кўриб, ўша ондаёқ унга уйланишга ҳарор қилгани ва унинг собиқ эри Алиқулибекнинг ўлимида Жаҳонгирнинг қўли йўқлигини таъкидлашади. Яна бошқа бир гуруҳ тарихчилар эса Жаҳонгир шаҳзодалик пайтидаёқ ҳарам хизматида бўлган Меҳринисони ҳарамдагиларга савдо хизмати кўрсатилганидан махсус бозорда хайрия молларини сотиш билан машғул пайтида юзи очиқ ҳолда кўриб қолиб, шу ондаёқ уни севиб қолгани ва унга уйланишни ният қилгани, бироқ отаси Акбар бу тенгсиз никоҳга розилик бермагани учун Жаҳонгир ўз ниятини отасининг вафотидан сўнггина рўёбга чиқариш имконига эга бўлганини ва ана шу ниятини амалга ошириш мақсадида махсус топшириқ билан Алиқулибекни хуфийёна ўлдиртириб, Меҳринисони қўлга киришганини тахмин қилишади. Ҳар хил гап-сўзларнинг олдили олинган учун Алиқулибекнинг ўлиmidан кейин тўрт йил вақт ўтгачгина тўй қилингани алоҳида таъкидланади.

Биринчи фикр тарафдорларининг тахминига кўра, Жаҳонгир шаҳзодалик пайтида Меҳринисони билмаган, чунки улар ўртасидаги ишқий можаро ҳақида ўша даврда яратилган ёзма манбаларда аниқ фикр билдирилмаган. Бунинг устига агар Акбар шаҳзода Салимнинг Меҳринисога ошдиқ эканлини билганда Алиқулибекни шаҳзода хизматига қўймаган ва кейинчалик шаҳзода Салим тахтни эгаллагач, Алиқулибекни мансабга тайинламаган бўларди. Шунинг ҳам унугмаслик керакки, Алиқулибекнинг ўлдирилишида Жаҳонгирнинг қўли бўлганда, меҳр-оқибатли ва қатъий ирода эгаси Меҳринисо эрининг қотили Жаҳонгирга турмушга чиқмаган ва унга садоқатли хотин бўлмасди. Эрининг ўлиmidан кейин Меҳринисонинг ҳарамга келтирилишига келсак, унинг отаси Мирзо Фиёсбек ва акаси Асафхонлар ўша пайтда саройда масъул лавозимларда хизмат қилар эдилар.

Иккинчи фикр тарафдорларига келсак, улар шаҳзода Салим билан Меҳринисо ўртасида ёшлигиданоқ ишқий можаролар бўлиб ўтгани, бироқ Меҳринисо Алиқулибекка унаштириб қўйилгани учун Акбар бу тенгсиз никоҳга рози бўлмагани, шунинг учун ҳам тахтни эгаллагандан сўнг Жаҳонгир

Алиқулибекдан қутулиш мақсадида уни узоқ Бенгалияга сургун қилиб, у ерда бошқаларнинг қўли билан уни ўлдиртиргани таъкидланади. Уларнинг фикрича, ота-онаси ва акаси тирик туриб, Меҳринисонинг Акбарнинг беваси Салимабегим хизматига берилиши, албатта, кишида шубҳа уйғотади. Меҳринисо саройга келтирилгандан кейин орадан тўрт йил ўтпач қитинган тўй эса, атрофдагиларнинг Алиқулибекнинг ўлими тафсилотлари ҳақидаги шубҳаларини сўндириш учун зарур бўлиб, тўй маросими атайин кечиктирилган эди.

Бу воқеалар тафсилотлари ҳеч қайси бир ёзма манбаларда баён этилмаган. Кундалик ҳаётининг ҳар бир дақиқасини баён қилиб ёзиб қолдирган Жаҳонгир ўзининг «Тузуки Жаҳонгири» деб атаган хотираномасида ҳам Алиқулибекнинг ўлими ва ўзининг Меҳринисога уйлагиши тафсилотлари ҳақида лом-мим демайди. Ўша даврнинг бошқа тарихчилари эса (асосан сарой тарихчилари бўлгани учунми) подшоҳнинг оилавий ҳаёти ҳақида ҳолис фикр билдиришга, табиийки, журъат эта олмаган бўлишлари мумкин.

Меҳринисо Жаҳонгирга турмушга чиққанда ўттиз тўрт ёшда бўлишига қарамай, у ўзининг ноёб гўзаллигини сақтаб қолган эди. Сарой ҳарамда Мумтоз Маҳалнинг шахсий хизматида бўлган Сагинисо исмги оқсоч аёлнинг таърифлашга қараганда¹, унинг юзи оппоқ ва бироз чўзиғчоқроқ бўлиб, бодом қовоқлари қатин ва қоп-қора қошларига жуда ярашиб турар, хушбичим лаблари эса бироз юпқароқ, позик ияги остидан бақбақаси битинар-битинмас сезилиб турар, йўғон қилиб ўрилган тим қора сочлари тақимига тушиб турар эди. Унинг ўткир ақл, кучли ирода ва чексиз ғайрат-шижоат этаси экани тийрак кўзларидан, юриштиришларидан, атрофдагиларга қилган муомаласидан аниқ кўриниб турар эди. У яхши маълумот олган ва ўта малаҳиятли аёл бўлиб, шеърят, мусиқа ҳамда тасвирий санъатни жуда яхши кўрар, гўзаллик ва нафосатни жуда қадрлар, шунингдек, форсийда «Махфий» таҳаллуси билан ғазаллар ҳам битиб турарди. Мусаввирлик санъатига ихтоси баландлигидан акаси Асафхоннинг қизи Аржумандбонуни Шаҳзода Хуррамга узатишдан олдин, бўлажак келиннинг суратини ўз қўли билан чизиб шаҳзодага кўрсатган экан.

¹ *Nina Epton. Beloved Princess Mumtaz Mahal. New Delhi, 1996.*

У гуллардан гулчамбарлар ва хушбӯй атирлар тайёрлаш ишини ҳам яхши ўзлаштирган бўлиб, манбаларнинг гувоҳлик беришича, «Атри Жаҳонгирий» атири ҳамда гулобнинг ихтирочиси ҳам Нур Жаҳоннинг ўзи бўлган экан. Табиатан ғайратли аёл бўлганидан ёшлигиданоқ чавандозлик ва камонбозлик машғулида фаол қатнашар, атрофидаги ёш маликаларни ҳам шунга чорлар эди. Фикр доираси кенг ва тасаввури беқийёс бўлганидан япги бичимдаги кийимлар, янги нусхадаги тақинчоқ ва безаклар лойиҳасини кашф этар ҳамда тикиладиган сарполар учун лид билан мол ташилар эди.

Жаҳонгирга турмушга чиққандан кейин икки йил ўтмаёқ Меҳринисо Подшоҳ бегим мақомига эга бўлди ва дастлаб «Нур Маҳал» ва кейинроқ «Нур Жаҳон» унвонига сазовор бўлди. Маъмурий ишларни ҳал этишда ҳам у анча лаёқатли, ҳал қилиниши лозим сиёсий ва дипломатик муаммоларнинг ечим пуқтасини зукколик билан топар ва баҳслашувчи томонларга ҳолисона муносабатда бўлар, давлат аҳамиятига молик ишларни адолат билан ҳал этишга иштиларди. Подшоҳнинг девони ом саройида ўтказиладиган қабул маросимларида номаҳрамлар назаридан парда билан тўсиб қўйилган махсус жойда ўтириб иштирок этар эди. Подшоҳ номидан чиқариладиган фармони олийга подшоҳ билан ёнма-ён имзо қўяр, ўша даврда зарб қилинган пулларда унинг ҳам акси туширилган эди. Жаҳонгир ҳукмдорлигининг иккинчи ярмида подшоҳ маишатга берилиб кетган ёки бетоб бўлган пайтларда подшоҳ номидан чиқариладиган фармонларга ўзи имзо қўяр, таомилга кўра муҳрланар ва бу ҳужжатлар салтанат ҳудудида қонуи кучига эга, деб тан олинар эди.

Давлат аҳамиятига молик бироғга ҳужжат Нур Жаҳоннинг розилигисиз қабул қилинмас, ёши ўтиб бораётган ва соғлигининг мазаси қочиб бораётган Жаҳонгир эса бунга монъелик қилмас, аксинча, бутун салтанат ишларини суюкли маликага ишониб топшириб қўйган эди. Давлат аҳамиятига молик ҳужжатларга қўйиладиган муҳрлар ҳам Нур Жаҳон ҳузурида сақланар эди. Бу ҳақда Жаҳонгир юқорида зикр этилган «Тузуки Жаҳонгирий» деб аталган хотираномасида «Мен салтанатни севимли маликамга бир пиёла май ва бир коса таомга алиштириб юбордим», деб ёзган эди.

Нур Жаҳоннинг подшоҳ эрига бўлган садоқатининг чеки йўқ эди. Уни шунчалик меҳр ва ардоқ билан севардики, Жаҳонгир бундан ҳушини йўқотиб қўярди. Ўғли Шаҳзода Хуррам, унинг рафиқаси Аржумандбону, Нур Жаҳон ва оқсоч аёл Сатгинисо иштирок этган ҳарамдаги суҳбатларнинг бирида мусулмончиликдаги қўлхотинчилик ҳақида гап кетганда, Шаҳзода Хуррам, эркак кишининг нечта хотини бўлишидан қатъи назар улардан биттаси энг суюқтиси бўлишини алоҳида таъкидлаб айтган эди. Унинг бу фикрига қўшилиб, Жаҳонгир Меҳринисога уйлапандан кейингина ҳақиқий лаззатли оила қандай бўлишини тушунганини тан олиб айтган эди. Ўшанда уялганидан қизариб кетган Нур Жаҳон ҳақида гапириб, оқсоч Сатгинисо: «Шундай кучли ирода эгаси бўлган бу аёлнинг бу гапдан қизариб кетганини ўшанда биринчи бор кўришим эди»¹, деб ҳикоя қилади.

Нур Жаҳон жисмонан бақувват ва шижоатли аёл бўлиганидан эри билан тез-тез шикорга чиқиб турар, мўлжалга олган ҳайвон ёки паррандаги беҳато урар эди. Ов жараёнида бир неча бор йўлбарсларни ҳам беҳато мўлжалга олиб, отиб ўлдирган эди. Ҳарбий саркардалардан лашкарбоши Маҳобатхон исён кўтариб, Жаҳонгир кетаётган карвонни ҳибсга олганда, Нур Жаҳон шижоат билан жангчи филга минганича, ўз ҳаётини таҳлика остида қолдириб, эрипти ҳибсдан қутқарган эди. Ўшанда ўз акаси — бош вазир Асафхонга ношудлиги учун қаттиқ ҳайфсан бериб, сарбозларнинг кўз олдида уни қаттиқ жеркиб ташлаган эди. Зарур ҳолатларда ноқулай вазиятдан усталик билан чиқиб кетиш қобилиятига амиру беклар ҳам дол қолишган.

Шу билан бир қаторда Нур Жаҳон етим-есир ва ғарибу ғураболарга доим ғамхўрлик қилиб турарди. Айниқса, мусулмон етим қизларни куёвга чиқаришда уларнинг сепларини ўз ҳисобидан қилиб берарди. Жаҳонгирнинг ўз хотираномасида ёзишча, беш юздан ортиқ етим қизлар Нур Жаҳон паноҳида бўлган ва турмушга узатилган. Нур Жаҳон ўз житарлари ва қариндошларини ҳам саттанатдаги юқори лавозимлар билан сийлади. Отаси Мирзо Ғиёсбек малика қизининг ғамхўрлиги туфайли «Эътимод уд-давла» унвонига эриш-

¹ N. Epton. My beloved Empress. Delhi. 1994.

ди ва саройда давлат маслаҳатчиси мақомидаги лавозимда, акаси Асафхон эса дастлаб сарой доруғаси, кейинроқ эса бош вазир мансабини эгаллади. Аввалги эри Алиқулибекдан бўлган қизи Лодилабегимни шаҳзода Шаҳриёрга никоҳлаб бергач, уни ҳам совға-саломлару мансаб-унвонларга кўмиб ташлади. Жаҳонгир ҳаётининг охиригидаврига келиб Нур Жаҳон салтанатнинг ҳақиқий ҳукмдорига айланиб қолди. У жуда пухта иш қилар ва ҳар бир ишни белгиланган вақтда бажарарди. Унинг шахсий савдо дўконлари, ишлаб чиқариш корхоналари ҳамда шахсий кемаси бўлиб, бу кема ҳаж сафарига боровчиларни ташиш билан шуғулланар эди. У саройга келгач, сарой дабдаларига сарфланадиган сарф-харажатлар кескин ортиб кетди. Шундан кейин у сарой аъёнларининг маълум муддатда ва маросимларда подшоҳга қимматбаҳо совға ва ҳадялар ипғом этиш тартибини жорий қилди. Аркони давлатнинг энг ўзига ишонган амиру беклари ҳам унга илтижо кўзи билан қарар, унинг ғазабига дучор бўлишдан чўчиб турар эдилар. Подшоҳдан норози бўлиб, унга қарши исён кўтаргани учун ўлимга маҳкум этилганларнинг кўплари Нур Жаҳонга қилган илтижолари туфайли боши омон қолган. Панжоб ҳоқими Жагат Сингх ҳам ана шундайлардан бири эди.

Бесайб парвардигор деганларидек, Нур Жаҳон ҳам камчиликлардан холи эмас эди. У ўта рашкчи ва қизганчиқ, мансаб доирасида бошқаларнинг ўзига яқин мавқеда туришини, бировнинг ундаги ҳокимиятга шерик бўлишини сира истамас, чунки бу ҳол ўзининг мавқеига путур етказиб қўйишидан хавфсирар эди. У дастлаб ҳокимият эгаси мақомига кўтарилган пайтда унинг ота-онаси ҳали ҳаёт бўлиб, улар уни ортиқча ҳалдан ошиб кетишдан тийиб турар эдилар. Бу пайтда у шаҳзода Хуррам (Шоҳ Жаҳон) билан анча иноқ эди. Шунинг учун ҳам акаси Асафхоннинг қизи Аржумандбонунини ўзи бош-қош бўлиб шаҳзодага иккинчи хотин сифатида тантаналар билан тўй қилиб олиб берган эди.

1621 йилда онаси Асма Бегим, 1622 йилда отаси Мирзо Ғиёсбек оламдан ўтгач, Нур Жаҳоннинг ҳокимиятга интилиш борасидаги ишгаҳасини ҳеч ким жиловлашга журъат эта олмади. У мавжуд қонун ва тартибларга итоат этишни истамас, атрофдагиларнинг фикри билан ҳисоблашишни

ёқтирмас эди. Девоғи омдаги қабул маросимларида ёки Девоғи хосда муҳим масалалар муҳокама қилинаётган пайтда унга махсус ажратиб (шариат талабига кўра номаҳрамлар назаридан холи) парда билан тўсиб қўйилган жойдан туриб бемалол ўз норозилигини билдираверарди.

Ўзининг Алиқулибекдан бўлган қизини кичик шаҳзода Шаҳриёрга куёвга бергач, Нур Жаҳонда, Жаҳонгир вафотидан кейин ҳам ҳокимиятни ўз ихтиёрида сақлаб қолиш иштиёқи аланга ола бошлаган эди. Бунинг учун эса тахтга куёв ўғли Шаҳриёрни чиқариш керак эди. Шунинг учун ҳам асосий тахт даъвоғари Шоҳ Жаҳоннинг тахт сари интиштиларида унинг йўлига турли ғовлар солар, аркони давлат назарида уни обрўсизлантириш учун ҳар хил миш-мишлар ва найранглар тўқиб чиқара бошлади. Ўз ниятига етиш йўлида отасининг бу суюкли маликаси қўлида пишган лой сифатида туришидан газабланиб, ундан аразлаб юрган Шоҳ Жаҳоннинг гўдак ўғиллари Доро Шуқуҳ, Шоҳ Шужо ва Аврангзебларни гаров сифатида саройда тутиб туришдан ҳам тоймади. Чунки тахт Шоҳ Жаҳон кўлига ўтгач, ўзининг ҳокимиятдан четлатилишига ишончи комил эди. Шундай бўлди ҳам. Шоҳ Жаҳон тахтни эгаллагач, Асафхон билан маслаҳатлашиб, Нур Жаҳон давлат ишларидан умуман четлатилди. Унга нафақа тайинланиб, қолган умрини эрининг мақбарасини қурдириш билан овора бўлиб, Лоҳурда ўзига ёққан хизматкорлари қуршовида ўтказди ва 1645 йилда ёруғ дунё билан видоланди.

6.4. Шоҳ Жаҳон ва Маҳобатхон исёни

Шоҳ Жаҳон исёни (1623–1626). Шаҳзода Шаҳриёрнинг Нур Жаҳоннинг Шер Афғондан бўлган қизи Лодилабегимга уйланиши Нур Жаҳоннинг Шоҳ Жаҳонга бўлган муносабатини кескин ўзгартириб қўйди. Бу воқеагача Шоҳ Жаҳон тахт вориси ва Нур Жаҳоннинг саройдаги ишонган кишиларидан бири деб ҳисобланар, Нур Жаҳон унга сахийлик билан эътиқод қўйиб келарди. Энди эса Шоҳ Жаҳоннинг ўрнини ўзининг куёви Шаҳриёрга бўшатиб бериши зарур бўлиб қолганди, чунки Шаҳриёр тахт вориси бўлиб қолгудай бўлса, уни истаган йўлга юргизиш мумкин эди. Шунинг учун Нур

Жаҳон Шоҳ Жаҳонни обрусизлантириб, унинг саройдаги таъсирини камайтириш пайига тушади. Шоҳ Жаҳоннинг ҳам кулдан-кунга Нур Жаҳондан шубҳаси ортиб борарди. Шунинг учун иккаласининг ўртасидаги зиддият кучая бошлади. Доктор Бенни Прасад таъкидлаганидек¹, ягона салтанатда Нур Жаҳон ва Шоҳ Жаҳондек икки ҳукмдорнинг ёнма-ён туриши мумкин эмасди.

1622 йилда Қандаҳор қалъасини эронликлар қамал қилиб олган эди. Жаҳонгир қалъани қутқаришни Шоҳ Жаҳонга топширди. Шоҳ Жаҳон Қандаҳорга ёмғирли кунлар ўтгандан сўнг боришга рози бўлди, бироқ унинг эвазига Жаҳонгирдан бутун Панжоб вилояти ва Рохтасгар қалъасини ўз ихтиёрига беришни сўради. Шоҳ Жаҳоннинг бу талаблари Нур Жаҳонга жуда қўл келиб, уни отасига ёмонлади.

Доктор Т.П. Трипатининг ёзишича, «Жаҳонгир Нур Жаҳоннинг ташвиши туфайли ғазабланган эмас, балки Шоҳ Жаҳоннинг талаблари шоҳ учун ноқулай ва ҳаддан ортиқ инсофсизлик бўлиб туюлганди. Агар Шоҳ Жаҳоннинг бу талабларига Жаҳонгир рози бўлса, Гужарат вилояти тўлалигича Ражастоннинг катта қисми, Молва ва Панжоб бутунлай қўлдан кетини мумкин эди. У ҳолда шоҳ ихтиёрида Деҳли, Агра, Аглоҳобод, Бихар ва Бенгалия қоларди, ҳолос. Жаҳонгир шунинг учун ҳам Шоҳ Жаҳоннинг талабларини қабул қилмади.

Бу пайтда Шоҳ Жаҳон Декконда эди ва шоҳ унга салтанатга қарашли қўшинни пойтахтга жўнатиб юборишни буюрди. Худди шу пайтда бошқа можаро ҳам туғилиб қолди. Шоҳ Жаҳон отасидан Дўлпур вилоятидан жоғир ажратиб беришни сўраган эди. Илтимоси барибир қондирилишига ишончи комил бўлган Шоҳ Жаҳон саройдан рухсат келишини кутмаёқ ўз одамларини у ерни эгаллаш учун юборганди. Бироқ, бу ерларни Нур Жаҳон илгарироқ шоҳдан рухсат олиб, қизининг куёви шаҳзода Шаҳриёр номига хатлаб (қонунан расмийлаштириб) берган эди. Шоҳ Жаҳоннинг вакиллари Дўлпурга келиб, бу ерга ўзларидан илгарироқ етиб келган Шаҳриёрнинг вакили фавждор билан жанжаллашиб қолдилар. Бу ҳол Шоҳ Жаҳоннинг ғазабини кўзғаб, шоҳга итоат

¹ *Prasad Beni. History of Jahangir. Allahabad, 1940.*

этишдан бош тортди. Шунинг учун ҳам шоҳ барча қўшинни саройга жўнатишни талаб қилди. Шоҳ Жаҳон эса бу буйруққа итоат этмади. Бунинг ўрнига Эрон шоҳига ўз вакили Зоҳидбек орқали қимматбаҳо совға-саломлар жўнатиб, Гондвана ва Жанубий штатлардан ўзига хайрихоҳлар тўплай бошлади. Жаҳонгир Шаҳриёрга 12 минг пиёда ва 8 минг суворийга қўмондонлик қилиш ҳуқуқини бериб, уни Қандаҳорни қутқариш учун жўнатди.

Доктор А. Л. Сриваставанинг айтишича: «Ўша пайтда Шоҳ Жаҳон шоҳдан кечирим сўраган, бироқ Жаҳонгир Панжобдаги унга қарашли жоғирни Ҳисорни ҳам қўшиб Шаҳриёрга инъом қилган эди». Доктор А.Л. Трипатиининг айтишича, Шоҳ Жаҳон ўша кезларда отасига нисбатан такаббуруна мазмуни ва Нур Жаҳонга нисбатан нафратта тўла хатлар ёзган эмиш. Нима бўлса бўлгандир, лекин Шоҳ Жаҳон отасига итоат қилишдан бош тортган эди. Нур Жаҳон Шоҳ Жаҳоннинг қилмишларидан хавфсираб, Маҳобатхонни Кобулдан саройга чақиртирди. Унга 5 минг суворий ва 6 минг пиёда аскарга қўмондонлик қилиш ҳуқуқини берди. Ўзининг акаси Асафхонни эса сарой хазинасини қўриқлашга тайинлади.

Шаҳриёр қўшини Қандаҳорга ёрдам беришга улгуриб кела олмади, шунинг учун 1622 йилда Қандаҳорни эронликлар эгаллаб олди. Худди шу пайтда Шоҳ Жаҳон исён кўтариб қолди. Жаҳонгир шаҳзода Парвезни Маҳобатхон ҳамроҳлигида исённи бостириш учун жўнатди. 1623 йилда ўзи ҳам Нур Жаҳон билан воқеаларни яқиндан кузатиш учун Ажмерга келди.

Шоҳ Жаҳон Манду орқали ўтиб, қўққисдан Аграга ҳужум қилди. Шунга қарамай, 1623 йилнинг бошларида Агра яқинидаги Бижопур қалъаси ёнида шоҳ қўшинлари унга қаттиқ зарба берди. У яна Мандуга қайтди. Маҳобатхон билан Парвез уни таъқиб қилиб борди. Шоҳ Жаҳон Асиргарга чекиниб, Гужарат вилоятини тўлалигича шоҳ қўшинларига ташлаб чиқиб кетди. Ундан кейин Бурхонпурга келиб Аҳмаднагардан сўраган ёрдамга рад жавобини олди. Ҳимоясиз қолган Бурхонпурни Маҳобатхон дарров таслим қилди. Шоҳ Жаҳон Ориссага бориб уни эгаллагач, Бенгалияни ҳам қўлга киритди. У ердан Бехар вилоятига ўтиб, у ерни Рохтасгар, Жонпур ва Патна қалъалари билан қўшиб эгаллади. Сўнгра

Аллоҳобод қалъасини қамал қилди. Маҳобатхон шимол бўйлаб уни таъқиб қилиб, Аллоҳобод яқинида Шоҳ Жаҳонни жанг қилишга мажбур қилди. Бу жангда Шоҳ Жаҳон енгилиб, чекинишга мажбур бўлди ва Бихар, Бенгал, Теллингона ва Бижопур орқали Аҳмаднагарга келди. Маҳобатхон уни Декконгача таъқиб қилди.

Бу сафар Аҳмаднагар хони Малик Анбар Шоҳ Жаҳонга ёрдам қўлини чўзди, чунки бижопурликлар салтанат қўшинлари ёрдамида унга тажовуз қилиб турган эди. Шоҳ Жаҳон Бурхонпур қалъасини қамал қилиш пайида эди, бу ерга ҳам Маҳобатхон етиб келди. Шоҳ Жаҳон Балаготта чекиниб, Рохтастардан паноҳ топди. Шу ерда у бетоб бўлиб қолди. Энди унга ҳамроҳ бўлган сарбозларнинг шашпи қайтган эди. Ҳатто унинг энг яқин ҳамроҳи Абдулла ҳам ундан юз ўтириб, қаландарлик йўлини танлади. Энди Шоҳ Жаҳоннинг шоҳдан узр сўрашдан бошқа иложи қолмади. Шоҳ ўғлини кечириб, уни Балаготта хон этиб тайинлади. Бунга жавобан, Шоҳ Жаҳон Рохтастар ва Асиргар қалъаларини шоҳ аскарларига топширди ва ўз ўғилларидан Доро Шукуҳ билан Аврангзебни саройда хизмат қилиш учун кафил сифатида жўнатди. Шундай қилиб, Шоҳ Жаҳон исёни муваффақиятсиз тугади. Бу исён салтанатни уч йилгача бесаранжом қилди.

Исённинг бостирилишига кўпгина сабаблар бор. Шоҳ Жаҳон отаси бетоб бўлгани учун салтанат қўшинини бошқара олмайди, деб ҳисоблаган эди. У саройда «Девонбеги» мансабини эгаллаб турган қайнатаси Асафхонни ўзига ёрдамга келади, деб умид ҳам қилди. Саройда Нур Жаҳоннинг қилмишларидан зада бўлган амалдорларнинг ҳам ўз томонига оғиб ўтишларини кутганди. Бунинг устига шоҳ қўшинларининг шимоли-ғарб томонидан етиб келишларини ҳам кутмаганди, чунки Қандаҳор эронликлар қўлига ўтиб кетаётганди. Ана шу вазиятда бошқа саркардалар ҳам ўзига эргашади, деб ўйлаган Шоҳ Жаҳоннинг барча ўйлаган режалари пучта чиқди. Шоҳ ўз қўшинларини ўзи бошқарди. Асафхон эса бу ҳолатда ўз куёвига ён босишни маъқул кўрмади. Маҳобатхондек тажрибали саркарда шоҳ режаларига жуда қўл келди, бунинг устига Эрон ҳам қўшпиларни ортиқча безовта қилмади. Ноилож қолган Шоҳ Жаҳон таслим бўлишга рози бўлди.

Маҳобатхоннинг давлат тўнгарипи (1626 йил март). Маҳобатхон Жаҳонгирнинг энг ишонган саркардаларидан, у салтанатга энг содиқ кишилардан эди, бироқ Нур Жаҳоннинг салтанат ишларига аралашуви унга ёқмасди. Шунга қарамай, Шоҳ Жаҳон исён кўтарганда шоҳга садоқат билан хизмат қилиб, исённи бостирди. Бу эса саройда унинг обрўси ва таъсирини ошириб юборди. Бундан ташқари, у юришлар давомида шаҳзода Парвез билан яқиндан дўстлашиб қолди. Бу ҳол Нур Жаҳонга ёқмасди, чунки Маҳобатхон шоҳ салтанатига содиқ бўлса-да, унинг ўзига содиқ эмаслигини Нур Жаҳон яхши биларди. Маҳобатхоннинг шаҳзода Парвез билан дўстлашуви Нур Жаҳонни безовта қилга бошлаганди. Чунки Парвез унинг куёви шаҳзода Шаҳриёр билан тахтга даъвогарликни талашини мумкин эди. Доктор А.Л. Сриваставанинг фикрича, Нур Жаҳон ўша пайтда Маҳобатхонни обрўсизлаштириш пайига тушиб қолганди. Доктор Трипатининг фикрича, Асафхон ўз куёви Шоҳ Жаҳонни тахтга чиқариш учун унинг қудратини орттириб, Маҳобатхонни ўртдан олиб ташлаш пайида юрганди. Нур Жаҳон эса Асафхон режаларининг қурбонига айланди. Маҳобатхоннинг мавқеини пасайтириш саройдагиларнинг, яъни Нур Жаҳон тарафдорларининг иши бўлди.

Аввал шаҳзода Парвез билан Маҳобатхоннинг ўртасига раҳна солинди. Маҳобатхон Бенгалияга жўнатилди. Парвез эса хони-хонон билан Бурхонпурга юборилди. Бенгалиядан келгач, Маҳобатхондан ўлжа олинган филлар ва бойликларни хазинага топшириш талаб қилинди. Бунга қарши у шоҳга норозилик билдиришмоқчи бўлди, лекин келажакдаги нохушликларни кўз олдига келтириб, бу фикридан қайтди. Шунинг учун ўзи шахсан шоҳ билан учрашиб, унга шикоят қилмоқчи эди. Бу пайтда Жаҳонгир Кобул сафарига йўл олиб, Панжоб яқинидаги Бехат дарёси қирғоғида чодир тикиб дам олаётганди. Шу ерда Жаҳонгир қандайдир сабабга кўра Маҳобатхоннинг куёви Бархударни шарманда қилиб, унинг мол-мулкини мусодара қилган эди. Бу ҳол Маҳобатхонни ниҳоятда газабга келтирди.

Маҳобатхон Жаҳонгир қароргоҳига яқинлашганда Нур Жаҳон, Асафхон ва шоҳ қўшинининг каттагина қисми дарёнинг нариги қирғоғида эди. Маҳобатхон шоҳ билан учра-

шиб, ундан адолат билан ҳукм чиқаришни сўраб илтимос қилди ва бу ерга шоҳ ҳаётининг хавфсизлиги ҳақида ташвишлангани учун келганини, чунки унинг ўғилларининг нияти бузуқ эканини баён қилди. Шоҳ унинг илтимосига рози бўлди.

Бундан хабар топган Нур Жаҳон шоҳнинг хавфсизлигига эътиборсизлик билан қарагани учун Асафхонни койиди ва Жаҳонгирнинг қаршичилигига қарамай дарёни кечиб, бериги қирғоққа ўтдилар ва Маҳобатхонга хужум қилмоқчи бўлдилар. Лекин Нур Жаҳоннинг режалари барбод бўлди. Шоҳ қўшинининг бир қисми дарёдан ўтиши биланоқ Маҳобатхоннинг ражпутлардан иборат қўшини уларни тумгарақай қилди. Асафхон мағлуб бўлиб, Аттоқ қалъасига яширилди, Нур Жаҳон эса таслим бўлиб, Жаҳонгир ҳузурига келтирилди. Кейинроқ Асафхон ҳам келиб таслим бўлди. Шундай қилиб, Шоҳ бегим Нур Жаҳон ва Асафхонлар Маҳобатхон иродасига бўйсундилар.

Маҳобатхоннинг бошқа нияти йўқ эди. Бўлган ишлар вазият тақозоси билан қилинган эди. Шунинг учун саройдагиларнинг қарорига кўра, у ҳам Кобулга кетди. Маҳобатхонда айёрлик йўқ эди, бироқ Нур Жаҳон жуда маккор эди. Тез орада вазият ўзгарди. Кобулда туришганда сарой қўшинидаги сарбозлар билан Маҳобатхоннинг ражпут суворийлари орасида жанжал чиқди. Маҳобатхон сарой сарбозларининг қаршичилигини бостирди, лекин ўзининг аскарларидан кўпи уни ташлаб кетди, бу эса қўшин орасида унинг мавқеини тушириб юборди.

Кобулдан қайтишда Роҳтастар қалъаси яқинида қўшиннинг эрталабки кўригини шоҳ ўзи қабул қилмоқчи бўлиб, бунга Маҳобатхонни кўндирди. Кўшин кўриги пайтида Жаҳонгир Маҳобатхонга қароргоҳдан чиқиб кетишни буюрди. Нур Жаҳон ва Жаҳонгирнинг найрангига учиб, ўз аскарларини сарой қўшинидан узоқда қолдирган Маҳобатхоннинг қароргоҳдан чиқиб кетишдан бошқа иложи қолмаганди. Шу пайтда шоҳга қарши жанг қилай деса, тайёр эмас эди. Шундан кейин у Готтага қараб қочди. Ўзи билан Асафхоннинг ўғли ва шаҳзода Донийётни гаров сифатида олиб кетди, хавфсизроқ жойга етиб олгач, уларни бўшатиб, Шоҳ Жаҳон ҳузурига келди. Маҳобатхон исёни шу билан якунланди.

Аслида буни исён деб ҳам бўлмайди. Жаҳонгир билан Нур Жаҳон унинг қўлида асирда эканида, у уларга ҳурмат билан муомала қилди. Чунки у шоҳ шахсига нисбатан беғараз эди.

Жаҳонгирнинг вафоти. 1620 йилдан бошлаб Жаҳонгирнинг соғлиги ёмонлаша бошлади. У тез-тез Кашмир водийсига сафарга чиқиб турса-да, бу сафарлар кутилган натижани бермади. 1627 йилнинг март ойида шоҳ яна Кашмирга сафар қилди. У ерда бетоб бўлиб, ёғиб қолди ва Лоҳур томон йўлга чиқдилар. Йўлда, Бхимбар деган жой яқинида, 1627 йил 7 ноябрь куни Жаҳонгир оламдан кўз юмди. У Лоҳурга дафн қилиниб, унинг қабри устига Нур Жаҳон гўзал мақбара қурди.

6.5. Жаҳонгирнинг тарихда тугган ўрни

Ҳиндистон халқларининг маданий ҳаётида бўлиб ўтган ижобий ўзгаришларга улкан ҳисса қўшган бобурий шаҳзодалар силсиласида Жаҳонгир алоҳида мавқеда туралди. У давлатни идора қилиш, халқнинг турмуш шароитини яхшилаш, меъморий обидалар бунёд этиш, боғ ва гулзорлар барпо этиш ҳамда тасвирий санъатга, улуман, гўзалликка бўлган иштиёқи билан ўздан аввал ўтган бобурий шаҳзодалар даврасида алоҳида виқор билан кўзга ташланади.

Жаҳонгирнинг асли исми Муҳаммад Салим бўлиб, у Акбарнинг Аллоҳдан тилаб олган ўғли. Бобоси Бобур сингари шаҳзода Акбар ҳам отасининг тасодифий ўлимидан сўнг 14 ёшидаёқ (1556) тож кийиб, тахтга чиқди. Эрта уйланган бўлишга қарамай, у алпчагача ўз тахтига ворис фарзанд кўрмалди. Ёши йигирма еттига тўлганда, 1569 йилда Акбар ўғил фарзанд кўрди. Унга Аллоҳдан ўғил фарзанд тилаб берган ажмерлик шайх Салим Чештийдан миннатдорлик белгиси сифатида, ўғлига Муҳаммад Салим деб исм қўйди. Подшоҳ отаси уни баъзан эркалатиб «Шайх Бобо» деб ҳам атар эди.

Тилаб олинган фарзанднинг рисоладаги йигит бўлиб улгайиши учун зарур барча шароит муҳайё қилинди. Шаҳзода тўрт ёшга тўлиши биланоқ ўша даврнинг кўзга кўринган фозилу фузалолари унга форс, араб, турк ва ҳинд тилларидан, шунингдек, арифметика, жўтрофия, тарих ва бошқа фанлардан сабоқ бера бошлади. Муаллимларнинг етакчи ус-

този «Тузуки Бобурий»нинг биринчи таржимони, ўз даврининг етук уламоларидан — Абдурахим хони-хонон эди.

Отасининг куйиб-пишиши, тинмай гамхўрлик қилишларига қарамай, шаҳзода эркатой бўлиб ўсди ва ўз ёшга хос барча номаъкулчиликлардан тотиб кўрди. Бу ҳолдан чўчиган Акбар шаҳзодани 15 ёшга киргандаёқ Амбор вилояти ҳокими Бхагван Даснинг гўзал қизига унаштириб қўйди ва 1586 йилнинг февраль ойида катта тантана билан шаҳзода Салим уйлантирилди. Ана шу биринчи никоҳдан шаҳзода Хусрав дунёга келди.

Тахтни эгаллагач, шаҳзода Салим ўзини «Нуриддин Муҳаммад Жаҳонгир» деб эълон қилди-да, давлатни идора қилишда қатор ислоҳотлар қилишга киришди. Жумладан, ўз номи ўйиб ёзилган танга пул зарб қилдирди, зиндонда ётган жуда кўп маъбуслар озод қилинди, шунингдек, «тамга», «мир баҳри» деб аталган солиқ турлари бекор қилинди. Мамлакат ҳудудида маъмурият рухсатисиз дўкон очиш ва савдо қилиш маън қилинди, мусаллас ва гиёҳвандлик моддалари тайёрлаш ва улар билан савдо қилиш тақиқланди. Маъмурий мансабдор шахсларнинг ўзбошимчалик билан уй-жой ва экин экиладиган майдонларни эгаллаб олишлари ва ўз қўл остидаги фуқаронинг қизларини хотинликка олишларига чек қўйилди. Жиноий жавобгарликда айбланганларнинг қулоқ ва бурунларини кесиб жазолаш чораси ҳам бекор қилинди. Карвон йўллари бўйига қудуқлар қазиш, масжид ва карвонсаройлар қуриш ҳамда беморларни даволаш учун ҳукумат қарамоғида турадиган шифохоналар ташкил этишга фармон чиқарилди. Йилнинг маълум кунларида ҳайвонларни сўйиш ва улар гўштини истеъмол қилишни маън этувчи тадбирлар белгиланди. Мансабдор марҳумларнинг мол-мулкини унинг меросхўрига бериш¹, меросхўри бўлмаган ҳолларда эса, унинг мулкини халқ оммаси учун хизмат қиладиган иншоотлар (масжид, мадраса, ҳаммом, кўприк қуриш, ариқ қазиш) ишларига сарфлаш тартиби ўрнатилди, амалдорлар ва мулкдорлар ҳам бир қатор кўрикдан ўтказилди.

¹ Бунга қадар мавжуд тартибга кўра мансабдорларнинг мол-мулки унинг вафотидан кейин давлат ихтиёрига олинар эди.

Юқорида зикр этилганидек, Жаҳонгирнинг буйруғига биноан Агра қалъасининг Шоҳ Буржидан Жамна дарёси қирғоғига етадиган қилиб соф олтиндан қуйилган «Адолат занжири» тортилиб, дарё бўйига қурилган шохсупага бу занжирнинг бир учи боғлаб қўйилди. Мансабдорлар ёки оддий фуқаро томонидан таҳқирланган ёки озор етказилган шахслар ана шу занжир қўнғироқларини чапиш билан подшоҳдан адолат талаб қилишлари мумкин эди. Бу занжир ҳақида Жаҳонгир ўзининг хотираномасида шундай деб ёзади: «Занжир соф олтиндан қуйилиши, унинг узунлиги 30 ғаз бўлиши ва унга 60 та қўнғироқ осиб қўйилиши ҳақида фармон чиқардим. Занжирнинг оғирлиги Ҳиндистон ўлчови билан 4 ман, Ироқ ўлчови билан эса 32 манга тенг бўлди». Бу занжирни қуйиш учун шоҳ хазинасидан 300.000 рупий маблағ сарфланган эди.

7-боб. ШОҲ ЖАҲОН (1627–1658)

Шоҳ Жаҳон ҳаётидаги муҳим саналар

1628 йил февраль — Шоҳ Жаҳон (Шаҳзода Хуррам) тож кийиб тахтни эгаллади.

1631 йил 17 июнь — Малика Мумтоз Маҳал вафот этди.

1634 йил — Товус тахт қуриб битказилди.

1636 йил — Шаҳзода Аврангзеб Деккон ўлкасига ҳоким этиб тайинланди.

1645 йил — Тож Маҳал мақбараси қуриб битказилди.

1656 йил — Мир Жумла машҳур Кўҳинур олмосини шоҳга инъом этди.

1657 йил — Аврангзебнинг тахт учун кураши бошланди ва ғалаба билан якунланди.

1658 йил — Шоҳ Жаҳон Агра қалъасида ҳибсга олинди ва Аврангзеб тахтни эгаллади.

1666 йил — Шоҳ Жаҳон вафот этди.

Шоҳ Жаҳоннинг 30 йиллик ҳукмдорлик фаолияти Ҳиндистондаги салтанатнинг энг ривожланган ва гуллаб-яшнаган даври бўлиб, уни кўпинча бобурийлар салтанатининг олтин даври, деб аташади. Бобурийларнинг сиёсий жиҳатдан

устунлиги Акбар томонидан ўрнатилган бўлса, сиёсий ҳудуд чегараларини Шоҳ Жаҳон янада кенгайтирди. Албатта, салтанат Аврангзеб даврида энг катта ҳудудни эгаллаган, лекин уни Аврангзеб узоқ ушлаб тура олмади. Бунга ўша даврда рўй берган исёнлар сабаб бўлди. Шоҳ Жаҳон даврида эса бундай беъмани урушларга йўл қўйилмади. Бу давр салтанатнинг тинч ривожланиш йиллари бўлди. Сиртдан қараганда ҳамма нарса ўз ўрнида тургандек кўринса-да, мамлакат ичкарисидаги баъзи хатти-ҳаракатлар айрим муваффақиятсизликларга ҳам олиб келди. Марказий Осиё ва Қандаҳорга қитинган беҳуда юришлар, сарой ҳашаматларига сарфланган харажатлар, серҳашам биноларнинг қурилиши, диний таъқиблар сиёсати, тахтни эгаллаш учун шаҳзодаларнинг ўзаро урушлари салтанатнинг тинкисини анчайин қуришиб қўйди. Шунга қарамай, Шоҳ Жаҳон даври бобурийлар сулоласи тарихидаги энг шонли давр ҳисобланади.

Жаҳонгирнинг иккинчи ўғли шаҳзода Хуррам 1592 йилнинг 5 январида Лоҳурда туғилди. Унинг онаси Жадат Госай (Жодха Бай ёки Бханмати) Марвар хони Удайя Сингхнинг қизи. Хуррам бобоси Акбарнинг эрка невараларидан бўлиб, Жаҳонгир ўзининг катта ўғли шаҳзода Хусравнинг исёнидан кейин иккинчи ўғли шаҳзода Хуррамни ўзига ворис қилиш пайида юрарди. Шунинг учун ҳам шаҳзода Хуррамга аввалбошданок масъулиятли лавозим ва топшириқлар бериб турар эди. Хусрав исёнидан кейин Хуррамга пойтахт қалпаси ҳокимлиги юклатилганди. 1606 йилда шаҳзода Хуррамга 5000 суворий ва 8000 пиёда аскар устидан қўмондонлик қилиш ҳуқуқи берилди. 1612 йилда у Асафхоннинг қизи Аржумандбону бегимга уйланди. Мевор, Кангра ва Деккон ўлкаларига қитинган юришларда муваффақият билан иштирок этди. Деккондаги ҳарбий муваффақиятлардан кейин «Шоҳ Жаҳон» унвонига сазовар бўлди.

Жаҳонгир вафот этганда Шоҳ Жаҳон Деккон ўлкасида эди. Бу пайтда салтанат вакили — қайнатаси Асафхон уни қўллаб-қувватлаётганди. Девон лавозимини эгаллаб турган Хўжа Абулҳасан ҳам унинг тарафдори эди. Улар шаҳзода Доро Шуқуҳ, Шоҳ Шужо ва Аврангзебларни Нур Жаҳон чангалидан қутқариб, шаҳзода Хусравнинг ўғли Довар Бахшни шоҳ деб эълон қилиб, Шоҳ Жаҳонга тезда пойтахтга

етиб келиш ҳақида хабар бердилар. Нур Жаҳон ўз акаси Асафхоннинг режасига қарши бирон чора қилмади. Шунга қарамай, Нур Жаҳоннинг куёви шаҳзода Шаҳриёр ҳам Лоҳурда ўзини шоҳ деб эълон қилди. У анча лаёқатсиз йигит эди. Асафхон уни таслим қилди ва кўзига мил тортирди. Аграга шошпинч тарзда кетаётган Шоҳ Жаҳон Асафхонга хат жўнатиб, Шаҳриёрни ва шоҳ оиласидаги бошқа шаҳзодаларни ҳам ўлдиришни буюрди. Асафхон буйруққа биноан Аграга етиб келмаслапоқ Шаҳриёрни ва тахтга даъво қилиши мумкин бўлган барча шаҳзодаларни қилтичдан ўтказди.

Шундай қилиб, Шоҳ Жаҳон 1628 йилнинг 17 февралда Аграда ўзини шоҳ деб эълон қилди ва «Абул Музаффар Шаҳобиддин Муҳаммад Соҳибқирони Соний» тахаллусини олди. Асафхонга 8000 суворий ва 8000 пиеда аскарга саркарлатик қилиш ҳуқуқи берилиб, салтанат вазири этиб тайинланди. Маҳобатхонга хони-хонон улвони ва 7000 суворий ва 7000 пиеда аскарга бошчилик қилиш ҳуқуқи берилди. Бегим Нур Жаҳонга эса йилга 2 лак рупий нафақа тайинланди ва у қолган умрини Лоҳурда ўтказиб, 1645 йилда оламдан ўтди.

7.1. Шоҳ Жаҳон ҳукмронлиги давридаги исёнлар

Банделхонддаги исён (1628–1645). Жаҳонгир ҳукмронлиги даврида Вир Сингх Бандела Банделхонд ҳокими бўлиб, Акбар даврида Жаҳонгирнинг буйруғи билан у Абулфазлни ўлдирган эди. Жаҳонгир тахтга чиққач, Вир Сингхга мансаб берилиб, катта ҳурмат билдирилди. У Жаҳонгирдан бир неча ой илгари вафот этгани учун Жаҳонгир унинг ўғли Жажхар Сингхни отаси ўрнига ҳоким қилиб тайинлади. Жажхар Сингх шоҳ саройида хизматда бўлиб тургани учун унинг ўғли Бикрамажит Банделхонд маъмуриятини бошқариб турганди. У оғир солиқлар солиб, қўл остидаги аҳолини эзаётгани ҳақида Шоҳ Жаҳонга хабар келганда, Жажхар Сингхдан тўпланган солиқлар қерда эканини суришгирди. Бу эса Жажхар Сингхни ваҳимага солди ва саройдан қочиб, Банделхондга келди. Ваҳоланки, ҳукмдор қўл остидаги мансабдорларнинг шонинг изнисиз саройдан қочиб кетиши ҳақорат ҳисобланарди. Эҳтимол, Шоҳ Жаҳон Жажхар Сингх тўнлаган бойликларни тортиб олмоқчи ҳам бўлган бўлиши мумкин.

Шоҳ Жаҳон шундан сўнг, 1628 йилда Банделхондга юриш қилиш ҳақида буйруқ берди. Бу Шоҳ Жаҳон ҳукмронлиги давридаги биринчи ҳарбий юриш ҳисобланарди. Бундан ташқари, Банделхонд воҳасининг жанг учун ноқулай жойлашуви ҳамда жангдаги банделларнинг жон-жаҳди билан урушчиларини ҳам шоҳ назарга олганди. Шунинг учун Банделхондга ҳар томондан ҳужум қилиш ҳақида буйруқ берди. Маҳобатхонга Гувалёр томондан юришга, Хони-хонига Молва томондан, Абдуллахон Феруз Колпи томондан, Саид Музаффар Жанга шоҳ қўшинлари билан Жажхар Сингхга тик юриб ҳужум қилиш ҳақида буйруқ берилди. Вазиятни кузатиб туриш учун ўзи Гувалёрга келиб турди. Жажхар Сингх шоҳ билан уруш қилишнинг беҳуда эканини англаганда, вазиятни қўлдан бой бериб қўйган эди, натижада турли жойларда унга қарши исёнлар кўтарилга бошлади.

Ўзининг қариқдоши Бхарат Сингх унинг тахтига кўз олайтириб юрар эди. У Шоҳ Жаҳон томонга ўтиб олди. Шоҳнинг дарғазаб эканини тушунагач, Жажхар Сингх 1629 йилда таслим бўлди ва шоҳга минг тилга танга, 15 лак рупий пул, 40 та фил ва ўзига қарашли ер-мулкининг бир қисмини ҳалля қилди. Шоҳ Жаҳон унинг узрини қабул қилиб, ўзини Деккон юришига сафарбар қилди. Жажхар Сингх беш йилча шоҳга хизмат қилди, Деккондаги урушларда фаол қатнашди, 1634 йилда эса Орчага келди. 1635 йилда Гондванани олиб, унинг ҳокими Прем Нароянни ўлдирди. Бу шоҳнинг назарида катта ўзбошимчалик, чунки бобурий шоҳлар ўзига қарам ўлкаларнинг бир-бири билан урушишларига йўл қўймас эдилар. Жажхар Сингхнинг ўғли Бикрамажит (Жограж) шоҳнинг рухсатисиз Деккондаги қароргоҳни ташлаб, отасининг ҳузурига кетиб қолди. Прем Нарояннинг ўғли ҳам адолат сўраб Шоҳ Жаҳонга арз қилди. Шундан сўнг Шоҳ Жаҳон Жажхар Сингхга 10 лак рупий тўлаш ва Гондванани бериш ёхуд Гондвана ҳажмига тенг ер-мулкни беришини талаб қилди. Жажхар Сингх бу талабни рад қилди.

Шоҳ Жаҳон Банделхондни босиш учун Аврангзебни юборди. Жажхар Сингх ва ўғли Бикрамажит ўз пойтахти Орчадан чиқиб, Човрагардан паноҳ топишди, сўнг Деккон томонга ўтиб кетишди. Аврангзеб Орчани эгаллади, у ердаги ҳинд ибодатхоналарни бузиб, ўрнига масжидлар қурдирди.

Жажхар Сингх ва ўғли Бикрамажитни чангалзорда гондлар ўлдириб, бошларини Шоҳ Жаҳонга келтирдилар. Жажхар Сингхнинг икки ўғли ва невараси ислом динини қабул қилишдан бош тортгани учун қатл қилинди. Асир тушган аёлларнинг бир қисми шоҳ ҳарамига олинди, бир қисми те-мурийзода амалдорларга бўлиб берилди. Шундай қилиб, 1635 йилда Банделхонд исёни шафқатсизларча бостирилди.

Хони жаҳон Лўдий исёни (1628–1631). Пирхон (ёхуд Хони жаҳон Лўдий) бобурийзодалар салтанатидаги анча обрўли ва қобилиятли амалдорлардан. Жаҳонгир ҳукмдорлигининг охириги йилларида Деккон хони эди. Шоҳ Жаҳон отаси Жаҳонгирга қарши исён кўтарганда, у лоқайдлик билан кузатиб турди. Шоҳ Жаҳон унга ёрдам сўраб мурожаат қилганда ҳам бефарқлик билан қараб тураверди. Деккон ўлкасидаги майда давлатларни қувватлашга уриниб кўрди, Балогат вилоятини Аҳмаднагарга 3 лак рупийга сотиб ҳам юборди. Жаҳонгир вафотидан сўнг салтанатдаги бесаранжомликлардан фойдаланиб, ўзини мустақил давлат бошлиғи деб эълон қилиш пайида юрган эди.

Шоҳ Жаҳон Маҳобатхонга хони-хонон унвони бериб, Балогатни Аҳмаднагардан тортиб олишга жўнатди, лекин у бу ишни уddaлай олмади ва бундан ранжиган Шоҳ Жаҳон уни Молва ҳокимлигидан бўшатиб, Декконга хон этиб тайинлади. Жажхар Сингх Банделанинг исёни туфайли Хони жаҳон Лўдий Шоҳ Жаҳоннинг элтиборидан биров четда қолганди. Ҳаттоки ундан шоҳ қўшини билан исёни бостиришда ёрдам бериш ҳам сўралганди. Исёндан сўнг, 1629 йил Шоҳ Жаҳон Хони жаҳон Лўдийни саройга чақиртирди, аммо унга Жаҳонгир даврида кўрсатиладиган илтифот кўрсатилмади. У ҳаёти хавф остида турганини сезиб ўша йиллик Деккон томон қочди. Шоҳ қўшинлари уни таъқиб этиб, Чамбол дарёси яқинидаги жангда уни тор-мор қилди. У қариндош ва ҳарамдаги канизакларини ташлаб, Аҳмаднагарга қочишга муяссар бўлди. Аҳмаднагар хони Муртазо Низомшоҳ унга жоғир ҳадя қилди ва бобурийлар ўзидан тортиб олган ерларни қайтариб олиш вазифасини топширди. Хони жаҳоннинг Декконда пайдо бўлиши бобурийлар учун ортиқча ташвиш туғдирди ва уни бутунлай тинчителиш мақсадида Шоҳ Жаҳоннинг ўзи йўлга отланди.

Хони жаҳон 3 тарафдан ўраб олингач, жопипи ҳовучлаб қочди. Давлатобод орқали Голкондага келиб, у ердан нажот топмоқчи бўлди, лекин умиди пучга чиқди. Бобурийлар борлиги туфайли Низомшоҳ ҳам бу урушда бетарафлик вазиятида турганди. Хони жаҳонга Деккон ҳам торлик қилиб қолди. У пимолга юриб, Нарбада дарёсидан ўтиб, Бикрамажидга йўлиқди ва ўша ерда кўп шерикларидан ажради. Шундан сўнг уни Музаффар Сайид ташқиб қилди ва унинг сафдошларидан жуда кўпини қириб таштади. Хони жаҳон охириги марта ҳозирги Уттар Прадеш вилоятидаги Банда туманига қарашли Сихонда деган жойда жанг қилди ва шу ерда Малха Сингх томонидан ўлдирилди. Шундай қилиб, Хони жаҳон Лудий исёни 1631 йилда бостирилди.

Португаллар. Португалияликларга Бенгалияга туз олиб келиб солишга Акбар даврида рухсат берилган эди. Кўп йилларгача улар муваффақият билан савдо ишини ривожлантириб боришди. Кейинчалик ҳақларидан ошиб, маҳаллий халқни христиан динини қабул қилишга ундаб, уларга тазйиқ ўтказишди, айрим жойларда эса қуролли ҳужум ҳам уюштира бошладилар. Бундан ташқари, Аракан вилояти ҳокимини бобурийларга қарши урушда қўлаб-қувватлашди ҳам. Бу ишлар Шоҳ Жаҳоннинг газабини кўзғатди ва 1663 йилда саркардаларга португалларни мамлакат ҳудудидан қувиб чиқариш ҳақида буйруқ берди.

Португаллар эгаллаган Хули қалъаси уч ярим ойлик қамалдан сўнг тортиб олинди. Минглаб португаллар ўлдирилди, бир неча минг асирга тушди, кўплари ислом динини қабул қилди, ёш қизлари эса ҳарамга ташланди. Португаллар шу тарзда бўйсундирилди.

Сикхлар. Шоҳ Жаҳон тахтга чиққан пайтда ноқ унинг сикхлар билан муносабати кескинлашди. Жанжал арзимаган нарсадан бошланди. Шоҳ Жаҳон шикорга чиққан пайтда Амристар яқинида қароргоҳ қурган эди. Унинг овчи лочинларидан бири Гуру Хар Говинднинг қароргоҳига учиб кирди ва буни кўрган шогирд уни тутиб олди. Лочинни қайтариб олиш учун уринишлар беҳуда кетди. Гурунинг бобурийлар орасидаги дўстлари унинг ёнини олиб, Шоҳ Жаҳондан илтимос қилишгач, масала Гуру фойдасига ҳал қилинди.

Яна бир жанжал Гуру Хар Говинд Биас дарёси бўйига янги Говиндпур шаҳрини қурмоқчи бўлган пайтда сикхлар билан бобурийлар орасида чиқди. Гурунинг душманлари Жаллондор ҳокими Абдуллахонни Гуруга ҳужум қилиб, шаҳар қурилишини тўхтатишга ундадилар. Бироқ ҳужум мағлубият билан тугади.

Сикхлар билан бобурийлар ўртасида яна бир бор жанг бўлди. Бу сафар Гурунинг шогирди, машҳур ўғри Видхи Сингх шоҳ саройи отхонасидан иккита отни ўғирлаб, Гуруга совға қилди. Бобурийлар отни қайтариб беришни талаб қилганда, Гуру рад жавобини берди. Кучли қўшин Гуруга ҳужум қилганди, ҳужум қайтарилди. Каргарпур қалъаси яқинида яна бир бор ҳужум уюштирилди, яна Гурунинг қўли баланд келди. Лекин бу сафар Гуру тўхтовсиз уруш-жанжал қилиб юришнинг беҳуда эканини тушунди. Бу ҳол энди тугилиб келаётган сикхлар динининг бўғиб қўйилишига олиб келиши мумкин эди. Шунинг учун у Панжобдан Кашмир тоғлари орасидаги Каргарпурга кўчиб кетди, умрининг охиригача шу ерда яшаб, 1645 йилда вафот этди.

7.2. Салтанатнинг кенгайиши. Жапубий Ҳиндистон

Бобурийлар Акбар давридан бошлаб Жапубий Ҳиндистонни эгаллаш пайига тушгандилар. Шоҳ Жаҳон ҳам ана шу режа асосида ўз салтанатини бу ерларга ёйиш иштиёқида ёнарди. Бунинг устига бобурийларга қарши бош кўтарган кўпчилик исёнчилар шу ўлкаларга келиб паноҳ топишаётганди. Отасига қарши исён кўтарганда Шоҳ Жаҳон ҳам шу ерда жон сақлаганди. Шоҳ Жаҳонга қарши турган Жажхар Сингх ва Хони жаҳон Лўдий ҳам таъқибдан қочиб шу ерда изғиб юришган. Бунга барҳам бериш учун Шоҳ Жаҳон бу ўлкаларни ҳам ўзига қарам қилиб олишга қарор қилди.

Аҳмаднагар. Шоҳ Жаҳон тахтга чиқиш арафасида Хони жаҳон Лўдий Балогат вилоятини Аҳмаднагар хонлигига сотиб юборганди. Исёндан кейини ўзи ҳам Аҳмаднагарга яширинди. 1629 йилда Шоҳ Жаҳон Аъзамхон ва Абул Ҳасан бошчилигида катта қўшинни Хони жаҳон Лўдийни қўлга олиш ва Аҳмаднагарни эгаллаш учун жўнатди. Уларга ёрдам бериш учун салтанат вакили Асафхон ҳам қўшин билан юбо-

рилди. Ўзи эса вазиятни назорат қилиш учун Бурхонпурга келиб турди. Аҳмаднагар хони Низомшоҳ Хони жаҳон Лудийга ёрдам бермасликка рози бўлди, бироқ таслим бўлишни хоҳламади. Темурийзодалар унга қарашли ернинг бир қисминигина босиб олишлари мумкин эди, холос. Ички урушлар Аҳмаднагар давлатини сусайтириб қўйди. Низомшоҳ ўз вазири Мукаррамхонни бўшапти, ўрнига Малик Анбарнинг ўғли Фотеҳхонни вазир қилиб тайинлаган, Мукаррамхонни эса бобурийларга қарши урушга қўйган эди.

Вазирликдан бўшаган Мукаррамхон бобурийлар томонига ўтди. Унга Рустамхон тахаллуси берилди. Янги вазир Фотеҳхон такаббур ва сотқин бўлиб чиқди. У Низомшоҳни ўлдириб, унинг ўрнига ўн ёшли Ҳусайнни тахтга ўтқазди ва усталик билан бир вақтнинг ўзида Бижопур, Голконда давлатлари ҳамда бобурийлар бошлиқлари билан музокара олиб бормоқчи бўлди. Шоҳ Жаҳон унинг сўзларига ишонмади ва Давлатободга ҳужум бошлади. Фотеҳхон дарҳол Шоҳ Жаҳон ҳокимиятини тан олиб, унга қимматбаҳо совғалар жўнатди. Шоҳ Жаҳон шу билан тинчигандай бўлди. Бу вақтда, унинг қўнғилига Деккондаги ҳарбий юришлар сизмас эди, чунки яқиндагина унинг сеvimли маликаси Мумтоз Маҳал вафот этган эди. У 1632 йида Деккондан пойтахтга қайтиб келди. 1629 йилдан бошлаб маратха қабиласи бошлиқларидан кўллари Шоҳ Жаҳон хизматига кирдилар. Шоҳ Жаҳон пойтахтга қайтач, уларнинг кўллари Аҳмаднагар хони томонга ўтиб олди. Декконнинг ҳокими этиб тайинланган Маҳобатхон катта кўшин билан Давлатободни уч ярим ойлик қамалдан сўнг қўлга киритди. Унинг хони Ҳусайншоҳ ва Фотеҳхон асир олиниб, пойтахтга жўнатилиди. Шоҳ Жаҳон Ҳусайншоҳни Гувалёр зиндонига ташлади, Фотеҳхонни эса ўз хизматига олиб, унга йилига 2 лак рупий маош тайинлади. Аҳмаднагар шу тарзда 1633 йида бобурийлар салтанатига қўшиб олинди.

Голконда. Голкондада шиа мазҳабидаги Муҳаммад Қутбшоҳ вафотидан сўнг, унинг 11 ёшли ўғли Абдулла Қутб тахтга чиққан эди. У бобурийлар ҳокимиятини тан олишни истамасди. 1636 йида Бижопур ва шу атрофдаги маратхаларга қарши юриш қилиниб, Голкондага ҳам ҳужум уюштирилди. Шоҳ Жаҳонга бас келишга кўзи етмаган Абдулла Қутб ўша йилиёқ куйидаги шартлар асосида битим тузишга рози бўлди:

а) Голкондала тўрт халифанинг номи билан бир қаторда Шоҳ Жаҳон номи ҳам хутбага қўшиб ўқилади, унинг номи билан пул зарб қилинади;

б) Голконда бобурийлар ҳокимиятини тан олади ва унга 36 лак жарима ҳамда йилига 6 лакдан ўлпон тўлаб туради;

в) Голкондага Бижопур ёки маратхалар ҳужум қилгудай бўлса, бобурийлар уни ҳимоя қилади, борди-ю, ҳимоя қилмаса, бундай урушдан кўрган зарарни тўлашги бобурийлар ўз зиммасига олади. 1636 йилда Шоҳ Жаҳон ўғли Аврангзебни Деккон ўлкаси ҳокими этиб тайинлади ва у бу ерда 1644 йилгача турди. Бу орада Деккон ўлкасини тўртта вилоятга ажратиб кучли қалъалар барпо қилинди. Хондеш вилоятининг пойтахти Бурхонпур, энг кучли қалъаси Асиргар, Берор вилояти пойтахти Элличпур, унинг энг кучли қалъаси Гвалигар, Телингона вилоятининг пойтахти Нондер, энг кучли қалъаси Қандаҳор (Телингона) эди. Аҳмаднагар вилоятининг пойтахти эса Аҳмаднагар шаҳридан Давлатободга кўчирилди. Ўша пайтда Декконда жами 64 та мустақкам қалъа бор эди.

1652 йилда Аврангзеб яна Декконга ҳоким бўлиб келди. У бу ерда йўқлиги пайтида ўлканинг иқтисодий ва молиявий фаолияти ночор аҳволда қолганди. Аврангзеб қайтиб келгач, кўпгина идора қилиш усуллари янгилаб, аҳволни анча яхшилаб қўйди.

Бижопур. 1631 йилда Шоҳ Жаҳон Асафхонни қўшин билан Бижопурга ҳужум қилиш учун юборди. Асафхон Телингонадаги Қандаҳор қалъасини эгаллагач, Бижопурга ҳужум қилди. Бироқ, ёмғирли кунлар бошланиб унинг омади юришмади. Кейинроқ юборилган Маҳобатхон ҳам Бижопурни ололмади. 1636 йилда Шоҳ Жаҳон Давлатободга ҳужум қилди. Бижопур бу пайтда ички исёнлар туфайли анча сусайиб қолганди. Шунинг учун унинг ҳокими Одилшоҳ сулҳ тузишни таклиф қилди. Унга кўра:

а) Бижопур бобурийлар ҳокимиятини тан олиб, йилига 20 лак рупий ўлпон тўлаб туради;

б) Кунар ва Тримбак қалъаларининг ҳокими Шаҳжи Бонсле яхшилиқча қалъани топширмаса, бу қалъаларни олишда ёрдам беради;

в) Голконда билан яхши муносабатда бўлиб, уни бобурийлар билан яраштиришга ҳаракат қилади;

г) Шоҳ Жаҳон ўз ихтиёри билан Паренда, Бидор, Гулбарга, Шолапур қалъаларини Биждопурга қайтариб беради.

Шу йилиёқ Голконда ва унинг ҳоқими Шахжи Бонсле бобурийлар билан тинчлик битими тузди. 1636 йил бобурийларнинг Деккондаги ишларида омадли йил бўлди. Шундан сўнг, 20 йил давомида Биждопур билан бобурийлар аҳил яшадилар. Одишшоҳ 1656 йилда вафот этгандан сўнг унинг ўғли Одишшоҳ II йиллик ўлпонларни тўлашдан бош тортди. Аврангзеб яна Биждопурга ҳужум қилиб, уни уруш харажатларини тўлашга мажбур қилди. Бироқ, Биждопур ва Голкондани тўла босиб олишга Шоҳ Жаҳон рухсат бермади, чунки бу пайтда унинг соғлиги ёмонлаша бошлаганди. Шоҳ Жаҳон ҳукмронлиги даврида Молва ва Гонда, Паламов ва Кичик Тибет ўлкалари ҳам Шоҳ Жаҳон ҳокимиятини тан олдилар. Ассам вилояти билан ҳам узоқ урушлардан (1628–1639) кейин савдо-сотиқ қилишга битим тузилди.

Марказий Осиё. Ўзидан аввалги сулола вакиллари сингари Шоҳ Жаҳон ҳам Марказий Осиёни босиб олиш илгирёқи билан яшарди. 1628–1629 йилларда Марказий Осиё ҳукмдори Имомқулихон Кобулни босиб олишга уриниб кўрди, лекин ушалай олмади. Кейинроқ унинг укаси Назир Муҳаммад Самарқандни босиб ҳам олди. Ўғли Абдулазиз эса отасига қарши исён кўтарди. Шоҳ Жаҳон ўзбекларнинг ана шу ички урушларидан фойдаланиб қолиш учун шаҳзода Муродни Марказий Осиёни эгаллаш учун юборди. У қисман муваффақиятларга эришди, аммо уни отаси пойтахтга чақириб, ўрнига Аврангзебни жўнатди. У ҳам қисман муваффақиятга эришди, 1647 йилда эса яна орқага қайтди. Шундай қилиб, Шоҳ Жаҳоннинг Марказий Осиёни эгаллаш орзуси ушалмади. 1622 йилда Қандаҳор ҳам Жаҳонгир даврида эронликларга бой берилган эди. 1638 йилда унинг ҳоқими Али Мардонхон қалъани топшириб, ўзи Шоҳ Жаҳон хизматига кирган эди. Бобурийлар Марказий Осиёдан муваффақиятсиз қайтганларидан сўнг Эрон шоҳи 1648 йилда яна Қандаҳорни тортиб олди. Аврангзебнинг 1649 ва 1652 йиллардаги, шаҳзода Доро Шукуҳнинг 1653 йилдаги уринишлари бефойда кетди. Шоҳ Жаҳон даврида Қандаҳор бой берилганди.

7.3. Тахт учун олиб борилган жанглар (1657–1659)

1657 йилнинг 6 сентябрида Шоҳ Жаҳон бетоб бўлиб қолди. Унинг ўғиллари тахтни эгаллаш пайига тушиб, сарой аъёнлари ва нуфузли амалдорлар ҳам у ёки бу шаҳзодани қўлаб-қувватлар ва шу тарзда бири-бирига рақиб гуруҳлар пайдо бўла бошлади. Ҳиндлар диний сиёсати бетарафроқ бўлган шаҳзодани шоҳ қилиб кўтариш пайида бўлсалар, хурофотчи мусулмонлар шаҳзодалар орасидан исломни ҳимоя қиладиган шоҳ қилди. Оддий фуқаро эса ўзининг ҳаёти ва мол-мулкининг хавфсизлиги ташвишини чекарди. Шоҳ Жаҳон миш-мишларга чек қўйиш мақсадида ҳар куни халойиқ олдига саломга чиқа бошлади. Тахт учун кураш жангларининг олдини олиш учун ҳатто ўғли Доро Шукуҳни ўз ўрнига унинг номидан давлатни бошқариб туришини сарой аъён ва амалдорлари мажлисида эълон ҳам қилди.

Тахт кўпинча қилтич воситасида эгалланар эди. Шоҳ Жаҳон ўзи ҳам ана шу йўл билан тахтга чиққан эди. Унинг ўғиллари ҳам ана шу йўлни танлади ва тахт учун бўладиган жангларининг олдини олиб бўтмади. Шоҳ Жаҳон ўғилларининг ўзаро урушлари Ҳиндистон тарихида «Бобурийлар ҳукмронлиги давридаги тахт учун курашлар» деган ном билан ёзилди. Бундай урушлар Шоҳ Жаҳондан аввал ҳам, кейин ҳам, умуман, ҳар бир шоҳ вафотидан кейин рўй берадиган ҳодисага айланиб қолганди. Ҳумоюн укалари билан тахт таллашиб жанг қилган. Акбар эса ўз укаси Мирзо Ҳоким билан тахт талашган. Жаҳонгир ўз отасига қарши исён кўтарган. Ўзи ҳам навбати билан ўз ўғли Хусравнинг исёнига рўбарў бўлди. Шоҳ Жаҳон ўз укаларини ўлдириб, тахтни эгаллаган, Аврангзебнинг ўғиллари ҳам ўзаро тахт учун курашган, лекин Шоҳ Жаҳон ўғиллари орасидаги урушлар анча шиддатли жангларга сабаб бўлди. Бу ҳол давлат сиёсатига ҳам анча кучли таъсир кўрсатди. Шуниси диққатга сазоворки, бу урушлар аввалпилардан фарқи ўлароқ, Шоҳ Жаҳон ҳали ҳаётдан кўз юммай туриб бошланганди. Бунинг устига тахт талашаётган тўрт шаҳзоданинг бари битта онадан – шоҳнинг севимли маликаси Мумтоз Маҳалдан туғилган эди. Шаҳзодалардан Доро Шукуҳ, Шоҳ Шужо, Аврангзеб ва Мурод Бахшлар тахт учун ўзаро ихтилофда бўлиб, уларнинг опа-сип-

гиллари эса у ёки бу оғасининг тарафида турарди: Жаҳоноро Доро Шукуҳни, Равшаноро Аврангзебни, Гавҳароро эса Мурод Бахшни қўллар эди.

Шаҳзодаларнинг каттаси Доро Шукуҳ яхши тарбия кўрган, билимли ва маданиятли йигит, эркин сиёсат олиб боришнинг тарафдори, жуда олижаноб фазилатлар эгаси, отасига содиқ ва ахлоқан покиза инсон эди. У ҳеч қандай динни устун қўймасди. Шунинг учун ҳам ҳиндларга унинг номзоди маъқул тушарди. Доро Шукуҳ Панжоб ҳокими этиб тайинланган бўлса-да, кўп вақтини отаси ёнида ўтказар, салтанатни идора қилиш ишларидан яхши хабардор, жасур ва шижоатли бўлиб, ўзига ишонарди. Шунинг учун ҳам уни шоҳликка муносиб номзод деб билишарди.

Доронинг шоҳ сифатида отаси томонидан кўрсатилиши, албатта, саройдаги мавқеини мустаҳкамлади-ю, ўзи учун кўп балоларни олиб келди. Унга отасининг йўл-йўриқлари бўйича давлатни идора қилиш билан бирга укаларига қарши кураш ҳам олиб боришига тўғри келди. Давлатни ўз билганича идора қилиш ҳуқуқига ҳали эриша олмагани учун укалари унинг ниятларини яхши тушуна олмасди ва тахтта эришишнинг ягона йўли жанг қилиш деб битардилар. Бу ҳол эса Шоҳ Жаҳонни обрўсизлантириб қўйиши мумкин эди.

Иккинчи шаҳзода Шоҳ Шужо Бенгалияда ҳоким, анча уддабурон ва кишининг эътиборини ўзига қарата олалиган эди. Бенгалиядаги мавжуд шароит уни бир оз эркалатиб қўйганди. Эътиқоди жиҳатидан шиа мазҳабига мансуб бўлганидан, уни шиалар қўллаб-қувватларди.

Аврангзеб анча уддабурон ва жасур навкар, кучли иродаси ва оғир меҳнатга чидамлилиги уни бошқа шаҳзодалардан ажратиб турарди. У тақводор суннийлардан бўлиб, уни ана шу мазҳабдагилар қўллаб-қувватларди. Чунки улар Ҳиндистонда ислом динининг мавқеини мустаҳкамлаш иштиёқи билан ёнардилар.

Энг кичик шаҳзода Мурод Бахш ҳам жасур жангчи, ҳарамда эса эркин шаҳзода эди. Унинг кўнгли очиқ, ҳиссиётга берилган, ўзини назорат қила олмас, баъзан унда айёрлик етишмасди. Ундан истаган одамга қарши қуроли сифатида фойдаланиш мумкин эди. Ўша пайтда у Гужарат ҳокими

эди. Ана шу тўрт шаҳзодаларнинг ҳар бири ўзини тахт вориси ҳисоблаб, тахтни эгаллашга шай туришарди.

Шоҳ Шужо, Аврангзеб ва Мурод бемор отани кўриш баҳонасида ўз кўшинлари билан пойтахт томон йўл олдилар. Шоҳ Жаҳон шаҳзодаларга ҳали ўзи тирик эканини билдириш, уларни тинчйтиш ва шаштидан қайтариш мақсадида хат ёзиб, ўз имзосини қўйиб жўнатди. Уларга кўшинларини қолдириб, ўз шахсий қўриқчилари билан саройга келишларини тайинлади. Афсус, биронта шаҳзода унинг маслаҳатига итоат этмади. Аксинча, Шоҳ Шужо Бенгалияда ўзини шоҳ деб эълон қилди, Мурод эса Гужаратдаёқ ўзини шоҳ деб эълон қилганди. Шоҳ Шужо пойтахтга 1658 йилнинг январь ойида жўнаб кетган эди.

Шаҳзода Мурод ўз девонбеги Али Набини ўлдириб, йўл-йўлакай Сураатнинг молини талаб, февраль ойида пойтахт томонга йўл олди. Аврангзеб Бижопур, Голконда ҳамда Мир Жумлага қарашли ерлардан имкони борича кўпроқ бойлик тўплаб, ўзининг Деккон ўлкасидаги мавқеини мустаҳкамлаб олгач, февраль ойида Аграга қараб жўнади. Шунга қарамай, у ўзини шоҳ деб эълон қилмади ва ўзини бетоб отасини кўргани кетаётгандай қилиб кўрсатди.

Доронинг ҳар учала укаси ўзларича унга қарши зимдан фитна тайёрлаган ва учаласининг ҳам нияти бир эди. Уларнинг ичида Аврангзеб анча устамонлик қилиб, Мурод Бахш билан бир битимга келишиб олди. Уларнинг иккаласи ҳам Дорони йўқотиш ниятида эди. Чунки уларнинг фикрича, Доро эътиқоди йўқ киши. Дорони ўртадан олиб ташлагандан кейин Афғонистон, Панжоб, Кашмир ва Синд вилоятлари мустақил давлат сифатида Муродга берилишига ва ўлжаларнинг учдан бири Муродга, учдан икки қисми Аврангзебга берилишига келишиб олдилар.

Шоҳ Жаҳон салтанат кўшинини икки исёнкор шаҳзодага қарши, бир бўлак кўшинни Доро Шукуҳнинг ўғли Сулаймон Шукуҳ бошчилигида Шоҳ Шужога қарши шарққа жўнатди. Иккинчи кўшин эса рожа Жасвант Сингх ва Қосимхон бошчилигида жанубга юборилди. Салтанат кўшини саркардаларга исёнкор шаҳзодаларни ўз юргларига қувиб юбориш, борди-ю, жанг қилишга тўғри келса, шаҳзодаларнинг ҳаётини сақлаб қолиш ҳақида буйруқ берилди.

Шоҳ Шужо салтанат қўшиғига 1658 йилнинг 14 февралда Банорасдан 5 мил наридаги Бурхонпурда рўбарў бўлди. Жангда у мағлуб бўлиб, Бенгалия томонга қочди. Жанубда эса 1658 йилнинг апрель ойида Диболпурда Аврангзеб билан Муроднинг қўшинлари бирлашдилар. Жасвант Сингх бундан беҳабар ҳолда фақат Муроднинг қўшинларини кутарди. Унинг шериги Қосимхонга эса унчалик ишониб ҳам бўлмасди. 25 апрелда Дарманд деган жойда улар бирлашган қўшинларнинг зарбига дуч келди. Қосимхон жанг ўртасида майдондан қочди. Жасвант Сингх ва унинг ражпўтлари қаттиқ жанг қилди, лекин мағлуб бўлдилар. Жасвант яраланиб майдондан шериклари ёрдамида чиқиб кетди. Салтанат қўшини пароканда бўлди. Айтиштарича, Жасвант Сингх Жодпур қалъасига яшириниш учун келганда ўз маликаси уни саройга киритмабди, чунки жанг майдонидан жонини сақлаш учун қочиб чиқиш жангари ражпўтлар улуми бўйича шармандали ҳол ҳисобланар экан.

Аврангзеб билан Мурод Гувалёр орқали Агра томон силжий бошлади. Доро Шукуҳ Аградан уларга қарши жанг қилиш учун чиқиб келди. 1658 йилнинг 8 июнида Аградан 8 милча шарқ томонида Самугар деган жойда рақиблар юзлашдилар. Бироқ, Доро шармандаларча мағлуб бўлди. Номус кучидан у Шоҳ Жаҳонга ҳам учрамасдан оила аъзолари билан Деҳли томон йўл олди. Самугардаги жанг Доро тақдирини ҳал қилиб қўйганди. Аврангзеб Аграни қамал қилиб, шаҳарга Жамна дарёсидан келадиган сув йўлларини беркитди, Шоҳ Жаҳонни арк дарвозаларини очиб беришга мажбур қилди. Шундан сўнг Шоҳ Жаҳон умрининг охиригача (1666 йил 31 январгача) Аврангзебнинг тутқуни бўлди. Ота-бола бир-бирига хат орқали мурожаат этишарди-ю, юз кўришмасди.

Аграни эгаллагандан сўнг Аврангзеб Дорони таъқиб этмади. Унинг ўрнига Муродга ва Сулаймон Шукуҳ қўшинига кўпроқ эътибор берди. Мурод отасидан кечирим сўраб, уни тахтдан силжитиш пияти йўқ эканини билдирди. Аврангзеб ундан хавфсираб қолди. Мурод ҳам ўз навбатида ундан хавфсирай бошлади. Аврангзеб ўз йўлидан Муродни олиб ташлашга қарор қилди. Шу мақсадда бир неча марта Муродни базмларга тактиф этди, бироқ ҳар сафар рад жавоб

олди. Бир сафар Аврангзебга сотилган хоин ошпасининг мас-лаҳати билан Мурод бир кеча Аврангзеб ҳузурида тулаб қолишга қарор қилди. Мурод шарафига Матурада катта зиё-фат берилди. Зиёфатдан сўнг Муроднинг чолирига канизак юборилди. У Муроднинг оёқларини ювиб, уқалаб қўйиши лозим эди. Овдан чарчаб қайтган Мурод ширин уйқуга кет-гач, канизак унинг қурол-аслаҳасини йиғиштириб олгач, Муродни ҳибсга олиш қийин бўлмади. Ёлғон ваъда ва пулга учган унинг қўшини ҳам осонгина қўлга олинди. Аврангзеб Матурадан Деҳлита келди. Доро бу орада тузукроқ қўшин тўплашга эриша олмади ва Лоҳурга жўнаб кетди. Шунинг учун Аврангзеб осонгина Деҳтини қўлга киритди. У Деҳли тахтига чиқиб, тож кийди ва ўзини шоҳ деб эълон қилди. Ундак сўнг у шарққа, Сулаймон Шукуҳ қўшинига қарши бир бўлак қўшинни жўнатди, ўзи эса Доро изига тушди. Доронинг ихтиёрида 14 минг кишилик қўшин ва анчагина бойлиги бор эди, у Аврангзебга қарши уруша олмас эди. Шунинг учун у аввал Мўлтоғга, кейин Бихарга қочди. Ав-рангзеб уни Мўлтоғгача қувиб бориб, ўша ерда ўз кишила-рини Дорони таъқиб қилиш учун қолдириб, ўзи Деҳлита қайтди. Шарқ томондак Шоҳ Шужо Аграни мўлжалга олиб келаётган эди.

Аврангзеб Дорони қувиб кетгани учун у қалъани осон-гина эгаллашга умидвор эди. Аврангзебнинг катта ўғли Му-ҳаммад Аллоҳобод яқинидаги Кажво деган жойда унинг йўли-ни тўсди. Бу орада Аврангзеб билан Мир Жумла бошлиқ қўшинлар ҳам келиб қўшилиб, Шоҳ Шужонинг қўшинидан икки баробар ортиб кетди. Шоҳ Шужо қўшини тор-мор қилиниб, ўзи эса қочиб қолди. Шаҳзода Муҳаммад билан Мир Жумла уни Бенгалиягача қувиб борди. У Аракан қалъ-асига яширинди. У ерда, айтишларича, қалъа ҳокими билан урушиб, ўша ерда ўлдирилган эмиш. Бу орада Доро Бихар қалъасидан чиқиб, Куч қалъасига, у ердан Гужаратга келди. Гужарат ҳокими уни яхши кутиб олди. Бу орада Доронинг севимли маликаси Нодирабегим бетоб бўлиб, Малик Живон номли бир белуж амалдорниқидан паноҳ топди. Бир вақтлар Доро бу амалдорни Шоҳ Жаҳон газабидан сақтаб қолган эди. Малик Живон сотқинлик қилиб, Дорони Аврангзеб-нинг одамларига тутиб берди.

Бу орада Доронинг хотини Нодирабегим вафот этди. Доро билан унинг иккинчи ўғли Сифир Шукуҳ 1658 йилнинг сентябрь ойида асир сифатида Деҳлига жўнатилди. Аврангзеб Доронинг юзига қора суртиб хароб бир филга ўтқизди ва Деҳли кўчаларида сазойи қилдирди, кейин зиндонга ташлади. Махсус тайинланган ҳакамлар гуруҳи уни хоинликда айблаб, бошини танасидан жудо қилиш ҳақида ҳукм чиқарди. Унинг жасади ҳам кўчаларда сазойи қилиниб, кейин Хумоюн мақбарасига қўйилди.

Аврангзебнинг рақибларидан ёлғиз Сулаймон Шукуҳ қолганди. Унинг қўшини Самугар яқинидаги жангдан сўнг ҳали ўзига келолмаган, тажрибали саркардалардан рожа Жай Сингх ва Дилёрхонлар ундан юз ўтириб кетиб қолган ва натижада қўшиннинг ишжоати ҳам анча сусайганди. Сулаймон Шукуҳ Аллоҳободга яширинди, унинг ўша ерда отаси билан учрашиш умиди ҳам пучга чиқди. Шундан сўнг Гарвал ҳокими Притви Сингхдан паноҳ сўраб, унинг ҳузурига келди. Аврангзеб ундан Сулаймонни беришини талаб қилди, бироқ рад жавоб олди. Аммо рожа Жай Сингх ўғли Медини Сингхни Сулаймон Шукуҳни тутиб беришга кўндирди ва у Сулаймонни тутиб берди. Гувалёр қалъасидаги зиндонда секин таъсир этадиган заҳар воситасида 1662 йилда Сулаймон оламдан ўтди.

Мурод Бахш эса ўз девонбеги Али Набийни ўлдиришда айбланиб қатл этилди. Шунга қарамай, Аврангзеб Доро Шукуҳнинг иккинчи ўғли Сифир Шукуҳни тирик сақлади ва ўн икки йиллик ҳибсдан кейин озодликка чиқариб, ўзининг учинчи қизини унга хотинликка берди. Мурод Бахшнинг ўғли Изид Бахшни ҳам тирик қолдириб, ўзининг бешинчи қизини унга никоҳлаб берди. Шундай қилиб, Аврангзеб бобурийлар салтанатида ҳокими мутлақ бўлди.

Шоҳ Жаҳоннинг вафоти. Шоҳ Жаҳон умрининг охириги саккиз йилини Агра қалъасидаги Шоҳ Бурж саройида тутқунликда ўтказди. Аврангзеб ундан саройдаги барча жавохирларни, ҳаттоки кундалик эҳтиёж бўломларини ҳам олиб қўйди. Унинг қизи Жаҳоноро отасининг охириги кунларига-ча садоқат билан хизмат қилди. У 1666 йилда ёруғ дунёдан кўз юмди ва Аградаги Тож Маҳал мақбарасига, ўзининг сеvimли маликаси Мумтоз Маҳал қабри ёнига дафн этилди.

7.4. Мумтоз Маҳал

Мумтоз Маҳал Шоҳ Жаҳоннинг энг сеvimли маликаси, асл исми Аржумандбону. У 1594 йилда туғилган, отаси уни ҳар томонлама тўла маълумот олиши учун барча шароитни яратиб берган. Араб, форс ва ҳинд тилларини мукаммал билган, ўткир заковати туфайли Куръони каримни ёд олган. Жуда яхши тарбия олган, маданиятли ва ўта одобли қиз бўлиб етишган, шу билан бир қаторда ноёб гўзаллик ва иф-фат соҳибаси эди. Ҳинд адабаси Нина Эптоннинг ёзишича, у балоғат ёшига етгач, турмушга узатилиш арафасида унга Саттинисо исмли мусулмон қиз шахсий хизматкор(оқсоч) қилиб тайинлаб берилган эди. Ушбу асарнинг асосий қаҳрамони ўша Саттинисо бўлиб, асардаги воқеалар унинг тилидан Аржумандбонунинг энг кичик қизи (ўн тўртинчи фарзанди) Гавҳароробегимга ҳикоя қилиб берилган.

Саттинисо Аржумандбонуни биринчи кўришдаги таассуротини шундай таърифлайди: «Менинг диққатимни тортган биринчи нарса, унинг Жамна дарёси устида эрта тонгда пайдо бўладиган туманни аста тарқатиб, юқори кўтарилаётган қуёш нурларидек итиқ ва майин жилмайиши бўлди. Унга табиат кишининг ҳавасини ҳайратомуз тарзда кўзгатадиган камтарона гўзаллик ҳадя этган эди. Ўзининг ҳар қандай одамни мафтун эта оладиган жозибаси борлигидан унинг ўзи ҳам хабардор эмаста ўхшайди, назаримда. Унга гўзаллик бахш этадиган нарсаларнинг энг муҳими, унинг пориллаб турган катта-катта тўқ жигарранг кўзлари-ю, юзининг майин ифодаси, белигача тушиб турган қоп-қора ялтироқ сочлари-ю, қалин қип-қизил лаблари эди. Унинг бадани майин етилиб пишган ўрик рангида бўлиб, ияги бироз чўзиқроқ, унинг остидан сезилар-сезилмас бақбақаси кўзга ташланиб турарди. Ўнг ёноғида чиройли кулдиргич чуқурчаси бўлиб, бу унинг икки хислатидан: биринчиси, нозик қалбида яшириниб ётган кучли иродасидан, иккинчи томондан, кулги шипаваңдалиги ва ҳаёт неъматларидан лаззатлана олиш кайфиягидан гувохлик бериб турарди. Кўллари кичикроқ, бармоқлари калта ва бақувват бўлиб, бу ҳол эгасининг саховатли ва маҳоратли эканидан далолат бериб турар эди. Ҳаракатлари

оҳуникидек нозик ва ёқимли, овози эса майин ва сероҳанг эди»¹.

1611 йилнинг 26 июнида Аржумандбонуни Жаҳонгирнинг иккинчи ўғли Шаҳзода Хуррамга иккинчи хотин сифатида олиб берилган эди. Ҳиндистонда кенг тарқалган одатга кўра Фотехпур Секрида истиқомат қилувчи машҳур башоратчи мўйсафид чолга мурожаат қилишганда, бу авлиё чол унинг келажак тақдиридан башорат қилиб: «Сен жуда машҳур бўласан, бироқ бошқа ном билан таниласан», деган эди. Саттинисонинг фикрича, ўшанда бу авлиё яна нималардир демоқчи бўлгандай туюлган, бироқ қандайдир андишалар туфайли фикрини очиқ айтмаган эди.

Ҳақиқатан ҳам Аржумандбону турмушга чиққандан кейин кўп ўтмай ўзининг бетакрор гўзаллиги, ахлоқ-одоби, аёллик иффати, ҳаёси ва назокати билан, шунингдек, эрига бўлган соф севгиси ва садоқати, фарзандларига бўлган меҳр-муҳаббати, атрофдагиларга самимий муносабати ва меҳр-шафқати туфайли сарой аъёнлари, ҳарам аҳли ва айниқса, қайнатаси Жаҳонгир назарида катта обрў қозонган эди.

Аржумандбону табиатан жуда камтар ва ҳудожўй аёл, мусулмончилиқнинг барча талабларини салоқат ва ихлос билан адо этар, эри шаҳзода Хуррамнинг диний эътиқодининг шаклланиши ва мустаҳкамланишига жуда ҳам катта таъсир кўрсатарди (чунки шаҳзода Хуррамнинг онаси маҳаллий ҳинд рожасининг қизи бўлиб, буддага сиғинар эди).

Саройдаги ҳаётининг дастлабки даврида маҳсус ажратилган тарбиячилар ва хизматкорлари бўлишига қарамай, фарзандлари тарбияси билан шахсан ўзи шугултанар, тўнғич қизи Чаманийни ўзи чўмиттирар, иккинчи қизи Жаҳонорога кечалари эринмай эртақлар ва топишмоқлар айтиб беришга жуда моҳир эди. Шоҳ Жаҳоннинг бизга маълум бўлган барча фарзандлари Аржумандбонудан туғилган. У унча узоқ бўлмаган умрининг охиригача ўн тўртта фарзанд кўрган, уларнинг еттигаси гўдаклигидаёқ турли касалликларга чалиниб оламдан ўтган. Энг катта қизи Чаманий оламдан ўтганда, у жуда изтироб чеккан ва бир неча кунгача туз тотмай, аза тупган. Бўш пайтларида жажжи набирасини суюб эркалатиш

¹ N. Epton. My beloved Empress. Delhi. 1994.

подшоҳ бобоси Жаҳонгирнинг ҳам сеvimли машгулотларидан бўлиб қолган эди. Набираси Чаманийнинг вафоти ҳақида у ўз хотираномасида «Унинг жон қуши нозик қафасдан учиб чиқиб жаннат боғларига бориб қўнди», деб ёзган эди. Келини Аржумандбонуни ҳар кўрганда унинг азасидан юраги эзилиб, қўнгли бузилавергач, ҳовли ўртасидан девор олдириб қўйган эди.

Аржумандбону эри шаҳзода Хуррамнинг барча ҳарбий юришларида унга ҳамроҳлик қилар, муваффақият ва ташвишли кунларида унга шерик бўлар, зарур ўринларда ўзининг оқилона маслаҳатлари билан эрининг муваффақиятларига сабабчи бўлар эди. Эри жангга отланган кезларда, унинг совути ичидан кийиладиган кийимларига Қуръони каримдан олинган оятларни ёзиб, тумор қилиб берар, эри қайтгунча кечалари мижжа қоқмай, унга Аллоҳдан паноҳ тилаб Қуръон тиловат қилиб чиқарди. Ана шундай кутишлардан тоқати-тоқ бўлиб ўтирган кунлардан бир кун Аржумандбонунинг бир оз кўнглини ёзиш пиятида қайнатаси Жаҳонгир ўлимга маҳкум этилган бир маҳбус билан фил ўртасида бўладиган жангни томоша қилишга таклиф қилиб қолди. Аржумандбону ўша кезларда ҳомиладор, яқинда кўз ёриши кутиладиган эди. Ушанда табиатан ўта иримчи малика бундай ҳолатда филдек бадбашара махлуққа узоқ тикилиб туриш унга мумкин эмаслигини, акс ҳолда туғилажак чақалоғи ҳиндлар худоси Гапешга ўхшаб филбашара бўлиб туғилишидан чўчишини айтиб, бу даҳшатли томошага бора олмаслигини билдирган ва қайнатасидан узр сўраган эди. Айтишларича, ўша даҳшатли жанг шартларига биноан, фил билан бўлган жангда ўлимга маҳкум этилган маҳбус филдан гўлиб чиқиб, ўз жонини асраб қолган экан.

Табиатан жасур ва ғайрат-шижоатли аёл бўлишига қарамай, Аржумандбону ҳайвонот оламига нисбатан жуда меҳршафқатли ва раҳмдил эди. Хизматкори Саггинисо билан бўлган суҳбатларнинг бирида у шундай деган экан: «Мен бир пайтлар шикорда она кийикни мўлжалга олиб, отиб йиқитган эдим. Унинг олдига етиб боргач, унинг жон талвасасида ётган юзига тикилиб туриб ички кечинмаларини уққандай бўлдим: у уясида қолдириб келган ёш болаларининг ташвишида кўз ёши тўкаётган эди. Шу-шу бўлдию, ўзимни

йиртқич ҳайвондан ҳимоя қилиш зарурати бўлмаса, тирик махлуқотни ўлдиргим келмайди». Унинг отаси турк савдогаридан сотиб олиб совға қилган Ванна исмли мушуги ва Бахти исмли фили бўлиб, барча юриш ва сафарларида уларни ҳам ўзи билан бирга олиб юрар эди.

Унинг эрига бўлган садоқати чексиз эди. Ҳарбий юришлардан бирига жўнашдан олдин шаҳзода Хуррам Аржумандбонудан бу сафарги жанг хавфли эканини айтиб, унинг хавфсизроқ қасрлардан бирида қолишини сўраганда. «Мен сизнинг қаерда ва қай аҳволда эканингизни билолмасам, менга шохона ҳаётнинг нима кераги бор? Бундан менинг ҳатоват топишимга ишонасизми? Тангрим асрасину, бордию, зиндонга тушсангиз, мен ҳам сиз билан бирга бўламан. Менинг тақдирим яхшими, ёмонми фақат сиз билан. Сиздан ажралмайман», деб жавоб берган экан. Канизаги Саттинисога ҳам кўпинча: «Хуррамсиз ҳаёт мен учун ҳаёт эмас», дегувчи эди.

1614 йилда Ажмер ва Ражастонга, 1617–1618 йилларда Деккон ўлкасига қилинган ҳарбий юришларда, 1620 йилда Кашмир воҳасига қилинган сафарда у эрига ҳамроҳлик ва ҳамдардлик қилган. Қувғинликнинг оғир кунларида чангалзор ўрмонларда ва горларда кўпол чарм этик кийиб юришга рози бўлган, дарёлардан кечиб ўтишда ҳаётини кўп марта таҳлика остида қолдирган ва ўзининг қатъий иродаги аёл эканини намойиш қилган. Ана шундай оғир кунларнинг бирида Орисса вилоятидаги дарёни кечиб ўтишда кучли тўфон кўтарилиб, солдан ўтаётган филнинг оёғи тойилиб кетиши натижасида фил устидан учиб, шилдат билан оқаётган дарёга кулаб тушган ва сувга фарқ бўлишга бир баҳя қолган эди. Саттинисонинг абжирлик билан қилган ҳаракати туфайлигина унинг ҳаёти зўрға омон қолган эди. Ушанда бир оёғининг сон суяги қаттиқ лат еб, анчагача ўзига келолмай юрган.

1623–1627 йилларда ота-бола подшоҳ ва шаҳзода ўртасида Нур Жаҳоннинг найранглари туфайли совуқчилик тушиб қолганда, Аржумандбонунинг оқилона маслаҳатлари билан ота-бола ўртасидаги муносабат илтифат билан исёнкор ўғилнинг отасидан узр сўрашга эришилган эди. 1628 йилда Шох Жаҳон тахтни эгаллагач, бир неча йиллаб ўзининг саргардонлик йилларида эрининг қувонч ва ташвишларига шерик бўлиб, унга ҳамдардлик қилгани ва садоқати учун миннат-

дорчилик белгиси сифатида Шоҳ Жаҳон Аржумандбонуга «Мумтоз Маҳал» (Саройда тенгги йўқ) деган унвон берди ва кейинги ҳаётида ана шу ном билан атала бошлади. Ушанда унинг шахсий хизматкори Саттинисо Фотеҳпур Секридаги башоратчи авлиё чолнинг «Сен бошқа ном билан машҳур бўласан», деган ҳукмини эслатганда, Аржумандбону кулиб: «Хўп, ўша авлиё башоратининг бир қисми рўёбга чиқди, энди машҳур бўлишим учун нима қилишим керак?» деган савол устида бош қотира бошлади.

Шоҳ фармонига биноан унга йилига бир миллион рупий маош тайинланган эди. Бу маблағни асосан канизаги Саттинисо тошиб келган етим-есир ва бева-бечораларга ҳам моддий, ҳам маънавий ёрдам бериш ишларига сарфлар эди. У жуда раҳмдил аёл бўлганидан саройга подшоҳ ҳузурига келганларнинг жазирама иссиқдан ва кучли ёғатган ёмғирдан ҳимоялаш учун девони оми олдидagi майдон усти том билан ёпилиб, пана жой қилинди. Унинг таклифига биноан мамлакат ҳаётида сезиларли ислоҳотлар ўтказилди: Махсус мухтасиблар назорати орқати мамлакатда гиёҳванд моддалар ва май тайёрлаш, уларни истеъмол қилиш ва сотиш тақиқланди, ҳиндлардаги «сати» одати ёш болали аёллар учун бекор қилинди. Бу удумга кўра, эри вафот этган аёллар эрининг жасади ёқилаётган оловга сўзларини ёқишлари лозим эди. Камбағал ва бева-бечораларга қўллаб моддий ёрдам уюштирилди.

У мусулмон бўлганидан бошқа динларга нисбатан совуқроқ муомалада бўлар, ҳиндларнинг мусулмончиликни қабул қилишларини олқишлар, иезуитлар бутхоналарининг таъмирланиши ва янгидан қурилишига унчалик раъй бермас, бу динларнинг якка тартибда уйларда эътиқод қилинишини талаб қилар эди. Унинг саъй-ҳаракати билан Маккаи мукаррамадаги азиз-авлиёларга ҳам қўллаб хайр-эҳсон юбориб турилар эди. Саройдаги шоир ва санъаткорлар ва таржимонлар ҳам унинг гамхўрлигидан баҳраманд бўлди.

Шоҳ Жаҳон ҳукмронлигининг учинчи йили (1631)да оғир мусибаг рўй берди. Деккон ўлкасидаги маратхалар яна бош кўтариб, подшоҳ салтанатига бўйсунтиришдан бўйин товлаётгани ҳақида хабар келди. Бу исённи бостириш учун Шоҳ Жаҳон бошлиқ қўшин Бурхонпурга келди. Ушанда ёши қирққа

яқинлашиб қолган Мумтоз Маҳал ун тўртинчи фарзанди Гавҳароро Бегимга ҳомиладор. Ориссадаги дарёдан ўғишдаги ҳалокатдан кейин малика ҳали тўлалигича соғайиб улгурмаган бир ҳолатда эди. Шунга қарамай у соқчи фаринга сингари эри кетидан қолмай бу ерга келди. Унинг ой куни етиб, тўлғоқ тутгандан кейин доя аёллардан бири унинг қиз туққанидан хабар берди ва матиканинг жуда кўп қон йўқотганидан хавотирда эканини айтиб, Шоҳ Жаҳонни чақиртириш зарурлигини таъкидлади. Унинг айтишича, малика «Хуррамни чақиртир, мен ўлаятман, ўлимим олдидан уни кўрмоқчиман», деган экан. Шундан сўнг «Мумтоз қиз туғди, бироқ у ҳаёт билан видолашаяпти, тезда келинг», деган мазмундаги хат билан унга чопар жўнатилди.

Шоҳ Жаҳон етиб келгач, улар анчагача хонада ёлғиз қолдилар. Ниҳоят Саттинисо хона эшигини аста очиб ичкарита мўралаяганда, Мумтознинг оппоқ жонсиз қўлларини тутганча Шоҳ Жаҳон ерда беҳуш ётарди. Мумтоз Маҳал бу ёруғ оламдан кўз юмган эди.

«Эй парвардигор, банданг чидаши мумкин бўлмаган бу мусибатта бардош бериш учун менга ўзинг мадад бер». Анча вақт ўтгач, ҳуши ўзига келган подшоҳнинг биринчи бор айтган сўзлари ана шу бўлди. Кейинчалик айнан ана шу сўзлар маликанинг қабр тошига ҳам ўйиб ёздирилди.

Мумтоз Маҳалнинг жасади Аграга келтирилиб, шинам бир боғ ичига дафн этилди. Суюкти маликасининг вафотидан изтиробга тушган Шоҳ Жаҳон саккиз кунгача бир хужрага қамалиб олиб туз тотмади. Унинг бу аҳволини кўриб барча изтиробга тушар, лекин унинг олдига киришга ҳеч ким ботина олмасди. Изтиробдан унинг соч-соқоли оппоқ оқариб кетди. Шундан сўнг қизи Жаҳоноро унинг ҳузурита кириб, овқат ейишга, сув ичишга кўндирди.

Ақл-фаросатли бу қиз отасини бу аҳволдан чиқариш ва кўнглини кўтариш учун унинг кейинги хотин ва канизакларини чиройли ясаниб, подшоҳнинг атрофида парвона бўлишга, кўнглини олишга ва шу йўл билан уни яна аввалги ҳаёт тарзига қайтаришга ундар эди. Шоҳ Жаҳоннинг бу хотинларига бўлган муносабати бошқача эди. Ўша давр тарихчиларининг гувоҳлик беришича, бошқа хотинларига бўлган муносабати, унинг Мумтоз Маҳалга бўлган муҳаббатининг минг-

дан бир қисмича ҳам эмас эди. Бир неча кунлик саъй-ҳаракатлардан кейингина подшоҳ бир оз ўзига келиб, вазир ва сарой аъёнларини қабул қила бошлади.

Махсус фармон чиқарилиб, саройда икки йилгача мотам эълон қилинди. Кўнгил очиш маросимлари, мусиқа ва ашула айтиш, мушк-анбарлар сепиш, серҳашам либослар кийиш, қимматбаҳо тақинчоқлар тақиб ясаниш тақиқланди.

Шоҳ Жаҳоннинг кейинги йигирма йиллик умри севимли матикаси Мумтоз Маҳалнинг ўзига бўлган соф муҳаббати ва садоқати рамзи сифатида унинг хотирасига бағишлаб қурилажак ноёб мўъжиза — Тож Маҳал мақбарасини қуришга бахш этилди. Дунёнинг барча бурчақларидан манаман деган машҳур уста, хунарманд ва меъморлар келтирилди. Бу қурилишда йигирма мингдан ортиқ одам меҳнат қилди.

Мақбаранинг атрофи шинам боғ билан ўралган, асосий бино боғ сатҳидан 6,7 метр баландликка кўтарилган, бино саҳни 14 квадрат метр майдонни эгаллайди, гумбазининг ер сатҳидан баландлиги 60 метрга етади. Мақбаранинг тўрт бурчагидан қад кўтарган миноралар баландлиги 50 метрдан ортиқроқ. Бинонинг олд томонидаги оқ мармар деворга маҳкамланган қора мармар тахтачада Куръони карим ояғларидан калпималар жимжимадор қилиб ўйиб ёзилган. Бинонинг ички қисми ўзининг ўта маҳорат ва нозик дид билан сержилло қилиб ишланганлиги билан кишини лол қолдиради. Ҳинд тарихчиси Л. П. Шарманинг таъбири билан айтганда, Тож Маҳал ўзининг сервиқорлиги ва сержиллолиги билан «Бобурийлар меъморчилигининг эмас, балки бутун жаҳон меъморчилигининг бетакрор намунаси»¹. Бу улкан обидани бунёд этишда бош-қош бўлган бош меъмор Устод Исо исмли уста бўлиб, атроф боғни эса Ранмал исмли ҳинд боғбони режалаштирган.

Бу обида гўзалгина эмас, балки муқаддас ҳамдир. Унда вафодор ёрнинг соф севгиси ва садоқати куйланади. Саттинисонинг таъбири билан айтганда, бу муҳташам ёдгорликка тикилиб туриб, Аржумандбонунинг куёвга чиқиши олдидан унинг келажак тақдирини башорат қилиб берган Фотехпур

¹ *Шарма Л.П.* Бобурийлар салтанати. Инглitzчадан Ф. Сатимов таржмаси. — Т., 1998.

Секридаги авлиё чолпинг «Сен бошқа исм билан машҳур бўласан», деган башорати энди ижобат бўлаётгандай туюлади кишига. Ўшанда авлиё чол қандайдир андишаларга бориб, ниманидир айтишга қийналиб турганда, «Бироқ сен машҳур бўлишинг учун бу дунё билан видолашишинг керак бўлади. Сенинг шон-шухратингга эришг ҳам шерик бўлади. Сизларнинг севгингиз ва ўлимингиз дунёга битмас-туганмас бир ҳазина – буюк бир ёдгорлик обидаси ҳаля этади. Бунга нима дейсан? Шунга тайёрмисан?» демоқчи бўлган бўлса керак. Агар Аржуманддан бу саволни сўраганда, у ҳеч иккиланмай «Мен бу шартни қабул қилишга тайёрман», деб жавоб берган бўлар эди¹.

7.5. Шоҳ Жаҳоннинг тарихда тугган ўрни

Шаҳзода Хуррам 1592 йилда Лоҳурда Жаҳонгирнинг ҳинд хотинидан туғилган фарзанди бўлиб, ёшлигида қадди-қомати жуда келишган, ақлу одобда бошқаларга намуна, шу билан бирга шон-шухратга интилувчан серғайрат, бобоси Ақбарнинг суюкли набираси ҳисобланарди. Унинг шижоати, ақл-заковатини кўрган-билганлар ўша пайтдаёқ унинг тахт вориси бўлишига комил ишонч билан қарар эдилар. Укаси шаҳзода Шаҳриёр ҳали кўзга ташланиб улпурмасидан аввал шаҳзода Хуррам подшоҳ отасининг ҳам эътиборини қозониб улпурган эди. Унинг жасурлиги ва масъулиятни ҳис эта билиш туйғусини яхши қадрлаган отаси уни ўспиринлигидаёқ кўпгина жиддий ҳарбий юришларга сардор этиб тайинлади. 15 ёшта тўлганида 8 минг пиёда аскар ва 5 минг суворийга қўмондонлик қилиш ҳуқуқини берувчи ҳарбий мансабга тайинлади. 1611 йилда 19 ёшта тўлгач, 10 минг пиёда аскар ва 5 минг отлиқ навкарга қўмондонлик қила бошлади. 1612 йилда шаҳзода Хуррам лашкарбоши Асафхоннинг қизи гўзал Мулғоз Маҳалга уйланди ва шундан сўнг 30 минг пиёда ва 20 минг отлиқ аскардан тузилган қўшинга лашкарбоши этиб тайинланди.

Шоҳ Жаҳон Ҳиндистон тарихида ёрқин из қолдирди. Бу давр ичида бобурийлар салтанати ҳудуддан унчалик катта

¹ *N. Epton. My beloved Empress. Delhi. 1994.*

ҳажмда кенгаймаган бўлса-да, ўша давр меъёри билан ўлча-надиган бўлса, мамлакат тараққиётнинг энг юқори чўққисига чиққан эди. Бу давр фуқаро учун тинч, осуда ҳаёт ва тўкин-сочинлик, мўл-кўлчилик йиллари бўлди. Албатта, бу давр ҳам мамлакат ичкарисида айрим исёнлар ва Шоҳ Жаҳоннинг соғлиғи ёмонлашгандан кейин шаҳзодаларнинг тахт учун ўзаро курашлари, салтанат ҳудудини кенгайтириш учун айрим ҳарбий юришлар бўлиб турди. Тарихнависларнинг таъкидлашларича, Шоҳ Жаҳондан аввалги ҳукмдорлар даврида мамлакат хазинасидан сарфланган харажат Шоҳ Жаҳон даврида сарфланган харажатнинг тўртдан бирига ҳам тенг эмас, лекин бошқа подшоҳлар йиллаб тўплаши мумкин бўлган бойликни Шоҳ Жаҳон жуда қисқа муддат ичидаёқ тўлаб қўйган эди.

Бойликни тўплаш ва уни ўз ўрнида сарфлай билиш учун ҳам алоҳида қобилият ва уқув бўлиши лозимлигини, давлат маъмуриятини ва унинг қўшинини бошқариш тизимини қай йўсинда ташкил этиш, солиқлар тизимини такомиллаштириш, қўшни мамлакатлар билан қай тарзда иқтисодий ва маданий алоқалар ўрнатиш ва бу ишлардан ўз мамлакатини манфаати йўлида қандай фойдаланиш лозимлигини Шоҳ Жаҳон яхши англади ва шу нуқтани назарларни эътиборда тутган ҳолда чора-тадбирлар белгилар ва уларнинг изчил амалга оширилиши устидан қатъий назорат ўрнатган эди. Бу тадбирларнинг натижаси ўлароқ, у ҳукмронлик қилган даврда мамлакат ҳам иқтисодий, ҳам ижтимоий ва айниқса, маданий жиҳатдан тараққиётнинг энг юқори чўққисига чиқди. Шунинг учун бўлса керак, тарихчилар унинг ҳукмронлик даври Ҳиндистондаги «бобурий подшоҳлар ҳукмронлигининг олтин даври» деб, Шоҳ Жаҳоннинг ўзини эса «бунёдкор подшоҳ» деб аташади. Чунки унинг ҳукмронлиги даврида бунёд этилган иншоотлар ундан аввалги аждодлари даврида қурилган бинолардан меъморий услуби жиҳатида фарқ қилади. Мамлакат ҳудудида барпо этилган биноларнинг кўпчилиги, шу жумладан, Ҳумоюн мақбараси, Фотеҳпур Секри шаҳрида қад кўтариб турган бинолар, Искандариядаги Акбар мақбараси, Аградаги Эътимоуд-давла Мирзо Ғиёсбек мақбараси каби иншоотлар ўз меъморий услубига кўра ҳинд-форсча услубда қурилган. Бу бинолар ўзининг улкан ҳажми ва ба-

ҳайбатлиги билан ажратиб турса, Шоҳ Жаҳон даврида бунёд этилган меъморий обидалар ўзининг сержитолиги ва пурвиқорлиги билан кишини мафтун этади. Улар ортиқча маҳобати ва сербезаклиги билан эмас, аввало нозик дид ва жило берилиши билан киши диққатини ўзига тортади.

Акбар ва Жаҳонгир даврида қурилган иншоотлар ҳинд-мусулмон услубида, асосан қизил ғишгдан, Шоҳ Жаҳон даврида барпо этилган бинолар мусулмон меъморлари лойиҳаси асосида қурилган, уларнинг безаги учун асосан мрамр ишлатилган. Шоҳнинг мусулмончиликка эътиқоди кучли бўлганидан бўлса керак, 1632 йилдан эътиборан ҳиндларнинг бутхоналарини қуриш маън этиб қўйилган.

Шоҳ Жаҳон ҳукмронлиги даврида бунёд этилган меъморий обидаларнинг энг ноёб намунаси, дунёнинг етти муъжизасидан бири ҳисобланган Тож Маҳал мақбарасидир. Бу бино Мумтоз Маҳал Бегим вафотидан сўнг, унинг хотирасига бағишлаб Жамна дарёси бўйига қурилган ёдгорлик, бу обида соф муҳаббат ва садоқат рамзи сифатида бутун жаҳон аҳлини ҳозиргача ҳайратга солиб келади. Муаррих Абдулҳамид Лоҳурийнинг гувоҳлик беришича, бу бино 12 йил давомида қурилган, унинг қурилишига 50 лак рупий маблағ сарфланган.

Шоҳ Жаҳон Агра қалъасида ҳам бир неча тарихий иншоотлар қурдирган. Улар орасида Моти масжиди ва Музаммон Бурж деб аталган қаср ўзининг бетакрор гўзаллиги билан кишини лол қолдиради. Масжид Девони омнинг шимолӣ қисмида жойлашган, у 4 йил (1648–1652) давомида қуриб битказилган. Манбаларнинг гувоҳлик беришича, бу бионинг қурилишига давлат хазинасидан 30 лак рупий сарфланган. Музаммон Бурж қасри соф мрамрлаб ишланган муҳташам сарой, Шоҳ Жаҳон умрининг ҳибсида ўтган охириги йилларида шу қасрда яшаган ва шу ерда вафот этган.

1639 йилнинг май ойида Шоҳ Жаҳон пойтахт яқинидаги, кейинчалик Шоҳжаҳонобод деб аталган меъморий мажмуадан ташкил топган улкан қалъанинг пойдеворига тош қўйиб берган эди. У ерда қад кўтарган Али масжиди ва қалъанинг ўзи ҳозиргача ўз чиройини бутун дунёга кўз-кўз қилиб туради. Бу меъморий мажмуанинг очилиш маросими жуда катта тантана ва тўй-томошага айланганди. Ўша пайтда

бунёд этилган Жомеъ Масжиди Ҳиндистондаги масжидлар ичида энг каттаси ва ҳашаматлиси ҳисобланади ва унда бир вақтнинг ўзида 5000 киши намоз ўқиши мумкин. Бу бино олти йилда қуриб битказилган, қурилишга хазинадан 10 лак рупий маблағ сарфланган. Уша пайтда бунёд этилган меъморий обидалар орасида Низомиддин Автиёнинг оқ мрамрдан ишланган улкан мақбараси ҳамда Ажмер шаҳрида қад кўтариб турган муҳташам бинолар ажралиб туради.

Шоҳ Жаҳон умрининг охиригки саккиз йилини Агра қалъасидаги Шоҳ Бурж саройида тутқунликда ўтказди. Аврангзеб ундан саройдаги барча жавоҳирларни тортиб олди. Фақат қизи Жаҳоноро отасининг охиригки кунларигача садоқат билан хизмат қилди. У 1666 йилда вафот этди ва Аградаги Тоғ Маҳал мақбарасига, сеvimли маликаси Мумтоз Маҳал қабри ёнига дафн этилди.

Шоҳ Жаҳоннинг шоҳлик фаолиятига тарихчилар икки хил назар билан қарайдилар. Кўпинча унинг ҳукмдорлик даври Ҳиндистондаги теурийлар салтанатининг «олтин даври» деб юритилади. Шаҳсига келсак, айрим мутахассислар уни маданиятли, билимдон, қатъий иродали инсон ва одил шоҳ, адабиёт ва санъатнинг зукко билимдони ва ҳимоячиси деб таърифлайдилар. Яна бир гуруҳ тарихчилар эса уни баджаҳл, такаббур, ўзига ортиқча эрк берувчи ва жаҳолатпараст диндор киши сифатида кўз олдимизда гавдалантирадилар.

Шоҳ Жаҳон ҳақиқатан ҳам яхши тарбия кўрган билимли, олимгу уламоларни ҳаммша ўз ҳимоясига оларди. Унинг даврида форс ва санскрит (ҳинд мумтоз) адабиёти ўзининг равнақ чўққисига кўтарилди. У санъат ихлосманди эди, жуда яхши ҳофиз бўлганидан, мусиқа, тасвирий ва меъморчилик санъатини севарди.

Шоҳ Жаҳон ўз фарзандларини алоҳида меҳр билан сеvиб эркататар, уларга шаҳзодаларга хос тарбия беришга, жисмонан чиниқтиришга ҳаракат қиларди. Отаси ҳаётлигидаги ҳарбий юришларда чиниққанлигидан, тахтта чиққач барча ҳарбий ҳаракатларни ўзи режалаштирди ва лашкарбошиларга йўл-йўриқлар кўрсатди. Унинг даврида бобурийларнинг Ҳиндистондаги салтанати яна ҳам кенгайиб, илтари мустақил бўлган Аҳмаднагар вилояти салтанатга қўшиб олинди, Би-

жопур ва Голкунда вилоятлари ҳам бобурийлар ҳокимиятини тан олиб, унинг талабларига бўйсунди.

Шоҳ Жаҳон одил шоҳ, қўл остидаги ҳудудлардаги фуқароларнинг турмушини яхшилаш унинг олий мақсади бўлди. Унинг даврида мамлакатда саноат ва ҳунармандчилик, деҳқончилик ва савдо-сотиқ ишлари яхши ривожланди. Давлатни идора қилишдаги «мансабдорлик» тизими ҳам унинг даврида анча такомиллаштирилди. Мамлакатда қурғоқчилик ва табиий офат юз берган пайтларда оддий фуқарога катта ғамхўрлик кўрсатарди.

Унинг диний эътиқодига келсак, унда, албатта, Акбар ва Жаҳонгирларга нисбатан мусулмонликка мойиллик кўпроқ эди-ю, ҳинд ва христианларнинг ҳам эътиқодини тақиқламади. Отаси ва бобосининг ҳолисона диний сиёсатига содиқ қолгани учун маҳаллий ҳиндлар унга ҳурмат назари билан қарардилар. Демак, Шоҳ Жаҳон ҳавас қилса арзигulik фазилатлар эгаси бўлгани шубҳасиз. Шоҳ Жаҳон феъл-атворининг иккинчи томонига назар солгудай бўлсак, ундаги салбий хусусиятлар ҳам адолат тарозусида анчагина тош босади. Унинг ҳаёти саҳнасида ҳақиқатан ҳам жоҳиллик ва шафқатсизлик намоён қилинган кўринишлар анчагина. Отаси ҳаётлигидаёқ у билан тож-тахт талашиб, унга қарши исён кўтариши, барча ака-укалари ва тахтга даъвогар бўлиш эҳтимоли бўлган туғишганларини шафқатсизлик билан ўлдиртириш орқали тахтга чиқиши, албатта, ҳеч кимни қувонтирмаса керак. Ўрта асрлардаги ҳаёт тарзи эҳтимол шуни тақозо этган бўлса, ажаб эмас. Темурийлар салтанатининг аввал Марказий Осиёда, сўنгра Ҳиндистонда илқирозга юз тутишининг боисини ҳам, эҳтимол, ана шундай ижтимоий ҳавфли иллатдан қидириш лозимдир.

Шоҳ Жаҳон катта ўғли Доро Шукуҳни ўзининг тахт воҳиси сифатида алоҳида меҳр билан сийларди. Бу эса бошқа ўғилларининг рашкини қўзғатар ва бир-бирига рақиблик туйғусини уйғотарди. Ўзи ҳаётлик пайтида ўғиллари ўртасидаги рақобатга йўл қўймасликка уриниб кўрди, афсус, энди тизгин қўлдан чиқиб, улар ўзаро душманга айланиб, ҳар бири улкан салтанат ичида алоҳида салтанат барпо қилиш иштиёқи билан ёнарди. Бу эса салтанат қудратини сусайтириб, унинг мустаҳкам пойдевори дарз кетганидан далолат берар-

ди. Шоҳ Жаҳоннинг Аврангзеб бошчилигидаги қўшин билан Марказий Осиё ва Қандаҳорни эгаллаш учун ҳарбий юришининг муваффақиятсизлик билан якунланиши салтанатдаги ҳарбий қудрат инқирозининг бошланишидан далолат эди. Бу ҳодисани инглиз тарихчиси В.А.Смит: «Шоҳ Жаҳоннинг инсон сифатида ҳам, ҳукмдор сифатида ҳам омадсизликка юз тутиши», деб баҳолайди.

Шоҳ Жаҳон даврида ердан олинадиган солиқларнинг кўпайтирилиши деҳқонлар аҳволини ҳам анча оғирлаштириб қўйди, савдо-сотиқ ва ҳунармандчилик яхши ривожланган бўлса-да, бушдан давлат ва олдий фуқаро манфаати учун унумли фойдаланилмади. Шоҳ Жаҳон ўзининг чексиз бойлик ва давлат хазинасининг кўп қисмини шахсий ҳузур-ҳаловати ва эрмаги учун сарфлади. Унинг даврида ҳиндларнинг Орчадаги ибодатхоналари бузиб ташланди, асир тушган ҳиндлар мусулмон динини қабул қилишга мажбур қилинди. Макка ва Мадинадаги дин арбоблари учун қимматбаҳо совға-саломлар жўнатилиб турилгани ҳолда, Шоҳ Жаҳоннинг буйруғи билан Банорасдаги ҳиндларнинг 76 та ибодатхонаси деярли бузиб ташланганди. Шундай қилиб, Шоҳ Жаҳон шахсининг салбий томонлари унинг салтанат қудратини сусайтириб юбориши, давлат маблағини исроф қилиши, диний рақобатни келтириб чиқаришида намоён бўлади.

Ҳинд тарихчиларининг кўпчилиги Шоҳ Жаҳон даврини бобурий шоҳлар ҳукмронлигининг «олтин даври» бўлган деб ҳисоблашади. Бу ҳақда доктор С.Р.Шарма шундай деб ёзади: «Тез орада бостирилган дастлабки исёнларга, олиб борилган босқинчилик урушларида кўрилган талафотларга, унинг Аҳмаднагар, Голконда ва Бижолпурни бўйсундириш билан якунланган Деккон ўлкасидаги урушларга қарамасдан, Шоҳ Жаҳон даври шонли давр, тенгсиз гуллаб-яшнаш даври, ҳолисона айтганда, салтанатнинг олтин даври бўлган». Муаллифнинг таъкидлашича, бу даврни баҳолашда салтанат ҳарбий қудратининг сусайишинигина эътиборга олмастан, маданий соҳадаги кенг миқёсдаги раванқини ҳам кўз олдимизга келтира билишимиз лозим. Шоҳ Жаҳон даврининг фақат салбий томонларинигина кўра олган инглиз тарихчиси В. А. Смит ҳам аслида ўз фикрларини ғарблик сайёҳлар Питер Манди ва Вернерларнинг ёзган ҳисоботлари

асосидагина исботламоқчи бўлади. «Мандининг ёзишича, — деб баён қилади доктор В. А. Смит, — Шоҳ Жаҳоннинг Бурхонпурдаги оморларида турли озиқ-овқатлар тўлиб турган бўлса ҳам, очликдан қийналаётган кишиларга ҳеч қандай ёрдам кўрсатилмаган эди».

Бундай фикрга нисбатан «Ҳиндистонда қачон очарчилик бўлмаган ўзи?» деган риторик савол билан жавоб бериш мумкин. Ўша давр тарихчиларидан Ҳавофийхоннинг ёзишича, салтанат ҳудудини кенгайтириш ва давлатни идора қилишни такомиллаштириш борасида Акбар тенги йўқ шоҳ эди, бироқ давлатни идора қилишдаги тартиб ва қонунга риоя қилиш, унинг ҳар бир соҳасини, шу жумладан, молиявий ишларни ҳам кўздан қочирмай назорат қилишда бобурий шаҳзодалар ичида Шоҳ Жаҳонга бас келадигани йўқ. Фарблик сайёҳлардан бири Тавернер Шоҳ Жаҳон ҳақида шундай ёзади: «У (Шоҳ Жаҳон) ўз фуқаросининг подшоши сифатида эмас, балки оиланинг отаси сифатида давлатни идора қилади»¹. У мамлакат осойишталиги ва ҳуқуқий тартиботни моҳирона таъминлар ва маъмурий ишларни шахсан ўзи назорат қилиб турарди. Фарблик сайёҳлардан яна бири Берньер шундай деб ёзади: «Ҳиндистонда ҳар бир қарич (0,4 га) ер шоҳ мулки ҳисобланиб, деҳқонни талаган киши шоҳ мулкига тажовуз қилган ҳисобланар экан»². Фарблик тарихчилардан яна бири Морленд: «Шоҳ Жаҳон даври деҳқончиликдаги энг осойишта давр бўлди», деб ёзган бўлса, инглиз тарихчиларидан Эльфингстоун: «Ҳиндистон тарихида Шоҳ Жаҳон даври энг гуллаб-яшнаган давр бўлган эди», деб ёзади.

Хуллас, жуда кўп тарихчилар Шоҳ Жаҳон сиёсатини мақтаган. Унинг қобилияти, меҳнатсевар ва адолатли шоҳ бўлганини ҳеч ким инкор этмаган. Унинг даврида мамлакатда осойишталик ҳукм сурди, ҳуқуқий тартибот қаттиқ назорат остида бўлди, савдо ва ҳунармандчилик ағча ривожланди, деҳқонлар ишончли ҳимоя остига олинди. Ўз амалини сууистеъмол қилувчилар ва порахўрлар шафқатсиз жазога тортилди, давлат ишлари эса энг юқори даражада олиб борилди.

¹ Tavernier, Jean Baptiste. Travels in India. 2 vol-s, Delhi, 1977.

² Bernier, Francois. Travels in the Mogul Empire. New Delhi, 1983.

Агар фуқаро қашшоқ, мамлакатда тартиб ўрнатилмаганда, унинг хазинасида беҳисоб бойлик тўпланмаган бўларди. Шоҳ Жаҳон бойликни тўплабгина қолмасдан, ундан самарали ва ўз ўрнида фойдалана билиш маҳоратини ҳам намоёни қила олди. Икки юз эллик минг рупийлик совғани Муҳаммад Пайғамбар (с.а.в.) масжиди ихтиёрига, эллик минг рупийлик совғани Макканинг бош уламози (халифаси)га, олтмиш минг рупийлик совғани Маккада яшовчи оддий фуқарога ва эллик минг рупийлик совғани Мадина фуқаросига хайрия сифатида жўнатди. Унинг товусдек товланиб турадиган ҳашаматли тахти 7 йилда тайёрланди, қиммати миллиард рупийга тенг. Жаҳонга машҳур «Кўхинур» олмоси ҳам унинг ихтиёрида эди. Шоҳ Жаҳоннинг амалдорлари ҳам жуда бой бўлиб, бадавлат ҳаёт кечирардилар. Шоҳ Жаҳон даврида бирон марта ҳам иқтисодий етишмовчиликка асосланган исён кўтарилган эмас. Деккон ва Гужарат вилоятларида очарчилик бўлганда давлат ҳисобидан фуқарога имкони борича ёрдам берилди. Урушдан зарар кўрган деҳқон ва бошқа фуқароларга давлат хазинасидан товон тўланди.

Шоҳ Жаҳон олиму уламоларга катта ғамхўрлик қиларди. Бу даврда форс, санскрит (ҳинд мумтоз) адабиёти ва бошқа халқлар адабиёти ривожланди. Жаганнат Пандий, Чинтамони Ачаря Сарасвати, Сундер Дас каби шоир ва ёзувчилар шоҳ ғамхўрлигида яшаб, ижод қилдилар. Ҳинд тарихчиси доктор Саксенанинг ёзишича, Шоҳ Жаҳон даври ҳинд тили ва адабиётининг энг юқори даражада ривожланган даврига қисман тўғри келади. Бу даврда форс тилида ҳам қатор асарлар яратилди. Абдулҳамид Лоҳурийнинг «Подшоҳнома», Муҳаммад Амин Қазвинийнинг «Шоҳжаҳоннома» асарлари шулар жумласидандир. Шоҳ Жаҳон ҳомийлиги остида санскрит тилида ёзилган кўпгина асарлар форс тилига таржима қилинди. Мунчий Банорасий Дас «Прабодх-Чандродая» асарини, Ибн Хор Қирон «Рамаяна» достонини форсчага ўтирди. Шоҳ Жаҳоннинг катта ўғли Доро Шукуҳ ҳам араб, форс ва санскрит тилларини мукамал билар эди.

Адабиётдан ташқари, астрология, алгебра, тригонометрия, математика каби фанлар ҳам ривож топди. Айниқса, тасви-

рий ва мусиқа санъатининг ривожланишпига Шоҳ Жаҳон ўзи ҳомийлик кўрсатди. Тасвирий санъат бобида у отаси Жаҳонгир одатларига амал қилди. Ўша даврнинг машҳур созанда-лари Сухсин, Сурсен ва Жаганнаг кабилар Шоҳ Жаҳон ҳомийлигидан баҳраманд бўлардилар.

Шоҳ Жаҳон даврида меъморчилик ўзининг энг юқори чўққисига кўтарилди. Бу даврда қурилган иншоотларнинг кўлиги эмас, балки уларни маҳорат билан бунёд этилганлиги кишини лол қолдиради. Шоҳ Жаҳон қурдирган бинолар орасида Деҳлидаги Қизил қалъа ва Жомеъ Масжиди, Агра қалъасидаги Моти масжиди, Девони Аълам, Девони Хос, Аградаги Тож Маҳал, Лоҳур қалъасидаги Девони Аълам, Музаммон Бурж, Шин-Маҳал, Нов-Лаха ва Хобгоҳлар алоҳида виқор билан кўзга ташланади ва ўша давр меъморчилик санъати намуналари сифатида ҳозиргача қад ростлаб турибди. Кобул, Кашмир ва Ажмердаги боғ ва масжидлар ҳам бетакрор меъморчилик ёдгорликларидир. Тож Маҳал ўз гўзаллигини бутун дунёга кўз-кўз қилса, Моти масжиди ҳақиқий ёқутдек товланади. Шоҳ Жаҳон ўз даврида иккита улкан ариқ қаздирган. Бири 98 миля (170 км) узунликдаги Рави канали Лоҳурга сув келтириш учун хизмат қилса, иккинчиси Наҳори Шоҳ ариғи.

Хуллас, Шоҳ Жаҳон ҳукмронлиги даврини теурийзодалар салтанатининг кенгайтирилиши, мамлакат осойишталиги ва ҳуқуқий тартибот ишларининг самарали ишлаши, униг иқтисодий тараққиёти ва, айниқса, маданий ҳаётидаги ҳақиқий олтин даври бўлди, десақ янглишмаймиз. Бу фикримизнинг дадиллиги сифатида инглиз тарихчиларининг фикрини келтириш мақсадга мувофиқ. У. Хантер: «Бобурийлар салтанати Шоҳ Жаҳон даврида қудрат ва равнақ жиҳатидан энг юқори поғонага кўтарилди», деса, Сэр Ричард Бернс: «Шоҳ Жаҳон 31 йил ҳукм сурди. Бу давр ичида мамлакатнинг салтанати шон-шухрат ва бойликнинг энг юқори чўққисига етди», деб ёзади.

Аврангзеб ҳаётидаги муҳим саналар

1618 йил — Аврангзеб таваллуд топти.

1658 йил — Аврангзеб тахтни эгаллади.

1659 йил — Шаҳзода Шоҳ Шужо қўшини тор-мор этилиб, Шоҳ Жаҳон ва шаҳзода Мурод ҳибсга олинди. Аврангзебнинг тож кийиш маросими бўлиб ўтди.

1661 йил — Шаҳзода Муродни қатл этиш ҳақида ҳукм чиқарилди.

1662 йил — Аврангзеб қаттиқ бетоб бўлиб қолди.

1666 йил — Шоҳ Жаҳон 75 ёшида Аграда вафот этди.

1681 йил — Аврангзеб Деккон ўлкасига жўнаб кетди.

1707 йил — Аврангзеб оламдан ўтди. Шаҳзода Муаззам ёхуд Баҳодиршоҳ I тахтга чиқди.

Ҳақиқатан ҳам тахт талашган ака-укаларига нисбатан Аврангзеб анча омадли бўлиб, давлатни идора қилишни амалий жиҳатдан яхши биларди. Бу хислат унга тахтни эгаллаш учун ака-укаларига қарши курашда яхши ёрдам берди. Аврангзеб ҳарбий юришларини 1658 йилнинг 30 мартида бошлади ва уч ой мобайнида икки улкан дарёни кечиб, иккита шпиддатли жангда ғолиб чиқди. пойтахтни эгаллади ва отаси Шоҳ Жаҳонни қўлга олиб, яшини тезлигидаги ҳарбий юришга ғолибона яқун ясади. Албатта бундай урушда энг кучли ва моҳир сарбозгина ғолиб чиқиши турган гап. У тож кийганидан сўнг, бобурийлар салтанатининг тизгини кучли ва удлабурон шоҳ қўлига ўтган эди. Аврангзеб узоқ муддат ҳукмронлик қилди ва бу давр ичида ўзининг бор маҳоратини ишга сола олди.

Шубҳасиз, у ҳукмронлик қилган даврда салтанат кудрати энг юқори чўққига чиқди ва шу билан бирга унинг салтанати ўз хотимасида майда бўлақларга бўлиниб кетди. Хуллас, Аврангзебнинг муваффақияти ҳам, мағлубияти ҳам сезиларли даражада эди. Мамлакат парчаланиб кетишининг биринчи сабаби — шоҳнинг феъл-атвори, иккинчиси, унинг хурофотчи ва жаҳолатпарастлиги эди. Акбар динга нисбатан қанчалик холис назар билан қараган бўлса, Аврангзеб диний таассубга шунчалик хуруж қўйганди.

Муҳиддин Муҳаммад Аврангзеб Оламгир 1618 йилнинг 3 ноябрида Ужжайн шаҳри яқинидаги Дохла деган жойда дунёга келди. Шоҳ Жаҳон ўз отасига қарши исён кўтариб мағлубиятга учраганда, унинг ўғилларидан Доро Шукӯх билан Аврангзеб саройда Нур Жаҳон ихтиёрида гаров сифатида ушлаб турилганди. Улар Жаҳонгир вафотидан сўнггина озод қилиндилар. Аврангзеб жанг қилиш ва қуролни ишлатиш санъатини маҳорат билан эгаллади, араб, форс, туркий ва ҳинд тилларини яхши ўрганди ва у Куръон оятларини ҳам мукаммал биларди. Шаҳзода сифатидаги биринчи ҳарбий юришида муваффақият билан қайтди. Отаси даврида икки марта Деккон ўлкасига ва бир марта Гужарат вилоятига ҳоким этиб тайинланди. Марказий Осиё ва Қандаҳор юришида лашкарбошлик қилди. Хуллас, шаҳзодалигидаёқ ҳарбий саркарда ва давлат арбоби сифатида етарлича тажриба тўтлади. Ака-укаларини мағлуб қилиб, отасини асир олгач, 1658 йилнинг 31 июлида тахтни эгаллади. Ўшанда у ўзига Абдул Музаффар Муҳиддин Муҳаммад Аврангзеб Баҳодир Оламгир Подшоҳи Ғозий деган тахаллус олди.

8.1. Аврангзебнинг ҳукмдорлик назарияси ва бошқа динларга муносабати

Отасига ёзган хатларининг бирида Аврангзеб шундай деган эди: «Сиз Ҳазрати олийларига яхши маълумки, қудрати улуг Парвардигор ўз ишончини, мамлакатини асраб-авайтай оладиган ва халқини ҳимоя қила оладиган бандасигагина раво кўради. Ҳукмдорлик дегани эса, ўз манфаатини ва ҳузур-ҳаловатинигина кўзлаш эмас, балки халқни ўз ҳимояси остига олиш демакдир».

Сарой амалдорларидан бири Аврангзеб соғлигини авайлаш мақсадида бироз дам олиши лозимлигини маслаҳат берганида, у шундай жавоб қилган экан: «Ҳақ Таоло мени бу дунёда шаҳзода ва подшоҳ сифатида ўзим учун эмас, балки бошқа бандалари учун яшаш ва меҳнат қилиш учун яратган. Ўшанда ҳам ўзимнинг ҳаловатимни эмас, бошқаларнинг ташвишларини ўйлаш меннинг бурчимдир. Меннинг бахтим халқимнинг бахтидан ажратмасдир! – Ва яна қўшиб қўйибди: – Ҳукмдорга юклатилган масъулият борасида доно кишиларда

фақат битта фикр бўлиши мумкин. У ҳам бўлса, қийинчилик ва хавф туғилган пайтда ўз ҳаётини гаровга тикиш, агар зарур бўлса, тақдири унинг қўлига топширилган халқ ҳимояси йўлида қўлда қилтич билан шаҳид бўлишидир». Кунлардан бир кун Аврангзеб шундай деган экан: «Ҳаётининг асосий мазмунини ўз халқи устидан беғаразлик билан ҳукм юргизиш деб билган шоҳгина ҳақиқатан улуғ шоҳ саналади».

Аврангзеб ўз амалий фаолиятида ана шу ақидаларга риоя қилди. У ўз мамлакатининг иқтисодий, сиёсий ва ижтимоий аҳволи ҳақида қайғуриб қолмасдан, фуқаросининг диний ва ахлоқий эътиқоди ҳақида ҳам қайғуриб, бу соҳада ҳам кўп ўзгаришлар қилди. Деҳқон, хунарманд, савдогарларнинг турмушини яхшилашга астойдил киришди ва бу борда қатор тadbирларни амалга оширди. Тахтга чиқиши биланоқ «аҳбоблар» деб аталиш турли хил майда солиқ ва йиғим турларидан саксонга яқинини бекор қилди. Бу солиқларнинг асосий қисми оддий фуқаро гарданида эди. Шунинг учун салтанат бир неча юз минглаб рупий маблағдан маҳрум бўлса-да, оддий халқ гарданидан ана шу оғир юк олиб ташланди. Солиқ йиғувчи айрим амалдорларнинг инсофсизлиги туфайли бу солиқларнинг айримлари йиғиб турилса ҳам, Аврангзебнинг бу чора-tadbирлари ўз мамлакатининг иқтисодий аҳволини яхшилашдек улуғ нияти бор эканидан далолат бериб турибди.

Аврангзеб одил шоҳ эди. Инглиз тарихчиси Овингтон бу ҳақда: «Бу буюк шоҳ адолатнинг асосий манбаи экан», деб ёзди. Аврангзеб тинимсиз меҳнат қилар, эрта тонгдан ярим кечагача давлат ишлари билан банд бўларди. Вафотига қадар ҳам фаол меҳнат жараёнидан чиқмади. «Охирги нафас қолгунча меҳнат ва ҳаракатдан қайтиш йўқ», дер эди у. Инглиз тарихчиси Эльфингстоун у ҳақда шундай ёзди: «Деккон ўлкасидаги урушлар билан банд бўлиб турган пайтларда ҳам, кексайиб қолган бўлишига қарамай, маъмурий идораларнинг ҳар бир ишини ўзи кузатиб назорат қилар, кичик лавозимларга ҳам ўзи одам тайинлар, четдан келган ҳар бир хатни кўзлан кечирар, ҳар бир ҳарбий юришнинг, ҳар бир қалъани ҳимоя қилиш режаларини ўзи тузиб чиқарди». Хуллас, Аврангзебнинг подшоҳлик масъулияти ҳақидаги ақидалари гоят улуғ ва унинг ўзида ҳам ана шу талабларга жавоб бериш хислатлари мужассам эди.

Аврангзеб ўта художўй бўлиб, сунний мазҳабига эътиқод қилар, ўзини мамлакатни одилона идора қилиш учунгина эмас, ислом динини, айниқса, сунний мазҳабини ҳимоя қилиш ва унинг таъсир доирасини янада кенгайтириш учун ҳам тахта чиққан, деб биларди. Унинг подшоҳлик назарияси исломий назария асосига қурилганди. Шунинг учун ҳам асл мақсади — «дор ул-ҳарб» (ғайридинлар) мамлакатини «дор ул-ислом» (мусулмонлар) мамлакатига айлантириш эди. Бутун ҳаёти давомида ушбу ақидадан ҳечам воз кечмади. Ана шу мақсадига етиш учун отасини ҳибсга олишдан, ака-укаларини қатл қилишдан, ўғлини дарбадар қилишдан ҳам, ражпутлар, жатлар, сикхлар ва маратхаларни қиргин қилишдан, Бижопур ва Голконда давлатларини вайрон қилишдан, умуман, номусулмон фуқарони ислом динига ўтказиш учун ҳеч нарсадан қайтмади. Ўзидан аввал ўтган бобурийзода ҳукмдорларнинг энг асосий хатоси ҳам Ҳиндистонда ислом динини юқори мавқега кўтара олмаганликларида, деб ҳисоблар эди у. Мусулмон подшоҳнинг энг асосий бурчи шундан иборат деб билди ва умр бўйи шу ният сари ингилиб ўтди. Бу ниятга эришиш осонликча бўлмади. Пировард натижада мамлакатнинг номусулмон аҳолиси унинг итоаткор фуқаросига эмас, балки ашаддий рақибига айланиб қолди.

Аврангзеб зарб қилинадиган танга пулларга Куръондан қалималар ёзишни ва Наврўз байрамини нишонлашни ҳам маън қилди. Раққоса ва созандаларни саройдан қувиб чиқарди, гиёҳвандлик, қимор ўйнаш, ичкиликбозликни тақиқлади. Бузуқ аёлларга эрга тегиш ёки мамлакат ҳудудидан чиқиб кетиш шартини қўйди. Ҳиндларнинг диний байрамларини саройда нишонлашни ҳам маън этди. Шунингдек, мусулмонлар учун риоя қилиниши лозим бўлган диний қоидалар ўрнатди, бу қоидаларга риоя қилинишини назорат қилувчи муҳтасиблар тайинлаб, уларга катта ҳуқуқлар берди. Бу қоидаларга риоя қилмаган шиа ва сўфийлар ҳам қаттиқ жазога тортилди. У ҳиндларга нисбатан мурасасиз бўлиб, уларнинг эски ибодатхоналарини таъмирлашни тақиқлаб, ҳинд мактаб ва ибодатхоналарини бузиш ҳақида муҳтасиб ва маҳаллий ҳокимларга буйруқ берди. Албатта, мамлакатдаги барча диний мактаб ва ибодатхоналарни бузиб ёки улда қилиб бўлмади, аммо шимолий Ҳиндистондаги кўпгина ибодатхо-

налар, шу жумладан, Банорасдаги Вишванат ибодатхонаси, Матурадаги Кешав Дев ибодатхонаси, Патандаги Сомнат ибодатхонаси ўша пайтларда бузилганди. Жуда кўп жойларда бузилган ибодатхоналар ўрнига масжидлар қурилди.

1679 йилнинг апрель ойидан бошлаб ҳиндларга нисбатан жазя солиғи солина бошланди, уларнинг зиёратгоҳларига борганлардан ҳам солиқ ундириш тартиби қайтадан ўрнатилди. Мусулмон савдогарлари солиқ тўлашдан озод қилиниб, ҳинд савдогарларидан молининг 5 фоизи миқдорда солиқ олинадиган бўлди. Солиқ йиғувчи идоралардаги мансабдор ҳиндлар аста-секин лавозимларидан бўшатилади. 1688 йилдан бошлаб ражпуглардан ташқари барча ҳиндларнинг тахтиравон (маҳофа)да юришлари ёки чиройли отларни мишиб сайр қилишлари чекланди. Бундай чеклаш ва тақиқлашдан қутилган асосий мақсад ҳиндларни мусулмон динини қабул қилишга ундаш эди. Мусулмон динига ўтишга қизиқтириш учун уларга лавозим, турли хизмат, пул, ер ва бошқа моддий маблағлар бериларди. Бу ҳақда С. Лейн Поул шундай деб ёзади: «Маҳаллий аҳоли бобурийлар тарихида биринчи бор бундай ашаддий мусулмонни кўриб турардилар, унинг ўзи қанчалик ашаддий руҳоний бўлса, атрофидагилар ҳам ундан қолишмасди. Гўёки у ўз тахтини дин учунгина ушлаб тургандай эди».

Аврагзеб қирқ ёшида тахтга чиққан. Бошқа динларга нисбатан олиб бораётган бу тажовузкорона сиёсати нима билан тугашини яхши тушунарди. Умрининг охиригача ана шу сиёсатдан воз кечмасди. Ҳиндларнинг назарида ана шу диний қарашлари туфайли, подшоҳнинг бошқа соҳаларда қилаётган барча ўринли ишларининг аҳамияти ювилиб кетаётгандай эди. Аврагзеб олиб бораётган тажовузкорона сиёсат Акбарнинг холисона дин сиёсатининг акси эди. Бу ҳол эса бобурийлар саттанатининг чок-чокидан сўкилиб кетишига олиб келди. Натижада жат, сатнами ва сикхлар бундай сиёсатга қарши кетма-кет исёнлар кўтарди. Бу исёнларнинг ҳаммаси бостирилди. Диний эътироздан ташқари, сиёсий, иқтисодий норозиликлар асосида ҳам бир неча бор қўзғолонлар кўтарилиб турди, бироқ бу исёнлар катта миқёсда бўлмагани учун осонгина бостирилди. Фарблик савдогарлардан португаллар ва инглизлар ҳам исён кўтардилар, улар ҳам Аврагзеб қаҳрига учради.

8.2. Салтанатнинг кенгайтирилиши

Ассам вилояти. Шоҳ Жаҳон ўғилларининг тахт учун олиб борган урушларидан илҳомланган Ассам ва Кўҳи Бихар вилояти ҳокимлари бобурийлар давлати чегараларини тез-тез бузиб, талоччилик қилиб турарди. 1657 йилда Кўҳи Бихар ҳокими Прем Нароян Бенгалиянинг чегараларини бузди. 1658 йилда Ассам вилояти ҳокими бобурийларга қарашли Комарупа вилоятига ҳужум қилиб, унинг пойтахти Гавхатини эгаллади. Шунга қарамай, 1661 йилгача улар бу ҳолга бефарқ қараб турдилар. Ўзининг тахтдаги мавқеини мустаҳкамлаб олгач, Аврангзеб ўзининг яқин кишиларидан бўлган Мир Жумлани Бенгалияга ҳоким этиб тайинлади ва унга Ассамга ҳарбий юриш қилиш вазифасини юкледи.

1661 йилда Мир Жумла Кўҳи Бихарни эгаллади, 1662 йилда рожанинг пойтахти Горгаонни босиб олди. Мир Жумла қўшинлари ҳам талафот кўрди, ёмғирли кунларда тарқалган юкумти касалликдан минглаб аскарлар қирилди. Мир Жумла Ассам ҳокимини сулҳга кўндирди. 1663 йилда Мир Жумла вафот этиб, унинг ўрнига Шойистахон Бенгалия ҳокими этиб тайинланди. У Арокан рожасини мағлуб этиб, Ассамни тўрт йилгача бобурийлар таъсирида тутиб турди. Бироқ, 1667 йилда Гавхати қўлдан чиқиб кетди.

Жанубий Ҳиндистон. Аврангзеб исёнкор ўғли Акбарни таъқиб этиб, 1682 йилда Деккон ўлкасига келиб қолди. Шундан кейин унинг Шимолга қайтиб кетишга вақти бўлмади. Ҳинд тарихчиси доктор Жодунат Саркорнинг ёзишича, Аврангзебнинг ҳукмронлик даври ҳар бири 25 йилдан иборат икки қисмга бўлинади. Биринчи қисми Шимолий Ҳиндистонда ўтган бўлса, иккинчи қисми Декконда ўтди.

Бижопурнинг олинishi. Бир неча бор натижасиз урушларидан сўнг Аврангзеб 1685 йилда ўғли шаҳзода Аъзам орқали Бижопур қалъасини қамал қилди. 13 ойда ҳам қалъани ололмагач, бу ерга ўзи етиб келди. 1686 йилнинг 22 сентяб-рида ҳоким Искандаршоҳ қалъани топшириб, ўзи Аврангзеб ҳузурига келди. Аврангзеб унга хон унвонини бериб, йилга юз минг рупий нафақа тайинлади.

1685 йилда Аврангзеб шаҳзода Шоҳ Аъламни Голконда-ни босиб олиш учун юборди. Голконда қўшини Молхед де-

ган жой яқинида улар билан юзма-юз келди. Уларнинг саркардаси Мир Муҳаммад бобурийлар томонига қочиб ўтгач, лашкар тарқалиб кетди. Султон Қутбшоҳ эса Ҳайдарободга қочиб, Голконда қатъасига яширинди. Аврангзеб аскарлари шиддат билан Ҳайдарободни ўраб олди. Қутбшоҳнинг музокараси қабул қилинмади. Унинг амалдорларидан Абдулла Поний Аврангзебга сотилиб, қалъа эшигини очиб берди ва 1687 йилнинг октябрь ойида Голконда бобурийлар ихтиёрига ўтди.

Аврангзеб даврида ҳиндларнинг маратха мазҳабидагилар унга қарши бош кўтарди. Улар Махораштра вилоятида ўзларининг мустақил давлатини тузган эди. Аврангзеб бунга чидаб туrolмай, уни вайрон қилди. Бу билан маратхалар тинчиди, деб бўлмасди. Умрининг охиригача Аврангзеб улар билан олишиб ўтди. Маратха элатининг асосчиси Шиважи ҳисобланар ва улар ўз курашлари билан бобурийлар салтанатининг парчаланиб кетишига сезиларли ҳисса қўшдилар.

1674 йилнинг 16 июнида Шиважи Деккон ўлкасидаги Райгар қалъасида Маратха давлати тузилганини ва ўзи унинг шоҳи (Чатрапати) эканини эълон қилди. 1680 йилнинг 14 июнида у вафот этди. Унинг ишларини ўғли Шамбхужи давом эттирди. 1689 йилда Аврангзеб Шамбхужини, вазири Кави Катеш ва бошқа амалдорларини ўлдирди. Шу билан жанубий Ҳиндистон бутунлай эгалланди. Бироқ, кейинги йилларда маратхалар яна бош кўтариб, Аврангзеб кексайиб қолган чоғларда ўзларини анча эркин тута бошладилар. 1706 йилда Аврангзеб Аҳмаднагарга келганда маратхалар ҳар томонда изғиб юришар эди.

Шундан кейин Аврангзеб оиласи инқирозга юз тута бошлади. 1702 йилда унинг қизи машҳур шоира Зебуннисо вафот этди, 1704 йилда исёнкор ўғли Акбар Эронда қувғинда оламдан ўтди, 1705 йилда сеvimли келини Жаҳонзеб дунёдан кўз юмди, 1706 йилда тирик қолган ягона синглиси Гавҳароро бандаликни бажо келтирди. Худди шу йили қизи Меҳринисо ва унинг эри Иззат Бахш (Аврангзебнинг укаси, Мурод Бахшнинг ўғли) дорулфаноладан дорулбақога рихлат қилди. Бир ой ўтмай невараси (Акбарнинг ўғли) Баланд Акбар вафот этди. Ўзининг вафотидан бир оз илгарироқ Аврангзебнинг яна икки невараси оламдан ўтди. Салтанатида,

айниқса, шимолий Ҳиндистонда исёнлар кўтарила бошлади, Деккон ўлкасида маратхалар анча кучайиб, қўшни Гужарат ва Молвагача тажовуз қитмоқда эди. Давлатни идора қилишнинг иложи бўлмади қолган ва мамлакатда иқтисодий емиришти бошланганди. Шаҳзодалардан Альзам, Муаззам ва Ком Бахшлар тахт учун жанг қилишга шайланиб тургандилар. Ана шундай кунларда Аврангзеб Оламгир 1707 йилнинг 3 март куни дунёдан кўз юмди. Унинг жасади Давлатободдан 4 милча наридаги Шайх Зайн ул-ҳақ қабри ёнига дафн этилди.

8.3. Аврангзебнинг тарихда тутган ўрни

Ҳиндистонда салкам уч ярим аср ҳукм сурган бобурийлар салтанати тарихининг ярим асрлик даври бобурий шаҳзода Аврангзеб Оламгир ҳукмдорлик қилган йилларга тўғри келади. Аврангзеб бешинчи авлодга мансуб бўлиб, улар орасида бобокалонни Акбар сингари Ҳиндистон қитъасидаги бу улкан салтанатни ягона марказдан бошқариладиган яхлит бир давлат сифатида 50 йил (1658–1707) мобайнида бошқариб келган тарихий шахслар.

Аврангзеб («Тахт беага») подшоҳ Шоҳ Жаҳоннинг битта онадан туғилган тўрт ўғлининг учинчиси, 1618 йилнинг 24 октябрда Ҳиндистоннинг Ужжайн вилоятидаги Доҳад шаҳрида дунёга келган. Араб, форс, туркий ва ҳинд тилларини яхши ўрганган, араб алифбосининг «шикаста» ва «настаълиқ» усулларида моҳир хаттотлар каби ёза оларди. Ўтиқодига кўра, сунний мазҳабга мансуб. У ўз олдига аниқ мақсад қўйиб, унга эришиш йўлида тинимсиз меҳнат қилган қатъий иродали бўлганидан ҳаётнинг оғир дамларида ҳам ўзини йўқотмас ва мураккаб вазиятдан чиқиш йўллариини совуққонлик билан тона оладиган жасур ва ғайратли инсон эди. Болалик пайтида у филлар жангини томоша қилаётган пайтда, бир фил шидлат билан унга қараб юрганда ёш Аврангзеб филдан нари қочиш ўрнига, филга қарши ҳужум қилиб, уни орқага қайтишга мажбур қилган экан. У қурол ишлатиш ва жанг олиб бориш санъатини маҳорат билан эгаллади ва биринчи ҳарбий юришдаёқ рақибини мағлуб этиб, муваффақият билан қайтди. Марказий Осиё ва Қандаҳорга

қилинган ҳарбий юришларда лашкарбошлик қилди, тахтни эгаллагунга қадар Гужарат вилоятида ва Деккон ўлкасининг тўртта вилоятида ҳокимлик вазифасида туриб, ҳарбий саркарда ва моҳир маъмур сифатида яхшигина тажриба орттирди. Бу борада тўнлаган тажрибалари ва қобилияти ака-укаларига қарши тахт учун олиб борилган шиддатли жангларда қўл келиб, улардан ҳар томонлама устун эканини намоён этди ва 1658 йилнинг июль ойида салтанат тахтини қўлга киритди. 1659 йилнинг июнь ойида тож кийиб ўзини расман Ҳиндистондаги бобурийлар салтанатининг подшоҳи деб эълон қилди. Ўшанда Эрон шоҳи ва Бухоро хонларидан махсус элчилар келиб, совға-саломлар билан подшоҳни қутлаб, муборакбод этдилар. Подшоҳ сифатида Аврангзеб ўз вазифасига жуда юқори масъулият билан қарар, халқ манфаатини ўз манфаатидан юқори қўяр, оддий фуқарони ўз ҳимоясига олишни ўзининг асосий бурчи деб билар ва қўл остидаги мансабдорлардан ҳам шу тамойилларга риоя қилишларини қатъий талаб қилар эди.

Аврангзеб ҳаётининг асосий мазмунини ўз халқи устидан беғараз, холисона ва адолатли ҳукм юргизиш деб билар эди. Салтанат тахтини эгаллаган пайтда мамлакатдаги иқтисодий, ижтимоий ва сиёсий вазият жуда аянчли эди. Отаси Шоҳ Жаҳон бетоб бўлиб ётиб қолгандан кейин унинг ёпида турган шаҳзода Доро Шукуҳ ўзининг ношудлиги ва лаёқатсизлиги туфайли унга ишониб топширилган салтанат ишларини ўз ҳолига ташлаб қўйган, мамлакатни рисоладагидек бошқаришга қурби етмасди. Чунки ака-ука шаҳзодаларнинг тахт учун олиб борган шиддатли жанглари ҳам мамлакатнинг иқтисодий ва сиёсий аҳволини танг қилиб қўйган эди. Мавжуд вазиятни Аврангзеб каби серғайрат ва ақл-фаросатли, уздабурон раҳбаргина одилона ҳал этиши мумкин эди. Шунинг учун Аврангзеб тахтга чиқиши билан мамлакатнинг маъмурий идораларида, унинг молиявий тизимида кескин ислоҳий тадбирлар ўтказиш ҳақида қатор фармонлар чиқарди. Бу фармонлар асосида деҳқон, хунарманд ва савдогарларнинг турмушини яхшилашга қаратилган тадбирлар белгиланди.

Бу пайтга келиб солиқ ва бож тўловлари юқорилиги боис мамлакат ичкарисида бўладиган савдо ва ташқаридан кела-

диган моллар миқдори кескин камайган, бу ҳол мамлакат ичкарасида нарх-навонинг кўтарилиб кетишига сабаб бўлаётган эди. Шу сабабли ҳам карвон йўлларида ва кечувлардан ўтишда, давлат чегараларини кесиб ўтишда олинадиган роҳдари, ерли фуқародан уй (ер) солиғи сифатида олинадиган пандори солиғи ҳам бекор қилинди. Умуман аҳолидан турли баҳоналар билан олинадиган аҳбоби деб аталадиган турли йиғим ва тўловларнинг 80 га яқини бекор қилинди.

Авраңгзеб тақводор бўлгани учун раиятнинг ижтимоий аҳволини яхшилаш, яъни уларнинг маънавий поклиги учун қаттиқ курашди. Унинг шарият талабларига итоаткорлиги шу қадар юқори даражада эдики, ҳинд тарихчиси Л. П. Шарманнинг таъкидлашича, Марказий Осиё ўлкаларига қилинган ҳарбий юришларнинг бирида жанг кескин давом этаётганда отдан тушиб, пешин намозини ўқиб бўлгач, яна жангга кириб кетган экан. Шахсий ҳаётда ҳам Авраңгзеб жуда камтар ва рисоладаги мусулмон эди. Истеъмол қиладиган таомлари ҳам, киядиган либослари ҳам жуда содда, ортиқча ҳашам ва зебу зийнатлардан холи эди. Умрида бирон марта ҳам кайф қиладиган ичимлик ёхуд гиёҳларни тотмаган. Шунинг учун бўлса керак, унинг хотинлари бир вақтнинг ўзида тўрттадан ортмаган эди.

Авраңгзеб тарихини яхши ўрганган тарихнавислардан бири Сэр Жодунат Саркорнинг фикрича, унинг ҳукмдорлик даври ҳар бири 25 йилга тенг икки даврга бўлинади. Шимолӣ Ҳиндистонда ўтган биринчи қисми мамлакат ҳудудини кенгайтириш, салтанат кудратини иқтисодий ва сиёсий жиҳатдан мустаҳкамлашга бағишланган бўлса, иккинчи ярми мамлакат жанубидаги Деккон ўлкаси вилоятларида, ва айниқса, Бижопур, Аҳмаднагар, Карнат, Махораштра, Голконда каби вилоятларда ражпут, маратха ва сикхларни бўйсундириш учун олиб борилган шафқатсиз жанглар мамлакатни ҳам иқтисодий, ҳам сиёсий жиҳатдан инқирозга олиб келган давр бўлди. Бу подшоҳнинг кексаллиги билан боғлиқ эди. Ўтказилган қаттиқ диний тазйиқлар натижаси ўлароқ, кўплаб жанубий вилоятларнинг аҳолиси подшоҳдан юз ўтира бошлаганди. Бу пайтда Авраңгзеб жуда кексай (90 ёшда)ганлиги учун ҳам мамлакатни бошқариш тизгинини ўз қўлида маҳкам тутиб туролмасди. Бу ҳол турли исёнлар кўтарилишига

олиб келди, пировардида мамлакатнинг иқтисодий ва ҳарбий қудратига путур етди, давлатни идора қилиш ишлари издан чиқди, фуқаронинг мол-мулки, хавфсизлиги ва тинч-осуда ҳаёти таҳлика остида қолди.

9-боб. БОБУРИЙЛАР САЛТАНАТИДА ДАВЛАТ БОШҚАРУВИ

Бобурийлар салтанати Ҳиндистон ярим оролининг жуда катта қисмини қамраб олган ва бу ерда 332 йиллик муддат давомида қудратли маъмурий бошқарув тизимини яратган. Шоҳ Бобурнинг Ҳиндистонга келиши билан бу ўлка аҳолисининг маданий-маърифий ва ижтимоий-иқтисодий ҳаётидагина эмас, давлатни идора қилиш борасида ҳам сезиларли ислохотлар ўтказилган. Албатта, замон тақозосига кўра адолатли давлат бошқаруви қудратли ҳарбий тизим орқали маҳкам ушлаб турилар ва давлат тепасида ўтирган подшоҳнинг асосий вазифаси мамлакат ҳудудида осойишталик ўрнатиш, тарқоқ, ўзаро рақобатда бўлган майда хонликлар ва улусларни бирлаштириб, марказлашган ягона давлат барпо этиш, уни адолат билан бошқариш, аҳолининг турмуш фаровонлигини таъминлаш, маданий-маърифий савиясини кўтариш ва жамият тараққиётини кўзлаб иш олиб бориш эди.

Инсоннинг ижтимоий ҳодисалардан таъсирланиши, уларга нисбатан маълум муносабатда бўлиши, унинг атрофдаги воқеа-ҳодисаларни тушуна билиши ҳамда баҳолай олиши омиллари билан чамбарчас боғлиқдир. Бобур мирзо дунёқарашининг шаклланиши, айниқса, атрофида бўлаётган воқеа-ҳодиса ва кишиларга бўлган муносабати ҳам жуда ёшлigidан бошланди. Темурийлар саройида одат бўлганидек, Умаршайх мирзо саройида ҳам бўлажак шаҳзодаларнинг тарбиясига ёшлитидан энага, кейинроқ ҳукмдорнинг энг яқин ва ишончли кишиларидан атка ёки аткабеги деб аталган масъул устозларнинг тайинланиши ёш шаҳзоданинг илм олиши, тарбияланиши ва тулақонли давлат арбоби қиёфасига киришида муҳим роль ўйнайди. «Бобурнома»да бу ҳақда қимматли фикрлар баён қилинган¹. 1496 йил воқеалари баёнида, Бобур мир-

¹ Заҳриддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. – Т., 2005, 56-бет.

зонинг Самарқанд сари биринчи юришида Ём деган жойга еттанларида қароргоҳ қилиб тўхтадилар. Ўшанда шаҳардан аҳоли чиқиб савдо қила бошладиларки, қароргоҳ улкан бир бозорга айланиб қолди. Аср намозидан кейин маълум бўлдики, аскарлар бозорда савдо қилаётган мусулмонларнинг молини талон-тарож қилганлар. Шу боис Бобур мирзо, «бировнинг мулкига тегилмасин ва олинган нарсалар ўз эгаларига қайтарилсин», деган мазмунда буйруқ берди. Тонггача аскарлар томонидан тортиб олинган нарсаларнинг барчаси, ҳатто игнанинг учидаги ипи ҳам, нинанинг синиғи ҳам қолмади. Ҳамма нарса эгасига қайтарилди. Ўшанда, Бобур эндигина 13 ёшга кирган эди. Бу ҳол ўсмир ёшдаги ҳукмдорнинг адолатли сиёсатининг бошланиши эди.

Иккинчи бир ўринда ўз отасига қарши қўшин тортиб жанг қилган фарзанд Бадиуззамон мирзо устидан голиб чиққач, ота Султон Ҳусайн мирзо ўғли Бадиуззамон атрофига тўпланиб, уни отага қарши руҳлантирган ва жангда асир тушган йигитларнинг барчасининг бошини кестиради. Бу ҳолни Бобур ҳақ деб ҳисоблайди. «Не қилсун, Ҳақ анинг тарафиндадур¹» деб таъкидлайди. Бу ярамас йигитларнинг машғулотини рамазонга бир кун қолганда отасидан ийманмай, Тенгридан кўрқмай, ҳануз иши чоғир ичмак — маишатпарастлик эди. Бундай ишлар албатта мағлубликка маҳкум этилган, деб билади.

Фикҳ илмининг сардорларидан бири, «Ҳидоя» асари муаллифи Бурҳониддин Марғиноний ҳақида илиқ ва ўринли гаплар айтади. Қонушга итоат қиладиган софдил Самарқанд аҳолисини ҳурмат билади «Эли тамом сунний ва покмаҳзаб ва муташарриъ (шариат қонунларига итоатпўй) ва мутадаийин (софдил) элдур», дейди.

Хожа Мавлоно Қозини Бобур мирзо «устод ва пирим» деб атайди. Хожа Мавлоно Қозининг оти Абдуллодир. Бу от била машҳур бўлиб эди. Ота тарафидин насаби Шайх Бурҳониддин Қиличқа мунтахий бўлур. Она тарафидин Султон Истик Мозига етар, Фарғона вилоятида бу табақа муқтало ва шайх ул-ислом ва қози бўлиб келгандурлар. Хожа Қози ҳазрати Хожа Убайдуллоҳнинг муриди эди. Алардин тарбият

¹ Ўша асар, 57 бет.

топиб эди. Хожа Қозининг валилигига мснинг ҳеч шакким йўқтур¹.

Муҳаммад Ҳайдар мирзонинг таъкидлашича, ул ҳазратнинг исмлари Муҳаммад бин Бурҳониддин. Унинг отаси Бурҳониддин Мискини Самарқандий Самарқанднинг машҳур қозиларидан бўлган Имолиддин Қозининг энг яхши кишиларидан эди. Шу сабабли ҳам у Мавлоно Муҳаммад Қозини билан машҳур бўлган. Мавлоно Муҳаммад Қозини 1516 йилда Аҳси атрофида вафот этди. Унинг қимматли ва катта аҳамиятга эга асарлари бор. Улар орасида «Силсилат ул-орифин», «Ҳақни таниганлар шажараси» номли асарлари машҳур. «Силсилат ул-орифин» асари уч қисмдан иборат бўлиб, биринчи қисми шайхларнинг юриш-туришлари ва шогирдлик пизоми ҳақида, иккинчи қисмида ҳазрати Эшон (Хожа Убайдуллоҳ)нинг ҳаёт йўли, унинг уламолар даврасида олган ҳикматлари баён қилинган. Учинчи қисмида айрим авлиёларнинг айтган фикр ва кўрсатган муъжизалари баён қилинган. Ушбу китоб 50 га яқин бобдан иборат, сўфизм тариқати вакиллари уни севиб мутолаа қиладилар.

Бундан ташқари, Ҳайдар мирзонинг Мавлоно Қозини берган саволларига ёзма жавоблари ва уларга қўшимча қилиб берилган фойдали маслаҳатларни Мавлоно Қозининг ўғли Маҳдумзола Мавлоно Қутбиддин Аҳмад тўплаб Ҳайдар мирзога юборган экан ва бу жавоблар бир рисола сифатида Ҳайдар мирзонинг «Тарихи Рашидий» асарида тўлалигича келтирилган. Ушбу рисолада кўрсатилишича, бу фоний дунё бойликларига ҳирс қўймасдан, ўз қўл остидаги мамлакатда адолат ва саховат, соф эътиқод таъминлаган кишини ҳақиқий ҳукмдор деб айтиш мумкин экан. Ушбу рисолада давлат бошқарувининг 10 та тамойили келтирилади:

Биринчиси, давлат аҳамиятига молик масала ҳал қилинаётганда, ҳукмдор ўзини оддий фуқаро ўрнига қўйиб, оддий фуқарони эса ўз ўрнига қўйиб кўриши лозим. Оддий фуқаро сифатида ўзига раво кўрмаган ҳукмни, ҳукмдор раиятига ҳам раво кўрмаслиги лозим.

Иккинчи таомил, ҳукмдор бир мусулмоннинг ҳожатини равон қилишни ўзи учун энг яхши тоат-ибодат деб билмоғи

¹ Ўша асар, 64 бет.

даркор. Зеро, Пайғамбар (с.а.в.) айтганларки, «мўминнинг ҳожатини равон қилмоқчи одам ва малоикаларнинг ибодатларига тенгдир». Демак, ҳукмдор ҳузурида ҳожатталаб бўлиб турган мусулмоннинг ҳожатини равон ва мушкултини осон қилмай туриб, ўз ҳаловати ташвиши билан банд мусулмон ҳукмдор бўла олмайди.

Учинчи таомил, ҳукмдор таомда ҳам, кийимда ҳам адолатли ва самимий халифаларга тақдид этиб, ўзини олиймақом либосга ва серҳашам таомга ўргатмаслиги лозим. Амир ул-мўминин Ҳазрати Али халифатик мартабасига эришгач, бозорга бориб 3 дирҳамга кўйлак сотиб олиб, унинг егини чиганоғидан қуйи қисмини, этагини эса ошигидан қуйи қисмини кестириб ташлабди. Ундан не учун бундай қилганини сўраганиларида, у: «Таҳорат олишга қулай, камтарликка монанд ва тақдидда осон», деб жавоб берибди.

Тўртинчи таомил, ҳукмдор суҳбатдошига нисбатан дағдағасиз, мулоимлик билан муомала қилмоғи ва бечораҳол одамлар билан сўзлашишни ўзига ор деб билмаслиги даркор.

Бешинчи шарт, ҳукмдор ҳукм чиқаришда қатъиятли ва ҳақиқаттўй бўлмоғи лозим. Чунки, ҳар қандай қарор қабул қилинганда ҳам халойиқнинг ярми қарордан норози бўлиши турган гап. Ҳукмдор бегаразлик ва холислик билан ҳукм чиқарганда у Аллоҳнинг ризолигига сазовор бўлади.

Олтинчи талаб, ҳукмдор атрофида унинг юртига таҳдид солиб турган кучларга эътиборсиз бўлмаслиги даркор. Шунинг унутмаслик керакки, ҳукмдорга берилган ваколат раиятнинг бахтли ҳаёт кечирлигини таъминлаш воситасидир. Ҳукмдорнинг адолат билан чиқарган ҳар бир ҳукми унинг умр бўйи қилган ибодатининг савобига тенгдир. Зеро, у ўзини ушбу савобдан маҳрум этмаслиги даркор.

Еттинчи шарт, ҳукмдор ҳаммаша олиму фозиллар билан ҳамсуҳбат бўлишга интилмоғи даркор. Жоҳил ва ёвуз, маккор ва бузуқи кишилар суҳбатидан ўзини ҳимоя қилмоғи шарт. Зеро, бундай кишиларда иймон-эътиқод бўлмайди. Машойихларнинг айтишича, Парвардигор ҳукмдорга давлатни бошқариш учун уч нарса берган экан: бойлик, қилч ва қамчи. Бойлик билан сен эҳтиёжманд халқнинг эҳтиёжини қондириб, уларни муҳтожликдан ҳимоя қилмоғинг, қилч

билан босқинчиларни даф қилмоғинг, қамчи билан юртбузуқиларнинг адабини бермоғинг керак.

Саккизинчи шарт, ҳукмдор ўзининг улуғворлиги ва кибру ҳавоси билан ўз қўл остидагиларни нохуш аҳволга солиб қўймаслиги ва аксинча, ўзининг саховати ва одиллиги билан раиятнинг кўнгиллини кўтармоғи лозим. Пайғамбар (с.а.в.) айтган эканлар: «Энг яхши ҳукмдор Сизни севадиган ва сиз севадиган ҳукмдордир. Сизга нисбатан ғанимлик пайида бўлганлар ва Сиз нафратланадиган ҳукмдор – яхши ҳукмдор эмасдир».

Тўққизинчи шарт, ҳукмдор ўз қўл остидаги ҳокимларнинг ёвузликларига бефарқ бўлмаслиги ва ёвуз ниятли кишиларнинг ҳокимият курсисига тайинланмаслиги лозим. Ҳокимларнинг ўз мансабини суистеъмол қилганлигидан хабар топиши биланоқ, уларни дарҳол бошқалар кўз олдида адолатли жазога ҳукм этмоқ шарт.

Ўнинчи шарт, ҳукмдор зийрак ва зукко бўлмоғи даркор. У бўлаётган воқеа ва ҳодисаларни муфассал таҳлил қилмоғи, уларни келтириб чиқарган омил ва олиб келадиган натижаларни ҳисоб-китоб қилмоғи ва дарҳол зарур чоралар кўрмоғи лозим. Бунда у чақимчиларнинг сўзларига таяниб иш кўрмаслиги даркор.

Билиб қўйки, сенинг қўл остингдаги мўминларнинг ҳам ҳар бирининг ўзига яраша ҳақ-ҳуқуқлари бор. Ҳукмдор бу ҳақлардан кўз юммаслиги даркор. Унутмагилки, Парвардигор такаббур ва баджаҳл одамларни душман деб билади.

Гаразғўй, игвогар ва ҳасадғўй одамларнинг таъсиридан ҳимояланмоқ даркор. Ҳасадғўйнинг назарида барча яхши нарсалар ёмон қиёфада намоён бўлади. Ва яна, ҳукмдор мўмин йўл қўйган хатоларга ғазабланмаслиги, имкони бўлса, агар бу гуноҳдан иймон-эътиқод зарар кўрмаса, уни дарҳол кечирishi лозим.

Ёш ҳукмдор Бобур мирзо айнан ана шу сатрлар муаллифи Мавлоно Муҳаммад Қози қўл остида тарбия топган, илм олган ҳукмдор эди. Бу тамойиллар Бобур мирзодан кейинги бобурий шаҳзодалар учун ҳам муқаддас мақсад бўлиб қолди. Бунга Бобурнинг Хумоюн мирзога йўллаган махфий хати ҳам мисол бўлиши мумкин.

9.1. Марказий ҳокимият

Ислом тарихида давлатни бошқариш дин сиёсати билан биргаликда амалга ошириб келинган. Пайғамбар Муҳаммад (с.а.в.) Маккадан Мадинага ҳижрат қилганларида мусулмонлар уни янги эътиқод асосчиси, янги шаклланган жамоа раҳбари сифатида тан олганлар. Ул ҳазратнинг олдида раият онгига янги диний таълимотни сингдиришгина эмас, балки ривожланиб келаётган бу таълимотдан хавфсираб турган атрофдаги ғанимларнинг таҳдидидан аҳолини ҳимоя қилиш ва уларнинг турмуш тарзини яхшилаш вазифаси ҳам турарди. Пайғамбар ҳаёт пайтида унинг қўл остидаги раиятда ажралиш ва бошбошдоқлик ҳаракатлари мутлақо кўзга ташланмайди. Чунки унинг давлат сиёсати мутлақо муқаддас Қуръон талаблари асосида ташкил этилган эди. Бу пайтларда мусулмонлар жамоаси бошлиғи халифа ҳисобланиб, у мусулмонлар сардори ва олий ижроия ҳокимияти раҳбари вазифасини бажарар эди. Бобурийлардан аввал Ҳиндистонда ўз ҳукмини ўрнатган афғон султонлари ҳам халифани ўзининг ҳомийси сифатида тан олиб, унинг номи билан танга пуллар зарб қиларди ва унинг номини хутбага қўшиб ўқитар эдилар.

Темурий шаҳзодалар ҳукмронлик қилган пайтларда халифалик турк султони қўлига ўтди. Маълумки, темурийлар билан турк султонлари ўртасида кескин ғанимлик муносабатлари мавжуд эди. Бу ҳақда турк султонларига қарши олиб борилган жанглар гувоҳлик бериши мумкин. Шу боис темурийлар халифани умуман тан олмас ва қўл остидаги мамлакатлар ҳудудида ўзларини энг юқори мавқеда турадиган ҳукмдор деб ҳисоблар, ўз номи билан танга пуллар зарб қилишар, ўз номларини хутбага қўшиб ўқитар эдилар. 1517 йилга келиб турк султони тасарруфидаги халифалик барҳам топгандан кейин бобурийлар саттанатида халифалик тушунчаси бутунлай истеъмолдан чиқди. Бобурийлар давлатининг маъмурий идора тизими ўз табиатига кўра соҳибқирон Амир Темури саттанатида мавжуд бўлганидек, ҳарбий ҳокимият бўлиб, мамлакат марказлашган яқка ҳукмдорлик тамойили асосида, ўзи моҳир ва жасур саркарда ва давлат арбоби подшоҳ томонидан бошқариларди.

1507 йилга келиб Бобур мирзо расман «Подшоҳ» унвонини олиши заруратини сеза бошлади. Чунки атроф мамлакатлардаги сиёсий вазият шуни тақозо этарди. Бу пайтга келиб у Кобул тахтини арғунлардан тортиб олган, давлатни бошқариш тизимини маҳкам тутган эди. Хусайн Бойқаро вафотидан кейин ягона темурий сардор Бобур мирзо бўлди. Бундан ташқари, атроф мамлакатлардаги сиёсий вазият ҳам танглик келтириб чиқарарди. Шарқда Усмонли турклар, Эронда сафавийлар, Мовароуннаҳрда Шайбонийхон темурийларни сиёсий саҳнадан супуриб ташлаш пайида пайт пойлаб турарди. Ваҳоланки, яқин тарихда темурийлар уларнинг барчаси устидан ҳукмрон бўлиб турганди. Ўша пайтда турк султони – «қайсар», Шайбоний – «султон», сафавийлар – «шоҳ» унвони билан аталар, Бобур ҳам улардан кам эмаслигини кўрсатиш мақсадида ўзига «подшоҳ» унвонини олди.

Абулфазлнинг изоҳлашича, «подшоҳ»: «под» – «муқимлик, эгаллик қилиш», «шоҳ» – «аслзода, ҳукмдор» маъноларни англатар экан¹. Демак, «подшоҳ» сўзини «доимий ҳукмдорлик қилувчи аслзода» деб тушуниш мумкин экан. Бобур мирзо айнан ана шундай улуг унвонга муносиб ҳукмдор эди.

Бобурийлар давлати бошқаруви тизими марказлаштирилган тизим бўлиб, унинг асосий таянчи подшоҳ ҳисобланарди. Унинг розилигисиз ҳеч қандай маъмурий қарор қабул қилинмас, давлат аҳамиятига молик ҳар бир ҳужжат унинг назаридан ўтиши ва тасдиқланиши лозим эди. Подшоҳнинг розилиги олингач, бу ҳужжат ижро этиш учун мутасадди органларга юбориларди. Маъмурий идораларнинг фаолияти подшоҳ назаридан четда қолмас, идора бошлиқларига уларга берилган ваколат доирасидагина фаолият кўрсатишга рухсат бериларди. Подшоҳ бир вақтнинг ўзида бош қўмондон ҳисобланиб, ҳарбий юришларни кўпинча ўзи бошқарар, айрим ҳоллардагина бу вазифа шаҳзодалардан бирита ёки шоҳнинг ишончли вакилига топширилар эди. Бундай ҳолларда подшоҳ қўшиннинг ҳар бир ҳаракати ва бу ҳаракатнинг натижасидан мутасил хабардор бўлиб турар, зарур ҳолларда юришга ўзи раҳбарлик қиларди. Давлат аҳамиятига молик барча

¹ *Abul Fazl. The Aini Akbari. vol.1. Transl. by H. Blochmann. Delhi, 1977.*

масалалар, қўшин ва унинг таркиби, молтя ишлари, маҳаллий ҳокимият фаолиятига тааллуқли масалалар, алоқа воситалари хавфсизлиги, деҳқонлар ҳаёти, савдо ва нарх-наво, хунармандчилик соҳасидаги ишлаб чиқариш, таълим ва тарбия масалалари, олим уламолар фаолияти, уларнинг моддий таъминоти, хуллас, раиятнинг барча турмуш икир-чикирлари подшоҳнинг синчков назаридан четда қолмас эди. Қўл остидаги мансабдорларнинг фаолияти, уларнинг мартабасини ортиши ёки пасайиши, маошлари ҳажми фақат шоҳнинг фармони асосида ўзгартирилиши эди. Мансаблар мерос қолдирилмас, фақат ражпут ва маҳаллий ҳиндлар ҳокимлик қиладиган хонликларда ҳокимлик мансаби мерос тарзида фарзандларга берилиши мумкин эди. Лекин шунда ҳам подшоҳнинг розилигини олиш шарт ҳисобланарди. Бу чора, афтидан, уларнинг салоқатини ошириш мақсадида қабул қилинганди.

Ҳинд тарихчиси Л. П. Шарманинг таъбири билан айтганда, «Подшоҳга асосан иккита масъулият — «жаҳонбоний», яъни давлатни бошқариш тизгинини қўлда маҳкам тутиш ва «жаҳонгирий», яъни салтанат ҳудудини кенгайтириш масъулияти юклатилган эди. Бундан ташқари, улар қўл остидаги фуқаронинг турмуш фаровонлиги ва маданиятини яхшилаш чораларини қидириб топар ва амалга оширар эдилар. Бобурийлар давлати сиёсатининг яна бир хусусияти шунда эдики, улар давлатни бошқаришда фуқаро эътиқод қиладиган динларга нисбатан ҳолисона сиёсат олиб борардилар. Бобур ва Ҳумоюн фаолиятида бирон-бир диний жаҳолатпарастлик кўринишлари намойиш бўлмади. Акбар эса, мавжуд барча динларни муросага келтирди, уларнинг ижобий томонларидан фойдаланиб, янги диний назария «Дини илоҳий» назариясини яратиш пайида бўлди. Жаҳонгир билан Шоҳ Жаҳон фаолиятида эса Акбар бошлаган диний сиёсат давом эттирилгани кўзга ташланади. Фақат Аврангзеб ҳукмронлиги даврида Акбар тутган сиёсатнинг аксинча иш юритилиб, мусулмон бўлмаган фуқаро таъқиб остига олинган ҳоллар бўлди. Мана шу ҳислатлари билан бобурийлар давлати сиёсати ўзидан аввалги бу мамлакатда мавжуд тизимга, яъни афғон султонлари маъмурияти сиёсатидан тубдан фарқ қилади.

Бобурий подшоҳлар ўз ҳукмронликлари даврида давлатни бошқариш тизимида муайян ислоҳотлар ўтказилган. Ай-

ниқса, Акбар ҳукмронлиги даврида маъмурий идоралар ва уларга юклатилган масъулият ва вазифалар ўз моҳияти жиҳатидан энг такомиллашган нуқтасига кўтарилган. Ундан кейинги бобурий подшоҳлар ҳам ана шу тизимга қисман ўзгартиришлар киритиш билан упи давом эттирдилар, бироқ Аврангзебдан кейинги ношуд шаҳзодалар давлатни бошқариш тизимини бўшаштириб юборди ва пиравордида бу тизим қўлдан чиқди, мамлакатда кўтарилаётган исёнларни бостира олмай қолдилар. Натижада салтанат узра ҳокимият учун курашлар авж олиб, мамлакат сиёсий, иқтисодий таназзулга юз тутди ва XIX асрнинг иккинчи ярмига келиб бу тизим бутунлай парчаланиб кетди. Бундан усталик билан фойдаланган инглизлар бу мамлакатда осонгина ўз ҳукмронликларини ўрнатиб олдилар.

Ҳиндистонда барпо этилган бу салтанатнинг уч асрдан кўпроқ муддат давомида гуркираб ривожланиши ва гуллаб-яшнаши ғайирлик ва ғаразгўйлик назари билан қарайдиган атроф мамлакатлар ҳукмдорларини ҳаминша ҳайратга солиб келган ва уларда бу мамлакатдаги давлатни бошқариш тизими ва айниқса, ҳарбий тизими сирларини ўрганиш иштиёқи ҳечам сўнмаган.

Бобурийлар салтанатида мамлакат ҳукмдори — подшоҳ ҳокими мутлақ бўлиб, қонун чиқариш ҳам, қабул қилинган қонуннинг ижро этилишини назорат қилувчи ижроия ҳокимият ҳам, мунозарати масалалар бўйича охириги ҳукми чиқарувчи олий ҳакам (судлов ҳокимияти бошлиғи) ҳам, бош ҳарбий саркарда ҳам шоҳ шахсиятида мужассам этилган. Ҳукмрон доираларнинг диний эътиқоди — мусулмончилик масалалари (шариат қоидалари) ҳамда раиятнинг сезиларли қисмини ислом динига эътиқод қилувчи мусулмонлар ташкил қилишини эътиборга олса, подшоҳ диний масалалар бўйича олий ҳакам, амири мусулмон, «Амир ул-мўмининн», яъни хоқони ислом ҳисобланар эди. Бу ҳол эса подшоҳнинг нуфузини яна ҳам орттириб юборарди.

Давлат аҳамиятига молик ишларни ҳал этишда подшоҳга вазирлар маслаҳатгўйлик қилар, лекин охириги ҳукми барибир подшоҳнинг ўзи чиқарарди. Назарий жиҳатдан диний уламолар ўз фатвоси билан подшоҳнинг ҳуқуқларини чеклаб қўйиши мумкин, аммо подшоҳ ихтиёридаги ҳарбий куч-

лар қудрати олдиди уларнинг фатвоси қоғозда қолиб кетаверар эди.

Бобур мирзо ва Ҳумоюн салтанатни исломий назария талаблари асосида бошқардилар, лекин Акбар ўз мавқеини буларга нисбатан янада кентайгириш пайида бўлди, яъни у фақат мўмин-мусулмонларнинг эмас, балки диний эътиқодидан қатъи назар мамлакат ҳудудида яшовчи барча фуқаронинг эътиборини қозонмоқчи бўлган эди.

«Акбарнома»да айтилишича, Акбарнинг фикрига кўра, подшоҳ барча олижаноб фазилатлар эгаси бўлиши билан бирга, қўл остидаги турли диний эътиқоддаги фуқарога бир хил назар билан қарамас экан, уни бу олиймақом лавозимга муносиб деб бўлмади. Акбар давридан бошлаб подшоҳ Аллоҳнинг ердаги вакили (сояс) деб тан олина бошлади. Бу назария муаллифи Абулфазл Алломий бўлиб, унинг таснифида подшоҳлик Аллоҳнинг улуг марҳаматидир, яъни «Тоғ-тахт эгаси бўлиш, қуёшдан таралаётган нур каби Аллоҳдан келаётган марҳаматдан баҳраманд бўлиш, адолат китобининг энг мукаммал ва одил қондасини ўзида мужассамлаштирган муқаддас даргоҳ эгаси бўлиш демакдир». Акбарнинг эътиқодига кўра турли қарашдаги дин ва уларнинг мазҳаблари ягона мақсад йўлида бирлаштирилиши ва улар устидан одилона раҳбарлик ўрнатилиши лозим ва бу масъулиятни у ўз зиммасига олган эди. 1579 йилида дин уламолари томонидан Акбарга «Имоми-одил», «Амир ул-мўминийн», «Мужтаҳиди-аъло» унвонлари берилди. Бу унвонлар подшоҳнинг ҳурмат-эътиборини янада орттириб юборди.

Соҳибқирон Амир Темур давлатида мавжуд таомилга кўра, умрининг охири кўришиб қолган пайтда подшоҳ ўзига ворис тайинлар ва тахт тинч йўл билан ўз эгасига топширилар эди. Бобур, Ҳумоюн ҳамда Акбар вафоти олдидан ана шундай бўлди. Бироқ, Шоҳ Жаҳон ва унинг ўғли Аврангзебнинг тахтга чиқиши қаттиқ жанг ва ғаразларга сабаб бўлди ва тахт учун курашлар салтанат қудратига путур етказди.

Одатда тоғ кийиб тахтга чиқиш маросими тантанали тарзда «Подшоҳ омон бўлсин» каби қичқириклар остида ўтказилар ва подшоҳ исми намоз пайтида хутбага қўшиб ўқилар эди. Бундай ҳолларда подшоҳ ўз исми ёхуд тахаллуси, унвонларини қўшиб айттирар ва муомаладаги пул бирлиги унинг номи билан зарб этиларди.

Бобур мирзо номи одатда «Заҳириддин Муҳаммад Бобур Подшоҳи Ғозий» деб, Ҳумоюн номи эса «Носириддин Муҳаммад Ҳумоюн Подшоҳ», деб айтилар эди. Акбар Мирзо тахтга чиққанда у «Жалотиддин Муҳаммад Акбаршоҳ» деб эълон қилинди. Шаҳзода Салим тахтга чиққанда у ўзини «Нуриддин Муҳаммад Жаҳонпиршоҳ» деб, Шаҳзода Хуррам тахтни эгаллаганда «Шоҳ Жаҳон» деб эълон қилди. Аврангзеб эса ўзини «Абу Зафар Муҳийиддин Муҳаммад Оламгир» деб аташни амр этди.

Бобурий подшоҳлар чекланмаган ҳуқуқ ва имтиёзларга эга бўлиб, бу ҳуқуқ ва имтиёзга ҳеч ким даъво қила олмаган. Ана шундай имтиёзлардан бири «Жароҳай-даршон» деб аталган маросим бўлиб, бу улуи Аврангзеб даврига келиб тақиқланди. Бу одатта кўра, подшоҳ ҳар куни эрталаб Агра ёки Деҳли саройининг шарқий болаҳонаси айвонидан туриб халққа кўришиш берар ва фуқаро унинг ёрқин юзини кўриши имкониятига эга бўлган. Бу маросим давомида фуқаро подшоҳга Аллоҳнинг ердаги сояси сифатида сажда қилар, унинг сиймосида ўзининг ғамхўри ва халоскорини кўрар, бутун вужуди билан унинг сиймосига берилиб, бу дунё ташвишларини унутарди.

Ҳумоюн бевақт вафот этганда, тахт вориси Акбар Мирзо Панҷоб яқинидаги Калонавр шаҳридан пойтахтга етиб келгунга қадар, Ҳумоюннинг вафоти 17 кунгача халқдан сир сақланган ва халқ билан саломлашгани жуссаи ва юз тузилиши унга ўхшаш Мулла Бақосий исми киши саломга чиқарилган.

Ана шундай қутлуғ маросимлардан бири «Таслими шавқий» деб аталиб, бунда аркони давлат — юқори табақадаги сарой аъёнлари навбат билан қуролланган ҳолда сарой атрофида соқчилик қилар ва хизмат давомида куннинг белгиланган соатларида саройга қараб таъзим бажо айтар ва бу билан подшоҳга ўзининг садоқатини ифодалар эди. Яна бир имтиёзли маросимлардан бири «Наққора» деб аталиб, унга кўра подшоҳ саройга кириб келаятганда ёки саройдан чиқиб келаятганда улкан ноғоралар чалиниб, унга ҳурмат бажо келтирилар ва бу ҳол элга маълум қилинарди.

Ўз қўл остидаги хизматчиларга унвон бериш, юқори лавозимларга тайинлаш фақат подшоҳга тегишли ҳуқуқ эди.

Амир ва беклар вазирлар орқали унвонга лойиқ кишиларни подшоҳ эътиборига ҳавола этар, унвоннинг берилиш ёки берилмаслигини подшоҳнинг ўзи ҳал этарди.

Сапанатдан чиқарилган фармонларга фақат подшоҳ муҳр қўйиб имзолар, зарур ҳолларда бармоқ ҳам босиб қўярди. Айбдорларни жазолаш ҳам подшоҳ ихтиёрида бўларди.

Подшоҳнинг вазини ўтказиш зарурияти туғилганда тарозининг иккинчи палласига подшоҳ вазни билан барабар олтину жавоҳирлар қўйиларди. Бошқаларга бундай ҳуқуқ берилмаган.

Подшоҳнинг иш вақти олатда чекланмаган, у ҳеч қандай таътилсиз кеча-кундуз тиним билмай ишлаган. У бажарадиган иш тўрт хил усулда олиб борилган. Давлат маъмуриятига тегишли масалалар муҳокамаси ва турли қабул маросимлари арқони давлат ишгирокида «Девони ом» деб аталган махсус хонада амалга оширилган. Сарой аъёнлари аралашгани шарт бўлмаган давлат ишлари вазирлар ёки ишончли кишилар ишгирокида «Девони хос» (айрим манбаларда «Ғуслхона») деб аталган махсус хонада муҳокама этилган. Бу хонага кўпинча махсус ҳарбий юришга отланаётган ҳарбий қўшин бошлиқлари ва таниқли саркаралар таклиф қилинган. Подшоҳ сиёсатини жойларда амалга оширишга мугасадди вилоят ҳокимлари ва султонлар ҳам махсус топшириқлар олиш учун шу хонага таклиф этилган.

«Девони хос» ишларининг умумий назорати учун махсус доруғалар тайинланиб, у киши бу хонага таклиф этилганларнинг хатти-ҳаракатини кузатиш ва шох олдига киришда бажарилиши лозим бўлган удуллар (этикет қоидалари)га риоя этилишини таъминлаган. Бу қоидаларни бузганларга қаттиқ жазо белгиланган ёки катта жарима солинган, жарима тўланмагунча бу ердан чиқарилмаган. Акбар даврида баъзи диний мавзудаги баҳс ва мунозаралар ҳам мана шу хонада ўтказилар эди. Жаҳонгир эса ғуслхонада майхўрлик ҳам қилиб турар эди.

Ҳафтада бир марга жума намозидан сўнг, айрим манбаларда чоршанба кунги подшоҳ Девони олда адтия ишлари билан шуғулланар ва бу маросимда жабрланувчилар сарой доруғаси ҳамроҳлигида подшоҳ олдига тиз чўкиб, ўз арзини баён қилиш имкониятига эга бўларди. Уларнинг шикоятини подшоҳ кўриб чиқиб, одилтона ҳукм чиқарарди.

Подшоҳ буйруқлари махсус фармонларда қайд этилиб, «Фармони олий» тусини оларди. Фармон матни ниҳоятда катта масъулият билан тузилар ва унинг хулосаларида икки хил маъноликка йўл қўйилмасди. Бу эса девонхона котиблари ва бош муншийдан катта масъулият талаб этар, фармошнинг тегишли шахс ёки мансабдорларга етказилиши ва ижроси қаттиқ назорат қилинар эди. Фармонлар ёзилган ҳужжатларга қўйиладиган муҳрлар 5 хил тоифага бўлинар ва турли мақсадларда фойдаланиларди. Улардан биринчиси, амир ва бекларга ва аркони давлатга унвоңлар бериш, лавозимларга тайинлаш ва мукофотлар ҳақидаги ҳужжатларга, иккинчиси эса хорижий мамлакат давлат бошлиқларига ёзилган хатлар ва бошқа дипломатик ҳужжатларга, учинчи хил муҳр адлия ишлари борасидаги ҳужжатларга, тўртинчиси сарой маъмурияти бўлимларига тегишли ҳужжатларга ва ниҳоят бешинчиси умумий характердаги унчалик муҳим бўлмаган ҳужжатларга қўйилар эди. Бу муҳрлар орасида энг муҳими узук муҳр бўлиб, у энг ишончли шахсларда, айрим шоҳларнинг бу муҳри уларнинг суюкли маликасида сақланар эди. Муҳим фармонлар матнининг охирида подшоҳ муҳри қўйилар эди.

Ҳинд тарихчиси Шри Рам Шарманнинг ёзишича, «Бобурийлар Ҳиндистонга фотиҳ сифатида келган бўлсалар ҳам, улар қўл остидаги маҳаллий ҳиндларнинг ҳурматини қозонганлар ва уларга маъқул бўлган анъана ва удумларни йўлга қўя олдилар. Ҳар куни эрталаб подшоҳнинг «Жароҳи даршон» маросимида фуқаро олдида кўриниш бериши (саломга чиқиши), арздорларнинг подшоҳ қабулига шикоят билан кира олиш имкопиятига эга бўлиши, маъмурий идоралар раҳбарлари бажариши лозим бўлган вазифаларнинг аниқ ва равшан белгилаб берилиши, мансабдор шахснинг ўз вазифасини қай даражада ҳалол бажараётганини олмавий тарзда назорат қилиб турилиши, ҳокими мутлақ бўлмиш подшоҳнинг мамлакатни бошқаришдаги адолатли ишларидир деб қараш керак».

9.2. Салтанатдаги маъмурий идоралар

Бобурийлар салтанатидаги давлат маъмурий бошқарув идоралари тизимидаги асосий марказий идора тармоқлари ҳинд тарихчиси В. Д. Мохажоннинг таърифлашича, қуйидагилар эди:

– молия ишлари вазири (хазинабон) ва у раҳбарлик қилган солиқлар йиғиш бўлими. Бу идора бошлиғи «Девони аъло» деб аталиб, унинг идораси тармоғи олий девон ҳисобланар эди;

– салтанат ички ишлари иш бошқаруви идораси. Бу идора «Хони замон» ёки бош доруға томонидан бошқарилар эди;

– ҳарбий молия ишлари бошқармаси. Бу идора ҳарбий лавозим эгаларига маош тўлаш ва ушбу тизимнинг сарф-харажатларини ҳисоб-китоб қилиш билан шуғулланар эди. Бу идорага салтанат Бахшиси бош-қош бўларди;

– фуқаролик ва жиноий ишларнинг ҳал этилишини назорат қилувчи адлия ишлари идораси. Бу идора «қози ул-қузот», яъни бош қози назорати остида иш олиб борар эди;

– диний ташкилотларга тушадиган қиримлар, яъни хайрия ва эҳсонлар ҳисобини олиб борадиган, хайрия ишлари бўлими. Бу ишлар учун «Садр ус-судур», яъни бош садр мутасадди эди;

– фуқароларнинг ахлоқи ва иймон-эътиқодини кузатиб борадиган маънавият бўлими. Бу идорага бош муҳтасиб раҳбарлик қилар эди;

– ҳарбий артиллерия (тўпхона) бўлими. Бу идора ҳарбий қурол-аслаҳа захираси билан шуғулланар эди. Унинг раҳбари эса «Мири отиш» ёхуд «Доруғаи тўпхона» деб аталар эди;

– ахборот ва хуфий хабарлар бўлими. Бу бўлим бошлиғи «Доруғаи дарак-шавқи» деб аталиб, у мамлакатда бўлиб ўтаётган воқеа-ҳодисалар ҳақида подшоҳни хабардор қилиб туриш учун мутасадди эди;

– пул зарб қилиш бошқармаси. Бу идорага ҳам махсус доруға раҳбарлик қилар эди.

Юқорида номлари зикр этилган бўлим ва уларнинг иш фаолияти учун масъул бўлган мутасадди мансабдорлар подшоҳ томонидан тайинланган. Қуйида уларнинг лавозими ва

иш фаолияти ҳажми ҳақида манбаларда билдирилган мулоҳазаларни умумлаштиришга уриниб кўрамиз.

Вакил. Вакил лавозими эгаси подшоҳ томонидан тайинланиб, у подшоҳ номидан иш кўриш ваколатига эга бош вазир ҳисобланган. Бу лавозим асосан отаси вафотидан сўнг тахтга чиққан 14 ёшли шахзода Акбар Мирзо тахтга чиққанда унга оталик қилиш учун тажрибати кишини тайинлаш мақсадида таъсис этилган бўлиб, бу лавозимга ёш подшоҳ Акбар номидан саттанатни бошқариб туриш учун 1556 йилда Ҳумоюннинг садоқатли кишиларидан Байрамхон тайинланган. Байрамхон асли бадахшонлик бўлиб, Ҳумоюн саройида масъул лавозимларда садоқат билан хизмат қилган. 1560 йилда балогат ёшига етиб анча тажриба тўплаган Акбар Мирзо саттанат бошқарувини ўз қўлига олиб, Байрамхон истеъфога чиқарилгач, бу лавозим ўз моҳиятини йўқотди.

Вазир ёхуд девонбеги. Вазир лавозимидаги мансабдор бош вазир ҳисобланиб, у молия ишлари учун ҳам мутасадди бўлганлиги боис унга девонбеги деб ҳам қаралган, бироқ девонбегиларнинг ҳаммаси ҳам бош вазир мақомига эга бўлавермаган. Акбар ҳукмдорлиги даврида бош вазир «Вакил», яъни «Подшоҳнинг вакили» мақомида турарди. Молия ишлари билан шуғулланувчи девонбеги эса «Вазир» деб юритиларди. Аслида «Вазир» лавозими эгаси асосан молия ишлари, давлат хазинаси учун мутасадди саналиб, кейинги даврларда унга қўшимча вазифалар тарзида бошқа идоралар фаолиятини назорат қилиш ҳуқуқи берилган. Шунинг учун саттанат ишларини бошқариш учун подшоҳнинг тажрибаси етарли бўлмаган ёки маишатга берилиб кетган пайтларда вазир ҳарбий ишлар, яъни қўшинни бошқариш ишлари билан ҳам шуғулланган.

Вазир асосан фуқаролик ишлари билан шуғулланиб, солиқ йиғиш ва тўлов ишлари бўйича ҳужжатлар унинг идорасига келиб тушар ва бу ердан вилоятларнинг тегишли идораларига ижро учун юбориларди. Зарур ҳоллардагина у шоҳ билан маслаҳатлашар ва унинг буйруғи асосида иш олиб борарди. Вазирнинг иккита муовини таъсис этилган бўлиб, уларнинг бири «Девони ом» фаолияти учун мутасадди ҳисобланар, саттанатдаги мансабдорларга маош тўлаш ишлари билан шуғулланарди. Иккинчиси эса «Девони хос» фаолияти учун

масъул бўлиб, саройга (подшоҳга) тегишги ерлардан олинадиган даромадларни ҳисоб-китоб қилиш билан банд эди. Аврангзеб вафотидан сўнг вазир давлатнинг асосий бошқарувчисига айтаниб қолди.

Мир Бахши. Мир Бахшининг асосий вазифаси салтанат хазинасидан тўланадиган барча чиқимларни ҳисоб-китоб қилишдан иборат. Ҳинд тарихчиси Ибн Ҳасаннинг кўрсатишича, Бахши марказий ҳукумат идораларининг барчасига ўз таъсирини ўтказа олган. Барча мансабдорлар «... назарий жиҳатидан ҳарбий лавозим эгаси ҳисобланар ва ҳарбий бошқармага тобе ҳисобланар» ва уларга тўланадиган маош ҳажми Бахшининг синчков назаридан ўтиши лозим эди. Қўшиннинг итбор қисмида, марказий қисмида ёхуд чап ва ўнг қанотида жанг олиб борадиган ҳарбий саркардаларни мансабга тайинлаш ишларига ҳам Бахши масъулдир. Сарбозларни ҳарбий хизматга олиш, ҳарбий мансабдорлар ихтиёрида туриши лозим бўлган жанговар отларнинг миқдорини белгилаш, сарбозларнинг ҳарбий маҳоратини олий даражада сақлаб туриш, ҳарбий машқлар ўтказиб туриш, жангчи от ва филларни ҳарбий кўриқдан мунтазам равишда ўтказиб туриш, ҳарбий юришлар даврида қўшинни зарур асбоб-анжом ва аслаҳа билан таъминлаб туриш ишлари Бахши назорати остида амалга оширилган.

Хони-замон. Хони-замон салтанатдаги бош иш бошқарувчи ҳисобланиб, у подшоҳ ихтиёридаги ерларда етиштириладиган ва унга тегишги корхоналарда ишлаб чиқариладиган маҳсулотларни назорат қилиш, сақлаш ва хўжалик харажатларига сафарбар қилиш ишлари билан шуғулланган. У ҳарбий юриш ва сафарларида подшоҳга ҳамроҳлик қилар, унинг шахсий хизматкорларининг ишларини ташкил қилар ва улар устидан умумий назорат олиб борарди. Ушбу лавозим энг масъулиятли мансаблардан бўлгани учун унга подшоҳнинг садоқатли, ишонгли ва обрўли кишилари тайинланган. Зарур ҳолларда Хони-замон вазирлик вазифасини ҳам бажарган.

Садр ус-судур. Садр ус-судур салтанатдаги диний масалалар бўйича бош сардор ҳисобланиб, подшоҳ билан омма, подшоҳ билан олиму уламолар ўртасидаги воситачи ҳисобланган. Айрим манбаларда бу лавозим эгаси «Садри қул» ёки

«Садри жаҳон» деб ҳам аталган. Вазифаси тақозосига кўра, у ислом назариясининг ҳимоячиси, дин уламоларининг подшоҳ ҳузуридаги вакили саналган. Ибн Ҳасаннинг кўрсатишча, унинг вазифаси кўпинча дин уламоларини тақдирлаш ёхуд моддий рағбатлантириш учун тавсия этишдан иборат бўлиб, сарой хулайчиси сифатида дин арбобларининг моддий ва маънавий жиҳатдан ўз ҳимоясига олар эди. Хайрия ишлари учун сарфланадиган маблағ ҳам унинг ихтиёрида бўлар эди. Ҳар бир вилоятда унга ҳисоб берадиган садрлик лавозими таъсис этилган бўлиб, улар мансабга тайинланаётганда солиқ тўлашдан озод қилинган ер эгалари рўйхати билан таништириб қўйилар эди.

Муҳтасиб. Муҳтасиб фуқароларнинг ахлоқий меъёр талабларига тўла риоя қилишларини, яъни маънавий қиёфаси замон талабига жавоб бера олишини кузатиб борадиган назоратчи ҳисобланган. У мўминлар томонидан шариат қоидаларига риоя қилишини ва пайғамбаримиз ўнгиларига итоат этилишини таъминлар ва ғайри ахлоқий хатти-ҳаракатларнинг олдини олар эди. Ғайридин ёки даҳрийлар, шаккоклик қилганлар, мусулмончилиكنинг беш фарзига риоя қилмаганлар, рўза тутмаганлар муҳтасиб ғазабига дучор бўлар ва унинг тазйиқига мубтало қилинарди. Зарур ҳолларда муҳтасиблар бозордаги тош-тарозининг тўғрилигини, нарх-навоининг метёрида бўлишини ҳам назорат қилган. Аврангзеб ҳукмронлиги даврида муҳтасибларнинг ҳуқуқ ва имтиёзлари кучайган эди. Уларга янги қурилаётган бугхоналарни бузиб ташлаш ҳуқуқи ҳам берилган. Муҳтасиблар ўз ихтиёрига берилган навкарлари билан жамоат жойларида, кўча ва бозорларда айганиб юрар, қиморхона ва фоҳишахоналарни қаттиқ назорат қилар, уларнинг эгаларини таъқиб остига олар ва оғир жазоларга дучор қилар эдилар.

Қози ул-қуззот. Қози ул-қуззот ёки бош қози салтанатдаги адлия ишлари учун масъул шахс, барча ҳуқуқий масалалар шариат талаблари асосида адолат билан ҳал этилишини таъминлар эди. Аслида, ислом назариясига кўра, подшоҳ ўз даврининг халифаси сифатида юртда адолат барқарор бўлишга масъул ҳисобланган, бироқ бу ишларга ҳар доим ҳам олий ҳукмдорнинг вақти етмаслиги учун бу вазифа бош қози зиммасига юклатилган. Лекин шунга қарамай ҳафтада бир

кун подшоҳ «Девони ом»да алтия ишлари билан шуғулланган. Вилоятлар, шаҳар ва туманларда қозилар бош қози томонидан тайинланган. Қозиларнинг иш фаолиятида линий масалаларга алоқадор ишлар кўрилатганда муфтийлар ҳам ёрдам бериб турган.

Девони буютот. Бу мансаб эгаси вафот этган мулкдорларнинг мол-мулкини ҳисоб-китоб қилиб, мулкнинг маълум миқдорини унинг меросхўрларига қолдириб, қолган қисмини давлат ихтиёрига олиш ишларини назорат қилган. Шунингдек, молларга нарх қўйиш, уларнинг таннариhini аниқлаш, давлат корхоналари учун хомашё етказиб бериш ишлари билан ҳам ушбу девон ходимлари шуғулланган.

Мири отиш. Мири отиш ёки доруғаи тўпхона қуролли кучлар ихтиёридаги барча қурол-аслаҳа, яъни тўплар, милтиқлар ва шунга ўхшаш порохли отиш қуроллари тайёрлаш ишлари билан машғул бўладиган ташкилот раҳбари ҳисобланиб, ўз фаолияти бўйича Мир бахшига бўйсунар эди. Бобурийлар ҳарбий тизими ва қўшинида артиллерия лашкарининг асосий ташкилий қисми бўлгани учун унинг доруғаси муҳим аҳамиятга эришган мансабдор ҳисобланган. Салтанат ихтиёридаги қалъа ва ҳарбий истеҳкомлар ҳимояси ва уларнинг хавфсизлигини таъминлаш ишлари ҳам мири отиш зиммасига юклатилган. Шу боис бу лавозимга подшоҳнинг энг ишончли кишилари тайинланган.

Доруғаи дарак шавқи. Бу мансаб эгаси асосан мамлакат ҳудудида хат-хабарлар етказиш ва чопарлик ишларини ташкил қилиш ҳамда хуфий ахборот йиғиш ишларига бош-қош бўлган. Бобур мирзо Ҳиндистонга келган дастлабки кунлардан оқ ушбу хизмат тизимини йўлга қўйган ва ўз салтанатининг барча бурчакларида бўлаётган воқеалардан даракчилар орқали хабардор бўлиб турган. Чопарлар мамлакатнинг ҳар бир бурчагидан хабарлар олиб келар ва уларнинг сафар йўлида от алмасириладиغان махсус чопархоналар ташкил этилган. Доруға ва унинг қўл остидаги ходимлар барча хат-хабар ва янгилликларнинг ҳар ҳафтада пойтахтга етказиб берилиши учун масъул эдилар.

Салтанат хабарчиси (мухбир). Мухбирлар мамлакат вилоятларининг ҳаммасида бўлиб, улар у ерларда бўлиб ўтаётган воқеа-ҳодисалардан марказни хабардор қилиб турар эди-

лар. Бу хабарларда ҳарбий юристлар воқеалари ҳам ёритилиб турар, улар ҳаммаси жамланиб девонхонага топширилар ва улардан энг муҳимлари ажратишиб, подшоҳ эътиборига ҳавола қилинарди. Улар асосида қабул қилинган қарорлар дарҳол унинг ижрочиларига етказиларди.

Салтанатдаги яна бошқа муҳим лавозим эгалари қуйидагилардан иборат эди:

– Мир Баҳри – солиқ ишларини расмийлаштирувчи котиб;

– Мири бор – ўрмон хўжалиги бўйича ишлар учун мутасалли мансабдор;

– Қўрбеги – ўғоч бирликлари назорати бўйича бош мутасалли;

– Ахтабеги – отхоналар ва отларнинг сақланиши учун масъул шахс;

– Мушриф – кемачилик ишлари бўйича бош адмирал, порт бошлиғи;

– Нозири буютот – саройга тегишли ишлаб чиқариш корхоналари иши учун масъул шахс;

– Муставфи – тафтиш ҳайъати бошлиғи;

– Оваржа навис – кундалик сарой харажатлари назоратчиси;

– Хонсалор – подшоҳ ошхонаси учун масъул шахс.

9.3. Вилоятлар маъмурияти

Ҳиш тарихчиси Сэр Жодунат Саркорнинг фикрича, бобурийлар ҳукуматида қарашли вилоят ва хонликларнинг маъмурий идоралари, марказий ҳокимият маъмуриятининг ҳажми кичрайтирилган тизимининг ўзгинасидир. Салтанат эгаси – подшоҳнинг асосий вазифаси жаҳонгирлик, яъни салтанат ҳудудини мунтазам кенгайтиришдан иборат бўлгани учун унга қарашли вилоятлар сони ўзгариб турар эди. Ҳумоюн даврида вилоятлар сони 12 та бўлиб, Акбар ҳукмронлиги даврида улар сони 15 тага етди. Жаҳонгир даврида 17 та, Шоҳ Жаҳон даврида 22 та ва Аврангзеб даврида эса 21 та эди.

Акбар мирзо тахтга янги чиққан пайтда вилоятлар 12 та бўлиб, улар Кобул, Панжоб, Мултон, Деҳли, Агра, Айодҳиа,

Аллоҳобод, Бехор, Бенгал, Молва, Ажмер ва Гужарат эди. Акбар даврида Деккон ўлкасига қилинган ҳарбий юришлар натижасида яна 3 та вилоят – Берор, Хондеш ва Аҳмаднагар (кейинроқ Давлатобод деб аталди) вилоятлари салтанат ҳукмига бўйсундирилди. Жаҳонгир даврида Орисса вилояти Бенгалиядан ажратиб олинди, атоҳида вилоятга ажратилгач, вилоятлар сони 17 тага етди. Шоҳ Жаҳон даврида эса Кобул вилоятидан Кашмир ажратиб олинди, Мултондан эса Синд вилояти, Аҳмаднагардан эса Бедор вилояти ажратиб олинди. Аврангзеб даврида Бежонур ва Голконда вилоятлари ташкил этилди. Қандаҳор вилояти анчагача бобурийлар қўл остидаги вилоят бўлиб турди, сўнг 1648 йилида Эрон уни тортиб олди.

Шўъбадор. Салтанатга қарашли вилоят ҳокими «Соҳиби шўъба», «Шўъбадор» ёхуд «Нозим» деб аталган. Унинг фаолиятига девон, бахши, фавждор, қутвол, қози, садр, амин, битикчи, потдор ёки хазинадор, воқеанавис, қонунғўй, патвори каби мансабдорлар муовинлик қилар эди. Вилоятлар саркор ёки нарганааларга бўлинган. Вилоятнинг барча маъмурий идоралари унинг бош шаҳрида ташкил этилган. Бобурийлар салтанатида асосан шаҳарларда яшовчи аҳоли аҳамият касб этар эди-да, қишлоқ ҳаёти эса уларнинг эътиборидан четда қолар, қишлоқлар эса сургунбоп жой ҳисобланарди. Шўъбадор подшоҳнинг вилоятдаги вакили бўлиб, у ҳам фуқаролик, ҳам ҳарбий масалалари бўйича мутасадди саналарди. Бироқ, шоҳ сипари тахтда ўтириш, шоҳ рўхсатисиз бошқа мамлакатларга уруш эълон қилиш ёки битим тузиш ҳуқуқига эга эмас эди. Улар қози ва мири одиллар томопадан қабул қилинган қарордан норози бўлганларнинг шикоятлариши тинглар, лекин подшоҳнинг рўхсатисиз кескин жазо чоралари белгилай олмас эди. У вилоятдаги ҳарбий кучларни бошқариш, вилоят ҳудудида тартиб ўрнатиш, солиқларнинг ўз вақтида ва бир текисда йиғилиши ва подшоҳнинг фармон ва кўрсатмаларининг вилоят ҳудудида ижро этилишига мутасадди бўлиб, девонбеги ёки бош садрни эгаллаб турган лавозимидан бўшатиш ҳуқуқига эга эмас ва диний масалалар муҳокамасига аралаша олмасди. У исёнчи заминдор (ер эгалари) ва қонунга бўйсунушни истамаганларни жазолар ва вилоятдаги умумий вазият ҳақида подшоҳни ха-

бардор қилиб турарди. Қози ва шайхларни қўллаб-қувватлаш ва деҳқонлар ишига ёрдам бериш ҳам унинг асосий бурчларидан ҳисобланарди.

Шўбадор икки-уч йилда атмаштириб турилган. Чунки улар бу лавозимда узоқ муддат ишлаб қолгудек бўлса, ўз мансабини суиистеъмоҳ қилиши ёки мустақил давлат бўлиб олиш учун салтанатга қарши ҳаракат бошлаши мумкин эди. Шунга қарамай, ҳокимлар шафқатсиз ва очкўз бўлар эди.

Шуниси қизиқки, Шоҳ Жаҳон саройида ўз мансабини суиистеъмоҳ қилган ёки ўзбошимчалик қилган ҳокимларни заҳарли илонта чақтириб ўлдириш учун махсус илонтхона (питомник) бор эди.

Салтанат пойтахти вилоятлардан узоқ бўлган ҳолларда, ўрта асрлардаги алоқа ва транспорт воситалари қониқарли аҳволда бўлмагани вилоят ҳокимининг фаолиятини ўз вақтида назорат қилиш имконини бермас, бу ҳол эса уларга кўнгли тусаган ишни қилиш учун имкон туғдириб берарди. Шунинг учун бўлса керак, қўл остидаги мансабдорларнинг ҳалоллигига доим шубҳа кўзи билан қарайдиган Аврангзебнинг подшоҳлик даврининг ярмидан кўпроғи вилоятларни назорат қилиш ва салтанат ҳудудини кенгайтириш билан ўтди.

Девонбеги. Девонбеги вилоятда ҳокимдан (шўбадор)дан кейинги лавозимда турадиган мансабдор. Шунинг учун бўлса керак, шўбадор уларга рақиб назари билан қарар, чунки девонбеги билан шўбадор ўз фаолиятида бир-бирининг фаолиятини назорат қилиб турар эди. Вилоят девонбегиси мансабига номзодлар «Девони ашраф», яъни салтанат девони томонидан танланган. Маълумларнинг гувоҳлик беришича, мавжуд низомга кўра девонбеги вилоят хазинасини назорат остида сақлаши, унинг руҳсати ва розилигисиз хазинадан маблағ чиқарилмас эди. Шунингдек, вилоят қишлоқлари ҳаёти ва у ердаги ишлаб чиқаришнинг бир маромда кетишини таъминлаш, салтанат хазинасидан ўринсиз маблағ сарфланишига йўл қўймаслик, хазинага тўланган тўловлар учун фатҳдорларнинг вакилларига «қабз ул-восил» (чипта) бериш ва солиқ ундирувчи мансабдорлар (қишлоқ амини)нинг таққиланган ер солиғи (абвоб) ундиришига йўл қўймасликдан иборат эди.

Деҳқончилик мавсуми охирида низомда кўрсатилган (5%) миқдорда солиқ ундирилишини, омишларнинг бу борада су-

истеъмол қилишларининг олдини олишлари, очқўзтик қилган омилларнинг ўрнига бошқасини тайинлаш ҳақида девонни ашрафга хабарномалар тайёрлаш ҳам девонбегининг зиммасида эди.

Фавждор. Фавждорлар шўъбадорларга ёрдам бериш учун, яъни вилоятги бошқариш ишида муҳим тармоқ бўлмиш вилоят қўшини ишини ташкил этиш ва назорат қилиш учун тайинланар эдилар. Бу лавозимга шўъбадор номзод танлар ва тасдиқлар эди. Фавждор ўз қўл остидаги навкарлари билан вилоят ҳудудида қонунчиликни таъминлаш ва исёнчиларни жазолаш ишларида шўъбадорга ва солиқ йиғиш ишларида «омил»ларга ёрдам бериш учун масъул бўлган. Ж. Саркорнинг ёзишича, фавждор «....вилоятдаги қўшин турларига қўмондонлик қилар ҳамда исёнчи, талончи ва бошқа жиноятчиларни тергов қилиш, шунингдек, солиқ йиғувчилар, қози ва муҳтасибларнинг қонуний талабига бўйсунушдан бўйин товлаганларни тартибга солиб турар» эди.

Салр. Вилоят салри лавозимга номзодлар марказий ҳукумат томонидан танланиб, унинг вазифаси суюрғол ёхуд солиқдан озод қилинган ерлардан олинадиган даромадлар, диний эҳсон ва хайрияларни назорат қилишдан иборат эди. У фуқаро ўртасидаги маърифат ва маънавият ишлари учун масъул шахс бўлиб, ўзининг махсус идорасига эга ва вилоят девонидан мустақил тарзда иш олиб борарди. Шунинг учун бўлса керак, у аҳоли ўртасида саховатли киши сифатида обрўга эга бўлиб, қози ва мири одиллар унинг мутасаддиллигида иш олиб борардилар.

Амиш. Амиш (баъзи манбаларда «Омил» деб берилган) солиқ йиғиш ишлари билан шуғулланувчи киши бўлиб, солиқ тўлашдан бош тортиқлар ва деҳқончилик қилинадиган ерларни қаровсиз қолдирган ер эгалари унинг назорати остида эди. Шунингдек, деҳқончилик қилинадиган ерларнинг унумдорлигини ошириш, ўзлаштирилмаган ерларни ўзлаштириб, ундан ҳосил олишни йўлга қўйиш, ер ўлчови (наймойиш)нинг тўғри олиб борилиши, солиқ миқдорининг тўғри белгиланишини, қарқун, муқаддам ва патзорис деб аталган шу соҳа мутахассисларининг ўз ишини ва ҳужжатларини, тафтиш ишларини назорат қилиш ҳамда вилоят бўйлаб тез-тез саёхатга чиқиб, туман ва корхоналардаги аҳолининг турмуш

шароити ҳақида марказий ҳокимиятга ҳар ойда хабарнома тайёрлаб бериш ҳам унинг зиммасида эди.

Бахши. Бахшнинг вазифаси вилоят ихтиёридаги қўшн-га ва унинг мансабдорларига маош тўлашдан иборат, у пойтахтдаги Мири бахши раҳбарлигида иш олиб борар эди.

Битикчи. Битикчи солиқ йиғувчи аминларнинг фаолиятини кузатиб боровчи шахс, у йил давомида тўшланадиган солиқлар миқдорини режалаштирар ва бу ҳақда марказий ҳокимиятга ахборот тайёрларди. Қонунгўйнинг фаолиятини ҳам назорат қилар эди. Бу лавозим эгаси ҳисоб-китоб ишларида ўз ишининг устаси бўлмоғи ва маҳаллий аҳолининг урф-одаглари, улумларини яхши биладиган киши бўлиши лозим эди.

Хазинадор (потдор). Бу лавозим эгаси ишлаб чиқарувчилар ва ҳунармандлардан ундирилган солиқ пулини қабул қилиш, уни сақлаш иши учун масъулдир. Тўланган маблағ учун тўловчига чигга ёзиб бериш, уларнинг ҳисоб-китобини жамлаш ҳам унинг вазифаси ҳисобланган. Тўлов ишлари девонбегининг рухсати билангина амалга оширилар эди. Бундан ташқари, хазинадор идорасида қонунгўй, қарқун ва патворис ва муқаддам лавозимлари ҳам жорий этилган бўлиб, патворис олинган солиқлар ҳисобини олиб борадиган, муқаддам эса солиқ йиғувчиларга ёрдам кўрсатиш ишлари билан банд эди.

Кутвол (эликбоши). Абулфазлнинг «Айни Акбарий» аса-рида таърифлашчига, кутвол лавозимига тайинланган мансабдорнинг вазифаси шаҳар миршабошиси бажарадиган ишлар учун масъулликдир. Бунга кўпгина ҳуқуқлар берилган, у шаҳар ҳудудида ҳуқуқ-тартибот ишларини назорат қилиши, осойишпалликни таъминлаши, фуқароларнинг келди-кетди ишларини рўйхатдан ўтказиши, бозордаги тош-тарози ва ўлчов ишларининг тўғрилигини текшириши ҳамда ўғрилари ушлаши лозим. Шунингдек, вафот этганларнинг мол-мулкини рўйхатта олиш, эри вафот этган аёлларнинг ўзининг розилигисиз эрининг жасади билан қўшиб ўтда куйдиризмаслигини назорат қилиш, шаҳардаги келгиндилар орасига фаррошлардан жосуслар қўйиш ва турли тоифадаги кишиларнинг турмуш тарзи, даромади-буромadini кузатиб бориш ҳам унинг вазифасига кирарди.

Италиятик сайёҳ Мануччининг ёзишича: «...Мусалтас тайёрлаш ва фоҳишабозтик билан шуғулланувчиларни фош қилиш ва бўлиб ўтган воқеа-ҳодисалар ҳақида ҳокимга хабарнома тайёрлаш» ҳам унинг вазифаси доирасида эди. Ўз вазифаси юзасидан қутвол қозига бўйсунар ва ижро учун ундан топшириқлар оларди. Бу топшириқларни ижро этиш жараёнида ўз қўл остидаги 20–30 навкар ва сарбозлардан фойдаланар эди.

Абулфазл Алломийнинг таърифлашича, бу лавозимга тайинланган киши «...серғайрат, тажрибали, сабр-қаноатли, инсоф-диёнатли ва шу билан бирга маккор киши бўлиши лозим эди». Шаҳарнинг ҳар қўчасида унинг махсус айғоқчилари бўлиб, улар шаҳарга келиб-кетаётганларнинг машғулотлари ҳақида хабар бериб туриши лозим эди. Тун қоронғуси тушиши билан шаҳарга кириб-чиқиш тўхтатишган. Ўғирланган молларни топиш ва ўғирларни жазолаш, жамоат жойларида фойдаланиладиган сув манбалари (ҳовуз ва ариқлар)нинг тозалигини назорат қилиш, аёлларнинг от миниб юришини тақиқлаш, инсон ҳуқуқтарининг поймол этилишининг олдини олиш, ҳайвонларнинг сўйилишини назорат қилиш ҳам унинг вазифаси ҳисобланган.

Ж. Саркорнинг фикрига қараганда, қутвол «зиндондаги маҳбуслар сонини аниқлаб, у айбсиз деб топганлар ҳақида ўз раҳбариятига хабар бериш, товон тўлаш имконияти бор бўлган айбдорлардан товон ундириб, уларни зиндондан озод қилиш, жазодан қочиб қолганларни тутиб, уларга нисбатан қозининг ҳукмини олиш ва ижро этиш» ишлари учун жавобгардир.

Воқеанавис. Воқеанавис вилоятда бўлиб ўтаётган воқеа-ҳодисаларни ҳаққоний тарзда рўйхатга олиб, улар ҳақида марказий ҳукуматни хабардор қилиб туриши лозим. Ҳинд тарихчиси В. Д. Моҳажаннинг «Ҳиндистонда мўғуллар ҳокимияти» деб аташган китобида келтирилган ушбу маслаҳат воқеанависларнинг вазифаларини аниқлаб олишда жуда қўл келади. Унда шундай дейилган: «Бўлиб ўтган воқеалар ҳақида рўй-рост маълумот беринг, акс ҳолда илоҳи ҳошқа манбалардан бу воқеа ҳақида ҳаққоний маълумот топиб қолса, сизни жазолаши аниқ. Сизнинг вазифангиз жуда нозик иш; ҳар иккала томонга ҳалол хизмат қилишингиз лозим бўла-

дики, сих ҳам куймасин, кабоб ҳам. Айрим мансабдорлар кўп номаълум ишлар қилишга мойилдирлар. Агар бу ишлар ҳақида тўғри маълумот берсангиз, мансабдор шарманда бўлади, унинг айбини яширсангиз ўзингиз жазоланасиз. Шунинг учун улар қилмиши ҳақида ҳаққоний маълумот беришингиз лозим бўлади. Бу маълумотларингиз яхшилаб, ҳар томонлама текширилган бўлиши лозим, акс ҳолда, мансабдорга туҳмат қилган бўласиз».

Ҳар бир вилоят туман ёки саркорликларга бўлинган бўлиб, уларга фавждорлар раҳбарлик қилган. Вилоят ҳокимининг фармойишлари улар орқати ижро этилиши таъминланган. Ҳар бир саркорлик эса ўз навбатида маҳаллаларга бўлинган. Парганада ҳуқуқ-тартибот ва бошқа маъмурий ишлар учун раҳбар шахс «шиқдор» тайинланиб, унга амин, потдор ва битикчилар ёрдам берган. Шунингдек, шаҳарлар ҳам бир неча маҳаллаларга бўлинган, уларга қутвол раҳбарлик қилган. Ҳар бир қишлоқ ўзича мустақил ҳудудий бирлик бўлиб, марказий ҳукумат қишлоқ аҳолисининг ишига кўп аралашмаган.

9.4. Ҳарбий тизим

Кўшин таркиби. Бобурийлар салтанати ўрта асрлардаги Марказий Осиё мусулмон Шарқида мавжуд феодал давлатлардан биров фарқ қилса-да, бу салтанат Туркистон ва унинг атрофида жойлашган давлатларнинг асрлар давомида мавжуд бўлиб келган анъаналари асосида ташкил этилган ва ягона ҳукмдор — подшоҳ томонидан бошқариладиган, қатъий марказлашган, йирик ҳарбий-феодал давлат эди. Бундай улкан салтанатни фақат қудратли ва темир инпизом асосида қурилган ҳарбий тизим воситасидагина бошқариш мумкин бўлган. Шу боис салтанат ҳукмдори ихтиёрида ҳажман жуда катта ва қудратли мунтазам лашкар сақланган. Ҳарбий кўшинни мунтазам равишда кўриқдан ўтказиб туриш, унинг тизими-ни такомиллаштириб бориш ҳукмдорнинг муқаддас бурчи ҳисобланиб, кўшин ҳар йили махсус кўриқдан ўтказиб турилган.

Ҳинд тарихчиси В. Д. Мохажаннинг таърифлашича, бобурийлар давлатида қуролли кучлар асосан беш тоифага

бўлинган, улар суворийлар (отлиқ сарбозлар), жангчи филлар кавалерияси, пиёда аскарлар, тўпчилар ва ўқчилар (миттиқчилар) гуруҳидир. Шунингдек, уларга унча кўп бўлмаган миқдордаги ҳарбий денгиз ва дарё флоти кўшинлари ҳамроҳлик қилган.

Ҳар бир лашкарбошига, ҳаттоки вассал давлатларнинг ҳарбий бошлиқларига ҳам махсус унвон ва ҳуқуқлар берилган, мавқеига кўра уларга шоҳ хазинасидан маош тўланган ёки унга ер-мулк ажратиб берилган. Ҳар бир саркарда ўз кўшинига эга бўлиб, унда мустақкам интизом ўрнатиш, кўшин сафларини тўлдириш, аскарлар билан ҳарбий манқалар ўтказиш, кўшин учун қурол-аслаҳа, кийим-бош ва озиқ-овқат захирасини тайёрлаш ишлари лашкарбонни зиммасига юклатилган.

Акбар миззо салтанатидаги моҳир саркардалардан бири, ўз даврининг стук уламоларидан бўлмиш Абулфазлнинг «Айни Акбарий» китобида гувоҳлик беришича, суворийлар кўшини салтанатга бўйсунтириш даражасига кўра кўшидаги турларга бўлинган:

1. «Аҳади» навкарлари. Бу гуруҳга мансуб навкарлар энг олтий тоифага мансуб ҳисобланар ва фақат подшоҳнинг махсус фармони асосидагина ҳаракат қиларди. Уларга девонбеги ёки бахши лавозимидаги ҳарбий мансабдор қўмондонлик қилар ва бу кўшинга навкарлар подшоҳ номидан ҳарбий хизматта олинарди. Аҳади навкарларига яхши маош тўланар эди. Агар оддий отлиқ сарбозга 12–15 рупий тўланса, аҳади навкарларидаги сарбозга 500 рупий тўланган. Аҳади навкарлари сони 7–8 минг атрофида бўлиб, Акбар даврида эса уларнинг сони 12 минг кишига етган эди.

2. «Барварди» навкарлари. Навкарларнинг бу тури ҳам энг моҳир сарбозлардан иборат бўлиб, улар ўз отларига эга эмас эдилар. Улардан асосан, мамлакат ички тартибот ишларида қуролли полиция сифатида фойдаланилган.

3. «Кўмаки» навкарлари. Бу тоифадаги навкарлар эса захирада сақланар ва жанг жараёнида зарур жойларга ёрдамга юбориларди.

4. «Доҳили» навкарлари. Ҳаракатдаги мунтазам армиянинг асосий пойдеворини мана шу тоифадаги кўшин ташкил этган. Бу турдаги навкарлар ўз кўшинига эга бўлмаган

лашкарбошиларга бириктириб, уларнинг отларига ҳам махсус тамга босилган. Бу тоифадаги навкарлар ҳам подшоҳ номи билан ҳарбий хизматга олинса-да, ҳарбий хизмат давомида саркардалар ихтиёрида турарди. Навкарларнинг бу тури жуда катта миқдорда бўлиб, Акбар даврида унинг сони 25 мингта, Жаҳонгир ва Шоҳ Жаҳон ҳукмронлиги даврида 300 мингта бўлган. Подшоҳ ихтиёридаги аҳади қўшини, мустақил лашкарбошиларнинг доҳили қўшини, вилоят волийларининг ихтиёридаги қўшин ҳамда вассал давлатлардаги лашкар миқдори қўшиб ҳисобланса, саптанатта қарашли умумий қўшин миқдори 440 минг нафарга етарди.

Доҳили аскарларининг энг яхши қисмини суворийлар ташкил этиб, отларининг сифати ва миқдорига қараб ҳам тоифаланарди. Улар орасида боронғир тоифасидагилар от, қурол ва кийим-кечакни ҳукуматдан оларди. Силадор гуруҳига мансуб сарбозлар эса ўзларининг от ва қуроли билан ҳарбий хизматга келганлардан иборат бўлган.

6. Кавалерия. Бобурийлар қўшинининг энг яхши қисми кавалерия ташкил этар эди. Кавалерия қуйидаги қисмлардан ташкил топган:

а) Боронғир. Боронғир суворийлари, от, қурол ва кийим-кечакни ҳукуматдан оларди;

б) Силадор. Силадор навкарлари ўзларининг от ва қуроли билан келганлардан иборат бўларди.

Суворийлар отларининг сифатига қараб тоифаларга ажратилган. Бобурийлар қўшинида кўпроқ туркий ва чопқир този отлари ардоқланган. Шу билан бир қаторда арабий, форсий, музанна, ябу ва жангла деб тоифаланадиган отлар ҳам ишлатилган.

Суворийлар ўзларидаги отлар миқдорига кўра ҳам тоифаланган. Иккита отта эга бўлган навкарлар «дуаспа» (икки отлик), битта оти борлар эса «якаспа» (бир отлик) деб юритилган. Айрим ҳолларда икки навкар битта отдан фойдаланган, улар «нимаспа» (ярим отлик) дейилган.

7. Пиёда аскарлар. Жанг жараёнида пиёда аскарлардан ҳам унумли фойдаланилган. Улар ҳам ўз навбатида милтиқчи ва қиличбозларга ажратилган. Улар камон, ўқ-ёй ва найзалардан моҳирлик билан фойдалана олган. Ўқчилар кўпинча қанужликлардан танланар эди. Жанг жараёнида аскарлар-

дан ташқари хизматкор қўллар ва сув тапувчилардан ҳам отбоқарлик, чодир тикиш каби дастёрлик ишларида фойдаланилган. Акбар даврида пиёда аскарлардан самарали фойдаланиларди. Пиёда аскарлар икки тоифага ажратилган: бандуқчилар (милтиқчилар) ва шамширбозлар (қиличбозлар).

8. Жангчи филлар. Бобурийлар лашкарида жангчи филлар алоҳида ўринда турган. Филлар сифати ва эгасининг жангчилик маҳоратига кўра, етти хил тоифага бўлилган. Акбар даврида жангчи филлар сони 50 мингга етарди. Бенгал вилоятида махсус жангчи филлар кавалерияси сақланган. Филлар жанг қилиш учунгина эмас, юк ташини учун ҳам бемиунат дастёр бўлган.

9. Артиллерия. Бобур мирзо Ҳиндистонга жуда кучли артиллерияси билан кириб келган. Акбар эса қўшинининг бу турини янада такомиллаштирди. Унинг даврида улкан замбараклар таёрланди ва ишга солинди. Шу билан бир қаторда фил ёки туя ўрқачига ўрнатиб олиб юрса бўладиган кичик тўплар ҳам ихтиро қилинганди. Бу тўпларни бошқарини осон бўлгани учун жангда яхши самара берарди. Доктор Р.П.Трипатининг ёзишича, Акбар артиллерияси Осиёда турклар артиллериясидан кейин турарди.

Бобурийлар қўшинининг энг таъсирли кучга эга бўлган қисми тўпчилар (артиллерия) бўлиб, ҳарбий қуролнинг бу турини Ҳиндистонга биринчи марта Бобур олиб келган. Бобурийларнинг Ҳиндистонни забт этишида уларни ғалабага олиб келган асосий омиллардан бири ҳам уларнинг тўплардан моҳирлик билан фойдаланишлари бўлган. Тўплар турли ҳажмда бўлиб, оғир замбаракларни филлар судраб юрар, ихчам тўпларни эса туялар ўрқачида олиб юриларди. Замбараклар асосан подшоҳнинг махсус қўмондонлигидагина жангга киритилар, айрим ҳоллардагина саркардалар қўшини ихтиёрига бериларди.

Ҳарбий денгиз қўшини бобурийлар даврида унчалик яхши ривожланмаганди. Уларнинг қўшинида ҳарбий денгиз ва дарё флотидан асосан Бенгал вилоятида фойдаланилди.

Бобурийлар лашкарининг диққатга сазовор хусусиятларидан бири — ҳарбий юришлар давомида дам олиш учун тўхталган жойларда чодирлар тикиларди. Бу чодирлардан ҳосил бўлган лашкаргоҳ гўё улкан бир шаҳарни эслатар ва ҳинд

тарихнависи Л. П. Шарманинг айтишича, 5 милядап 20 милягача бўлган радиусдаги ҳудудга ёйиларди. Бу пнаҳарда 100—200 минг киши истиқомат қиларди. Шуниси диққатга сазоворки, чодир ва ўтовлардан иборат бу улкан ҳарбий шаҳарни барпо этиш учун тўрт соатгина вақт берилар эди. Ҳарбий интизомнинг мустаҳкамлиги туфайлигина бобурийлар қўшини ҳампиша рақибни устидан ғалабага эришарди.

9.5. Ҳарбий мансабдорлар тизими

Бобурийлар қўшинининг алоҳида эътиборга молик хусусияти унинг ҳарбий мансабдорлар тизимидир. Л. П. Шарманинг тарихий манбаларга таянган ҳолда кўрсатишича, ҳарбий мансабдорлар ўз мавқе даражасига кўра ўн хил тоифага бўлиниб, шунга кўра уларга маош ва ҳуқуқлар берилган. Энг кичик мавқедаги мансабдорга ўнга навкарга, энг юқори мансабдор эса 12 минг кишилик қўшинга қўмондонлик қилиш ҳуқуқи, 5 милядап 7 минг нафаргача аскарни бўлган қўшинга фақат шаҳзодаларга рухсат берилган. Тарихнавис Абулфазлнинг гувоҳлик беришича, саркардалар 33 хил тоифага ажратиларди. Акбар ҳукмронлиги даврида ҳарбий мансабдорлар тизимига «зот» ва «суворий» мансаби ҳам киритилган бўлиб, *зот* пийёда аскарлар сонини билдирса, *суворий* саркарда қўмондонлик қиладиган отлик аскарлар миқдорини билдирган.

Жаҳонгир ва Шоҳ Жаҳон ҳукмронлиги даврида ҳарбий қўмондонларнинг 8000 гача аскарга эга бўлган қўшинни, шаҳзодалар эса 4000 кишилик қўшинни бошқариш ҳуқуқи бор эди. 500 тагача аскарга эга бўлган саркардага «мансабдор», 500 тадан 2500 тагача сарбозга эга бўлган лашкарбошига «амир», 2500 дан ортиқ қўшинга эга бўлган саркардага эса «амири аъзам», ундан юқори мавқедаги лашкарбошиларга «хони жаҳон» унвони берилган. Ҳарбий унвонларнинг энг юқориси «хони-хонон» деб юритилган.

Шоҳ Жаҳон даврида яратилган «Подшоҳнома» асарининг муаллифи Абдулҳамид Лоҳурийнинг таърифлашича, ўз ермулкида истиқомат қилиб турган саркардага бириктирилган қўшиннинг учдан бир қисмига тенг миқдорда аскар сақлашига рухсат берилган. Ўз мулкидан ташқарида, бироқ мам-

лакат худудиди турадиган лашкарбошига ўз қўшинининг тўртдан бир қисмига тенг миқдорда аскар тутиб туриши, салтанат худудидан ташқарида эса ўз қўшинининг бешдан бир қисминиги сақлаб туришига рухсат этилган. Ҳарбий лавозимдаги саркардаларга давлат маъмуриятидан лавозим берилмаган.

Ҳарбий мансабдорларга бериладиган маош миқдори ва уларнинг мансабини ошириш масалалари билан фақат подшоҳ шуғулланарди. Уларга хазинадан йил давомида маош тўланар экан махсус ер-мулк ажратиб бериларди. Ҳарбий мансабдор ҳам ўз навкарларига давлат ҳисобидан маош тўларди.

Салтанат қўшинининг энг салмоқли ва қудратли қисми пойтахтда сақланар, бу қўшин подшоҳ ўзи шахсан жангга отлангандагина ҳаракатга кирарди. Қўшиннинг қолган қисми ҳарбий жиҳатдан муҳим аҳамиятга эришган ҳудудларда, яъни хавф келиши мумкин бўлган чегара жойларда сақланарди. Кобул-Пешовар йўналишида мунгазам қўшин сақланарди ва унга тажрибали ва шоҳга садоқатли саркардалар қўмондонлик қиларди. Душмандан сақланишнинг энг ишончли воситаси қалъалар бўлиб, қалъаларда қўлиб қурол-аслаҳа ва озиқ-овқат захиралари тўпланган. Салтанатдаги машҳур Аллоҳобод, Қалинжар, Чунор, Рохтасгар, Ажмер, Гувалёр, Деҳли, Агра, Лохур, Рангамбор, Қапдаҳор, Кобул, Асиргар, Давлатобод, Аврангобод, Бижолур, Голконда каби қалъалар салтанатдаги энг мустаҳкам ҳимоя воситаси ҳисобланган.

Мансабдорлар ва уларнинг навкарлари. Ҳар бир ҳарбий саркардага алоҳида мавқе (унвон) берилган. Ҳаттоки босиб олинган мамлакат (вассал)нинг ҳарбий бошлиқлари ҳам унвон билан сийланган. Шуниси диққатга сазоворки, ҳарбий мансабдорга давлат идораларида махсус лавозим берилмасди. Акбар даврида саркарда Абулфазл вазир бўлиб ишлагани ҳолда, саркарда рожа Ман Сингх бундай лавозимга қўйилмаган.

Ҳарбий мансабдорларга давлат хазинасидан маош ва ер-мулк белгилангудай бўлса, унинг мулкидан солиқ ундириш ҳуқуқи марказий ҳукумат идораси ходимларигагина берилган. Тўпланган солиқ мулк эгаси бўлган ҳарбий мансабдорларга берилиб, унинг маошидан ўшанча миқдордаги маблағ чегириб қолинган.

Акбар мирзо даврида ҳарбий от ва филларга тамға босиш жорий қилинган. Бу иш билан алоҳида «Доғ маҳали» деб атаган бўлим шугулланган. Ҳар бир от ва филга ўз ҳарбий бошлигининг ва подшоҳнинг тамғаси босилган. Ҳар бир ҳарбий мансабдорнинг қўшини ҳар йили ёки уч йилда бир марта подшоҳнинг шахсий кўригидан ўтказилган. Ҳарбий ишларни такомиллаштиришда ҳам катта аҳамият берилгани учун Акбар қўшини қудратли, илтизомли ва енгилмас лашкарга айланган. Айниқса, армяни бошқаришда ҳарбий мансабдорлик тизими жуда қўл келган. Ҳинд тарихчиси Р. П. Трипатининг ёзишича, Акбар қўшини «ғолиб ва самарадор», деб атаган.

9.6. Адлия ишлари

Бобурийлар салтанатида ҳам давлат бошқаруви, хусусан, салтанатнинг асосий таянчларидан бири адлия ишлари айнан Бобур мирзонинг устози ва пири Мавлоно Муҳаммад Қози томонидан таърифлаб берилган низом асосида ташкил этилган. Бу салтанат тарихига бағишланган барча тарихий асарларда, яъни маҳаллий тарихнавислар асарларида ҳам, хорижий муаллифлар асарларида ҳам, муаллифнинг тарихий далилларга ижобий ёки салбий ёндашиши ва талқин қилишидан қатъи назар, салтанат боқийлигининг асосий омили ҳукмдорнинг энг адолатли шахс экани ва унинг олиб борган сиёсати энг адолатли сиёсат бўлганлигига алоҳида урғу бериб ўтилди.

Салтанат асосчиси Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг адолатсизлик ва зўравонликка нисбатан мурасизлигини «Бобурнома»ни ўқиб чиққан ҳар бир киши бунга ишонч ҳосил қилиши мумкин. Ўзининг ҳукмдорлик фаолиятининг ҳар бир қадамида унинг асосий тамойиллари раиятни ҳимоя қилиш, мавжуд тартибот ва удумларни эътиборга олган ҳолда мамлакатда адолат тантанасини таъминлаш учун фарзандлари ва қўл остидаги амир ва бекларининг барчасидан адолат тамойилларининг бажарилишини қаттиқ туриб талаб қиларди.

Салтанат тарихини жуда синчковлик билан талқин этган ҳинд тарихчиси Сэр Жодунат Саркорнинг таъкиллашича,

бобурийлар салтанатида ҳукмдор асосий қонун чиқариш масъулиятини ўз зиммасида сақлаган ҳолда, судлов ҳокимиятини ҳам ўз ихтиёрида олиб қолган. Муаллифнинг ёзишича: «...подшоҳ энг олий мақомдаги ҳакам бўлиб, охириги ҳукмни чиқарар ва зарур ҳолларда фуқаролар аризасини дастлабки босқичда ҳам ўзи ҳал этиши мумкин эди». Эпг оғир жиноий ишлар ва қўйи судлов маҳкамаларида кўрилиши мумкин бўлмаган фуқаролик ишлари бош қози томонидан подшоҳ эътиборига ҳавола этилар ва бу ишлар ҳар жума кунлари пешин намозидан сўнг очиқ судда муҳокама этиларди.

Мамлакатдаги адлия ишларини назорат қилиш қозикалон зиммасига юклатилган бўлиб, бу борада у подшоҳдан кейинги мавқеда турарди. Унинг тавсиясига кўра, вилоят, туман, шаҳар ва парғана (қасаба)ларда адлия ишларини бошқариш учун қозилар тайинланар эди. Тўғридан-тўғри подшоҳга мурожаат этилган ариза ва шикоятларни қабул қилиш ва кўриб чиқиш учун маъмурияда «Мири арз» лавозими таъсис этилган бўлиб, бу лавозим эгаси аризаларни кўриб чиқиш ва унга муносиб чоралар белгилаш учун зарур маҳкамаларга мутасаддиларни юбориб турган. Қозилар фуқаролик масалалари, яъни мулкий можароларни, диний мақомдаги мунозараларни ҳал этиш, уларга яраша ажрим чиқариш ишлари билан шуғулланган. Диний масалалар ҳал этиладиган ҳолларда муфтийлар ўз маслаҳатлари билан қозига кўмаклашиб турган. Аврангзеб Оламгир ҳукмронлиги даврида «Фатавои Оламгири» деб номланган махсус қўлланма тайёрланиб, ҳуқуқий масалалар ана шу тавсиянома асосида ҳал этилиши қонун тусини олган эди.

Вилоят ҳокими мақомида турадиган «шўъбадор» туманлар маъмуриягида молия ишлари бўйича мутасадди «амали гузар», қишлоқларда солиқ йиғиш ишлари учун масъул «амин»лар ҳам фуқаролар орасидаги мулкий масалаларни ҳал этар ва солиқ тўлашдан бош торгонтларга нисбатан маъмурий чоралар белгилар эди. Қишлоқлардаги ҳуқуқий ва мулкий можаролар асосан қишлоқ оқсоқоли томонидан ҳал этилган. Ҳуқуқий масалаларнинг одилона ва ҳалоллик билан ҳал этилишини назорат қилиш учун қозилар масъул эдилар. Иш кўриш жараёнида қозилардан «...одиллик, ҳалоллик ва мустақиллик» талаб этилган. Мавжуд тартибга кўра судлов жа-

раёнида даъвогар ва жавобгар томонларнинг ишпирок этишлари ва иш судлов маҳкамасида ёки олий ҳукумат қароргоҳларидан бирида ўтказилиши шарт эди. Қозиларнинг ўзлари ишлайдиган маҳкама ходимларидан ва хизмат тақозосига кўра ўзига тобе бўлган шахслардан совға ва ҳалялар олиши, меҳмондорчилик ва айш-ишрат базмларида ишпирок этиши қатъиян маън этилган. Камбағаллик нима эканини англаш қозилар учун олий шараф ҳисобланган.

Адлия идораларида кўриладиган масалалар ўз моҳиятига кўра уч тоифага, яъни диний, сиёсий ва дунёвий (фуқаролик) масалаларига бўлинган, улар бир-биридан холи тарзда мустақил иш кўрарди. Диний мақомдаги масалалар кўрилганда шариат талабларига риоя қилинар ва шу асосда ҳукм чиқариларди. Бундай масалалар кўриладиганда қозидан ташқари муфтий ва «мири одил» ишпирок этиши талаб қилинарди. Бунда муфтий Куръони карим ва ҳуқуқ борасидаги фатво ва ҳадисларга асосланган ҳолда қозиларнинг одил ҳукм чиқаришларига маълум даражада таъсир кўрсатарди. Мири одил эса чиқарилган ҳукмни расмийлаштириб, унинг ижросини назорат қилиб борарди.

Ҳукуматга қарши исёнкорлик, рижкорлик, қонунга иттиҳод этишдан бош тортиш, ўғрилик, талончилик, қотиллик каби жиноий ишлар кўрилганда шўъбадорлар ва фавждорлар фаол ишпирок этарди. Дунёвий масалалар кўрилганда вилоят ҳокими, фавждор ёки қутвол мажлисга раислик қилиши мумкин эди. Айби исобланган айбдорлар учун жазо чоралари қаттиқ ва шафқатсиз бўлган. Кўпинча, жарима солиш, мол-мулкни мусодара қилиш, тана аъзоларини кесил, тан жазоси бериш, исёнкор ва қотилларга ўлим жазоси белгиланган. Энг олий жазо подшоҳ ёки вазирларнинг тавсияси билан бироз юмшатилиши мумкин эди. Ж. Саркорнинг ёзишича, содир этилган қотиллик Худонинг қонунини бузиш ёки ҳукмдорнинг ҳаловатига путур етказиш деб эмас, балки жабрланувчининг оиласига етказилган моддий зарар деб қаралар ва бу оилага товон тўлаш билан қотилнинг боши кесилишдан сақланиб қолиши мумкин эди. Борди-ю, қурбоннинг яқинлари товонни қабул қилишдан бош тортиб айбдордан қасос талаб қилса, жинойтчи ўлимга маҳкум этилиши муқаррар эди. Айбдорга белгиланган ҳукм махсус ижрочи томонидан бажа-

риларди. Узоқ муддатта қамоқ жазосига маҳкум этилганлар зиндон ва қамоқхоналарда қаттиқ назорат остида сақтанарди. Мустақкам қалъа ва ҳарбий истеҳкомлар кўпинча қамоқхона сифатида фойдаланилган. Бу борада Гувалёр қатъаси машҳур бўлиб, унда давлат сиёсатига қарши чиққан исёнкорлар ҳибсда сақланган.

Ҳукмдан норози бўлганлар адолат сўраб подшоҳга ариза билан мурожаат қилишлари мумкин (бу ҳол «ҳартаъ» дейилган) эди-ю, бироқ бу имкониятдан фойдаланиш ҳаммага ҳам (айниқса, оддий фуқарога) насиб этавермасди. Чунки мамлакат ҳудуди қатта, узоқ вилоятлардан келадиганлар йўл харажатларини кўтара олмас, аризалар ҳар доим ҳам подшоҳга етиб келавермас эди. Бунинг устига ўз устидан шикоят қилинаётганидан хабар топган мансабдор аризанинг подшоҳга етиб бормаслиги учун ҳар қандай чорани кўришга тайёр турар ва бунинг олдини олиш учун куч ишлатишдан ҳам тоймасди. Шунинг учун бўлса керак, Акбар саройи маъмуриятида етти «Мири арз» давозими таъсис этилган. Тарихда Акбар адлия ишларида кўпгина ижобий ислоҳотлар ўтказган ҳукмдор сифатида тан олинади. Ўрнатилган таомилга кўра, ўлим жазосини ижро этишдан аввал уч маротабагача подшоҳни бу ҳақда хабардор қилинар эди.

Жаҳонгир тахтта чиққанда ҳам салтанат маъмуриятида анчагина диққатга сазовор ислоҳотлар ўтказилди. Бу ислоҳотлар 12 та фармонда баён этилган бўлиб, уларда кўрсатилишича, савдогарларнинг юкларини эгасининг розилигисиз зўрлик билан очиб кўриш, мамлакат ҳудудида маст қилувчи ичимлик ва гиёҳвандлик моддалари тайёрлаш ва уларни сотиш, олий ҳукумат мансабдорлари томонидан шахсий уйлар ва деҳқончилик қилинадиган ерларни ўзбошимчати билан тортиб олишлари, уларга эгалик қилишлари, солиқ йиғувчи ва жоғирдорларнинг ўз қўли остидаги фуқаролар билан подшоҳнинг руҳсатисиз қуда-андачилик қилишлари ман этилган ва ҳукумат ихтиёридаги шифохоналар фақат камбағаллар учун хизмат кўрсатиши белгиланган бўлиб эди. Шунингдек, адлия ходимлари томонидан вафот этганларнинг мол-мулкни меросхўрларга бериш жорий қилинди (бунга қадар вафот этганларнинг мол-мулки давлат ихтиёрига олиб қўйиларди). Жаҳонгирнинг адлия борасида кўрган тадбирларидан

энг муҳими — тарихда «адолат занжири» деб ном олган олтин занжир бўлиб, бу занжир Агра қалъасидаги Шох Бурж саройидан Жамна дарёсининг нариги қирғоғига ўрнатилган тош сулага тортилган эди. Таҳқирланган ёки хўрланган арздорлар ушбу занжир орқали ўз арзларини подшоҳга етказиш имконига эга бўлганлар.

9.7. Ҳуқуқ-тартибот маҳкамалари

Бобурийлар салтанатининг салкам уч ярим аср давомида улкан мамлакатни ягона бошқарув тизими асосида идора этилишининг асосий сабаби ушбу мамлакат бошқарувининг қатъий қонун-қоида асосида бошқарилгани ва ҳар бир фуқаро ва мансабдорнинг мавжуд қонусларга сўзсиз итоат этишига эришилганидир.

Бу салтанатда мустақкам низом асосида иш юритиладиган ҳуқуқ-тартибот маҳкамалари мавжуд бўлиб, улар асосан уч тоифага бўлинади: қишлоқ, туман ва шаҳар миришабхоналари. Қишлоқда мавжуд ҳуқуқ-тартибот тизими қадимдан, яъни ҳинд султонлари ҳукмронлиги давридан буён мавжуд бўлиб, ўша даврда ўрнатилган қонун-қоидаларга фуқаро итоат этиб келар эди. Қишлоқдаги маъмурий ва ҳарбий ҳуқуқ-тартибот ишлари назорати асосан *фавждор* деб аталадиган қишлоқ оқсоқоли зиммасига юклатилган бўлиб, солиқ йиғиш ва уни ҳукуматга топшириш каби фуқаролик масалаларида унга *натвори* деб аталган ҳисобчи ёрдамлашар эди. Маъмурий ва ҳарбий масалаларни ташкил этишда ва ҳуқуқ-тартибот ишларини ташкил этишда, мавжуд қонун-қоидаларнинг фуқаро томонидан тан олинishi ва итоат этилишини назорат этишда унга қишлоқ қоровули мақомида турадиган *чавқидор* деб аталган мансабдор ёрдам берарди.

Қишлоқ аҳолисининг ҳуқуқий масалалари бўйича хулоса ва ҳукм асосан фавждор томонидан қабул қилинар, чавқидорлар ўзларига бириктирилган худудда рўй берган ўғирлик ёки бошқа қонунбузарлик учун масъул эдилар. Улар ўзлари масъул бўлган худудда ўғирланган молни топиллари ва эгасига қайтаришлари ёхуд топилмаган мол учун мол эгасига товон тўлашлари шарт эди. Бу тартибга бобурийлар ҳукмронлиги даврида тўлалигича ҳеч қандай ўзгартирилмай риоя қилинди.

Мавжуд туманлар саркорлар бўлиб, улар туман ёки қасаба худудидаги ҳуқуқ-тартибот ишларини назорат қилар, уларга фавждор қарашарди. Фавждор ўзига бириктирилган худуддаги фуқаролик ва ҳарбий масалаларни назорат қилар ва унга мавжуд қонунларга фуқаро томонидан итоат этилишини ва у томонидан қабул қилинган ҳукми ижро этилишини таъминлашда унга қутвол, яъни миршаббоши ёрдамлашган. Саркорликда, шунингдек, қози лавозими ҳам таъсис этилган бўлиб, қозилар асосан фуқаролик ва мулкий масалаларни шариат қоидалари асосида ҳал қиларди. Жиноий масалалар кўпинча фавждор ва қутвол ишгирокидаги мажлисда ҳал этиларди.

Шоҳ Жаҳон ҳукмронлиги даврида шоҳ саройида бўлган итатиялик сайёҳ Николас Мануччининг гувоҳлик беришича, кундузи йўллардаги қароқчилик натижасида талоп-тарож қилинган молларнинг топиб берилишини фавждорлар таъминлашлари, акс ҳолда мол эгасига ўша мол қиммати миқдорида товон тўлашлари лозим эди. Кечаси йўлда рўй берган талончилик учун эса кун ёруғида бирон жойда тўхтаб тунаш учун жой топиб олмагани учун мол эгасига товон тўлашмас эди. Бундай ҳолларда кечаси йўл юргани учун мол эгаси ўзи айбдор ҳисобланар эди. Шуниси эгиборлики, бобурийлар ҳукмронлиги даврида йўловчининг бемаҳалда йўлта чиқиши маъқулланмас, қуёш ботиши билан йўловчилар бирон жойда тўхтаб тин олишлари лозим эди. Бунинг учун шаҳарлар орасида кўп-кўп карвонсарой, кўпоқхона ва мусофирхоналар ташкил этилган эди.

Шаҳарлардаги ҳуқуқ-тартибот ишлари шаҳар доруғаси ва унинг бевосита ёрдамчиси миршаббоши зиммасига юклатилган. Шаҳардаги уйлар ва йўллар (кўчалар) қутволнинг қатъий рўйхатидан ўтказиларди. Катта шаҳарлар мавзеларга ва даҳаларга ажратилиб, ҳар бир худуд учун масъул муовин тайинланган. Бу муовинлар ўзига бириктирилган худудда рўй берадиган кундалик келиб-кегишлар ҳақида шаҳар бош қутволга маълумот тайёрлаган. Бозорлардаги нарх-наво ва пул муомаласи, тош-тарози ва газ ўлчовининг тўғрилигини назорат қилиш, васият қолдирмай вафот этган фуқаронинг мулкани ҳолисона тақсимлаб бериш каби ишлар ҳам қутвол зиммасида эди. Инсофсизлик қилган савдогарлар шаҳардан

бадарға қилинган. Булардан ташқари, қутвол ўзига бириктирилган хуудда қудуқлар қаздирар, дарёдан ўтиш учун соллар тайёр татар, қабристон учун жой ажратиб берар, фаррошларнинг ишени пазорат қиларди. Қассобларнинг иш фаолияти ҳам қутвол назоратида бўлиб, унинг рухсатисиз истеъмол учун ҳайвон сўйилмас эди. Хуллас, унга бириктирилган хууддаги ҳар бир фуқаронинг рисоладагидек юриш-туриши қутвол назарида эди.

Маълумки, ҳар қандай қонунбузарлик ёки моддий муҳтожликдан ёхуд дангасатик, яъни ҳалол меҳнат қилишдан бўйин товлашдан келиб чиқади. Айрим ҳолларда эса меҳнат қилиб тирикчилик қилиш учун жамиятда зарур шарт-шароитнинг бўлмаслиги ҳам жиноий ишга қўл уришга мажбур қилади. Айниқса, аҳоли сони жиҳатидан дунёда иккинчи ўринда турадиган ва фуқароларни ич билан таъминлашнинг имкони жуда кам бўлган Ҳиндистондай улкан мамлакатда тирикчилик манбаини топиш осон иш эмас, албатта. Бундай ҳолларда, табиийки, қорин тўйдириш учун бировнинг мулкига кўз олайтирилади ва бу мулкка эга бўлиш учун турли жиноий йўллар қидирилади ва ҳатто қотилликкача борилади.

Англиялик сайёҳ Уильям Хоукинсининг 1608—1613 йилларда (1605 йилда Жаҳонгир тахтга чиққан) Ҳиндистонга қилган саёҳати таассуротлари ҳақидаги хотираномасида айтишича, ўша пайтда мамлакатда қонунсизлик ҳукм сураётган эди, ўғирлик ва талончилик шунчалик авжга чиққан эдики, мулкдор одам яхши қуролланмасдан кўчага чиқиши маҳол эди. 1630—1633 йилларда Ҳиндистон саёҳатида бўлган яна бир фарблик сайёҳ Питер Мандининг ёзишича, «мамлакатда исёнчи, талончи ва ўғирлар гала-гала бўлиб юрар эди». Фарблик сайёҳ Тавенотнинг ёзишича, Шоҳ Жаҳон ҳукмронлиги даврида Деҳли ва Агра шаҳарлари атрофида, йўл бўйлагида каллакесарлар шунчалик кўп эдики: «...улар учи сиртмоқланган ингичка арқон билан қўли етадиган масофадан туриб йўловчининг бўйига чаққонлик билан сиртмоқ ташлар ва бир неча дақиқада уни бўғиб ўлдирар эдилар». Шунинг учун бўлса керак, бобурийлар ҳукмронлиги даврида ўғри ва талончилар билан курашиш мамлакат маъмурлари учун жуда кўп ташвишлар келтирди. Йўқолган ёки ўғир-

ланган моли топиб эгасига қайтаришнинг ҳар доим ҳам иложи бўлмас, ўрнатилган тартибга қўра, унинг товонини тартибот учун масъул бўлган қутвол ўз ҳисобидан тўлаши лозим эди. Бунинг улдасидан чиқа олмаган ва ўз вазифасини ҳалол ижро этишдан бўйин товлаган нопок қутволлар эса турли найраплар билан ўзига юклатилган вазифани ўзидан соқит қилиш йўлларини қидирар эдилар.

Тавенотнинг ёзишчича, у Сурат шаҳрида саёҳатда бўлган пайтда моли ўғирланган бир арман савдогарининг молини топиб бера олмагач, унга ўз аризасини қайтариб олмаса, ўзининг адабини бериб қўйишларини айтиб қўрқитишган ва у аризасини қутволдан қайтариб олган ва унинг моли топилмаган. Яна бир бошқа ҳолатда уйини ўғри урган ерлик фуқаронинг олиши топиб бера олмаган қутвол жабрланувчининг ўзини ўғрилар тешган девор тешигидан киришга ва ҳеч қандай ўғирлик бўлмаганини тан олишга мажбур қилган ва уни ёлгончи деб эълон қилган. Бундай аҳволнинг олдини олиш учун Жаҳонгир кескин чоралар қўришга ва жазо чораларини кучайтиришга мажбур бўлган. Унинг фармонига биноан қонунбузарларга нисбатан шафқатсиз жазо чоралари белгиланган, айниқса, қотиллик орқали содир қилинган ўғирлик ёки талончиликка нисбатан албатта ўлим жазоси белгиланган. Яна бир фарблик сайёҳ Уильям Финт 1609 йилда Ҳиндистоннинг Сурат шаҳридан Аграга кетаётганида йўл бўйларида ўғри ва талончилар тўпиб-топиб кетганини ҳикоя қилади. Унинг айтишича, Бурхонпур ва Гувалёр шаҳарлари орасидаги қатнов йўлларидаги аҳвол ҳам шундай эди.

10-БОБ. ИҚТИСОДИЙ ВА МАДАНИЙ ҲАЁТ

10.1. Солиқ ва солиқ йиғиш маъмурияти

Бобурийшоҳлар хазинасининг бойиш манбалари савдо солиғи, салтанатда зарб қилинган пуллар, мусодара қилинган эгасиз моллар, туз солиғи, давлат ихтиёрига келадиган йиллик ўлпон тўловлари, урушлардан олинган ўлжаларнинг бешдан бир қисми, совғалар ҳамда ер солиқларидан иборат эди. Маҳаллий ҳокимият соладиган солиқлар «аҳбоб» деб аталиб, асосан, маҳаллий эҳтиёжларга сарфланарди. Бобур ва

Ҳумоюн даврида ҳиндларга жизья солиғи солинар, мусулмонлардан эса закот олинар эди. Акбар бу диний мақомдаги солиқларни бекор қилди. Аврангзеб эса уларни яна қайта тиклади.

Ер солиғи. Ер учун олинадиган солиқ давлат хазинасини тўлғазишда асосий манба ҳисобланган. Бобур барча ерларни ўз амалдорларига жогир сифатида бўлиб берган. Ҳумоюн бу тизимга ўзгариш киритмади. Акбар эса ер солиғи тизимини анча такомиллаштирди. 1580 йилдан бошлаб ер ўлчов бирлиги қилиб «Гази Искандарий», кейинроқ «Гази Илоҳий» қабул қилинди. Ерлар ҳар йили экиладиган, икки йилда бир экиладиган, 3–4 йилда бир экиладиган, беш йилдан ортиқ муддатда бир экиладиган тоифаларга ажратилар ва шунга кўра солиқ ҳажми белгиланар эди. Бу ҳажм учун ўтган 10 йилликда олинган ҳосилнинг ўртачаси меъёр қилиб белгилапган. Давлатга кўпинча олинган ҳосилнинг учдан бир қисми солиқ сифатида топирилар ёки ўша миқдордаги пул давлат хазинасига тўланарди.

Пул муомаласи. Бобур ва Ҳумоюн ўзларининг номи ва сурати билан танга пул зарб қилдилар-у, бироқ пул муомаласи тизимига бошқа ўзгартириш киритмадилар. Акбар даврига келиб тилга, кумуш ва мисдан танга пуллар зарб қилинди ва ҳар бирининг қиммати алоҳида кўрсатилиб, оғирлиги ва таркибидаги металл миқдори қатъий белгилаб қўйилди. Тангалар асосан думалоқ шаклда зарб қилинган. Акбар тангаларга ўз суратини туширмади, балки тангаларга подшоҳнинг исми, пул бирлиги, зарб қилинган йил ва Куръони каримдан олинган оятлар ўйиб ёзилди. Бу зарб қилинган пуллар жуда чиройли эди. Энг юқори қимматта эга пул бирлиги «шаҳаншоҳий» деб юритиларди. Бу пул кўпроқ юқори доираларда қўланилган бўлиб, пастроқ табақаларнинг иштатиши учун «илоҳий» пул бирлиги чиқарилган. Битта танга пул ўн рупийга тенг эди. Жами 26 хил танга пул зарб қилинган. Кумуш тангалар рупий деб, мис тангалар «дом» (пайса) деб аталар ва рупийнинг 1/40 қисмига тенг эди. Энг кичик мис танга эса «житал» деб аталиб, пайсанинг 1/25 қисмига тенг эди. Акбарнинг пул бирлиги тизими жуда мукамал эди. Айгишларича, бу пуллар тизими Британиянинг пул birlikларини такомиллаштиришга асос бўлган экан.

Жаҳонгир баъзи тангаларга ўз суратини, айрим тангаларга эса номини ёки хотини Нур Жаҳон номини ўйиб ёздирган. Айрим тангаларда унинг қўлида май косаси тутиб турган сурати туширилган. Пул тизими анча вақт шундайлигича ўзгаришсиз қолди. Аврангзеб даврида रुपийнинг қадри анча кўтарилди.

10.2. Маориф тизими

Ҳинд тарихчиси Л.П.Шарманинг баён этишича, бобурийлар ҳукмронлиги даврида мамлакат узра маълум режа асосида ва бир хил тизимда таълим ўлчовлари ташкил этилган бўлиб, ёшларга таълим бериш ишлари асосан йирик шаҳарларда очилган мактаб ва мадрасаларда, айрим ҳолларда эса яқка тартибда олиб боришар эди. Болаларни яқка тартибда ўқитиш ҳоллари асосан, шаҳзода ва маликалар, шунингдек, аркони давлат — сарой аъёнлари, амир ва беклар ҳамда ҳокимларнинг фарзандлари каби аслзода болалар учун ташкил қилинар эди. Бунда уларнинг таълим олишлари учунгина эмас, балки кундалик тарбияси билан ҳам шуғулланувчи махсус тарбиячилар тайинланган. Ёш шаҳзода ва маликаларнинг тарбияси учун энг тажрибали, обрўли ва кенг билим доирасига эга энагалар тайинланган.

Бобур мирзонинг хотинлари орасида шаҳзода Ҳумоюн Мирзонинг онаси малика Моҳим Бегим билим доираси ва дунёқараши кенг, ақл-заковатли ва доно аёл бўлганидан сарой аъёнлари орасида катта обрў ва иззат-икромга сазовор бўлган. Шунинг учун ҳам 1525 йилда Бобурнинг фармонига биноан (бу ҳақда «Бобурнома»да маълумот бор) унинг уч ёшли қизи Гулбаданбегим ва етти ёшли ўғли шаҳзода Ҳиндол Мирзолар малика Моҳим Бегим тарбиясига берилган. Гулбаданбегим ва Ҳиндол Мирзолар битта онанинг фарзандлари. Уларнинг онасининг асл исми Солиҳа Султон Бегим бўлиб, у малика Дилдор Оғача Бегим номи билан танилган. Шаҳзода Олтур Мирзо, маликалар Гулранг Бегим ва Гулчеҳра Бегимлар ҳам ана шу онадан туғилган эди. Гулбаданбегим ҳар иккала онасини ҳам баравар ҳурмат ва эҳтиром билан эъзозлади. Ўзининг машҳур «Ҳумоюннома» асарида туққан онасини кўпинча «Дилдор Бегим» деб тилга олса, тарбия

қилган опаси Моҳим Бегимни «Онам ҳазратлари» деб ҳурматлайди. Отаси Бобурни эса «Фирдавс макон ва жаннати опийн» деб таърифлайди.

Темурийлар улумига кўра ёш шаҳзодалар болалигиданоқ давлат ишларидан хабардор қилиниб, салтанатни бошқариш ишларига ўргатиларди. Бунинг учун уларга Девоми хосда бўлиб ўтадиган қабул маросимларида, давлат аҳамиятига молик ишлар муҳокама қилинаётган пайтларда полшоҳ отаси ҳузурда бўлишга рухсат этиларди. Айрим ҳолларда маликаларнинг ҳам номаҳрамлар назаридан сақлаш учун махсус парда орқали тўсиб қўйилган жойда ўтириб, бу маросимларда қатнашишларига рухсат этилган. Полшоҳ оталарнинг тасолифий ўлимларида кейин эндигина 12 ёшга тўлган Бобур мирзонинг ёхуд эндигина 14 ёшга қадам қўйган Муҳаммад Акбар мирзонинг давлат бошлиғи сифатида тахтга чиқишлари ёки Нур Жаҳон Бегимнинг Жаҳонпир билан, Мумтоз Маҳал Бегимнинг Шоҳ Жаҳон билан ҳамкорликда давлат ишларини бошқарганликлари ҳам узоқни кўзлаб берилган тарбиянинг ижобий натижаси эди, деб қараш мумкин.

Астзодаларга фалсафа, тарих, математика, ишшо, ҳусниҳат каби фанлар ўқитилар ҳамда мусиқа илмидан дарс бериларди. Араб тилини ўрганиш эса ҳар бир мусулмон фарзанди учун ҳам фарз, ҳам суннат ҳисобланарди. Бундан ташқари, уларга отда юриш, чавандозлик, қиличбозлик, камонбозлик, мерганлик каби шахени жасурлик ва мардликка ўргатадиган машқлар билан шуғуллантириш учун ҳам махсус тарбиячилар тайинланган.

Гулбаданбегимнинг ҳикоя қилишича, Ҳумоюн саройида шодлик кунларида аёллар мардонавор кийимлар кийиб чавандозлик, тирандозлик каби ўйинларда иштирок этган. Тўй маросимларида эса Бегимлар подшоҳнинг ўнг томонидаги зардўзи кўрпачаларда ўтиришган. Ҳинд адаби Нина Эптоннинг 1994 йилда Деҳлида инглиз тилида чоп этилган «Менинг сеvimли маликам Мумтоз Маҳал» (N. Epton. My beloved Empress. Delhi. 1994) китобида айтилишича, Шоҳ Жаҳоннинг суюкли маънаси Аржуманд Бону (Мумтоз Маҳал)га куёвга чиқишидан олдин мусиқа илмидан дарс бериш учун унга Саттинисо исмли мусиқашунос аёл шахсий хизматкор қилиб берилган. Шунингдек, бу асарда Аржуманд

Бонунинг аслзода маликалар учун махсус ташкил этилган чавандозлик ва камолбозлик машқларида атрофидаги дугоналаридан ҳаминча голиб чиққанлиги эътироф этилади.

Жаҳонпирнинг суюкли маликаси Нур Жаҳон ҳам жисмонан бақувват ва шижоатли бўлигандан эри Жаҳонпир билан тез-тез овга чиқиб турар, нишонга олган ҳайвон ёки паррандани беҳато урар эди.

Олдий фуқаро фарзандларининг таълим ва тарбияси масаласига келсак, ҳар бир вилоят ва шаҳарлар ҳокимияти маъмуриятида «садр» лавозими таъсис этилган бўлиб, бу лавозимга тайинланган мансабдор шахс ўз ҳудудидаги маърифат ишлари учун сарфланадиган харажатларни ҳисоб-китоб қилар, фан арбоблари, дин уламолари, мадрасаларнинг мударрис ва муаллимларини моддий рағбатлантирини, подшоҳ ёки ҳоким томонидан тақдирлаш учун номзодларни тавсия этиш ишлари билан шуғулланарди. Ушун тавсиясига кўра маориф ўчоқлари ва илм марказлари давлат хазинасидан моддий маблағ билан таъминланар ва бу борала хайрия ишлари ташкил қилинар эди.

Одатда мусулмон болалари учун мактаб ва мадрасаларда қизлар алоҳида, ўғил болалар алоҳида ўқитилиши йўлга қўйилган эди. Болалар беш ёшдан мактабга қабул қилинарди. Ҳинд болалари «патшала» (мактаб) ва «видьяпите»ларда қиз ва ўғил болалар аралаш тарзда ўқитилар эди. Мамлакат аҳолиси таркибан турли этник гуруҳлардан иборат бўлигани учун илмий асарлар, дарслик ва қўлланмалар форс, араб, ҳинд ва урду тилларида яратилган.

Мактаб ва мадрасалар подшоҳ, ҳоким ёхуд бирон бадавлат амир ва беклар томонидан хайрия сифатида айнан ана шу мақсадда қурилган биноларга жойлаштирилган. Уларга сарфланадиган харажатлар давлат хазинасидан, баъзан эса хайрия маблағлари ҳисобидан қопланган.

Бобур мирзо хассос шоир ва олим, моҳир давлат арбоби ва лашкарбошигина эмас, балки буюк маданият ва шарқона ахлоқ-одоб тимсоли, улкан маърифат фидойиси ҳамдир. У Ҳиндистонга келиб, салтанат ишларини сариштагаб (1526—1530), Деҳлида мадраса қурдириб, бу ерда география, математика, астрономия каби дунёвий фанлар билан бир қаторда диний фанларнинг ҳам ўқитилишини йўлга қўйди. Мудар-

рис сифатида Марказий Осиёнинг йирик шаҳарларидан ўз даврининг йирик олим ва мутафаккирларини таклиф қилди. Бобурнинг ёшларнинг илм олишларига қанчалик ҳафсата ва масъулият билан қараганини унинг ўша пайтда Шайбонийхоннинг ваҳшийликлари туфайли отаси қатл этилган Мухаммад Ҳайдар Мирзонинг хотираларидан ҳам қисман билиб олиш мумкин. Бобурнинг холаваччаси бўлмиш бу етимчапи Бобур ҳузурига чорлаб, уни ўз тарбиясига олди. Бу ҳақда Ҳайдар Мирзо ўзининг «Тарихи Рашидий» асарида шундай хотирлайди: «Мени отамдан жудо қилган кун мен учун энг оғир кун бўлган бўлса ҳам, шохнинг чексиз гамхўрликлари туфайли мен бу жулоликни сезмадим. Ўша пайтдан бошлаб (ҳижрий 915–918) мен ҳаминша унинг ёнида бўлдим. От миниб сафарга чиққанда ҳам, бирон даврадаги машваратда ҳам ундан ажралмас эдим. Фақат сабоқ олаётган пайтимидагина у мени безовта қилмас, сабоқ туташа биланоқ киши юбориб мени ҳузурига чорлар эди. Унинг ёнида бўлган пайтларимда у ҳаминша мента оталарча гамхўрлик ва талабчанлик билан муомала қиларди».

Бобурнинг маърифат соҳасидаги ишларини ўғли Ҳумоюн давом эттириб, мамлакат пойтахтида мадраса ва «Дин паноҳ» деб аталган диний илмлар маркази ташкил этди. Замона зайлига кўра у ерда асосан, диний фанлар, хусусан, ислом назарияси ўрганилар эди.

Мамлакатдаги маориф соҳасидаги ишлар Ҳумоюннинг ўғли Акбар ҳукмронлиги даврида ривожланди. Бу даврга келиб маориф муассасаларида диний фанларгина эмас, балки дунёвий фанларни ўқитишни ҳам ривожлантириш зарурияти сезилиб қолди. Шунинг учун ҳам маориф тизимини такомиллаштиришга эътибор кучайтирилди. Подшоҳ фармонига биноан пойтахтда махсус таржимонлик маркази ташкил этилиб, ўша даврнинг етук олиму уламолари таржимачилик ишига жалб қилинди. Уларга подшоҳ хазинасидан махсус маош тайинланди. Фаннинг барча соҳалари бўйича санскрит (қадимги ҳинд тили), араб, урду ва бошқа тилларда яратилган ва энг яхши асарлар форс тилига ўтирилиб, мактаб ва мадрасаларда дарслик сифатида қўлланитиши йўлга қўйилди. Илм даргоҳларида дунёвий фанлар, жумладан, математика, география, астрономия, тарих, сиёсатшунослик,

теология (диншунослик) каби фанлар ўқитилишига эришилди.

Мусулмон болалари ва маҳаллий ҳинд болалари бир хил умумтаълим мактабларида ўқиб, барча фанлардан бир хил дарслик ва қўлланмалардан фойдаланиш тартиби жорий қилинди. Мусулмон болаларига санскрит тили, ҳинд болаларига эса давлат тили форс тилини ўргатиш расмий тус олди. Ҳинд болаларига ўз дини бўйича таълим бериладиган ҳолларда бутхоналардан махсус брахманлар тактиф этиладиган бўлди.

Абулфазлнинг «Айни Акбарий» асарида кўрсатилишича, Акбар ҳукмронлиги даврида Шоҳ Фатхуллоҳ Шерозий томонидан тавсия этилган ўқитиш дастури асосида маориф тизимида катта ислоҳот ишлари ўтказилди. Кейинги даврларга келиб Низомия тизими ҳам ўқитиш соҳасида қўлланила бошланди. Бу тизим талабига кўра, талабага ҳар томонлама, турли соҳа бўйича таълим-тарбия берилар ва у ўзининг мустақил интилиши туйғайти маълум соҳани ўзига касб қилиб олиши лозим бўлар эди.

Акбар мирзо мактаб ва мадрасалар олдига аниқ ва кескин талаблар қўйди. Ёшларнинг мустақил билим олишга интилишини таъминлаш мақсадида бу борала «Талаба ҳамма нарсани ўзи тушуниб олишни ўрганишига, муаллим эса унга бирозгина ёрдам бериб туришига эришиш лозим», деб таъкидлади. Унинг бу ниятларига қай даражада эриша олганини у ҳукмронлик қилган давр мобайнида мамтакат узра кўплаб мактаб ва мадрасалар ҳамда бошқа олий илм даргоҳлари ташкил этилгани ва бу ишларнинг натижаси ўлароқ, жамиятга кўплаб олимлар, фозиллар ва адиблар етиштириб берилгани, халқнинг маданий ҳаёти ва турмуш фаровонлиги бошқа даврлардагига нисбатан анча юқори даражага кўтарилганидан ва ниҳоят, Ҳиндистон шоҳлари силсиласида Акбарнинг «Буюк Акбар» номини олганлигидан англаса бўлади.

Бобурий подшоҳлар ҳукмронлиги даврида умумтаълим тизимини такомиллаштириш борасида кўпгина ислоҳий ўзгаришлар амалга оширилди. Исломий мактаблар масжидларга, сўфийларнинг хонақоларига ва авлиёлар мақбаралари қошида очилган мадрасаларга бириктириб берилди, кўплаб илм масканлари ташкил этилди.

Жаҳонгир ва Шоҳ Жаҳон ҳукмронлик қилган даврларда ҳам мамлакатнинг маориф тизимини янада такомиллаштириш ва замонавий фанларни ўқитишни йўлга қўйиш борасида кўп ижобий ишлар қилинди. Бу соҳа учун давлат хазинасидан кўплаб маблағ ажратилди, таълим-тарбия масканлари ривожланди. Мамлакатга кўплаб олимлар, фозиллар, қобиллар, меъморлар ва тасвирий санъат усталари етказиб берилди. Мамлакатда меъморчилик илми ва тасвирий санъат бевосита подшоҳлар ҳомийлигида тараққий этди. Шу боис ҳам тарихнавислар бу даврни мамлакатнинг маданий ҳаётидаги «Олтин даври» деб аташади.

Аврангзеб Оламгир ҳукмронлиги даврига келиб маориф ва маърифат борасида кўпроқ мусулмон мактаблари ва мадрасаларини такомиллаштиришга эътибор кучайтирилди. Деҳли, Агра, Фотехпур Секри, Лакнов, Гувалёр, Кашмир, Алтоҳ-обод, Лоҳур, Жонпур, Сиалкот каби шаҳарлар мусулмонларнинг асосий илм марказларига айлантилди. Бу илм даргоҳлари орасида айрим фанларни ўқитиш бўйича улкан тажриба тўплаб, мамлакат узра машҳур бўлиб кетганлари ҳам оз эмас эди. Масалан, Лакнов шаҳридаги Фаражти Маҳал мадрасаси ҳуқуқшунослик фанини ўқитиш бўйича маълум ва машҳур эди. Деҳлидаги Шоҳ Валиуллоҳ мадрасаси мантиқ илмини, Сиалкот шаҳридаги мадраса эса саводхонлик (грамматика) илмини ўқитиш бўйича тенги йўқ, деб тан олинганди.

Мадрасаларнинг шухрати, унда дарс берадиган муаллим ва муаллимларнинг обрўси ва билимдонлиги билан ўлчанарди. У найтларда ўқишга қабул қилиш учун имтиҳон олиш одат тусига кирмаган бўлиб, талабани ўқишга қабул қилиш ва уни ўқитиш устоз муаллимга боғлиқ эди. Мадраса ўқишини битирган талабанинг билим даражаси унинг қайси илм даргоҳида ўқитгани ва уни қайси муаллимлар ўқитгани билан белгиланган. Муаллим ва муаллимлар кўп ҳолларда қомусий билим эгалари бўлиб, фаннинг бир нечта соҳалари бўйича маълумотга эга бўлгучи ва ўз соҳасининг билимдони ҳисобланарди.

Илм даргоҳини битирганларга ўзилаштирган фанлари мажмуасига қараб уч хил илмий даража берилган. Мантиқ ва фалсафа илмини ўрганганларга «Фозил», диний билим со-

ҳибларига «Олим» ва адабиёт соҳасида илм олганларга «Қобил» унвони берилган.

Ҳинд мактабларида санскрит тили ва адабиётини ўрганишга алоҳида аҳамият берилар эди. Бундан ташқари, теология, география, тиббиёт ва грамматика фанлари ўқитилган. Бу мактабларда дин таълимоти унчалик чуқур ўрганилмас, шу боис ҳам бошқа фанларни чуқурроқ ўрганишга эътибор берилди. Банорас, Матура, Аллоҳобод, Нодия (Бенгалияда), Митила (Беҳор вилоятида), Айодхья, Сринагар каби шаҳарлар ҳинд талабаларига таълим бериш бўйича марказий илмгоҳлар ҳисобланган. Банорас шаҳридаги билим юрти дин назарияси ва санскрит адабиётини ўқитиш соҳасида катта обрў қозонди. Бу ерни зиёрат қилишга келган сайёҳлар бу илм даргоҳини Грециянинг Афинадаги олий мактабларига тенглаштиришди.

10.3. Адабиёт

Бобурийлар ҳукмронлиги даврида Ҳиндистонда адабиёт гуллаб-яшнади ва жуда раванқ топди. Кўплаб бадиий, тарихий, илмий асарлар яратилди ҳамда бошқа (форс, санскрит, араб) тиллардан таржималар қилинди. Форс тилидан ташқари, ҳинд ва урду тилларида ҳам кўплаб асарлар яратилди.

Ҳиндистон тарихида бобурийлар ҳукмронлиги даври адабиёт, тарихий ва илмий асарлар яратиш борасида бошқа даврларга нисбатан анча сермаҳсул бўлди. Бу ўлкадаги XVI–XVII асрларда эришилган энг юксак ақлий ва ижодий муваффақиятлар асосан, подшоҳ Заҳириддин Муҳаммад Бобур ва бобурий шаҳзодалар фаолияти ва уларнинг ижтимоий соҳага бўлган ижобий муносибатлари туфайли рўй берди. Бу даврда фан ва адабиёт ҳамда санъатнинг барча турлари барқ уриб ривожланди, жамият тараққиёти ўзининг энг юқори чўққисига чиқди. Салтанат ҳукмдорлари мамлакатда илмий ва адабий фаолият учун зарур шароит яратишга қолмай, уларнинг ўзлари ҳам ана шу жараёнда фаол қатнашдилар, бу соҳаларнинг ривожига сезиларли ҳисса қўшдилар. Бу ҳол эса кўплаб олим ва адибларнинг бу ерда хотиржам яшаб баракали ижод қилишлари учун қулай шароит яратиш берди.

Бобур ўз даври адабиётининг стук билимдони бўлибгина қолмай, ўз ижодининг маҳсули билан дунё илм аҳлини ҳашигача лол қолдириб келди. Унинг қаламига мансуб тарихий ва бадий насрнинг стук намунаси «Тузуки Бобурий» олам-аро машҳур ва манзур асардир. Бобурий подшоҳлар учун бу асар давлатни бошқаришда ва умуман ўз ҳаёти ва ҳукмдорлик фаолиятларини ташкил қилишда дастуриламал бўлиб хизмат қилди. Шунинг учун бўлса керак, улар ҳукмдорлик қилган даврнинг ўзидаёқ бу асар тўрт марта туркийдан форс тилига ўтирилган ва «Бобурнома» номи билан машҳур бўлган.

Ҳиндистонда барқ уриб ривожланаётган улкан салтанат соҳибларининг сир-асрори бу ерга оёғи етиб келган инглиз мустамлакачиларининг ҳам диққатини ўзига жалб этгач, 1809–1816 йилларда инглиз шарқшунослари Жон Лейден ва Уильям Эркинлар бу асарни инглиз тилига ўтирдилар. Кейинроқ Европанинг бошқа халқлари ҳам бу нодир асарни ўз тилларида ўқиш имконига эга бўлдилар.

Шоир Бобурнинг шеърий асарлари, хусусан, унинг туркийда ёзилган «Девон»и инглиз шарқшуноси Денис Росс (1910), турк олими Фуод Кўпрулизода (1912–1913), афгон олимаси Шариқа Ёрқин (1983), рус академиги А.В.Самойлович (1917), ЎзФА мухбир аъзолари А. Қайумов ва С. Азимжоновлар (1958, 1965), профессор С.Ҳасанов (1982), И.В. Стеблева (1982), профессор А. Абдуғафуров (1994) ва бошқаларнинг асарларида муфассал тадқиқ қилинган.

Бобурнинг ўғли Ҳумоюн ҳам туркий ва форс адабиётининг нодир билимдони, бунинг устига у фалсафа, математика, астрономия ва астрология илмини мукаммал эгаллаган олим эди. Шунингдек, унинг газаллар машқ қилиб тургани маълум. Шоир, мутафаккир ва уламоларни ўз ҳузурига чорлаб, улар билан давра суҳбатлари қуриш ва илмий мунозаралар олиб боришдан ниҳоятда лаззатланарди. У китоб мутолаасини шу қадар яхши кўрардики, сафар ва ҳарбий юришларда ҳам кутубхонасини ўзи билан бирга олиб юрар эди. Ўша даврда яратилган «Тазкирот ул-воқеот» асарининг муаллифи Жавҳар офтобачи исми киши Ҳумоюннинг шахсий хизматкори эди. Муаллиф бу асарида ўз кўзи билан кўрган воқеаларни ҳаққоний ва холисона баён қилган. Асар асосан,

Ҳумоюннинг ҳаёти тафсилотларини баён этишга бағишланган. Шунингдек, Боязид Султоннинг «Тарихи Ҳумоюн» асари ҳам ўша даврда яратилган асарлар сирасидандир.

Акбар даврида илм-фан ва маърифат анча равнақ топти. Подшоҳ ўзи назарий билимлар соҳиби бўлмаса-да, илм-фаннинг ва маънавиятнинг ривожланиши учун зарур шароит яратиб берди, янги мактаб ва мадрасалар, илм марказлари ташкил қилди. Уларда ишлаш учун фаннинг турли жабҳалари учун кўплаб олиму уламолар, фозилу фузалолар, шоиру шуаролар етиштирилди. Улар томонидан тарихий, илмий ва бадиий жиҳатдан мукаммал асарлар яратилди. Унинг даврида яратилган тарихий, илмий ва адабий асарлар орасида подшоҳнинг шахсий буйруғига кўра Бобурнинг қизи Гулбаданбегим томонидан ёзилган «Ҳумоюннома», Мулла Довулнинг «Тарихи Алфи», Абулфазлнинг «Акбарнома» ва «Айни Акбарий», Абдул Боқининг «Маассири Раҳимий», Низомиддин Аҳмаднинг «Табоқати Акбарий», Абдуқодир Бадаунийнинг «Мунтахаб ут-таворих», Файзий Сарҳиндийнинг «Акбарнома», Аббос Сарвонийнинг «Тухфаи Акбаршоҳи», уламолар жамоаси томонидан битилган ва ислом тарихининг икки минг йиллик тарихини қамраб олган «Тарихи Алфи» асарлари алоҳида аҳамият касб этади. Ушбу асарларда муаллифлар яшаган даврнинг воқеалари хронологик тартибда баён қилинибгина қолмай, ўша воқеаларни келтириб чиқарган сабаблар, ҳукмдорнинг давлатни идора қилиш услуби, ҳарбий ва маъмурий идоралар тизими, давлат арбобларининг ёзишмалари, олиму уламолар ва уларнинг ишро услуби ва бошқа қимматли маълумотларни учратиш мумкин.

Юқорида номлари зикр этилган асарлар муаллифлари орасида ўша даврнинг йирик уламоларидан Шайх Муборакнинг ўғли, Акбарнинг яқин дўсти ва маслакдоши Абулфазлнинг ишро услубига тенг келадигани йўқ эди. У воқеаларни шунчалик моҳирлик билан шарқона услубда сержило ва ширали иборалар ёрдамида баён қилардики, ҳар қандай инжиқ мунаққид ҳам ундан камчилик топишга ожизлик қиларди. Албатта, бундай нафис шарқона баён услубидан узоқ бўлган ғарб талқиқотчилари учун бу услубнинг моҳиятини тушуниш ва қадрлаш кўпинча маҳол эди.

Ана шундай мутахассислардан бири инглиз тарихчиси В.А.Смит Абулфазлнинг баён услубини ёқтирмаганини очиқдан-очиқ тан олиб, шундай деб ёзади: «...оддий нарсаларни ҳам баландпарвоз иборалар билан осмону фалакка олиб чиқиб, шундай ҳаволангириб юборадик, унда айтилмоқчи бўлган гоё ўз моҳиятини йўқотиб, ўқувчида муаллифнинг ростгўйлигига шубҳа туғдирадиган таассурот қолади». «Бобурнома»нинг туркча нусхасидан инглиз тилига таржима қилган инглиз шарқшуноси А.С.Бейвериж хоним ҳам Абулфазлнинг иншо услубини «...сирганчиқ ва хира» деб қабул қилади. Бироқ, Абулфазлнинг моҳирона баён услубини тўғри тушуна оладиган ғарб мунаққидлари ҳам кам эмас. Ана шулардан бири европалик шарқшунос Х. Блокман Абулфазлнинг иншо услуби ҳақида гапириб: «... у ёзувчи сифатида беназир эди», деган фикрини қувватлайди ва Абулфазлнинг «Айни Акбарий» асарининг тили ҳақида гапираркан: «...унинг иншо усули шунчалик сержило ва бошқа муншийларда тез-тез учраб турадиган жузъий (техник) нуқсонлардан холики, унинг танлаган сўзларининг салмоғи, тузган жумталарига синтактик жиҳатдан моҳирона тартиб берилиши, танлаган ибораларининг ўринлилиги ва мукамаллиги, жумла ва иборалар орасидаги сукунат ва оҳанг шунчалик ўзига хоски, бу ҳолга бошқаларнинг тақтид қилиши маҳолдир. Албатта бу ҳолис фикрга европалик мунаққидлар камдан-ками қўшила олади», деб таъкидлайди.

Ҳинд муаррихи, бобурийлар салтанати тарихининг йирик тадқиқотчиларидан бири Сэр Жодунат Саркорнинг фикрича, Абулфазл «...шунчалик серҳафсала риторика устаси эдики, у бирор далилни изоҳламоқчи бўлса, бу далилни чиройли ва сержило ибораларга кўлиб таштайди. Шунинг учун ҳам унинг асарларидаги бу услуб биз (услубсизликка ва ширасиз қуруқ ифода воситаларига кўпикиб қолган мунаққидлар – Ф.С.) учун подшоҳ маъмурияти ҳақида аниқ тасаввурга эга бўла олишимизга бир оз халақит беради, аммо унда берилган статистик маълумотлар аниқ ва равшан изоҳлаб берилган. «Айни Акбарий»да баландпарвоз ва хушомадгўй ибораларнинг мўлчилиги бизнинг аниқ тасаввур олишимизга бир оз халақит беради».

Албатта, гўзал ва сержило услубий воситаларга тўла бу шарқона баён ҳар қачон ҳам ҳар кимга тушунарли бўлавер-

маслиги табиий ҳол. Бу услубни яхши тушунадиганлар учун эса бу ноёб қобилиятдир. Бу ўткир қобилиятни яхши қадрлайдиганлардан бири, ўша даврдаги ўзбеклар хони Абдуллохон одатда: «Мен Акбарнинг қиличидан эмас, Абулфазлнинг қаламидан кўпроқ кўрқаман», дегувчи эди.

Ўша даврда яратилган асарлар сирасида Абдуқодир Балдунийнинг қаламига мансуб «Мунтахаб ул-таворих» асари алоҳида кўзга ташланади. Бу асарнинг ўзига хослиги шундаки, асар ўша даврда яратилган бошқа асарлардан мазмунан фарқ қилиб, унда Акбарнинг подшоҳлик фаолияти ва диний эътиқоди аёвсиз танқид қилинади. Гап шундаки, асар муаллифи асли Эроннинг Роҳилқанд шаҳридан бўлиб, эътиқодига кўра шиа мазҳабида бўлди. Шунинг учун ҳам Акбар атрофидаги сунний мазҳабдаги гоявий маслакдошлари Шайх Муборак, унинг ўғиллари Абулфазл, Файзий, машҳур уламо Шайх Абдунаби каби дин арбоблари уни ёқтиришмас ва кўпинча таъқиб ҳам қилардилар. Бундан аламзада бўлган Абдуқодир ўзининг тапқилий фикрларини мана шу асарида баён қилган эди.

Инглиз шарқшуноси В.А.Смит бу асарнинг моҳиятига алоҳида урғу бериб, унга одатдаги сарой тарихчиларининг подшоҳ шайнига айтилган мақтовномаларнинг ҳаққонийлигини текшириш воситаси деб қарайди. Чунки бу асарда Акбарнинг салтанати маъмурияти ҳақида бошқа манбаларда учрамайдиган салбий ва ижобий фикрлар билдирилган. Ҳ. Блокманиннг фикрича, Акбарнинг маънавий рақиби бўлган Абдуқодир томонидан ёзилган «...бу асар ёзма ёлдорлик сифатида Акбарнинг шахсияти ва амалий фаолиятидаги салбий ва ижобий хислатларини тўлароқ ёритишда «Акбарнома» ва «Айни Акбарий»лардан ёхуд Абдулбоқининг «Маассири Раҳимий» асарида кўра юқорироқ мавқеда туради».

Акбар даврида яратилган асарлардан яна бири Хўжа Низомиддин Аҳмад қаламига мансуб «Табоқати Акбарий» (ёхуд «Акбарнинг соломаси») асаридир. Асар муаллифи Акбар саройида юқори лавозимларда ишлаб келган аъёнлардан эди. В.А.Смитнинг изоҳлашича: «...бу асар услубий жиҳатдан қуруқ ва ширасиз тилда ёзилган бўлиб, ўша даврда бўлиб ўтган муҳим воқеаларнинг хронологик тартибини баён этишга бағишланган, ҳо.лос. У Акбарнинг динга нисбатан бегараф

бўлганини тўла рад этиб, асарда баён этилган воқеаларга нисбатан танқидий мулоҳазалар билдирмайди».

Акбар даврида санскрит ва араб тилида яратилган жуда кўп ноёб асарлар форс тилига таржима қилинди. Абдуқодир Бадауний ҳинд ёзувчиси Балмиқийнинг «Рамаяна» асарини форсчага ўтирди, машҳур «Маҳобҳорат» достонининг бир қисми ҳам ўша пайтдаёқ Ноқибхон Бадауний ва Абулфазллар томонидан форсчага таржима қилинган эди. «Атарваведа»нинг Абдуқодир Бадауний бошлаган таржимасини Иброҳим Сарҳиндий яқунлади. Файзий эса арифметикага оид «Лилавати» асарини форсчага ағдарди. Машҳур «Калита ва Димна» асари ҳам шахсан Акбарнинг фармонига биноан Абулфазл томонидан форсчага ўтирилган. Ўша даврнинг кўзга кўринган шоирларидан Ғаззолий «Исрори мактуб», «Мироти ул-қоинот» асарларининг муаллифидир. У эркин фикрловчи сўфийлардан бўлиб, ўз эътиқодига кўра она юрти Эрондан қувилган ва тақдир тақозоси билан Ҳиндистоннинг Деккон ўлкасига келиб қолган эди. У ердан Жонпур вилоятига келиб, Акбар маъмуриятига хизматга кирди. Ноёб қобилияти туфайли тез орада хизмат кўрсатган шоирлар қаторидан жой олди.

Шайх Муборакнинг иккинчи ўғли (Абулфазлнинг укаси) Файзий ҳам хизмат кўрсатган шоирлар сирасида эди. Ўша даврда катта обрў қозонган «Маркази Адвор», «Савоти ул-илҳом», «Налю-о-Домон», «Маснавий» ва «Марварид ул-каюм» асарлари унинг қаламига мансубдир. Файзий ҳам шоир ва олим сифатида танилган бўлиб, унинг баён тили раво, содда ва аниқ эди. Ўша даврда яратилган олиймақом асарлар орасида Муҳаммад Ҳусайн Назарийнинг «Ғазаллар», шерозлик Саид Жамолдин Урфийнинг «Қасидалар» тўпламини ҳам учратиш мумкин. Уларнинг қасидалари дин арбоблари ва кенг ўқувчилар оммаси орасида кўп таҳсинларга сазовор бўлган эди.

Жаҳонгирнинг ўзи ҳам замонасининг машҳур олими ва фозилларидан эди. Унинг қаламига мансуб «Тузуки Жаҳонгири» асари тарихий, илмий ва бадиий жиҳатдан ўша даврда яратилган асарлар орасида энг юқори мавқеда турди ва ҳозиргача ҳам ўз аҳамиятини йўқотмаган. Бу автобиографик асар саҳифаларини варақлар экансиз, асар муаллифининг

тўғрисузлитига, иппо услубининг соф ва равонлигига, воқеаларни бегаразлик, самимийлик билан ишонарли тарзда баён қилишига дол қоласиз. Инглиз шарқшунослари Элпигот ва Доусонларнинг фикрича: «...умуман олганда бу асар жуда қизиқарли ва ўқувчини ўзига ром қила оладиган асардир. Уни ўқир экансиз, унинг муаллифи подшоҳ Жаҳонгир эканига, муаллифнинг жуда ноёб қобилият эгаси эканига ишонч ҳосил қиласиз. У ўзининг камчиликларини ҳам бобокалони Бобур подшоҳ сингари очик ёзди, гуноҳлари учун эса тавба-тазарру қилади. Асарни ўқиб чиққан киши муаллифнинг феъл-атвори ва қобилияти ҳақида тўлиқ тасаввурга эга бўлади».

Жаҳонгир даврида яшаб ижод этган шоир ва олимлар орасида Муътаמידхон, Хўжа Камгор Ғайратхон, Мирзо Ғиёсбек (малика Нур Жаҳоннинг отаси), Ноқибхон Бадауний, Муҳаммад Ҳоди, Нейматуллоҳ ва Абдулҳақ Деҳлавийларни учратиш мумкин. Ўша даврда яратилган асарлар сирасида Хўжа Камгор Ғайратхоннинг «Маассири Жаҳонгири», Муътаמידхоннинг «Иқболномаи Жаҳонгири», Муҳаммад Ҳодининг «Таттимоти воқеоти Жаҳонгири» ва номалғум муаллифнинг «Интиҳоби Жаҳонгиршоҳ» ва «Зубдат уг-таворих», Муҳаммад Қосим Фариштаннинг «Тарихи Фаришга», Мулло Наҳвандийнинг «Маассири Роҳипи» каби асарларини кўриш мумкин.

Булар орасида Муътаמידхоннинг «Иқболномаи Жаҳонгири» асари алоҳида аҳамият касб этади. Муътаמידхон асли эронлик бўлиб, Жаҳонгир саройида «Мир Бахши» лавозида хизмат қилган. Жаҳонгир «Тузуки Жаҳонгири» асарида ўзининг 19 йиллик подшоҳлик фаолиятини ақс эттирувчи воқеаларни ўзи ёзган. Унинг қолган қисмини давом эттиришни эса Муътаמידхонга топширган. «Тузуки Жаҳонгири»ни якунлагач, Муътаמידхон ўзи мустақил тарзда «Иқболномаи Жаҳонгири»ни ёзишга киришди. Бу асар уч қисмдан иборат бўлиб, унинг биринчи қисмида Соҳибқирон Амир Темур сулоласи тарихи баён этилади. Бобур ва Ҳумоюннинг ҳукмронлик давлари ҳам ана шу қисмга киритилган. Асарнинг иккинчи қисми Акбарнинг, учинчи қисми эса Жаҳонгирнинг ҳукмронлиги даврини ёритишга бағишланган.

Айрим ҳинд тарихчиларининг фикрича, Муътамидхон Жаҳонгир ҳузуридан бошпана топгани учунми, барча сарой тарихнависларида бўлганидек, воқеаларни баён қилишда, уларни келтириб чиқарган сабабларни изоҳлашда бир оз бўртгиришларга йўл қўйган. Жаҳонгир вафотидан кейин Шоҳ Жаҳон пирижга киргач, Жаҳонгирнинг суюкти маликаси Нур Жаҳоннинг айрим қилмишларидан нолиб ёзилган ўринлар ҳам кўзга ташланади. Чунки Шоҳ Жаҳон ўтай онаси Нур Жаҳоннинг қилмишларини ёқтирмас (айниқса, Жаҳонгир ҳукмронлигининг иккинчи ярмидан бошлаб улар бир-бирларига писбатан ёмон муносабатда бўлган) эди.

Шоҳ Жаҳон даврига келсак, бу даврда подшоҳнинг ҳомийлигида Абдулҳамид Лоҳурий, Муҳаммад Амин Қазвиний, Муҳаммад Солиҳ, Ишоятхон каби қалам соҳиблари ижод қилдилар. Шоҳ Жаҳон ўзининг подшоҳлик фаолиятининг саккизинчи йилида Муҳаммад Амин Қазвинийга ўзининг подшоҳлик фаолияти тарихини ёзишни буюрди. Бироқ, подшоҳнинг ўн йиллик фаолияти тарихи ёзилгач, тарихни ёзишни тўхтатиш ҳақида фармони олий келди. Қазвинийнинг бу асари «Подшоҳнома» деб аталиб, уч қисмдан иборатдир. Унинг биринчи қисмида Шоҳ Жаҳон (шаҳзода Хуррам)нинг болалигидан тахтни эгаллашгача бўлиб ўтган воқеалар баён этилган. Иккинчи қисмда Шоҳ Жаҳоннинг подшоҳлик фаолиятининг биринчи ўн йиллик даври воқеалари тавсиф этилган. Асарнинг учинчи қисмида эса ўша даврнинг машҳур олим уламолари рўйхати берилган. Бу асарда муаллиф Шоҳ Жаҳонни кўкларга кўтариб мақтаб, ўз отаси Жаҳонгирга қарши исён кўтаришга малика Нур Жаҳонни айбдор қилиб кўрсатади.

Даврининг етук олими ва алибларидан яна бири Абдулҳамид Лоҳурийдир. Муҳаммад Амин Қазвиний Шоҳ Жаҳон тарихини ёзишни тўхтатиш ҳақида буйруқ олгандан сўнг бу вазифа унга топширилган эди. У ҳам ўз асарини «Подшоҳнома» деб атади ва асарни икки қисмга бўлди. Унинг биринчи қисмида асосан, Қазвинийнинг «Подшоҳнома»си асосида Амир Темур ва унинг ворислари тарихи ҳамда Шоҳ Жаҳоннинг дастлабки ўн йиллик подшоҳлик фаолияти тарихи қисқача шарҳлаб берилган. Асарнинг иккинчи қисмида эса Шоҳ Жаҳоннинг кейинги ўн йиллик давомидаги ҳукмдорлик фа-

олияти муфассал баён этилган. Унда подшоҳнинг бир кунлик иш фаолияти тартиби, саройда бўлиб турадиган анъанавий танганавор ва даблалати маросимлар, подшоҳга ҳаля этилган совғалар, аркони давлат, сарой аъёнларига лавозимларнинг тақсимланиш тартиби баён этилган, шаҳзодалар ва салтанатдаги ўша давр олиму фозилларига тавсиф берилган. Давр воқеалари муфассал ёритилгани учун асар ҳажман салмоқли чиққан.

Бу асар ўзидан кейинги муаллифлар учун ҳам зарур қўлланма бўлиб хизмат қилди. «Мунтахаб ул-лубоб» асарининг кириш қисмида ушбу асарни яратишда Абдулҳамид Лоҳурийнинг «Подшоҳнома»сига таяниб иш кўрганини алоҳида таъкидлаб ўтган. Абдулҳамид Лоҳурий анча кексайиб қолгач, «Подшоҳнома»ни давом эттириш иши унинг шогирди Муҳаммад Ворисга юклатилган эди. У ҳам Шоҳ Жаҳон салтанати тарихини тўла ёритиб беришга ҳаракат қилди. Унинг асарида воқеалар баъни тарихий саналар асосида тартиб билан баён этилган. Воқеаларни ва уларни келтириб чиқарган сабабларни изоҳлаш усули эса устози Абдулҳамидникига жуда яқин туради. Булардан танқари, Муҳаммад Солиҳнинг «Амали Солиҳ», Иноятхоннинг «Шоҳжаҳоннома» асарлари ҳам ана шу даврда яратилган.

Шоҳ Жаҳоннинг катта ўғли Доро Шукуҳ (1615–1659) ҳам ўз даврининг стук олимларидан бўлиб, унинг ҳомийлигида Абу Толиб Ҳалим, Мирзо Соҳиб каби алиблар ижод қилганлар. Улар Доро Шукуҳ раҳбарлигида санскрит тилида ёзилган «Уппишад», «Гита», «Йога Вашист» каби асарларни форс тилига таржима қилганлар. Доро Шукуҳнинг ўзи ҳам «Манжул Баҳрайн» номли асар ёзиб қолдирган. Бу асар дин назариясига бағишланган бўлиб, унда муаллиф ислом дини ва ҳиндуизм охир-оқибатда битга худога олиб боришини исботлашга уринади.

Қуръоннинг кўшигина таққинлари, шунингдек, Библия ҳам ўша пайтда араб ва грек тилларидан форс тилига таржима қилинган эди.

Аврампзёб Оламгир даврида ҳам қатор тарихий, илмий ва бадиий асарлар яратилди. Шуниси диққатга сазоворки, Аврампзёб тарихга оид асарларнинг ёзилишини улчаллик ёқтир-

мас эди. Эҳтимол, у ўзининг тахт учун кураш жараёнида ака-укалари ва отасига нисбатан қилган қабиҳликларининг тарихда қолтишини истамагандир. У ўз ҳукмдорлик фаолиятининг 21-йилидан бошлаб сатганат тарихини ёзишни тақиқлаб қўйди. Шунга қарамай, ана шу мудҳиш тақиқдан кейин ҳам яширин ҳолда тарихий асарлар ёзиш давом этверди. Ўша даврда яратилган асарлар орасида Мирзо Муҳаммад Қосим қаламига мансуб «Оламгирнома», Муҳаммад Соқи Мустаидхоннинг «Маассири Оламгири», шоир Оқилхон Розийнинг «Зафарномаи Оламгири», Аврангзебнинг қизи Зебуннисо Бегимнинг «Девони Махфий» деб аталган ғазаллар тўлиғи, гасаввуф фалсафасига оид «Мунис ул-арвоҳ», тафсир соҳасига мансуб «Зеб ат-тафосир», илоҳиётга оид «Зебан-нашаот», Муҳаммад Ҳошим Ҳавофийхоннинг «Мултаҳаб ул-тубоб» асарлари, Аврангзебнинг сарой амалдорларидан Бхимсеннинг «Нусхаи Дилкушо», патналик Сужан Раїи Хаттирийнинг «Хулосат ул-таворих», Ишвари Даснинг «Фотиҳоти Оламгири» каби асарлари ҳам тарихий-илтмий, ҳам бадий жиҳатдан муҳим аҳамият касб этади.

Мирзо Муҳаммад Қосимнинг «Оламгирнома»си Аврангзебнинг тарих ёзишни тақиқлаш ҳақидаги фармонидан аввалроқ битилган бўлиб, унда Аврангзебнинг дастлабки 10 йиллик подшоҳлик фаолияти жуда ҳаққоний тарзда, ҳолисона баён этилган. Шунинг учун бўлса керак, бу китоб сарой аъёнлари ва кенг китобхонлар ўртасида қўлма-қўл бўлиб юрар эди.

Аврангзебнинг ўзи ҳам арабча матнлардан фойдаланиб ислом қонун-қоидаларига бағишлаган «Фатвои Оламгири» («Шариат қонунлари») асарини яратган бўлиб, сатганатдаги адлия ишлари ана шу қўлланма асосида ҳал этилар эди. Бу асарни қизи Зебуннисо Бегим томонидан форс тилига таржима қилдирган эди. Шунингдек, «Руқаати Оламгири» асари ҳам подшоҳ қаламига мансубдир.

Ҳинд адабиёти. Бобурийлар ҳукмронлиги даврида ҳинд адабиёти ҳам анча равнақ топди. Ҳукмдорларнинг ўзлари ўз даврининг олим-адиблари қаторида бўлганликлари тўғрисида маҳаллий ҳинд адиб ва олимларига ҳам ҳамшира ҳомийлик кўрсатиб келинди, бунинг натижаси ўлароқ, жуда кўп маҳаллий адиблар ҳинд адабиётининг ривожига сезиларли

ҳисса кўшиб келдилар. Булар орасида машҳур ҳинд адиби Кабирнинг «Доҳас» ва «Сакхис» асарини эслатиб ўтиш ўринли бўладики, бу асарлар ҳозиргача ўз аҳамиятини йўқотгани йўқ. Бу асарлар ҳажман унча катта бўлмаса-да, улар ўсиб келаётган ёш авлод тарбияси учун жуда муҳим фойдали ҳикматли ибораларни ўзида мужассам этган.

Ўша даврда яратилган асарлар қаторида Малик Муҳаммад Жаъзий қаламига мансуб «Падмават» асари кўзга ташланади. Бу асар Мевор вилояти матикаси Падманининг ҳукмдорлик фаолиятини ёритишга бағишланган бўлиб, унинг ҳаёт йўли ва фаолияти ҳақида ҳикоя қилади.

Бобурий подшоҳлар даврасида Акбар адабиёт ва санъатга бўлган катта эътиқоди билан алоҳида ажралиб туради. Шу туфайли унинг ҳукмронлиги даврида олим ва адибларга гамхўрлик кучайтирилди, илм-фан фидойиларига кўплаб ҳомийлик қилинди, адабиётнинг равнақига кенг йўл очиб берилди. Акбар ҳукмронлиги даврида фан ва адабиёт вакиллари дан ташқари Абдураҳим «Хони-хонон», Бхагван Дас, Ман Сингх каби давлат арбоблари ҳам ҳинд тилида шеърӣ асарлар битдилар. Абдураҳим ўзи шоир, ёзувчи ва таржимон бўлибгина қолмай, бошқа адибларга ҳомийлик ва маслаҳатгўйлик ҳам қиларди. Унинг «Раҳим Сагсаи» асари «доҳа»ларнинг тўплами эди. Бирбол, Карап, Нархари Сахай кабилар Акбар саройидаги шоирлардан бўлиб, уларнинг адабиёт соҳасида эришган муваффақиятлари учун подшоҳ фармониға биноан Бирболға «Кави Рая», Нархари Сахайға «Маха Патра» унвонлари берилган.

Шоир Тулсий Дас (1532–1623) Акбарнинг замондоши бўлиб, унинг ота-онаси оддий брахманлардан эди. Оғир ҳаёт шароити туфайли ота-онаси ўз чақалоғидан воз кечишға мажбур бўлган. Уни бир гадоӣ асраб олган ва кейинчалик инсон қиёфасидаги худо Рама унга ҳаёт йўлини топиб олишида кўмак берган эди. Ҳаётининг кўпроқ қисми уни асраб олган ота-онаси билан Банорасда ўтган. Қирқ ёшға киргандагина ўзида адабиётта мойиллик борлигини сезиб, қолган умрини адабиётға бағишлаган. Унинг қаламига мансуб «Рамачритманас» (Раманинг саргузаштлари денгизи) асари ўз муаллифиға катта шуҳрат келтирди. Бу асар ҳажман анча катта бўлиб, унда юқори ҳурматта эға инсон қиёфасидаги худо Раманинг

саргузапглари ҳақида ҳикоя қилинади. Асарда қаламга олинган воқеалар кўп ўринларда носароларнинг пайғамбари Иисус Христос ҳақидаги ривоятларга жуда ўхшаб кетади. Унда Раманинг хотини Зита аёл зотининг энг доноси сифатида гавдалантирилади. Шимолий ҳиндистонликлар учун бу асар носароларнинг Библиясида ҳам азиз ва мукааррам ҳисобланади ва шу тоифадаги асарлар даврасида тенгсиз деб тан олинади.

Даврнинг машҳур адиблари қаторидан «кўр ашулачи» номи билан танилган Сур Дас ҳам ўрин олган. Абулфазл томонидан тузилган Акбар саройидаги машҳур 36 олим ва адиблар рўйхатида унинг номи ҳам зикр этилган. Унинг иншо усули пиҳоятда мукаммал бўлиб, ўз замонасининг етакчи олимлари ҳам унга тан берар эдилар. Унинг «Сур Сагар» асари алоҳида салмоққа эга. Бу асарда ҳазрати Кришнанинг ҳаёт йўли ва севгилиси Радха ҳақида ҳикоя қилинади. Яна бир адиб Нанд Дас, «Распанчадхьяи» асари унинг қаламига мансуб. Шунингдек, Кхумбхан Дас, Рас Хан, Набхажи, Кеш, Дас ва бошқалар Акбар даврида яшаб ижод этган адиблардандир.

10.4. Саъят

Меъморчилик. Ҳиндистонда бобурийлар ҳукмдорлиги даврида яратилган меъморий обидалар неча асрлардирки мухтаассислар диққатини ўзига ром қилиб, сайёҳларни ҳайрону дол қолдириб келмоқда. Бу ҳол, албатта, бу иншоотларни лойиҳалаштириган, уни қурган ва унинг қурилишига бошқош бўлган ҳомийлар номига таҳсинлар айтилишига сабаб бўлмоқда. Гап шундаки, бугунги кунда бизгача етиб келган бу муҳташам ёдгорликларнинг асосий кўпчилиги бобурий подшоҳлар шу ўлкада ҳукмронлик қилган даврда бунёд этилган бўлиб, бу иншоотлар уларни қурдирган ҳукмдорларнинг меъморий даҳоси кўламининг нақадар кенглигини, бунёдкорлик тасаввурининг беқиёслитини, кейинги асрлар меъморчилишига қанчалик ҳомийлик қилганликларини ва қолаверса, улар ҳукмдорлик қилган даврда меъморчилик ва шахарсозлик иши қанчалик ривожланганлиги ва бу ишга нақадар масъулият билан ёндашилганини кўрсатиб турибди.

Барча темурий шоҳлар сингари Бобур ва унинг сулоласи вакиллари ҳам ўзлари ҳукмдорлик қилаётган ўлкани ободонлаштириш, шаҳарсозлик ва боғ яратиш ишларини ривожлантиришни ўзининг асосий вазифаларидан деб билган, меъморий обидалар яратиш ишига жуда ихлосмандликлардан бу ишга ўзлари бош-қош бўлганлар. Бобур мирзо бу ўлкага келиб ўрнашиши биланоқ, ўздан аввал қурилган иншоотларни сиғчовлик билан кузатиб, Гувалёр вилояти рожаси Бикрамадия қурдирган биноларни жуда юқори баҳолаган эди. Меъморчиликда нозик дид эгаси ва бу соҳанинг чуқур билимдопи бўлгани учун ҳам бу иншоотларнинг нозик жойлари ва камчиликларини дарҳол кўрсатиб берган эди. Бобур бу ўлкада унчатик узоқ муддат (1526–1530) ҳукмдорлик қилмаган бўлса-да, бу ердаги ишчи кучларининг арзонлигидан мамнун бўлиб, тез орада кўптаб шаҳарларда ободончилик ишларини ривожлантиришга, кўркам бинолар, масжид ва мадрасалар, ҳаммом ва фавворалар қурдиришга, қудуқлар қаздиришга ва боғ-роғлар яратишга киришган эди. «Бобурнома»да айтилишича, «Фақат Агранинг ўзидагина, шаҳарда олиб борилаётган қурилиш ишларида фақат гишт терувчилардан 680 киши ишлар эди. Агра, Фотеҳпур Секри, Биёна, Дўлпур, Гувалёр ва чўл шаҳарларида жами 1491 гишт терувчилар ишлар эди». Бироқ, бу пайтда бунёд этилган иншоотларнинг кўпи Шершоҳ Сурлар сулоласи вақтинча ҳокимиятни қўлга олган (1540–1555) даврда бузиб ташланди, қолганлари эса вақтлар ўтиши билан нураб кетиши натижасида сақланиб қолмади. Шунга қарамай, Бобур қурдирган Жомеъ масжидлардан учтаси бизгача етиб келган. Улардан бири машҳур Панипат жантоҳи яқинида, иккинчиси Самбҳол шаҳрида ва учинчиси эса Айодхйа шаҳрида сақланиб қолган. Бу иншоотлар меъморчиликнинг жуда ноёб намуналари бўлмаса-да, тарихий ёдгорлик сифатида жуда муҳим қимматга эга.

Ҳумоюннинг ҳаёти бўронли ва серташвиш кечган бўлса-да, у ҳам отамерос ихлосмандлик туфайли айрим иншоотларни қурдиришга эришди. Агра ва Панжоб вилоятининг Ҳисор қасабасидаги Фотеҳобод жомеъ масжидлари ана шуларнинг айрим намуналари сифатида сақланиб қолган. Бу бино эроний услубда қурилган бўлиб, сержило рангдор ко-

пишлар билан безатилган. Шунингдек, Деҳлида «Дин Паноҳ» деб аталган иншоот мажмуаси таркибидаги сарой ички урушлар туфайли шошилинч тарзда қурилган, унинг безагига унчалик яхши эътибор берилмаган. Кейинчалик бу бино Шершоҳ томонидан бузилган эди.

Шершоҳ Сур сулоласи вакиллари ҳукмрон бўлган қисқа муддат (1540–1555) ичида у ҳам Беҳор вилоятининг Сасарам шаҳрида Шоҳасрам мақбарасини тиклади. Бу бино маҳаллий ҳинд ва чигатой мусулмон усталарининг меъморий услубининг уйғунлашган намунаси тарзида исломий гумбазти ҳинд бутхонасини эслатиб туради. Ҳажми ва улуғворлиги билан шимолий вилоятлардаги энг муҳташам бинолардан саналади. Шершоҳ, шунингдек, Деҳлида «Пураца қалъа» деб аталган иншоотлар мажмуасини ҳам қурдирган. Ушбу мажмуа таркибига кирган Қалъаи Кунхон масжиди шимолий Ҳиндистондаги ўз даврининг энг кўркем иншоотларидан бири бўлган.

Акбар меъморчилик ишларига ҳафсата билан қарарди. У бунёд этган иншоотларнинг энг дастлабкиси отаси Ҳумоюн хотирасига бағишлаб қурдирилган мақбарасидир. Бу мақбара Ҳумоюннинг беваси Ҳожи Бегим ҳомийлигида 1565 йилда қурилган, унинг устаси эронлик меъмор Мироқ Мирзо Гиёсдир. Шунинг учун бўлса керак, бу бинода эроний услубнинг таъсир кучи анча сезилиб туради. Бино мармар қоплама билан безатилган, асосий бинонинг тўрт бурчагидан тўртта минора қад кўтариб турибди. Кўш гумбазининг силлиқ қовурғалари учининг энг юқори чўққида бирлаштириши темурийлар даври меъморчилигини эслатади ва уни Самарқанддаги обидаларга ўхшашинг келади, киши. Бундай қоринма меъморий услубдаги бино Ҳиндистонда биринчи бор қад кўтариши эди. Акбарнинг буйруғига биноан Агра, Лоҳур, Аллоҳобод каби шаҳарларда ҳам улкан қалъа ва қалъа ичидаги кўркем бинолар бунёд этилди. Булар орасида шоҳнинг ўзи 1569 йилда тамал тошини қўйиб берган Фотехпур Секри иншоотлари мажмуаси алоҳида ўрин тутади. Бу шаҳар шоҳга Аллоҳдан ўғли шаҳзода Салимни тилаб берган машхур автиё Салим Чештий хотирасига бағишлаб, миннатдорлик белгиси сифатида қурилган. Бу шаҳар мажмуаси 12 йилда қуриб битказилган, ундаги обидалар ичида Жомеъ

масжиди ва Баланд дарвоза жуда машҳурдир. Баланд дарвоза Ҳиндистондагина эмас, бутун Шарқда энг улкан дарвозалардан, унинг баландлиги 41 метр ва кенлиги 40 метрни ташкил этади. Бу меъморий обида Акбарнинг Деккон ўлкасига 1602 йилги ғолибона юришлари шарафига ёдгорлик сифатида қад ростлаган. Дарвоза пештоқига шундай сўзлар битилган: «Бу дунё бир кўприқдир, ундан ўтиб боравер, лекин унинг устига уй қурмагин. Бу ўткинчи бир дунёдир, уни тоат-ибодат билан ўтказгин. Сенинг энг катта бойлигинг сенинг қилган ҳидоятдир. Шуни унутмагинки, бу дунё омад келиб кетганини аке эттирувчи бир кўзгу холос».

Шаҳардаги Жомеъ масжиди 1571 йилда қурилган, уни «Фотеҳпурнинг обрўси» деб ҳисоблайдилар. Бундай муҳташам ва дабдабали иншоотни бутун Ҳиндистонда ҳам учратиш маҳол.

Фотеҳпурнинг диққатга сазовор обидалари қаторида Бирбол Маҳал, Панж Маҳал, Жодха Бай Маҳал, Хос Маҳал, Мариям Маҳал, Ҳирон Маҳал қасрлари, Девони Хос, Девони Аъло, Санхала Макон, шунингдек, Турк Султони саройлари, автиё Салим Чештий мақбараси алоҳида виқор билан кўзга ташланиб туради. Бу тарихий обидаларнинг ҳар бири меъморий услубининг бетақрорлиги ва ўзига хослиги билан ўзича бир дунё, уларни кўздан кечирган кишиги ҳайратта солмай қўймайди. Шу билан бирга бу обидаларнинг меъморлари нақадар нозик дид эгаси эканига ва ўзи эгаллаган санъатнинг энг моҳир устаси эканига тан берасан, киши. Бир шаҳарда бунчалик кўп меъморий обидаларнинг буёд этилиши ҳамма ерда ҳам учрайвермайдиган ноёб ҳодиса эканини эса тутиш лозим. Бу ҳол эса ўша давр ҳукмдорининг меъморий даҳоси кўламининг нақадар кенлигидан, мамлакат ободончилигини ривожлантиришни ўзи учун муқаддас бурч деб билганлигидан далолат беради. Ўсиб келаётган авлодга уларнинг тарихини диққат билан ўрганишларини ва ундан зарур хулосалар чиқариб олишларини тавсия қилгинг келади.

Панж Маҳал мақбараси 1580 йилда Акбар ташаббуси билан бунёд этилган ёдгорликлар мажмуаси ичида алоҳида ажралиб туради. Бу муҳташам бино беш қаватдан иборат пирамидасимон улкан ёдгорлик, унинг ҳар бир қавати мах-

сус тайёрланган серҳашам устунлар устига ўрнатилган очиқ айвон — оромгоҳдан иборатдир. Бинонинг биринчи қавати 84 та устун устига ўрнатилган, қаватлар юқорига кўтарилган сайин айвон саҳни ҳажман торайиб ва унга уйғун равишда устунлар сони ҳам камайиб боради. Энг юқоридаги бешинчи қават айвонини тўрттагина устун тутиб туради. Шуниси диққатта сазоворки, ҳар бир қаватдаги устунларга берилган нақшинкор безаклар бири иккинчисини такрорламайди.

Турк Султони саройи ҳам ўзига хос бетакрор усулда бунёд этилганки, Кембриж университети профессори, шарқшунос Перси Браун бу бипони «Меъморилик дурдонаси», деб баҳолаган эди.

Жолха Бай саройи Шоҳ Жаҳон онасининг хос хонаси бўлиб, уни зиёрат қилган киши бу салтанатда шоҳ авлодлари ва аслзода маликалар, уларнинг руҳлари қай тарзда авайлашиб сақланишига лол қолади. Чунки бундай дабдабали турмуш тарзи фақат аслзолаларгагина хос бўлиб, олдий фуқаро учун уни томоша қилиш ҳам катта руҳий озуқа олиш билан баравардир.

Авлиё Шайх Салим Чешгий хотирасига бағишлаб бунёд этилган мақбара ҳам ўз даврининг энг муҳғашам ва мукамал меъморий усулда қурилган обидалардан, унинг меъмори уста Навоб Қутбиддиндир. Даҳма устига ёғочдан нақшинкор ичиб безатилган айвон гумбазини қора дарахтдан ишланган устунлар тутиб туради.

Хуллас, Фотеҳпур Секри қатъасидаги меъморий обидалар ўзига хос бетакрор меъморий услуби, муҳташамлиги ва улғуворлиги, ноёб безак услублари билан бобурийлар қурдирган иншоотлар ичида тенги йўқ тарихий ёдгорликлар ҳисобланади. Бу муъжизакор иншоотларни кўнг билан, шу билан бирга инжиқлик билан ўрганиб чиққан европатик мунаққидлар ҳам ҳайратдан ёқа ушлаганлар. Инглиз шарқшуноси В. А. Смиппинг фикрича: «Фотеҳпур Секрига ўхшаган шаҳар ҳеч қачон қурилган эмас, бундан кейин ҳам қурилмаса керак. Бу тошга битилган дostonдир». Европатик шарқшунос тадқиқотчиларидан яна бири Фергюсоннинг хулосасига кўра: «Фотеҳпур Секри буюк бир киши ақл-заковатининг маҳсулидир». Ўша буюк киши эса Ҳиндистон тарихида «Буюк Акбар» номи билан машҳур Жалолитдин Муҳаммад

Акбаршоҳдир. Акбарнинг дўсти ва маслақдоши Абулфазлнинг таърифлашича: «У Ҳазрати Олийлари ўзларининг ақлзаковати ва қалб қўри ита гишгдан муҳташам бинолар бунёд этар ва ганчдан уларга сержило либослар кийдиран эдилар».

Агра ва Лоҳур қалъалари ҳам бевосита Акбарнинг ҳомийлиги ва синчков назорати остида бунёд этилган. Агра қалъаси деворлари 25 метр баландликда қурилган, қалъа деворининг айланаси 2,5 км га яқин. Қалъанинг тўрт тарафида тўрт дарвозаси бўлиб, иккитаси кейинроқ беркитиб қўйилган. Қолганларидан бири Деҳли дарвозаси (ёхуд Фил дарвоза) дейилади, иккинчиси Амар Сингх дарвозаси деб аталади. Мана шу майдон ичида 15 йил давомида Акбарнинг фармони асосида 500 дан ортиқ бино қад кўтарди. Улар орасида Акбари Маҳал ва Жаҳонгири Маҳал кошоналари алоҳида маҳобат билан кўзга ташланади.

Лоҳур қалъаси ҳам Агра қалъаси билан бир пайтда қад кўтарган. Қалъанинг умумий тархи Агра қалъасига ўхшаб кетса-да, унинг ичидаги биноларнинг муҳташамлиги ва сервиқорлиги билан ўзига хос мўъжизакорлик намунасини ўзида мужассам этган.

Акбар Атток қалъасини, Мерта ва бошқа шаҳарлардаги масжид ва мадрасаларни ҳам бунёд этгирган. Аградан 8 км масофадаги Сикандра шаҳрида эса ўзи учун махсус лойиҳа асосида улкан гумбазли мақбара ҳам қурдирган. Бу мақбара қурилиши 1605 йилда бошланган ва уни Жаҳонгир ниҳоясига етказган.

Бу даврдаги меъморий обидалар асосан қизил гишг ва тошдан қурилган, меъморий услуб жиҳатидаг Марказий Осиё мусулмонларига ва маҳаллий ҳинд усталарига хос меъморий санъат намуналарининг уйғунлашувини эслатади. Сержило ва сервиқор гумбазлар, баланд пештоқли арк ва равоқлар, дарё соҳили яқинида бунёд этилган маҳобатли қалъалар, бинолар безагида мрамминг кўнлаб қўлланитиши, сержило ва жимжимадор нақшлар, ўймакорлик ишларининг кўнлаб ишлатилиши, турли илғор услубларнинг ўзаро мантқиқий қоришувидан ана шу даврга хос нафас уфуриб туради.

Жаҳонгир меъморчиликдан кўра мусаввирлик ва боғ яратиш санъатига мойилроқ эди. У қурдирган бинолар ичида отаси Акбар лойиҳаси асосида бошланган ва кейинроқ баъзи

Ўзгаришлар билан битказилган Сикандрадаги Акбар мақбараси бор. Унинг атрофидаги боғ қўрғони айланаси салкам 2,5 км ни ташкил қиладиган майдонни эгаллайди. Беш қаватдан иборат бўлган бу мақбара Фотехпур Секридаги Панж Маҳал сингари қаватлари юқорига кўтарилган сайин саҳни торайиб борадиган пирамида шаклида қурилган. Унинг тўрт қавати қизил гиштдан қурилган, бешинчи қавати нафис жило берилган оқ мрамор билан қопланган. Бу ерда панжара билан ўралган очиқ айвон бор. Бино жуда маҳобатли кўринсада, мейморий жиҳатдан анча содда. Европалик шарқшунос Е.В.Хавелнинг таъбирича: «Акбарнинг мақбараси Ҳиндистон шоҳларига хос улғувор обидалардан биридир». Бу обида ни тиклашда мусулмонча, ҳиндча ва насронийлар мейморий санъат услубларининг мангиқий қоринмаси сезилиб туради.

Лоҳур яқинидаги Шоҳдара деган жойда Жаҳонгирнинг ўзи учун қурдирган мақбараси безак жиҳатидан унча пик сержилло бўлмаса-да, бобурийлар ҳомийлигида қурилган тарихий обида сифатида ўз гўзаллигини жаҳонга кўз-кўз қилиб турибди.

Нур Жаҳон Бегимнинг отаси, «Этимод уд-давла» Мирзо Гийсбек хотирасига бағишлаб Нур Жаҳон ҳомийлигида қурилган мақбара ҳам бобурийлар даврида бунёд этилган тарихий обидалар ичида энг ҳашишатли ва сержилло бўлиб, унинг безак ишларида биринчи марта қимматбаҳо маъданлардан безак жиҳози сифатида ниҳоятда позик дил ва талабчанлик билан фойдаланилган. Перси Брауннинг фикрича: «Лоийҳасининг бстакроллити билан ҳам, санъаткорона мейморий услуби жиҳатидан ҳам, отага нисбатан фарзанд садоқатининг энг ноёб рамзи сифатида ҳам, «Этимод уд-давла» мақбараси ўзининг ҳар бир бўлагига бобурий подшоҳларгагина хос бўлган эстетик идеалларни ўзида мужассам қила олган».

Тарихнавис талқиқоччилар бунёдкор бобурий подшоҳлар силсиласида энг буюги Шоҳ Жаҳон деб тап оладилар. У ҳукмдорлик қилган даврда тасвирий санъат ва биноларни қимматбаҳо тошлар билан безаш санъати бир-бири билан уйғунлашган ҳолда ривожланиб кетди. Шоҳ Жаҳон қурдирган муҳим тарихий обидалар Деҳли қалъасидаги Девони ом ва Девони хос саройлари, Жомеъ масжиди, Моти (Марварид) масжиди ва, айниқса, Тож Маҳал мақбараси муҳим ўрин

тугади. Айтишларича, Деҳти саройи шарқдаги энг кўркам ва мафтункор иншоотдир, Девони хос эса энг сержилто безакли мухташам обидадир. Бу бинонинг пештоқига зарҳал ҳарфлар билан битилган ушбу байт бинонинг қандай мўъжизакор обида эканидан далолат бериб туради:

Агар Фирдавс бар рўйи замин аст,
Ҳамин асто, ҳамин асто, ҳамин аст.

Мазмуни:

Агар ер юзида жаннат бор бўлса,
ўша жаннат мана шу жойнинг ўзидир.

Шоҳ Жаҳон масжид ва мадрасаларнинг қурилишига ҳам атоҳида ҳафсата билан қарар эди. Унинг ҳомийлигида бунёд этилган Моти масжидининг гўзаллиги, меъморий жиҳатдан соддалиги ва нозик дил билан безатилганлигидадир. Унинг лойиҳаси, уни ташкил этувчи қисмларининг соф ва аниқ мўлжал билан ишланганлиги, уларнинг ҳажман ва мангикан ўзаро уйғунлашуви эъгиборга олинса, бу бино меъморийнинг ниҳоятда ўз касбининг чуқур битимдони ва нозик дил эгаси эканига шубҳа қолмайди. Диний вазифани ўташи кўзда тутилган бу обида ўзининг мафтункор меъморий соддалиги билан шоҳона салобат тўкиб туради. Намозгоҳга кираверишдаги арklar билан тўрдаги меҳроблар гўмбазининг бир-бирига ҳамоҳанг тарзда уйғунлашуви, атрофда кўзга ташланиб туралиган суҳбатгоҳ кўшклар билан марказий гўмбаз салобатига уйғунлашуви ўша давр меъморларининг маҳорати меvasидир. Бу бино шунчалик ўзига хос бетакрор санъат асаридирки, мамлакатнинг бирор шаҳрида у билан рақобат қила оладиган иншоотни учратиш маҳолдир.

Жомеъ масжиди эса ушга нисбатан маҳобатлироқ бўлсада, ички безаклари анча содда услубда берилган, чунки бу иншоотнинг асосий вазифаси намоз ўқиладиган жой бўлганидан бу санъат асарининг гўзаллиги, ҳинд тарихнависи В.Д.Моҳажан тўғри таъкидлаганидек: «намоз ўқишга келган мўминларнинг диққатини Аллоҳдан бошқа нарсага тортмаслиги лозим». Бинонинг жануб ва шимол томонларига бир-

бирита жуда ўхпаш қилиб қурилган улкан дарвозалари, уларнинг равоқлари жуда маҳобатлидир, ичкарига олиб кирадиган узун тош йўлак бинога янада сирти виқор бағишлайди. Масжид ҳовлисидаги қора ҳошияли учта улкан гумбаз, конус шаклида сарвдек кўкка бўй чўзиб турган икки мезана, асосий намозгоҳга қираверишдаги марказий арк ва унинг деворларига зарҳал ҳарфлар билан жимжимадор қилиб битилган Қуръон оятлари, буларнинг ҳаммаси бир-бирита шундай мантиқан уйғунлашиб кетганки, бу ҳол намозга келган мўминни Аллоҳнинг саховатли ҳузурида турганлигига шакшубҳа қолдирмайди. Шуниси қизиқки, баланд пойдевор устига қурилган бу улкан бино ўзининг маҳобатлилиги ва назик лид билан ишланган сержилто безаклари билан бу ерга келган намозхонга қандайдир руҳий сокинлик ҳиссини сингдиради ва ёқимти хотиржамлик туйғусини бахш этади.

Бобурий подшоҳларга хос меъморчилик санъати Шоҳ Жаҳон ҳукмдорлиги даврида ҳақиқатан ҳам ўзининг «олгини даври»ни бошдан кечирди. Олиймақом санъат ихлосманли бўлган ҳукмдор турли хил дабдабали ва муҳташам биноларни қурдириш билан ўзининг табиат гўзаллигига ошғуфта иштиёқини қондирар, уларнинг мафтункорлигидан тўла лаззатланар эди. Ҳали бирини битказиб улпурмай иккинчисини бошлар, шу жараёнда яна бир бошқа обиданинг лойиҳасини режалаштириб юрар, бутун вужуди билан қурувчилик, бунёдкорлик ишига берилиб кетар эди. Аждоллари даврида гиштдан қурилган биноларни бузиб, ўрнига соф оқ мрамрдан муҳташам иншоотлар барпо этарди. Раҳпутлар яшайдиган вилоятдаги Маҳрона мрамр қонидап олинадиган оқ мрамрдан саройлар, қасрлар, сайргоҳлар, пешайвонлар, серустун суҳбаттоҳлар каби шинам қошоналар қуриш унинг севимли машғулоти эди. Дидига ёқмаган биноларни буздириб ташлаб, ўрнига кишини ҳайратта соларли даражада моҳирлик билан янгисини бунёд этарди. Агра ва Лоҳур қалъаларидаги жуда кўп иншоотлар, жумладан, Агра қалъасидаги соф оқ мрамрдан тикланган иншоотлар ана шу тарзда бунёд этилган эди. Бу ўзгаришларнинг тўлиқ тафсилотларини ўша давр тарихчиларининг серифода ва сермазmun тиллари билан баён этилган ёзма ёдгорликлардан топиш мумкин. Шуниси қизиқки, энг моҳир баёнчилар ва тил усталари ҳам бу обидалар-

нинг гузаллигини таърифлашга кўпинча ожизлик қилади. Девони хоснинг қўш устунли заллари ёки Музаммон Буржнинг кишини ҳайратга соладиган даражада моҳирлик билан безатилган гушаларини бирон-бир меъморий обидага қиёслаб бўлмайди.

Шоҳ Жаҳон қурдирган меъморий обидаларнинг энг гузали Аградаги Тож Маҳал мақбарасидир. Бу ёдгорликни дунёдаги етти муъжизанинг бири дейишади. Бу мафтункор мақбара Шоҳ Жаҳоннинг 1630 йилда вафот этган суюкли маликаси Мумтоз Маҳал қабри устида қад кўтарган, таомилга кўра мақбаранинг атрофи шинам боғ билан ўралган, боғнинг орқа тарафидан Жамна дарёси оқиб ўтади. Ҳинд тарихчиси Л. П. Шарманинг таъбири билан айтганда, Тож Маҳал ўзининг сервиқорлиги ва муҳташамлиги билан «бобурийлар меъмортичилигининггина эмас, балки бугун жаҳон меъмортичилигининг бетакрор намунасидир».

Яна бир ҳинд тарихчиси В. Д. Мохажаннинг 1992 йилда Деҳлида ишлитилган чон этилган «Ҳиндистонда бобурийлар ҳокимияти» китобида айтилишича, испаниялик миссионер руҳоний Ҳазрат Манрико Тож Маҳалнинг лойиҳасини венециялик Геронимо Веренео исмли меъмор тузиб берганлигига гувоҳлик беради. Лекин ўша даврда яратилган тарихий асарларнинг, на маҳаллий муаллифлар ва на хорижий муаллифлар қаламига мансуб бўлган асарларнинг биронтасида Тож Маҳалнинг лойиҳасини хориждан келган уста тайёрлагани ҳақида маълумот учрамайди. Франциялик сайёҳ Тевенот 1660 йилда Тож Маҳални зиёрат қилгани келиб, бу ҳақда шундай деб ёзгани маълум: «Бу поёб обида ҳиндистонликларнинг меъмортиликдан беҳабар эмаслигидан далолат бериб турибди. Унинг меъморий услуби европатиклар учун ғайритабиий тулолиши мумкин, лекин у ниҳоятда назик дид ва ҳафсага билан қурилган». Ўша давр тарихчиларидан Абдулҳамид Лоҳурийнинг ёзишича, ҳунарманд ва усталарнинг кўплари — ҳайкалтарошлар, наққошлар, ўймакорлар, нардозчилар Олий ҳазратнинг қўл остидаги юртлардан келтирилган, ҳар ҳунарнинг моҳир устаси ўз шогирдлари билан ана шу улкан қурилиш ишига жалб қилинган эди. Бироқ, ушбу обидани синчковлик билан назардан ўтказган киши унда осийча услубнинг устунлигини сезиши аниқ, шу

билан бирга европача услубдан кўра эроний услубнинг устун экани ҳам яққол кўзга ташланиб туради.

Тарихчи Фергусоннинг фикрича, мраммари қимматбаҳо тошлар билан безаш ишлариға италиялик усталар жалб қилинган. Унинг ёзишича, Аградаги Тож Маҳал ягона гумбазли улкан мақбара бўлиб, унда ушбу обиданинг аслий гўзаллиги сақлаб қолинган. Тож Маҳалнинг нештоқидаги ёзувға қараганда, унинг қурилиши 1647 йилда якунланган. Бу қурилишға, тахмин қилинишича, 3 крор рупий маблағ сарфланган. Абдулҳамид Лохурийнинг ёзишича, «юқорида номи зикр этилган иппоотлар қурилиши 12 йилда битказилган ва унинг қурилишида Кароматхон ва Мир Абдулкарим бош-қош бўлган ва бу қурилиш харажатлари 50 лак рупийни ташкил қилган». Бошқа манбаларнинг гувоҳтик беришича, Шоҳ Жаҳон ушбу қурилиш харажатларига сарфлаш учун йилға 1 лак рупий соф даромад берадиган ер-мулки ажратиб берган. Яна шунча миқдорда маблағ дўконлар, мусофирхоналар ва бозорлардан олиналган ижара ҳақлари ва солиқлар ҳисобидан қолганиши керак эди.

Тарихчи Перси Брауннинг фикрича, бино қурилишининг асосий қисми мусулмон усталар ихтиёриға берилган бўлсада, безак ишлари ҳинд уста ва ҳунарманшлари зиммасига юклатилган эди. Айниқса, мраммариға қимматбаҳо маъданлар қадашдек мураккаб ва мастулиятли вазифани бажариш учун қангужлик усталар жалб қилинган. Бунинг устиға асосий гумбазнинг шаклиға қараганда, ушбу бино лойиҳаси темурийлар услубиға мансуб услуб эканлиги аниқ кўришиб турибди, чунки ҳудди ана шунға ўхшаш гумбазлардан яна бири темурийлар томонидан Қуддусдаги қоя устиға ўрнатилган.

Умуман олганда, Тож Маҳал севги ва садоқат рамзи сифатидаги энг гўзал обидадир. Бир сўз билан айтганда, у бекаму кўсг лойиҳаланган ва қурилган. Ёдгорликнинг гўзаллигиға мафтун бўлган Фергусон шундай деб ёзади: «Эҳтимол ер юзининг ҳеч бир жойида табиат билан санъатнинг ўзаро уйғунлашуви натижаси ўлароқ, бунчалик мўъжизавий гўзалликни ўзида мужассамлаштирган машҳур мақбара топилмаса керак. Унинг марказий оромгоҳининг беқиёс шиnamлиги ва унга атрофдаги қия очиб қўйилган муҳташам равоқлардан тушиб турган мўъжизакор нурлар орқали ҳосил

бўлаётган жилокорликни ҳеч бир сўз билан таърифлаб бўлмайди. Бу оромгоҳ дунёнинг энг сўлим ва хузурбахш хилхонасидир». Тарихчи ва адиблар уни «тошпа битилган лирик достон», «мармарга ўйиб ёзилган орзу», «абдийлик ёноқларига томган ўлмас ёшлар», деб ҳам эъозлайдилар. Тож Маҳалнинг мўъжизакор манзарасини томоша қилган сайёҳлардан бири шундай деб ёзади: «...бу бино куннинг турли пайтларида турлича товланади: субҳидамда кулранг тус олади, кундузи кўзни қамаштирувчи кумуш рангга киради, кўшнинг қайноқ нафаси қайтандан кейин эса қизғиш алвон ранг нур таратади, кечкурун эса ой ёруғида янада бошқача гўзал қиёфага кириб олади. Баъзан эса атрофидаги турфа ранг гуллар таъсирида шундай гўзал манзара ҳосил бўладики, унга термулиб туриб, инсон ақти билан табиат қўли бирликда, уйғунлашган ҳолда энг мўъжизавий рангдаги гўзал манзара ҳосил қилганига лол қоласан киши». Бу ҳол эса обидани бунёд этган меъморларнинг, уларнинг бу хайрли ишларига бон-қош бўлган ва ҳомийлик қилган давлат арбобларининг тенгсиз ва ноёб қобилиятидан, меъморий даҳосининг нақадар кенглигидан далолатдир.

Тасвирий санъат. Бобурийларнинг Ҳиндистондек улкан мамлакат ҳудудига қадам қўйишлари билан бу ўлканинг мадапий ҳаётида кескин бурилиш ясалди ва унинг тарихида ўчмас из қолдирдики, бу ҳолни бугуннинг ўзида ҳам аниқ сезиш мумкин. Зеро, бобурийшунослар ва умуман, Ҳиндистонни мукаммал ўрганган тарихнависларнинг таъкидлашларича, Бобур мирзонинг бу ўлкага келиши билан мамлакат тарихида янги давр бошланган эди.

Заҳриддин Муҳаммад Бобурнинг бу юртга келиши мамлакатда ҳукм суриб келаётган феодал тарқоқликка ва майда хонликларнинг марказий ҳокимият учун олиб бораётган ўзаро курашларига барҳам берди, жамиятда ижтимоий турғунлик, иқтисодий ривожланиш ва мадапий ўзгаришлар сари дадил қадам қўйди. Олиб борилаётган улкан қурилишлар, яратилаётган бог-роғлар тасвирий санъатга муносабатни ўзгартирди. Ҳинд тарихнависи Л. П. Шарманинг таъбири билан айтганда: «Темурий подшоҳларнинг Ҳиндистонга кириб келишлари билан уларга қадар йўқолиб бораётган тасвирий санъат яна қайта тикланди». Ҳиндистон тасвирий санъати тарихида

бобурийлар сулоласи даври алоҳида заррин саҳифаларни ташкил қилади. Ўзининг моҳияти, келиб чиқиши ва ривож жиҳатидан санъатнинг бу тури ўша даврда ўзининг «олтин даври»ни нишонлаган меъморчилик санъатига жуда яқин туради.

Ҳиндистондаги мусаввирлик санъати Марказий Осиё, Эрон ва Ҳиндистон халқларига хос услубларнинг ўзаро уйғунлашуви натижасида ҳосил бўлган қоришма сифатида юзага келди. Юнонлар, хитойлар, эронийлар, ҳинд буддистлари ва туркий халқлар санъати таъсирида шаклланган бу санъат XIII асрда Эронга кириб келиб XVI асргача ўзининг анча юқори тараққиёт нуқтасига кўтарилди. Шунинг эслатиб ўтиш жоизки, бобурийларга қадар Ҳиндистонда ҳукмдорлик қилган афғон султонлари тасвирий санъатга эътиқод қилмас эдилар. Бинобарин, тўғалоқлар сулоласининг йирик вакилларида Фирӯзхон Тўғалоқ одамлар суратини чизишни ва сарой деворларига безак беришни қатъиян тақиқлаб қўйган эди. Улкан бадиий дид эгаси, мусаввирлик ва меъморлик санъати ошиғи «Фирдавс макон ва жаннати ошиён» Заҳириддин Муҳаммад Бобур гўзаллик ва санъатни жуда қадрлар ва саройда махсус мусаввирлар сақларди. Гуллар, булоқлар ва шаршаралар каби табиатнинг гўзал гўшаларини томоша қилиб, завқ-шавқ оларди. Тарихий ва бадиий насрнинг энг поёб намуналаридан «Тузуки Бобурий» («Бобурнома») асарининг Ҳиндистоннинг Аъвор шаҳридан топилган форсча нусхасига ишланган миниатюралар ўша давр тасвирий санъати ҳақида тўла маълумот бера олади.

Бобур мирзонинг валеаҳди «Фирдавс макон, Жаҳонбони» Носириддин Муҳаммад Ҳумоюн ҳам отаси сингари санъат ошиғи бўлганидан маълум муддат қувғинда юрган пайтида отаси Бобур каби темурийлар салтанатининг йирик маданий марказларидан Ҳирот шаҳрини зиёрат қилгани борган ва ўзининг ўтмиш аждодлари — темурий шаҳзодалар бунёд этган мўъжизакор меъморий обидаларни ва тасвирий санъат асарларини завқ билан томоша қилган эди. Бу пайтда уста Камолиддин Беҳзод ўз устахонасини Ҳиротдан Табризга кўчириб кетган, унинг содиқ шогирдларидан шерозлик Хожа Абдусаммад ва табризлик Мир Сайидали исмли машҳур мусаввирлар бу ерда яшаб ижод қилаётган эдилар. Улар яратган

санъат асарларидан мамнун бўлган Ҳумоюншоҳ уларни Ҳиндистонга кучиб келишга кўндириб, 1550 йилда Кобулга қайтаётганда уларни ҳам ўзи билан бирга олиб келган эди. Ҳиндистондаги ўз тахтини қайта қўла олач, Шершоҳ Сур курдирган Деҳлидаги Шер Мандал саройида Ҳумоюн ўзи ва ўғли шаҳзода Жалолиддин Муҳаммад Акбар билан биргаликда ўша мусаввирлардан бу санъат сирларидан сабоқ олган эдилар.

Ўн икки йилдан иборат машҳур «Достони Амир Ҳамза» асарига ишлаган бетакрор гўзалликка эга бўлган миниатюралар ўша мусаввирлар раҳбарлиги асосида яратилган бўлиб, шу аснода хорижда «Мўғуллар мусаввирлик мактаби» деб ном олган бобурийлар даври мусаввирлик мактаби юзага келган эди. Бироқ, бу мактабнинг асосий ҳомийси Ҳумоюннинг бевақт ўлими ишларни вақтинча тўхтаб қолишига сабаб бўлган эди.

Акбар ҳукмронлиги даврида (1556–1605) мусаввирлик санъати тараққиётнинг энг юқори чўққисига кўтарилди. Подшоҳнинг маҳсус фармони асосида саройида маҳсус мусаввирлик бўлими ташкил этилиб, унга Хожа Абдусаммад бошлиқ этиб тайинланди. Бу бўлим фаолияти билан подшоҳнинг шахсан ўзи қизиқар ва унга ҳомийлик қилиб турар эди. Унинг сай-ҳаракати билан ташкил этилган бу устахона фаолияти билан маҳсус бобурийлар миллий рассомчилик мактаби шаклланди. Бу мактабга мамлакатнинг турли бурчакларидан, шуниқдек, хориждан ҳам рассомлик ишининг усталари таклиф этиларди. Рассомларнинг диний эътиқодидан қатъи назар уларнинг мақсади ягона мақсадга — диққатга сазовор асарлар яратишга қаратилган эди. Мавжуд маълумотларга қараганда, Акбар учун маҳсус портретлар альбоми тайёрланган бўлиб, Бобурнинг отаси Умаршайх Мирзонинг портрети ҳам ана шу альбомдан жой олган эмиш.

Акбарнинг мусаввирлик санъатига ихлоси ҳақида унинг қадрдон дўсти ва ўз даврининг йирик уламоларидан Абулфазл Алломий ўзининг машҳур «Айни Акбарий» асарида шундай деб ёзади: «Ҳазрати Олийлари ёшчиликларида санъатнинг бу турига алоҳида ихлос назари билан қарайдилар, унинг рижозланиши ҳар томонлама қўллаб-қувватлайдилар ва бу санъатга ўқиб-ўрганиш ва ҳаёт гўзалликларидан лаззатла-

нини манбаи деб ҳисоблайдилар. Шу боис бу санъат ривож топти ва кўнлаб мусаввирлар катта обрӯ ва мартабаларга эришдилар. Ҳар ҳафтада тайёр бўлган санъат асарлари доруға ва мулозимлар томонидан Олий Ҳазратнинг назаридан ўтказилар ва рассомларнинг маҳоратига қараб уларга унвонлар берилар ёхуд уларнинг маошларини ошириш ҳақида фармони олий берардилар. Мусаввирлар учун керакки бўлган асбоб-анжом ва жиҳозларни такомиллаштириш борасида ҳам кўп ижобий ишлар қилинди ва уларнинг нархларини мусаввирларнинг сотиб олиш имконлари даражасида қилиб белгиланди. Айниқса, буюқлар тайёрлаш ишларида хайрли ишлар қилинди. Ҳозирда жуда кўнлаб машҳур ва манзур мусаввирларни учратиш мумкин. Уларнинг Беҳзод асарлари сифати даражасида бажарилганлариши Европанинг дунёга танилган мусаввирлари асарлари билан бир қаторга ёнма-ён қўйиш мумкин. Асарлардан кўзга ташланиб турган умумий яқун, ундаги деталларнинг аниқ ва равшан ифодаланиши, муаллифнинг ижрочилик маҳорати беқиёсдир; ҳатто жонсиз нарсаларга ҳам худди жон киритилгандай туюлади. Бу даврга келиб юздан ортиқ мусаввирлар ўз ишининг устаси мақомда эдилар. Ўртамиёна мақомдаги мусаввирларнинг эса ҳисоби йўқ эди».

Абулфазл Алломийнинг ушбу асарида ўша даврдаги машҳур мусаввирлардан Мир Саидати Табризий, Хожа Абдусамад Шерозий, Дасвап, Басаван, Кешу, Лаъл, Муқунд, Мушкин, Фарруҳ Қатмиқ, Малҳу, Жаган, Мохеш, Хемкарон, Тара, Совла, Харибаш, Рам қабиларнинг исмлари келтирилади. Унда айтилишича, Мир Саидати Табризий мусаввирлик маҳоратини ўз отасидан ўрганган бўлиб, саройга келган кундан эътиборан машҳурлик ёлдузи унинг устига сочила бошлаган, ўз санъати ва маҳорати билан жуда катта муваффақиятларни қўлга киритган.

Мусаввирлар сардори Хожа Абдусамаднинг хизматлари подшоҳ томонидан махсус тақдирланиб, «Ширин қалам» унвони берилган ва пойтахтдаги пул зарб қилинадиган саройга доруға этиб тайинланган.

Ақбарнинг мусаввирлик санъати усталарига ихлоси алоҳида эканлигини таъкидлаш учун Абулфазл подшоҳнинг қуйидаги сўзларини келтиради: «Менимча, мусаввир Аллоҳ-

ни тан олишнинг ўзигагина хос махсус хислатига эга. Чунки жонли мавжудотларнинг суратини чизиш жараёнида унинг тана аъзоларини бирма-бир акс эттирар экан, худога итгижо қилмай туриб бу мавжудотнинг шахсини жонли тарзда акс эттира олмайдди. Бинобарин, у ҳамиша Яратганни ёд айлайди ва шу боис ўз ниятининг ижобат бўлишга эришди».

Акбар ҳукмдорлиги даврида «Чингизнома», «Зафарнома», «Рамазоннома», «Рамайна», «Холдмон», «Айёр Дониш» каби асарларга ўша давр мусаввирлари томонидан миниатюралар чизилиб, безаклар ишланган.

Жаҳонгир ҳам отаси сингари бу санъатнинг ривожланишига катта ҳисса қўшган ҳукмдорлардандир. У бу санъатнинг муҳтисси ва ҳомийсигина эмас, яхши билтимдони ва ҳаками ҳам эди. Унинг машҳур ёдномаси «Тузуки Жаҳонгирий»да ўзининг тасвирий санъат асарларини қай даражада битиш қобилияти ҳақида сўз юритаркан, шундай деб ёзди: «Менга келсак, менинг тасвирий санъатга бўлган ихлосим ва унинг устидан ҳакамлик қилиб ҳукм чиқариш қобилиятим шу даражага етган эдики, менга истаган муаллифнинг – ҳозир ижод қилаётганларданми ёхуд ўтмишда ижод қилганларданми, барибир – асарини кўрсатишса, мен шу оннинг ўзидаёқ бу асар кимнинг мўйқаламига мансуб эканини ҳеч иккиланмай айтиб бера олардим. Борди-ю, портретнинг яратилишида бир неча муаллиф иштирок этган бўлса, унда унинг юз қисмини ким чизгану, қош-кўзини ким бўяганини ҳам беҳато айта олардим».

Ҳинд тарихчиси В.Д. Мохажаннинг гувоҳлик беришича, Жаҳонгирнинг саройида элчилик лавозимида бўлган инглиз фуқароси Сэр Томас Рой Жаҳонгирнинг ҳақиқатан ҳам мусаввирлик санъати соҳасида ноёб қобилият соҳиби ва бу санъатнинг улкан ҳомийси бўлганини тасдиқлайди. Унинг ёдномаларидан бирида айтилишича, у Жаҳонгир ҳузурига қабулга кирганда Англиядан махсус буюртма билан келтирилган бир суратни подшоҳга совға қилган экан. Кунлардан бир кун кечқурун подшоҳ элчини ўз ҳузурига чорлаб, унинг ўзи совға қилган портретдан кўчирма қилинган олтига бир хил расмни унинг олдида қўйишган ва улар орасидан ўзининг аслий совғаси бўлмиш нусхани танлаб олиш таклиф қилинган. Сэр Томас Ройнинг ўзи тан олиб ёзишича, узоқ

синчковлик билан кузатилгандан кейингина у ўзининг сов-
ғасини зўрға таний олган экан.

У машҳур мусаввирлар орасида Фарруҳбек, Муҳаммад Нодир, Муҳаммад Мурод, Оға Ризо, Устод Мансур, Бишон Дас, ака-ука Кешвалар, Манохар, Махав, Тулсий ва бошқаларнинг номлари зикр этилади. Улардан мусаввир Оға Ризога «Нодир ул-замон», Устод Мансурга эса «Нодир ул-асар» унвониши Жаҳонгирнинг ўзи берган экан. Айтишларича, нусха кўчириш ва тақдидчиликда Бишон Дасга тенг келади-гани бўлмаган экан. Жаҳонгир мирзо даврида кўпроқ иншоотлар, гуллар, жониворлар ва паррандаларнинг расми чизиларди. Ҳинд тарихчиларининг фикрича, Акбар мирзо даврида мўғулча тасвирий санъат шаклланиб, ўзининг энг юқори чўққисига кўтарилган бўлса, Жаҳонгир мирзо даврига келиб ҳақиқий ҳиндча тасвирий санъат мактаби юзага келди. Шоҳнинг фармонида биноан сарой мусаввирлари унинг учун паррандалар, гуллар расми ва табиат манзаралари акс эттирилган махсус альбом тайёрлаб берган. Жаҳонгир ўзи табиатан табиат ошиғи бўлганидан унинг гўзалликларидан завқланар эди. Ўзининг сеvimли оромгоҳи бўлган Кашмир воҳасининг табиати ҳақида у шундай сатрлар битган: «Кашмир воҳаси абадий бир гўзалликка бурканган шинам боғдир. Кўз нурунги эгган жойгача тикилиб қарасангиз кўм-кўк майсазорлар, жимирлаб оқаётган жилгалар, атиргуллар, бинафша ва нарғиз гуллари каби юзлаб турфа ранг гулларни кўрасиз. Баҳорда эса боғлар ва қирларгина эмас, ҳовлилар саҳилари, деворлар ва ҳатто дарвозалар ҳам Кашмирда санаб адоғига етиб бўлмайдиган турдаги ранг-баранг анемона гуллари билан қоқланиб кетади. Менинг фармонимга биноан Устод Мансур юздан ортиқ рангдаги гуллар гўзаллигини расмда акс эттирган эди. Раҳматли падари бузрукворимиз ҳукмронлиги даврида Кашмирда олча ўсмас эди. Муҳаммадқули Афшар олчани Кобулдан келтириб улама қилиб ўстирди ва ундан ўн-ўн бешта кўчат ундирилиб кўпайтирилган эди».

Жаҳонгир мирзо тасвирий санъатнинг ўзига хос хусусиятларидан бири — ҳаққонийлик — реализм туйғусининг юқори даражада эканлигини ҳис этган. Ўша даврларда расмларда акс этган жонзотлар ва нарсалар, яъни гуллар, дарахтлар, табиат манзаралари, қир-адирлар, паррандаю даррандалар

ҳақиқий ҳаётда қандай бўлса шундай:лигича, яъни табиат уларни қандай яратган бўлса шундай:лигича тасвирланарди. Айниқса, табиат манзаралари ниҳоятда жонли тарзда ифодаланарди. Инсонларнинг портретини чизишда ҳам ҳаёлий тасаввурдан кўра жонли ҳақиқат ўз аксини топар эди. Мусаввирлар инсоннинг умумий ташқи кўринишпигина тасвирлаб қолмай, портретларнинг юз ифодасида уларнинг майл ва ҳиссиётларини акс эттиришга, инсоннинг ички туйғусини ифодалашга интиланар. Ҳар бир портретда унинг муаллифининг расм ишлашдаги кунг ва заковати аниқ кўзга ташланиб туради.

Камдан-кам ҳолатларда сарой маликаларининг ҳам портретлари чизиларди, бироқ ўша даврда чизилган портретларни ҳақиқий реализм намунаси деб айтиш қийин, чунки у пайтда аёлларнинг юзига тутилган ҳарир пардани олишга шариат талаблари йўл қўймас эди.

Расм чизишдан аввал ниҳоятда нозик дид ва инжиқлик билан бўёқлар тайёрланар ва ранг танланарди. Асарларда кўпинча тилларанг, ҳаворанг, зангори, қизил ва кумушранг бўёқлар кенг қўлланилгани кўзга ташланиб туради. Тайёр бўлган расмлар махсус ромларга тортилиб, атрофи жилдор нақшлар билан безатиларди. Европатик шарқшунос Перси Брауннинг таърифлашича: «Жаҳонгирнинг вафоти билан бобурийлар тасвирий санъатининг руҳи ҳам у билан кетди».

Шоҳ Жаҳон ҳам ўз аждодлари каби санъат ошиғи бўлсада, кўпроқ меъморчилик санъатига ҳомийлик ва раҳнамолик қиларди. Бироқ, аркони давлат вакиллари ичида тасвирий санъатнинг ҳомийлари кўп бўлиб, улардан бири бош вазир Асафхон эди. Унинг Лоҳурдаги уйи мамлакатдаги энг гўзал гўшалардан, ўша даврнинг энг моҳир мусаввирлари бу бинони ниҳоятда нозик таъб ва юқори дид билан беаган эди.

Шаҳзода Доро Шукуҳ ҳам мусаввирлик санъатининг ҳомийси ва раҳнамоларидан бўлган, унинг расмлар альбоми Ҳиндистондаги кутубхоналардан бирида сақланади. Шоҳ Жаҳон даврида ижод қилган машҳур мусаввирлар қаторида Мир Ҳасан, Анупа Читра, Читрамани каби санъат усталарини учратиш мумкин.

Аврангзеб диний эътиқоди жиҳатидан жоҳиллик даража-

сидаги ўта художўй ва ақидапараст подшоҳ бўлганидан, тасвирий санъатнинг ривожига ҳомийлик кўрсатмади. Тарихий манбаларда унинг бобокалони Акбарнинг Искандар дарадаги мақбарасига ишланган расмларнинг устидан бўятиб юборгани ва Бижопурдаги Сур Маҳалнинг портретини буздириб ташлагани ҳақида маълумотлар бор. Бу билан унинг даврида тасвирий санъат ривожланишдан тўхтаб қолди, деган хулосага келиб бўлмайди. Бизгача етиб келган кўпгина расмларда Аврантзебнинг у ёки бу жангда иштирок этаётгани акс эттирилган манзараларни кўриш мумкин. Шунингдек, унинг жуда юқори маҳорат билан чизилган бир неча портретлари ҳам мавжуд.

Аврантзеб жанубий Ҳиндистонда жуда улкан худудга тарқалган Деккон ўлкасини фатҳ этгандан кейин бу ўлкада мусаввирлик мактаби пайдо бўлиб, анча тараққий этгани маълум. Бу мактабда яратилган асарларнинг кўплари услубий жиҳатдан пойтахт мактабида яратилган асарларга жуда яқин туриши таъкидланади.

Хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, Ҳиндистондаги тасвирий санъат мактабининг шаклланиши бу ўлкада айнап бобурийлар салтанатининг ўрнатилиши билан туғилиб, улар ҳукмронлиги даврида ўзининг апогеи — энг юқори тараққиёт нуқтасига кўтарилди. Бу салтанатнинг таназули эса санъат мактабининг ҳам фаолиятини анча сусайишига олиб келди. Инглиз мустамлакачиларининг Ҳиндистонга келиши билан эса санъат маҳсулотлари фақат талон-тарож қилиниди ва барҳам топди.

Мусиқа ва рақс санъати. Бобурийлар даврида мусиқа санъати ҳам яхши ривожланди. Бобур ва Ҳумоюн мусиқани жуда севарди. Акбар ҳам созандаларга гамхўрлик кўрсатар ва энг яхши санъаткорларни саройга таклиф этарди. Таксен исмли созанда улар орасида энг уста санъаткор бўлиб, Рожа Ман Сингх ташкил этган Гувалёрдаги мусиқа мактабида таҳсил олган, жуда кўп мусиқа усулларини яратган. Сарой созандаларидан яна бири Бобо Рап Дас Байжу Бавра Таксеннинг замондоши, ўз даврининг машҳур созанда ва хонандаси, у саройдан йироқда яшаган. Акбар даврида вокал ва чолғу асбоблари, мусиқа санъати яхши ривож топди. Жаҳонгир ҳам созандаларни ўз ҳимоясига олди. Улар орасида Жаҳонгир

Дод, Парвоз Дод, Хуррам Дод, Ҳамзан ва Чатраҳонлар машхур эди.

Шоҳ Жаҳоннинг ўзи ҳам яхшигина созада бўлиб, бошқа санъаткорларга ҳам оталиқ қиларди. Унинг саройидаги санъаткорлар орасида Жаганнат, Ромдас, Сухсен, Сурсен, Лаътон ва Дуражхон каби ўз даврининг машхур созада ва хонандалари ижод қилишган. Рақс санъати ҳам Аврангзебдан бошқа барча подшоҳлар ҳимоясида яхши ривож топди.

Бошқа санъат турлари. Акбар мирзо, Жаҳонгир ва Шоҳ Жаҳон даврида ҳайкалтарошлиқ, айниқса, фил суягидан нафис буюмлар ишлатиш санъати ривожланди. Кулолчилик ва заргарлик ҳам ўз камолотига етди. Ҳамма подшоҳлар ҳам боғ яратиш санъатига жуда катта эътибор билан қарар эдилар. Жуда кўп жойларда гўзал ва манзарали боғлар яратиб, сувлар чиқарилди. Мақбаралар атрофи ҳамини боғ билан ўратиб турарди.

Бобур Аграда «Нурафшон» номли боғ яратган, ҳозир бу боғ «Ором боғ» деб аталади. Кашмирдаги машхур Шапмар боғини Жаҳонгир, Лоҳурдаги Шапмар боғини эса Шоҳ Жаҳон бунёд этган. Хулғас, темурийлар Ҳиндистоннинг сиёсий ва маданий ҳаёт тарихида ўчмас из қолдирдилар.

10.5. Дин

Дин тарихи ва назариясига оид адабиётларни варақлар эканмиз, жамият яратилгандан буён инсонлар ўртасидаги зиддият ва келишмовчиликлар жамият аъзоларидан бирининг иккинчисидан устуликка эга эканини исботлашга уринганлигини, ўзининг бошқалардан юқорироқ мақолада эканини бошқалар тан олишларини талаб этганлигини, бу ҳол эса охири-оқибатда ўша жамият осойишталигидаги мувозанатнинг бузилишига олиб келганини кўрамиз. Агар бу ҳолнинг олди олинмаса, яъни ношукур бандани ўз нафеиштаҳаси ва эҳтиросларига эрк бериб қўйилса, у ҳатто Худодликка ҳам даъво қилишдан тоймаслиги мумкин. Дин эса осий банданинг ана шундай ҳаддидан ошишга бўлган интилишларининг олдини олувчи энг зарурий омиллардан бирidir. Дин таълимотининг асосий мақсади бандаларни яратган Ҳақ таоло олдида масъулиятли эканликларини тушу-

нишларига, Аллоҳдан қўрқиб, жамиятнинг бошқа аъзолари билан баҳамжиҳат яшашга даъват этади, Тангри томонидан яратилган муқаддас таомилларга тўла итоат этишга, бугунги таъбир билан айтиш жоиз бўлса, демократик тамойилларни тан олишга, яъни яратилган бандаларнинг барчаси Аллоҳ хузурида баравар эканликларини тушунтиришга ҳаракат қилади.

Бугунги кунда жамиятимизда рўй бераётган жараёнларни кузатар эканмиз, унда гоҳ у, гоҳ бу кўринишда рўй бераётган диний экстремизм ва фундаментализм ҳодисаларини кўриб, ўтмишда бундай ноҳўя ҳаракатлар нималарга олиб келганини ва қандай яқун тошганини, диний ҳокимиятни қурол қилиб дунёвий ҳокимиятни қўлга киритишга уришишлар, бу икки ҳокимиятнинг бир қўлга ўтиши ҳокимият эгасига қандай тақдир насиб этганини таҳлил қилишга жазм қилиш. Таҳлил учун эса Осиёнинг энг йирик мамлакатларидан бўлмиш Ҳиндистонда деярли уч ярим аср ҳукм сурган «Буюк бобурийлар салтанати» тарихидан лавҳалар танлашни маъқул кўрдик, зеро, Ҳиндистон қадимдан кўп динлилик ҳукм суриб келаётган мамлакат, бу динлар орасидаги кураш, экстремистик чиранишлар, динни қурол қилиб сиёсий ҳокимият сари интилишлар, уларни муросага келтириш учун уришишлар ҳали-ҳануз давом этиб келади.

Маълумки, ушбу салтанат соҳибқирон Амир Темур давлатининг ушбу ўлкада давом этган кўриниши бўлиб, ҳам ҳудуд, ҳам аҳоли сони жиҳатидан Осиё қитъасидаги энг улкан мамлакатлардан ҳисобланади. Мамлакатда кўп динлилик ҳукм сурса-да, улар орасида мусулмон дини анча катта салмоққа эга эди. Ҳукмдорлар доираси ҳам асосан ана шу динга эътиқод қилишар, ерли аҳолининг каттагина қисми эса ҳиндуизмнинг турли мазҳабларига сифинишар эди. Ҳеч шубҳа йўқки, мамлакатни бошқаришда дин энг яхши бошқарув воситаси, у Аллоҳ яратган бандаларни инсоф-тавфиққа, ўз атрофидаги мўминларга нисбатан самимий муносабатда бўлишга, Яратганга мақбул бўлмайдиган ишларни қилишдан ўзини тийишга, ўзидан ожизларга раҳм-шафқат билан муомала қилишга, ҳукмдорга ҳурмат-эътиқод назари билан қараб, унинг ҳукмларига сўзсиз итоат этишга чақиради ва шу руҳда тарбиялайди.

Бобурийлар ҳукмдорлиги даврида мамлакатда дин ва мазҳаблар ўртасида доимий рақобат бор эди. Албатта, бу рақобатни баргараф қилиш борасида ҳукмдорлар томонидан кўп ижобий ҳаракатлар бўлар, лекин фанатик қарашдаги уламо-ларни ишонтириш ҳар доим ҳам муваффақият билан якун-лапавермас эди. Ҳукуматни бошқаришда диндан унумли фойдаланиш чоралари кўрилар, бироқ жаҳолатпараст уламо-лар шариат талабларини илоҳийлаштириб, бошқа дин ва мазҳаблар тамойилларини камситишга уринардилар. Бу даврда мусулмончиликнинг шиа ва сунний мазҳабларидан ташқари, яна бир қанча оқимлар мавжуд эди, уларнинг ҳаммаси ҳам ҳукмдорга ўз таъсирини ўтказишга интиларди. Улар орасида маҳдавий ва муҳаддислар ҳаракати, шунингдек, нақшбандия ва қодирия тариқати тарафдорлари каби диний оқимлар ҳаракати алоҳида кўзга ташланиб турган.

XV асрнинг бошларида мамлакатнинг шимолий қисмида маҳдавийлар ҳаракати кенг тарқалган, оқим сардори Саид Муҳаммад Жонпурий эди. Бу оқим вакиллари ислом дини-ни ўзининг дастлабки софлик ҳолатига қайтариш тарадду-дида бўлиб, уларнинг назарияси ўша вақтда кенг тарқалган «Мажолиси Ҳазрат Бандаги Миён Мустафо Гужарати» деб номланган рисола тамойилларига асосланган. Уларнинг таъ-лимотига кўра, тўрт мазҳаб халифалари орасидаги фарқларга барҳам берилиб, уларнинг барчасини бирдамликка ва якка Худонинг ўзигагина сифиниши ва фақат Муҳаммад пай-ғамбар илгари сурган ғояларгагина солиқтикни тарғиб эти-шарди. Бу ҳаракат Синд, Гужарат, Биёна, Колпи каби вило-ятларга кенг тарқалган ва асосан деҳқончилик билан банд аҳоли қатламни қамраб олган.

Муҳаддислар, яъни ҳадисшунослар ҳаракати эса Муҳам-мад алайҳиссаломнинг ўғит ва насихатларини тўплаш, улар-нинг моҳият-мазмунини мўминларга содда тил билан баён қилиб, Пайғамбарнинг турмуш тарзини ташвиқот қилиш ва шу йўл билан бандаларни Аллоҳнинг иродасига итоат этти-риш билан шуғулланган. Бу ҳаракатнинг ибтидосида уламо Шайх Али Муттақий турган бўлиб, унинг асосий мақсади барча мусулмонларни шариат талабларига тўла итоат қилиш-ларига ва бу талабларнинг соф ҳолда сақланишига эришиш эди. Ундан кейин унинг ишини Шайх Муҳаммад ва Шайх

Абдулҳақ Муҳаддис Деҳлавийлар давом эттирдилар. Акбар мирзо даврига келиб бу оқимга Абулфазл Алломий ва Абдурахмон хони-хононлар етакчилик қилдилар.

Нақшбандия тариқати Бобур мирзо даврида кенг ёйилди ва бу оқимнинг Ҳиндистондаги сардори Зиё Аҳмад исми руҳоний эди. Улар ҳам шариат талабларининг софлиги учун курашган ва бу борада сезиларли натижаларга ҳам эришган. Ҳумоюн ўзи шаттария тариқатига мойилроқ бўлгани учун бу ҳаракатни қўллаб-қувватламаган. Акбар даврида бу ҳаракат вакиллари ўз мавқеини анча тиклаб, сарой аъёнлари ва ҳарамдаги аёллар ўртасида катта обрў қозондилар. Уларнинг нияти сўфийлик оқими вакиллари томонидан ислом ақидаларига қўшилган қўшимчалардан ва исломни унинг руҳига бегона иллатлардан тозалаш эди. Улар осий бандаларнинг узоқ муддат давом этадиган бедорлик ила ибодат қилишларини, шунингдек, оят калималарини қаттиқ овоз чиқариб зикрга тушиш, ўз ниятига эришиш йўлида азиз-авлиёлар номини айтиб қасам ичишни маън қилишни талаб этардилар. Бу тариқат тарафдорлари сўфизмни ислоҳ қилишдан ташқари, Ҳиндистон мусулмонларининг маҳаллий кофирлардан ўрганган урф-одатларида ҳам воз кечилларини, кофирларга нисбатан қатъий муомалада бўлиб, уларнинг мусулмонлардан устуи эканликларини ҳис этишларига йўл қўймасликни талаб қилардилар. Бошқача айтганда, мусулмонлар ҳинд кофирлардан юқори мавқеда туришларини таъкидлаб, ҳар иккала жамоа ўртасида илиқлик ёхуд дўстона муносабат пайдо бўлишига сира йўл қўймасликка иштилардилар. Шу тарзда улар Ченгтя тариқати тарафдорларининг мусулмонлар билан ҳиндуизм вакиллари жамоаларини ўзаро яқинлаштириш ва улар ўртасида самимий дўстлик ришталарини ўрнатиш борасидаги ҳаракатларини пучга чиқариш йўлида анча ҳаракат қилиб, кўпгина муваффақиятларга ҳам эришдилар. Афсус, уларнинг ҳаракати узоққа бормалди, чунки Шоҳ Жаҳон даврига келиб ҳар икки жамоа ўртасида яна илиқлик пайдо бўлиб, бу борада анча ижобий натижалар рўй берди. Бу борада Шоҳ Жаҳоннинг тўнғич ўғли Доро Шукӯҳнинг хизматлари катта бўлди. У қиёсий диншунослик асосида яратган ўз таълимотида барча диний эътиқодлар охир-оқибатда битга Худога олиб боришини таъкидлаб,

барча дин ва мазҳабларни умумлаштириш гоясини илгари сурди.

Қодирия тариқати Акбар мирзо даврида Арабистондан Ҳиндистоннинг Сураат ва Камбаёт шаҳарларига тижорат ишлари билан қатнайдиган савдогарлар томонидан келтирилган эди. Бу силсилани мамлакат узра тарғиб қилишда Шайх Абдулҳақ Деҳлавийнинг хизматлари кўп бўлган. Унинг иштини издошлари Миён Мир Лоҳурий ва кашмирлик Муллашоҳ Бадахшонийлар давом эттирди. Қодирия таълимоти Доро Шукуҳ ва унинг опаси Жаҳоноро Бегимнинг диний эътиқодининг шаклланишига ҳам катта таъсир ўтказган эди. Улар бу тариқатни 1639 йилда қабул қилган эдилар. Аврангзеб даврида барча диний оқимларга барҳам берилиб, давлат ишларини фақат ислом назарияси асосида бошқаришга ва ундан ҳар қандай чекинчиларга нисбатан муросасизлик қила бошлади.

Албатта, давлат бошқарувида ҳукмдорнинг диний эътиқоди раият назарида муҳим аҳамият касб этади. Зеро, бобурийларнинг барчаси иймон-эътиқоди бутун, инсоф-тавфиқли ҳамда адолатли бўлганликлари билан мамлакат аҳолиси назарида юксак эътибор қозонган ва ҳозиргача шундай қиёфада тан олинади. Бу ҳол бобурийлар тарихини ўрганишга бағишланган барча адабиётларда бошлан-оёқ ўқ чизикдек ўтади ва ҳар қадамда таъкидланади.

Ушбу салтанатнинг асосчиси моҳир саркарда ва давлат арбоби Заҳириддин Муҳаммад Бобур ҳам диний эътиқоди мустаҳкам ва иймони бутун ҳукмдор бўлиб, ислом динининг сунний мазҳабига мансуб эди. Умрининг каттагина қисми жангу жадалларга тўла ҳолда ўтган бўлса ҳам, ҳамиша пок ва ҳалол юришга интилар, беш вақт намозини қанда қилмас, ақл-заковатининг беқиёслиги, диний-илоҳий битимларининг теранлиги билан олиму уламолар ҳамда дин пешволари ўртасида катта обрў қозонгани ҳолда, ўз диндошлари ва дин уламоларига ҳамиша ҳурмат-эътибор билан қараб, уларнинг иззатини жойига қўярди. Ўша даврнинг йирик уламоларидан Хожа Убайдуллоҳни ўзининг пири сифатида эъзозлаши ва унинг «Рисолаи волидия» асарини туркийга таржима қилиши ва мусулмончилик қоидалари ва фарзларини ўзида мужассамлаштирган «Мубаййин» номли маснавийлар тўпла-

мини яратиши унинг нафақат дин амалиётига, балки дин назариясига ҳам юксак эътиқод билан қараганидан далолатдир. Шу билан бир қаторда у хурофот билан ҳақиқат ўртасидаги чегарани аниқ фаҳмлай билган. Голибона юришлари давомида фатҳ этган юрт халқларининг тавоф этадиган муқаддас қадамжойлари, зиёратгоҳлари ва мазорларига ҳурмат-эътиқод билан қараган, уларнинг оёқости қилиниши ёхуд таҳқирланишига йўл қўймаган. «Бобурнома»да Синд воҳаси забт этилгач, ундаги муқаддас қадамжойлардан Пир Қону мазорини «Ҳиндистондаги бисёр мўътабар мазор» эканини таъкиллаб: «...черик элидан баъзилари мазорнинг мужовирлариға мужоҳим бўлғони учун бирини сиёсат учун порпора қилдиргани»ни маълум қилади.

Бошқа мазҳаб ва дин вакиллариға ҳам ҳолисона муомала қилиб, уларнинг диний эътиқоди асосида камситилишиға ёхуд уларға бошқа дин вакиллари томонидан тазйиқ ўтказилишиға йўл қўймаган. Унинг бу хислатларини ўзига яқин кишилари, амир ва беклари даврасида бошқа динға мансуб маҳаллий ҳишлар, шиа мазҳабидаги мусулмонлар бўлганидан ҳам билса бўлади. Унинг Эрон шоҳи Шоҳ Исмоил билан бўлган дипломатик муносабатларида шиа мазҳабиға мансуб Исмоилнинг Бобурдан шиаларға хос удумларға риоя қилишини талаб этганда, у ҳечам сесканмай, ўзини таҳқирланган ҳисобламасдан шиа подшоҳининг шартларини қабул қилганлиги Бобур мирзо мусулмонларнинг мазҳабиғи тоифаланишиға нисбатан ҳолисона сиёсат олиб борганлиги ва бир диндаги мазҳаблар орасидаги рақобатни бартараф қилиб, уларни мурасаға келтириш ниятида бўлганлиғидан далолат беради. Бу ҳолисона сиёсат фанатик кайфиятдаги жаҳолатпараст Самарқанд уламоларининг кескин қаршичилиғига учради ва охир-оқибатда Бобурни қўп муваффақиятсизликларға лучор қилди.

Бобур мирзонинг Ҳиндистонда ҳукмронлик қилган даври тарихиға банишланган айрим манбаларда муаллифлар унинг номусулмон фуқародан жузья солиғи ундириш тартибини жорий этганлиқда айблаб нолишади-ю, бироқ юқорида номи зикр этилган «Мубаййин» асарида тўла тафсир этиб берилганидек, мусулмонлардан закот ундириш таомили ҳам бўлганлиги ҳақида лом-мим демайдилар ва давлатни бошқаришдаги бу муҳим сиёсий омилни назардан қочирадилар.

Диний мазҳаблар ва мусулмончиликдан бошқа динларга нисбатан ҳолисона ва беғараз сиёсат олиб борилганини Носириддин Ҳумоюннинг ҳукмдорлик сиёсатида ҳам яққол кўриш мумкин. Диний эътиқодига кўра Ҳумоюн сунний мазҳабга мойил мусулмон бўлса-да, унинг эътиқодида жаҳолатпарастлик сезилмас ва диний мазҳабларга нисбатан бирдай назар билан қарар, уларга оқ кўнгиллик ва самимийлик билан муомала қиларди. Бунинг ёрқин мисоли сифатида унинг шиа мазҳабидаги Мир Бобо Дўстнинг қизи Ҳамидабонута уйланиши, шиа мазҳабидаги Байрамхонни ўзига бош вазир этиб тайинлаши, шу мазҳабдаги Эрон шоҳи Шоҳ Таҳмасиб билан дипломатик муносабатлари борасида туган йўли ҳам унинг мазҳабий табақаланишга бефарқ қараши ва мазҳабларга нисбатан беғараз муносабатда бўлганидан далолат беради.

Жалолиддин Муҳаммад Акбар мирзо ҳукмронлик даврини Ҳиндистон тарихида «буюк ислоҳотлар даври» деб аташ мумкин. Бу даврда давлатни бошқариш тизимидагина эмас, мамлакатдаги ижтимоий ҳаётнинг барча жабҳаларида катта ислоҳотлар ўтказилди. Шоҳнинг яқин дўсти ва маслақдоши, ўз даврининг маълум ва машҳур уламоларидан Абулфазл Алломийнинг «Айни Акбарий» ҳамда «Акбарнома» асарларида бу ҳақда жуда кўп ноёб маълумотлар келтирилган.

Акбар мирзо бошқа мазҳаб ва диндаги кишиларнинг ўз эътиқоли таомилларига риоя қилишларига монелик қилмаган. Подшоҳлик фаолиятининг дастлабки уч-тўрт йили даврида сунний уламоларнинг кучли таъсири остида бўлган бўлса ҳам, ўз мавқеини мустаҳкамлаб олгач, дунёвий ҳокимият, диний ҳокимият борасида мустақил сиёсат олиб бориб, бу соҳаларда қатор ислоҳий йўналишдаги тадбирий чоралар белгилади. Диний эътиқоди, мазҳаби ёхуд ирқи хусусида камситиб келтирилган маҳаллий ҳиндлар ва бошқа этник гуруҳларга ўз дини ва мазҳаби таомили ва урф-одатларига риоя қилиш ва исалган динга сизиниш имкониятини яратиб берди. Ғайридин аҳолидан муқаддас қадамжойларини зиёрат қилганликлари учун олинган «зиёрат солиғи» (1563), жизья солиғи (1564)ни бекор қилди. Мусулмон мансабдорлар томонидан ғайридин аҳолининг камситилиши ва уларга тазйиқ ўтказилишига чек қўйиб, мусулмон ва ҳинд болаларининг

бир хил умумгаълим мактабларда ва бир хил дарсликлар асосида ўқитилиш тартибини жорий қилди.

Жаҳонгир мирзо давридаги дин ва унга нисбатан ҳукмдорнинг муносабатини баҳолашда ҳинд тарихнависи Л. П. Шарманинг фикрини баён қилиш мақсадга мувофиқ кўрилади. Унинг фикрича, шохнинг диний эътиқоди ва динга нисбатан олиб борган сиёсати валенемати Акбар билан валеаҳди Шоҳ Жаҳон олиб борган диний сиёсатга нисбатан қандайдир ўргатилқ жойни эгалтайди. У ҳудожўй киши бўлиб, мусулмончиликнинг асосий қоидаларига итоат қилар эди-ю, лекин орғиқча динпарастликка берилмас эди. У ярагувчи Аллоҳнинг ягона эканини яхши фаҳмлагани учун барча диний эътиқоддаги кишиларга баравар муомала қиларди. Европатик насроний миссионерлар билан ҳам яқин мулоқотда бўлар, ҳатто улардан айримларини ўз невараларига тарбиячилик қилишлари учун ишга ҳам ёллаган эди. Албатта сиёсий вазият талаб қилган ҳарбий юришлар ва жанг пайтларида буддистлар ёки насронийларнинг ибодатхонларини вайрон қилдирган ҳоллар ҳам кўзга ташланиб туради, бироқ тинчлик даврида бундай ҳолларга, яъни диний эътиқоди учун фуқаронинг таъқиб этилишига сира йўл қўймас ва барча динлар давлат томонидан баравар ҳимоя қилинар эди.

Кашмир воҳасидаги Ражурий штатида бутпараст ҳиндлар мусулмон аёлларга уйланиб олғач, хотинларини ҳиндуизмни қабул қилишга мажбур қилганларидап хабар топғач, Жаҳонгир мирзо уларни қаттиқ жазога маҳкум этган эди.

Шоҳ Жаҳоннинг диний эътиқоди ва умуман бошқа динларга бўлган муносабатига келсак, унда бобоси ва отасига нисбатан мусулмонликка кўпроқ мойиллиги сезилиб туради, шу билан бирга насронийлик ва ҳиндуизмни ҳам тақиқламайди. Маккаи мукаррама ва Мадинаи мунавварадаги автиё ва анбиёларга беҳад совға-саломлар, назир-ниёзлар юбориб тургани ҳолда, Орча ва Банорас вилоятларига қилган юришлари давомида бир неча ўнлаб бутхона ва зиёратгоҳларни вайрон қилгани сир эмас.

Аврапзеб Оламгир даврида динга бўлган муносабат мисли кўрилмаган жаҳолатпарастлик ва ақидапарастлик даражасига кўтарилди ва бундай сиёсат салтанат тарихида жуда чу-

қур салбий таъсир кўрсатди ҳамда мамлакатнинг сиёсий та-
назулга юз тутишга сабаб бўлди.

Маълумки, инсон қалбининг энг нозик туйғуларидан бири —
унинг диний эътиқодидир. Бу эътиқоднинг сўниши, топта-
лиши ёхуд оёқости қилиниши шахсни жамиятта, атроф-му-
ҳитта нафрат кўзи билан қарашга, унга озор етказишга чор-
лайди. Бошқача айтганда, кишини инсоният яратган зиёдан
махрум қилиб, ёвузлик сари юз тутишга ундайди. Бироқ, ди-
ний эътиқодга ўта берилиш, унинг ижобий жиҳатларини суи-
истеъмол қилиш ва ташқи дунёда ўзилан бошқа олий мавжу-
лотнинг борлигини унутиш, диндан ўз шахсий манфаати йўли-
да қурол сифатида фойдаланиш, бошқаларнинг туйғуси билан
ҳисобланмаслик жаҳолатпарастлик ва қабихликка етаклайди.
Бу ҳол дунёвий ҳокимият билан диний ҳокимиятни бирлаш-
тирган ҳолда кўпга киритишда илтипатида ёрқин намоян бўлади.
Аврамзеб тақдирида айнан шу ҳол юз берганини кузатиш
мумкин ва ундан зарур ҳулосалар чиқариб олиш ҳар бир мўмин
учун ҳам фойдалан холи бўлмас.

Аврамзеб тахтта чиққан кундан эътиборан ўз олдига мам-
лакатни одилонга идора қилишни эмас, балки ислом динини
ҳимоя қилиш ва унинг таъсир доирасини янада кенгайти-
ришни энг асосий мақсад қилиб қўйган эди. Унинг бу бора-
даги ислоҳоти танга пулларга Куръони карим оятларини ўйиб
ёзишни тақиқлаш билан бошланди. Шундан сўнг дунёвий
байрам — «Наврўз»ни нишонлаш тақиқланди, раққоса ва со-
зоналар саройдан қувилди, мамлакат ҳудудида майнараст-
лик ва гиёҳвандлик ҳамда қимор ўйнаш қатъиян тақиқлан-
ди, эрсиз аёлларга эрга тегиш, акс ҳолда мамлакат ҳудуди-
дан чиқиб кетиш талаби қўйилди, ғайридинларнинг маро-
симларини саройда нишонлашга чек қўйилди. Шунингдек,
аҳолининг шариат тақиқлаган ишлар билан шуғулланишлар-
ини назорат қиладиган «муҳтасиб» лавозими таъсис этилиб,
бу мансаб эгасига чексиз ҳуқуқлар берилди. Масжид ва мад-
расалар ва хонақоларни таъмирлаш ва янгиларини қуришга
фармон берилгани ҳолда ғайридинларнинг бутхона ва мак-
табларини таъмирлаш ва қуриш маън этилди, кўпгина буг-
хоналар ўрнига масжид ва мадрасалар қурилди. 1688 йилдан
юқори мансабдаги ғайридинларнинг маҳоба (тахтиравон)да
ва чиройли отда сайр қилишлари чекланди.

Хўш, бу билан қандай натижаларга эришилди?

Бошқа дин ва дин вакилларига олиб борилган бундай тажовузкорона сиёсат ғайридин ҳиндлар ва уларнинг турли мазҳаблар вакиллари шоҳнинг итоаткор фуқаросига эмас, балки ғазабнок рақибига айланди. Хурофот ва жаҳолатпарастликдан иборат бу сиёсат мамлакатнинг ипқирозга юз тутишига олиб келди. Мамлакатда бошбошдоқ шик ва шоҳга қарши турли ғалаёнларнинг кўтарилишига сабаб бўлди. Қолаверса, отага нисбатан шаҳзодаларнинг ҳам нафратини кўзгатиб, уларнинг исён кўтаришларига мажбур қилди. Буларнинг ҳаммаси қаттиқ диний тазийқ туфайли раиятнинг подшоҳдан юз ўгиришлари, салтанат яхлитлигига путур етиши, мавжуд дин ва мазҳаблар ўртасидаги рақобатнинг кучайиши билан яқушланди. Мамлакатнинг ҳарбий қудратига путур етди, давлатни идора қилиш издан чиқди, фуқаронинг мол-мулки, осуда ҳаёти таҳлика остида қолди.

МАВЗУГА ОИД ТАРИХИЙ АДАБИЁТЛАР ШАРҲИ

Бобурийлар тарихини ёритишга бағишланган манбалар жуда кўп ва турли-тумандир. Улар орасида араб, форс ва турк тилларида ёзилган адабиётлар муҳим манба сифатида ҳалитача ўз аҳамиятини йўқотмаган.

Бобур ва Ҳумоюн ҳақида

«**Тузуки Бобурий**». «Тузуки Бобурий» ёки «Бобурнома» Бобур мирзо томонидан турк тилида ёзилган тарихий асар, унинг айрим жойлари тарихий жараёнларда тушириб қолдирилган. Шунга қарамай, Марказий Осиё ва Ҳиндистон тарихини ўрганишда бу асар жуда муҳим тарихий манба вазифасини ўтайди. Бобурийлар ҳукмронлиги даврида ушбу асар тўрт марта форс тилига таржима қилинган. Ҳумоюн даврида дастлаб Зайнхон, кейин Поёнда Ҳасан, учинчи марта Акбар ҳукмронлиги даврида Абдурахим хони-хонон томонидан, тўртинчи бор Шоҳ Жаҳоннинг буйруғига биноан Абу Толиб Турбатий томонидан форс тилига ўтирилган. Кейинроқ эса бир неча Европа тилларига, шу жумладан, инглиз ва француз тилларига ҳам таржима қилинган. Улар орасида инглиз

шарқшунос олимаси А. С. Бевериж хонимнинг асл туркий матндан қилган таржимаси энг яхши таржима намунаси деб ҳисобланади.

«Тузуки Бобурий» (дастлабки номи «Вақоеъ») ҳозирги замон тарихчилари томонидан қадрланади ва мақталиб тилга олинади. Инглиз тарихчиси Эльфингстоун бу асарни «Осиё тарихини ҳаққоний ёритган асар», деб баҳоласа, яна бир инглиз талқиқолчиси С. Лейн Поул: «Агар бирон тарихий ҳужжатни бошқа гувоҳликларсиз ҳам ҳаққоний деб қабул қилиш мумкин бўлса, бундай ҳужжат Бобурнинг ёдномаларидир», деб ҳисоблайди.

«Тузуки Бобурий» Бобур ҳаёти ва у ҳукмдорлик қилган мамлакатлар тарихи тафсилотларини ўрганиш учун ишончли манба. У адабий ва тарихий қимматта эга асарлар ичида энг юқори ўринни эгаллайди. Бу асардан Бобурнинг ҳаёт тафсилотлари ҳақидаги ҳикояларини ўқиб қолмай, унинг феъл-атвори, шахсий фазилатлари, билим доираси, қобилияти, камчиликлари ва интилишлари ҳақида ҳам маълумот топиш мумкин. Асарнинг тили равон ва ҳикоя усули жуда таъсирчан, ўтган воқеалар ва атроф-муҳитда бўлиб ўтган сиёсий ва табиий жараёнлар жуда ҳаққоний тасвирланган. Ҳақиқатни тан олиб айтиш керакки, у ўзи кўрган ва гувоҳи бўлган воқеалар ҳамда манзараларни тасвирлашда хотисона ёндашган. Муваффақиятсизликлари ва заиф томонлари ҳақида ҳам очиқ-ойдин ҳикоя қилган.

Муаллиф бирон воқеа ҳақида ўз хулосасининг шаклланишида атроф-муҳитда бўлаётган воқеа ёки айрим шахсларнинг хатти-ҳаракатлари ва фикрлари қай тарзда таъсир кўрсатгани ҳақида ҳам ёзиб, дўстлари ва рақиблари хусусида беғараз фикр юригади. Рақиблари Давлатхон Лўдий, Иброҳим Лўдий, Рона Синга Сингх ва бошқалар ҳақида билдирилган фикр-мулоҳазалари бунинг ёрқин далилидир. Бу асардан Бобурнинг таъби, диди, табиатта ошиқлиги, вазиятни ва кишиларни тўғри баҳолай олиш қобилияти, диний иймон-этиқоли, қўшинни бошқариш ва уруш олиб бориш услуби, жанг қилиш маҳорати, айбдорларни жазолаш чоралари ҳақида ҳам муфассал маълумот олиш мумкин.

Асарда Ҳиндистон мамлакатининг тасвири, бу ўлканинг географик шароити, иқлими, дарёлари, сиёсий, иқтисодий

ва ижтимоий вазияти, турли вилоятлар ва уларнинг ҳукмдорлари, аҳолининг кийиниши, урф-одатлари, истеъмол моллари, овқатланиши ва яшаш шароитлари ҳақида кенг фикр юритилган. Ҳиндистон ва ҳиндлар билан бўлган биринчи учрашув Бобурда яхши таассурот қолдирмаганди. Ҳиндистон таърифлари ҳиндлар учун оғирроқ ботадиган тарзда берилган бўлса-да, у айнан ҳақиқат эди. Бу асар илмий-тарихий манба сифатида қимматга эга бўлишидан ташқари, ўтмишда яратилган адабий ва тарихий асарлар ичида энг ўқишли ва саргузаштларга бойдир.

«Тарихи Рашидий» Бобурнинг холаваччаси Мирзо Муҳаммад Ҳайдар Дўғлот томонидан форс тилида ёзилган, унда Бобур ва Ҳумоюн ҳукмронлик қилган даврдаги воқеалар тафсилоти ҳикоя қилинади. Мирзо Ҳайдар ёшлтигидан Бобур хизматига кирган, ўша давр воқеаларининг гувоҳи бўлган. У Бобурнинг ҳаёти давомидаги курашларни, Ҳумоюннинг Шершоҳ Сур билан бўлган жанглари кўрган, Ҳумоюн қўшиғида Билграм (Кануж)даги жангга қатнашган, Кашмирнинг бир қисмини эгаллаб, ўша ерда ҳукмдорлик ҳам қилган ва ниҳоят, шу ерда вафот этган. «Тарихи Рашидий» асари 1551 йилда якунланган. Асар матни 2 қисмдан иборат. Биринчи қисмда теурийлар ҳукмдорлик қилган (1347–1553) давр, иккинчи қисмда эса муаллифнинг 1541 йилгача бўлган ҳаёт йўли тафсилотлари ҳамда Мирзо Комроннинг Қандаҳорни босиб олиши, унинг Ҳиндистонга, акаси Ҳумоюнга ёрдам учун келиши, Ҳумоюннинг Шершоҳ билан Билграмда бўлган жангдаги мағлубияти, ўзининг бу жангдан қочиши, Лоҳурда Ҳумоюн билан учрашуви ва унинг Кашмирга ҳужуми тафсилотлари баён этилади.

«Ҳабиб ус-сияр» таниқли тарихнавис Хондамир қаламига мансуб форс тилида ёзилган асар. 1475 йилда Ҳиротда туғилган Хондамир таниқли тарихнавис олим сифатида ҳаёти давомида жуда кўплаб асарлар яратган. 1528 йилда Ҳиндистонга келиб, Бобур саройига хизматга кирган. Бобур вафотидан сўнг Ҳумоюн паноҳида бўлган. Ҳумоюн Гужаратга юриш қилганда Хондамир унга ҳамроҳлик қилган. Гужаратдан қайтишда бетоб бўлиб, 1534 йилда Гувалёрда вафот этган. «Ҳабиб ус-сияр» асарида асосан Бобурнинг ҳукмронлиги даври лавҳалари ва унинг 1529 йилда афгон хонларига

қарши олиб борган жанглари тафсилоти муфассал ёритилган. Ҳумоюннинг дастлабки ўн йиллик фаолияти ҳам шу асарда ўз ифодасини топган. Хондамир ўша давр воқеаларининг бевосита иштирокчиси ва гувоҳи бўлганлиги учун ҳам унинг асарлари ҳақиқатга яқин.

«Қонуни Ҳумоюн». Бу асар Ҳумоюннинг буйруғига биноан Хондамир томонидан ёзилган ва бунда Ҳумоюн тахтта чиққанидан кейинги уч йиллик давр тафсилотлари: Ҳумоюннинг тахтта ўтириш, тож кийиш тантаналари, дастлабки фаолиятидаги қийинчиликлар, ўша давр ичида чиқарилган фармонлар, шохнинг феъл-атвори ва шахсий фазилатлари тасвирланган.

«Ҳумоюннома» Акбар мирзонинг илтимосига биноан Бобур мирзонинг қизи, шаҳзода Ҳипдолнинг опаси Гулбаданбегим томонидан форс тилида ёзилган тарихий асар. Асарда муаллиф Бобурнинг феъл-атвори, қариndoшларига бўлган муносабати, умрининг охириги йилларидаги муҳим сиёсий воқеалар, хасталиги ва вафоти тафсилоти ҳамда Ҳумоюннинг 1555 йилгача давом этган ҳукмдорлиги даврида юз берган воқеалар баён қилинган. Бобур ва Ҳумоюннинг шахсий ҳаёти, Ҳумоюннинг ўз укаларига муносабати ва ҳар иккала ҳукмдорнинг оиладаги муносабатлари ва уларнинг ҳаётидаги айрим лавҳаларга тааллуқли муҳим маълумотлар бу асарнинг мағзини ташкил этади.

«Ҳумоюннома» асосан ҳар иккала ҳукмдорнинг ички оилавий муносабатларига бағишланган бўлгани учун сиёсат нуқтаи назаридан унинг аҳамияти камроқ. Бундан ташқари, у Гулбаданбегим кексайиб қолган пайтда ёзилгани учун, асосан, муаллифнинг хотирасида сақланиб қолган воқеаларгина қаламга олинган. Шунга қарамай, асардан Ҳумоюн ҳукмронлиги даврига оид айрим маълумотларни олиш мумкин. Асар тили жуда таъсирчан, шунинг учун ҳам уни муҳим адабий манба деб қараш мумкин. Асарнинг асл қўлёзмаси Британия музейида сақланмоқда.

«Тазкират ул-воқеот» асарини Акбар мирзонинг буйруғига биноан бир неча йил давомида Ҳумоюннинг шахсий хизматида бўлган Жавҳар Офтобачи ёзган. Муаллиф Ҳумоюннинг ҳарбий юришларида, кейинчалик сургундаги пайтларида унга ҳамроҳлик қилган. Шунинг учун ҳам Офтобачи

Ҳумоюннинг оддий инсон сифатидаги ҳамда шоҳ сифатидаги фазилатларини кўриш ва кузатиш имкониятига эга бўлган.

Шоҳга яқинлиги, унинг ҳаётидаги воқеалар тафсилютидан яхши хабардорлиги учун ҳам асарда асосан Ҳумоюн ҳукмдорлиги давридаги воқеаларни муфассал баён қилган. Ҳумоюннинг феъл-атвори, ҳукмдорлиги давридаги воқеалар, шоҳнинг муваффақиятсизликлари, Акбарнинг дунёга келиши ва болалик йиллари ишончли тарзда ҳикоя қилинган бу асарни Жавҳар Офтобачи кексалтик даврида, ёдида қолган хотиралар асосида ёзган. Шунинг учун ҳам у воқеаларни хронологик тартибда ҳикоя қила олмаган ва айрим воқеалар бўлиб ўтган вақтни нотўғри кўрсатган. Айрим жойларнинг жўғрофиё тафсилоти баён қилишда ҳам баъзи ноаниқликларга йўл қўйган. Шунга қарамай, асар Ҳумоюн ва унинг ҳукмронлик даврини ўрганишда яхши манба ҳисобланади. Асар қўлёзмасининг бир нусхаси Ҳиндистондаги Патна шаҳрининг Худобахш кутубхонасида, иккинчиси Удайпур шаҳридаги Сарасвати Бхаван кутубхонасида сақланмоқда.

Булардан ташқари, Бобур ва Ҳумоюн даврини акс эттирувчи қатор манбалар борки, улар орасида Эрон шоҳи Шоҳ Таҳмасп томонидан ёзилган «Тазкироти Таҳмасп», Боязид Биатнинг хотиралари ва «Тарихи Ҳумоюн», Абулфазл Алюмийнинг «Акбарнома», Хўжа Низомиддин Аҳмаднинг «Табқоти Акбарий» каби асарлари алоҳида аҳамият касб этади. Бу асарлар Акбар мирзо ҳукмронлиги даврида форс тилида ёзилган.

Сурлар сулоласи ҳақида

«Тавфихи давлати Шершоҳи». Бу асар ҳам форс тилида ёзилган бўлиб, муаллифи Ҳасан Алихондир. Асарнинг бир қисмигина сақланиб қолган. Кўп тарихчилар (доктор Ризвий, профессор Иқтидор Ҳусайн Сиддиқий) уни ишончли манба деб ҳисобламайдилар. Шунга қарамай, асарнинг сақланиб қолган 2 ва 6-боблари инглиз тилига таржима қилинган ва Шершоҳнинг ҳаёти ва ҳукмронлиги ҳақида фойдали маълумотлар беради.

Кўпгина тарихчиларнинг фикрига кўра, Ҳасан Алихон Шершоҳнинг тенгдоши ва дўсти бўлган. У Исломошоҳ ҳукм-

ронлиги даврида ҳам ҳаёт бўлиб, асарни бобурийлар ҳукмронлигининг дастлабки йиллари давомида ёзган, деб тахмин қилинади. Ҳасан Атихоннинг таърифлашича, Шершоҳнинг отаси билан муносабатлари яхши эмас эди, шунинг учун ҳам у уйдан қочиб кетиб, ўша даврдаги таниқли хонлардан Баҳорхон Лоҳанийнинг хизматига кирган. Қўли билан йўлбарсни ўлдиргани учун Баҳорхон унга «Шершоҳ» деган тахаллус берган эди. Отасининг вафотидан сўнг Султон Иброҳим хизматига кириб, отасидан қолган ер-мулкка эгаллик қилган. Ундан кейин Бобурнинг хизматига кирган. Бироқ, айрим қилғир ишлари учун жазодан қочиб, жонини сақлаб қолиш учун саройдан қочишга мажбур бўлган. Бобурга қарши Иброҳим Лўдий қўшини сафида жанг қилган. Қунар қалъаси ҳокимининг бева хотинига уйланиб, қалъага ҳоким бўлган ва кейинроқ Бихар вилоятининг жанубий қисмини қўлга киритган.

Шундай қилиб, бу асар Шершоҳнинг характерини ёритишда муҳим маълумотлар беради. Шершоҳ улдабурон киши бўлиб, қилгичининг қудратига ишонар ва олдига қўйган мақсадига эришиш учун ҳеч нарсадан қайтмаган жасур ҳукмдор эди. Асарнинг 6-боби Шершоҳнинг давлатни идора қилиши ҳақида ҳикоя қилади. Айгилишича, Шершоҳ бозордаги буюмларга нарх белгилаб қўйган ва нархни қўтаришга йўл қўймаган. Оғирлик ўлчовларини ҳам тартибга келтирган. Савдо солиқларини фақат давлат ҳудудидагина ундирган, деҳқонларни ҳимоя қилиш чораларини белгилаган ва уларни хафа қилганларни қаттиқ жазога маҳкум қилган. Уни адолатли ҳукмдор дейишган. Мусулмон ва ҳиндларни айрича камситмаган, ҳиндларни давлат идораларида ва қўшинда имтиёзли ўришларга тайинлаган. Савдо ва алоқа йўлларини яхшилашга эътибор бериб, бу ишлар билан шуғулланувчи махсус маҳкама-лар ҳам ташкил қилган.

«Тарихи Шершоҳи» ёхуд «Тухфани Акбаршоҳи» Акбар мирзонинг кўрсатмасига биноан тарихчи олим Аббосхон Сарвоний томонидан форс тилида битилган асар. Асарнинг фақат бир қисмигина бизгача етиб келган ва ана шу қисмда Шершоҳнинг келиб чиқиши, фаолияти, хулқ-атвори ҳамда давлат маъмурияти ҳақида қимматли маълумотлар бор. Муаллифнинг оила аъзолари Шершоҳ билан яқин алоқала

бўлганлиги учун ундаги маълумотларни ишонч билан қабул қилиш мумкин. Муаллиф ўз қариндошлари ва воқеаларнинг гувоҳлари орқалигина билган воқеаларни қоғозга туширган. Ҳар бир воқеани изоҳлашда муаллиф манбаларга жуда эҳтиёткорлик билан ёндашгани учун асарга ишончли манба, деб қаралади.

Аббосхондан кейинги тарихчилар ҳам унинг асарига энг ишончли тарихий манба деб қараганлар. Тахминларга кўра, асар 1588–1589 йилдан кейин ёзилган. Унда айтилишича, Шершоҳнинг аждодлари ўғмишда Ҳиндистонда катта жойини эгаллаган ва шу ерда яшаган. Шоҳнинг исми Фарид бўлиб, ёшлигида отаси билан жанжаллашиб уйдан чиқиб кетган. Вақт ўтиши билан отасининг мулкидаги ишларни яхши йўлга қўйган ва ҳукмдор учун аввал меҳнат, кетидан ҳақиқатпўйлик ва адолатпарварлик зарур хислат эканини исботлаган. Агар айбдор бўлса, у ҳатто ўз қариндошларини ҳам жазолашдан тоғмасди. Шу боис акаси Сулаймон билан ҳам жанжаллашиб, Баҳорхон Лоҳанийнинг хизматига кирган. Шершоҳ бобурийларнинг кучсиз жойларини яхши биларди ва шунинг учун ҳам «Агар омад менга кулиб боқса, бобурийларни осонгина Ҳиндистондан қувиб чиқараман», деб таъкидларди. Асарда Шершоҳ билан Ҳумоюн ўргасидаги рақобат, Кунар ва Роҳтасгар қалъаларининг Шершоҳ томонидан босиб олинishi тафсилотлари берилган. Унда ёзилишича, Шершоҳ Ҳумоюнни тор-мор қилиб, уни қувғин қилгандан кейин Дехлини эгаллаб, ўзига «Шоҳ» унвонини олган.

Асарда Шершоҳнинг давлатни идора қилиш усули ҳақида ҳам маълумотлар бор. Унда баён этилишича, Шершоҳ қўшиннинг мустаҳкамланишига катта эътибор берган. Унинг 150 минг отлиқ сарбози, 25 минг қиличбози бўлган. Ҳар бир туманда солиқ йиғиш учун битта амин, битта фатводор ва иккита қарқун лавозимлари таъсис этилган. Солиқ йиғувчилар ҳар икки йилда алмаштириб турилган. Шершоҳ мамлакатда тўртта йўл қурдирган. Улардан бири Панжобдан Бенгалиянинг марказий қалъаси (Сонарачаон)гача, иккинчиси Аградан Деккон ўлкасидаги Бурхонпур қалъасигача, учинчиси Аградан Читтор ва Жодпур қалъаларигача ва тўртинчиси Лоҳурдан Мултопгача чўзилган. Жами 1700 та сарой қурдирган, бу саройларни мусулмон ва ҳиндларнинг яшашлари

ва озиқ-овқат сақлашлари учун ажратиб берган. Асарнинг камчилиги шундаки, унда воқеаларнинг бўлиб ўтган вақти аниқ кўрсатилмаган.

«**Воқеоти Муштоқий**» асари муаллифи Ризокул Муштоқий, асар форс тилида битилган ва Шершоҳга бағишланмаган бўлса-да, Шершоҳнинг ҳукмдорлик давридаги воқеалар янги маълумотлар билан бойитилган. Шершоҳнинг Бенгалиядаги фаолияти, ўғли Кутбхоннинг ўлими, Ҳумоюннинг Бенгалиядаги фаолияти ва у ердан қайтиши ҳақида яхши маълумотлар мавжуд. Муштоқийнинг таъкидлашича, Фаридга «Шершоҳ» таҳаллусини муҳим бир жойни босиб олишдаги хизматлари учун Дарёхон берган экан. Муштоқий Шершоҳнинг маъмурий идораси, саркардатик қобилияти ҳамда аҳоли турмушини яхиллашдаги фаолиятига кўпроқ тўхталган. Унда айтилишича, у ҳар бир қалъада исёнчиларни бостириш учун муқим қўшин сақлаган ва аскарларга уларнинг жангдаги хизматига қараб маош тайинлаган. Асарда Исломшоҳ ва унинг ворислари тўғрисида ҳам маълумотлар учрайди. Исломшоҳнинг ўз акаси Одишшоҳга қарши кураши тафсилоти, Шершоҳнинг амирларига қарши кураш воқеалари ва Муҳаммад Одишшоҳнинг мағлубиятлари тўла изоҳланган. Энг муҳими, бобурийлар ҳукмронлигининг Ҳиндистонда иккинчи бор ўрнатилиши ҳақидаги маълумотлардир. Афсуски, бу асарда ҳам воқеаларнинг бўлиб ўтган вақти аниқ кўрсатилмаган ва воқеалар хронологик тартибда берилмаган.

«**Тарихи Шоҳи**» асари Жаҳонгир мирзо ҳукмронлиги даврида Аҳмад Ёдгор томонида ёзилган ва асарда тарихий жиҳатдан баён қилинган воқеалар ҳаққоний эмасдек туюлади. Чунки унинг воқеалари афсона, ривоят ва ҳикояларга асосланган. Воқеаларнинг аниқ вақти кўрсатилмаган. Шершоҳнинг кўп юришлари тафсилоти берилган. Унда айтилишича, Шершоҳ Қалинғар қалъасини олишда замбаракнинг портлаб кетиши туфайли ҳалок бўлган. Шершоҳ ўзининг пулини ҳам зарб қилдирган. Асарда бошқа манбаларда учрамайдиган афғон хонларининг номлари ҳам зикр қилинган.

«**Тарихи Фарийшта**» муаллифи Муҳаммад Қосим Ҳиндушоҳ (Фарийшта) дастлаб Аҳмаднагар вилояти ҳокими Муртазо Низомшоҳ хизматида бўлган. Кейинроқ эса Бижолпур ҳоки-

ми Одишшоҳ II хизматига ўтган. Янгиланган тарих сифатида мана шу ерда мазкур асар юзага келган. Бутун Ҳиндистон тарихини қамраб олган бу асарни юзага келтиришдан аввал унинг муаллифи форс тилида яратилган жуда кўп тарихий манбаларни ўрганиб чиққан. «Тарихи Шершоҳи» асари сурлар сулоласи тарихини ёзишда асосий манба бўлиб хизмат қилган. Бунда Шершоҳнинг амалий фаолияти, айниқса, халқ турмуши фаровонлиги йўлидаги уринишлари батафсил баён қилинган.

«Тарихи Довудий» муаллифи Абдуллоҳ бу асарни таҳмилан Жаҳонгир ҳукмронлиги даврида яратган ва тарихан Билолхон Лудий ҳукмронлиги давридан буён бўлиб ўтган воқеаларни баён этган. «Тарихи Довудий»нинг яратилишида «Тарихи Шершоҳи», «Воқеоти Мушгоқий», «Табоқоти Акбарий» каби асарлар асосий манба сифатида қўл келган дейиш мумкин. Бироқ, унда бошқа манбаларда учрамайдиган воқеалар тафсилоти ҳам ёритилган. Афтидан, «Тарихи Довудий»ни тайёрлашда муаллиф форс тилида яратилган бошқа тарихий манбаларни ҳам кўздан кечирган кўринади. Асар мазмуни Шершоҳнинг фаолияти, сиёсий қарашлари, бобурийларнинг бўш (кучсиз) жиҳатлари, Шершоҳ ва Ҳумоюннинг рақобати, Шершоҳнинг Чандирий ва Марвар қалгаларига қилган ҳужуми каби воқеаларни изоҳлашга бағишланган. Асарда айтилишича, Шершоҳ афгон хонларининг муваффақиятсизликларини уларнинг ўзаро ички рақобатларида, деб тушунади. Шершоҳнинг халқ турмушини яхшилаш борасидаги қилган хизматлари ва унинг амрлари фаолияти ҳам яхши ёритилган. Асарнинг камчилиги, унда баён қилинган воқеалар вақти (хронологик) тартиб билан берилмаган. Шунга қарамай, бу қимматли тарихий манба ҳисобланади.

Сурлар сулоласи тарихини ўрганишда Хўжа Низомиддин Аҳмаднинг «Табоқоти Акбарий», Абдулқолир Бадаунийнинг «Тарихи Бадауний», Нейматуллоҳнинг «Маҳзани Афғоний» каби асарлари ҳам ноёб тарихий манба сифатида муҳим аҳамият касб этади.

Акбар мирзо ҳақида

Акбар мирзо ҳукмронлик даврининг энг йирик тадқиқотчиси Абулфазл Алломий ўз даврининг таниқли олими сўфий Шайх Муборакнинг ўғли. Унинг укаси Файзий номи билан танилган Шайх Абулфайз эди. У Акбарнинг яқин дўсти бўлиб, ўз даврининг машҳур уламоларидандир. Огаси каби у ҳам диний эътиқодга холислик билан ёндашар ва бу ҳол Акбарнинг диний қарашлари шаклланишида сезиларли таъсир кўрсатган. 1598 йилда Акбар Деккон қалъасини олиш режаси билан Абулфазлни лашкарбоши сифатида тайинлаган ва бу жангда у ўзининг ҳарбий маҳоратини намоён қилган. Пойтахтда шаҳзода Салим исён кўтаргач, Акбар Абулфазлни бу ерга чорлади. Йўлда унга шаҳзода Салимнинг буйруғига биноан юборилган саркарда Вир Сингх Бандела ҳужум қилиб, уни ўлдирди.

Абулфазл форс тилида бир неча асарлар яратган ва санскрит тилида ёзилган асарларни ҳам форс тилига таржима қилган. «Акбарнома», «Айни Акбарий», «Руқаати Абулфазл» ва «Иншои Абулфазл» каби тарихан қимматли асарлари шуҳрат қозонган.

«Акбарнома». Бу асар уч қисмдан иборат, унинг биринчи қисмида Амир Темур давридан Ҳумоюнпача бўлган бобурийлар тарихи баён қилинган. Иккинчи ва учинчи қисмлар Акбарнинг 1602 йилгача бўлган ҳукмронлиги тарихини ўз ичига олади. «Акбарнома»ни тайёрлашда муаллиф форс тилида яратилган «Тузуки Бобурий», «Ҳумоюннома», «Тазкирот ул-воқеот», «Тазкироти Ҳумоюн ва Акбар» ва «Тарихи Рашидий» каби машҳур асарлардан унумли фойдаланган. Асарнинг бошланишида катта сўзбоши берилиб, унда тарихни билишнинг аҳамияти ва тарихни яратиш санъати ҳақида қимматли мулоҳазалар баён этилган. «Акбарнома»да воқеаларни таърифлашдан олдин, ўша воқеани келтириб чиқарган сабаблар чуқур таҳлил этилган.

Муаллиф Бобур мирзо ҳукмронлиги даврини тасвирлаб берар экан, «Тузуки Бобурий»да тушириб қолдирилган ўринларини тўлғаишга уринади. Ҳумоюн ҳукмронлиги даври эса мукамал ёритиб берилган. Айниқса, Ҳумоюннинг қийинчиликлари, унинг укалари ва қариндошларига бўлган му-

носабатлари, Шершоҳга қарши олиб борилган жанглар, ундаги мағлубиятлар ҳамда Ҳиндистонни яна қайтадан эгаллаб олиш тафсилотлари кенгроқ ҳикоя қилинади. Албатта, муаллиф бобурийлар сулоласи тарафида бўлгани учун Шершоҳни фитначиликда айблаб, Ҳумоюннинг мағлубиятини омадсизликка йўяди. Шундай бўлса-да, бу асар Ҳумоюн тарихини тўла ёритиб беради. Акбарнинг тарихига келсак, ўзи ҳали ҳаёт пайтида унинг тарихи тугал ёзилиши мумкин эмас эди.

Абулфазл Акбарнинг юришларини, унинг сиёсати ва уларни келтириб чиқарган сабабларни тўла тасвирлаган. Яқин дўсти бўлгани учун унинг ички дунёсини, иштиёқини ва уларга алоқадор ҳолатларни яхши ёритган. Воқеаларнинг барчаси тушунарли ва таъсирчан тилда баён қилинган. Бобурийлар тарихини ўрганишда «Акбарнома» энг зарур манбалардан бири сифатида хизмат қилади. Асарнинг тили равои, бироқ узундан-узоқ жумлалардан иборат, шунинг учун бўлса керак, анча таъсирчан, тарихий саналар бошққа асарлардагига қараганда анча ишончли кўрсатишган.

«**Айни Акбарий**» ҳам уч қисмдан иборат бўлиб, унда Акбарнинг давлатни идора қилиш усуллари, ўша даврда чиқарилган қонун ва низомлар, умумий қоидалар тасвирлаб берилган. Сарой хазинаси, пул бирликлари, ҳарам, қурол захираси, сарой отхонаси, сарой маросимлари, шоҳнинг кундалик иш тартиби, маъмурий ва ҳарбий амалдорларнинг фаолияти, уларнинг маошлари, турли молларнинг нархлари, судлов ишлари, солиқ маҳкамалари, давлатнинг даромад манбалари, сарф-харажат миқдори, Акбарнинг ахлоқий қарашлари, у яратган «Дини илоҳий»нинг мақсад ва вазифалари, саттанатта четдан қилинган ҳужумлар, хорижий саёҳатчилар, мусулмон уламолари, уларнинг мазҳаблари, турли фан олимлари, уларнинг илми нуҷум (астрология), фалсафа ва адабиёт соҳасидаги билимлари ҳақида асарда атрофлича фикр юритилади. «Айни Акбарий» Акбар давридаги давлат идораси, дин, адабиёт ва тасвирий санъат асарлари ҳақидаги фойдали маълумотлар билан бойигилган ва бизнинг ўша давр маданияти ва маъмурияти ҳақидаги тасаввуримизни ҳам бойитади. Бундан ташқари, Абулфазл Акбарнинг аждоллари ва ҳаёти тарихини муфассал ёритган. Асарнинг форсча нусхаси Бен-

галиянинг «Осиё» жамияти нашриётида энг юқори савияда нашр қилинган.

«Руқаати Абулфазл» асари 1913 йилда «Навал Кишор пресс» нашриётида, Лакнов шаҳрида тўптам ҳолида нашр қилинган, унда муаллифнинг ўз отасига, онасига, ака-укаларига, Акбарга, унинг хотинлари ва ўғил-қизларига ёзган хатлари тўплаган. Демак, Акбар ҳукмдорлиги тарихини ўрганишда бу асардан фойдали маълумотлар олиш мумкин.

«Иншон Абулфазл» асари ҳам хатлар тўплами, бу хатларни Абулфазл Акбарнинг буйруғига биноан турли кишиларга ёзган. Асарнинг биринчи қисмида шоҳнинг буйруғига кўра турли машҳур кишиларга, хусусан, Эрон шоҳи Шоҳ Аббосга, Турон ҳукмдори Абдуллахон Ўзбекка, Хондеш хони Алихонга, Аҳмаднагар хони Бурҳон ул-мулкка, Маккадаги бир неча дин пешволарига, Европанинг машҳур олимларига ҳамда шоҳ саройи маъмуриятидаги обрўли амалдорларга ёзилган хатлардир. Асарнинг иккинчи қисми Абулфазлнинг Акбарга, шаҳзода Дониёл ва Мирзо Шоҳрух каби бир неча юқори мартабали сарой аъёнларига ёзилган хатларини ўз ичига олган. Бу хатлар Акбар салтанати тарихидаги кўп ўринларни тўлароқ ёритиб беришга хизмат қилади.

«Табақоти Акбарий» Хўжа Низомиддин Аҳмад томонидан ёзилган бўлиб, Бенгалиянинг «Осиё» жамияти нашриёти томонидан нашр қилинган. Низомиддин Аҳмад юқори мартабали аслзода оилага мансуб, унинг отаси Бобур ва Ҳумоюн саройида эътиборли лавозимларда, Низомиддин Аҳмаднинг ўзи эса Акбар саройида Мир Баҳши лавозимида ишлаган. Шундан бўлса керак, унинг давлат идораларидаги обрўли кишилар билан алоқалари яхши эди. Ўша даврнинг машҳур олимларидан Абдулқодир Бадауний ва Абулфазллар ҳам унинг яқин дўсти бўлганидан ўша давр тарихини яратишда улар Низомиддин Аҳмаднинг яқин маслаҳатчилари ҳам бўлган эдилар. Бу асарни яратишда муаллиф «Тарихи Яминий», «Табақоти Носирий», «Тарихи Ферузшоҳи», «Бобурнома», «Воқеоти Мушпоқий», «Акбарнома» каби ноёб асарлардан кенг фойдаланган. Шунинг учун ҳам унда келтирилган фикр ва хулосаларга ишонч билан қараш мумкин. «Табақоти Акбарий» мусулмонлар ҳокимиятининг Ҳиндистонда ўрнатили-

шидан Акбар ҳукмронлигининг 39-йилигача бўлган даврни акс эттирувчи муҳим тарихий манбадир.

Асар уч қисмдан иборат, унинг биринчи қисмида муаллиф Ҳиндистонда мусулмонлар ҳокимиятининг ўрнатилиши ва Деҳли султонлари тарихини, иккинчи қисмида Ҳиндистонда бобурийлар салтанатининг ўрнатилишини, учинчи қисмида вилоятлар тарихи, айниқса, Молва ва Гужарат вилоятлари тарихини жуда қизиқарли қилиб тасвирлаб берган. Шунинг учун ҳам «Табоқати Акбарий»га Ҳиндистоннинг ўрта асрлардаги тарихи бўйича жуда муҳим манба, деб қараш керак.

Асардаги тафсилотлар жуда беғаразлик билан ёритилган. Низомиддин Аҳмад кези келганда Бобурнинг ашаддий рақибларидан Рона Санга Сингхни мақташдан ҳам ҳайиқмаган. Бундан ташқари, Бобур вафотидан сўнг Ҳумоюн ўрнига тахта чиқмоқчи бўлган Маҳдихўжанинг фитнаси тафсилотларини ҳам очиқ-ойдин ёзган. Воқеалар хронологик саналар тартибида берилган. Акбар салтанати тарихини ёзишда ўзи билган воқеалар билангина kifояланиб қолмай, ўзидан аввал яратилган тарихий манбаларга асосланиб иш кўрган. Шунинг учун ҳам Муҳаммад Қосим Ҳиндушоҳ ўзининг «Тарихи Фарийшта» асарини ёзишда «Табоқати Акбарий» дан кенг фойдаланган эди. Ҳозирги инглиз тарихчиларидан Элиот ва Доусонлар Низомиддин Аҳмадни «ҳақиқий тарихчи» деб тан олган эди.

«Мунгаҳаб уг-таворих» ёки «Тарихи Бадауний» асари муаллифи Абдулқодир Бадауний бошланғич маълумотни Абулфазл ва Абулфайзий билан биргаликда уларнинг отаси Шайх Муборак Нагаурийдан олган. Акбар ҳукмронлиги даврида у машҳур олим даражасига етишди ва унга «имом» лавозими таклиф қилинди. Бадауний, қўйилганидек, динга бефарқ, ҳолисона қарашдаги киши бўлмасдан, султоний мазҳабидаги жаҳолатпараст уламо сифатида шаклланди. У Акбарни диний бағрикенглиги билан танилган Абулфазлдан рашк қиладиган хурофотчи ва ашаддий мутаассиб руҳоний бўлиб чиқди. Бу эса Акбар мирзога унчалик ёқмас эди, чунки унинг ўзи ҳам динга нисбатан бағрикенг ҳукмдор эди. Шунга қарамай, Акбар Бадаунийни саройда олиб қолиб, тарихий асарлар ёзишни, ёзилган асарларни эса форс тилига

таржима қилишни тайинлади. Бадауний араб, форс ва санскрит тилларини мукаммал эгаллаган уламо сифатида санскритда ёзилган асарлардан «Маҳабҳорат», «Рамайна» ва «Ражтарапгини» каби асарларни форс тилига ўтирган. Бундан ташқари, ўзи ҳам бир неча асарлар яратган, улар орасида «Мунтаҳаб уг-таворих» асари энг ноёб тарихий маълумот ҳисобланади.

Асар уч қисмдан иборат, биригчи қисмида Сабук тегин ҳукмронлиги давридан Ҳумоюнгача бўлган давр тарихи, иккинчи қисмда эса Акбарнинг 1594 йилгача бўлган ҳукмронлиги даври баён этилган. Бунда муаллиф Акбар олиб борган дин сиёсатини қаттиқ танқид остига олган. У сунний мазҳабининг ашаддий мутаассиб уламолардан бўлгани боис Акбар олиб борган дин сиёсати ва унинг динга бўлган лоқайдлиги муаллифнинг ғазабини кўзгатарди ва бундай сиёсатнинг сабаб-оқибатларини англай олмасди. Асарнинг бу қисми Акбар вафотидан сўнг Жаҳонгирнинг тахтга чиқиш воқеалари баёни билан якунланади. Асарнинг учинчи қисмида ўша даврнинг машҳур дин арбоблари, олиму фузалоларининг ҳаёти ва фаолияти баён қилинган.

«Мунтаҳаб уг-таворих» асарида баён қилинган сиёсий воқеаларнинг аксарияти Хўжа Низомиддин Аҳмаднинг «Табақоти Акбарий» асарида олинган. Бадауний ўз асарини «Табақоти Акбарий»нинг қисқартирилган нусхаси, деб тан олади. Лекин муаллиф кўпгина воқеаларни изоҳлашда улардаги тарихий саналарга яхши эътибор бермаган. Акбарнинг дин сиёсатига ғаразли назар билан қарагани боис унинг хулосаларини холисона мулоҳаза деб бўлмайди. Бироқ, асарнинг тили жуда жозибали. Бунинг устига муаллиф Акбарнинг дунёқараши ва дин сиёсатини қаттиқ қоралагани учун шоҳнинг давлатни идора қилишдаги айрим кўринмас жиҳатларини аниқроқ тасаввур қилишга ҳаракат қилади. Агар Абулфазлнинг асарлари Акбар мирзо сиёсатини мақтаб, кўкларга кўтаришдан иборат бўлса, Бадаунийнинг асари бунинг аксидир. Бу ҳол бизга Акбар мирзо сиёсатини холисона изоҳлашимизга ёрдам беради.

Акбарнинг давлат сиёсатини ва унинг тарихини баён қилишда бағишланган яна бир неча асарлар бор. Улар орасида Иноятгулшоҳнинг «Такмили Акбарнома» асари Акбар сат-

танатининг 1602–1605 йиллардаги тарихини баён қилади. Мулла Муҳаммад Қосим Ҳиндушоҳнинг «Тарихи Фаришта» ёки «Гулшани Иброҳими» деб аталган асари эса Ҳиндистонда мусулмонлар салтанати ўрнатилишидан тортиб Жаҳонгирнинг тахтга чиқишигача бўлган тарихнинг баёнига бағишланган. Шуниси диққатга сазоворки, бу асарда Ҳиндистоннинг жанубий вилоятлари тарихи ҳам баён қилинган. Бундан ташқари, тарихнавис Абдулҳақнинг «Тарихи Ҳаққи», Шайх Нуруллоҳнинг «Зубдат уг-таворих», Оллоҳадад Файзий Сарҳиндийнинг «Тарихи Ҳумоюншоҳи» ва «Акбарнома», Муҳаммад Амин Қазвинийнинг «Алфавти Акбар», Яхъё бин Абдуллатифнинг «Мунтахаб уг-таворих» каби асарлари Акбар мирзо ҳукмронлик даври тарихини сиғичиклаб ўрганиш имконини беради. Қўриниб турибдики, бу давр тарихини асос элтирувчи тарихий манбалар анчагина.

Жаҳонгир ҳақида

Акбар мирзо ҳукмронлиги даврида яратилган қатор асарларда Жаҳонгирнинг ҳаёт ва фаолияти қисман ўз аксини топган. Номлари юқорида зикр этилган муаллифлардан Абулфазлнинг «Акбарнома», Иноятуллоҳнинг «Такмили Акбарнома», Абдулқодир Бадауийнинг «Мунтахаб уг-таворих», Хўжа Низомиддин Аҳмаднинг «Табақоти Акбарий», Мулло Муҳаммад Қосим Ҳиндушоҳ (Фаришта)нинг «Тарихи Фаришта» асарлари ана шулар жумласидандир. Жаҳонгирнинг ҳукмронлиги даврида ҳам унинг фаолиятини ёритиб берадиган қатор асарлар яратилган. Улардан муҳимроқлари «Тузуки Жаҳонгири» ва Мўтамидхоннинг «Иқболнома» асаридир.

«Тузуки Жаҳонгири» асари Жаҳонгир мирзонинг ҳаёт йўли ҳақида ҳикоя қилади. Асар дастлаб шоҳнинг ўз қўли билан ёзилган бўлиб, унда ўзининг тахтга чиққан кунидан ҳукмронлигининг ўн еттинчи йилигача бўлган давр тарихи баён этилган. Кейинроқ соғлиғи ёмонлашиб, бу тарихни тугаллашни сарой бахшиси Мўтамидхонга топширади. Мўтамидхон шоҳнинг ўн тўққиз йиллик ҳукмронлик даврини баён қилган, холос. «Тузуки Жаҳонгири»ни ҳаққонийликда «Тузуки Бобурий» билан таққослаб бўлмайди. Чунки Жаҳонгир ўз ҳаётидаги эл билиши мақсадга мувофиқ бўлмаган воқеа-

ларни атайлаб хаспушлаб кетган. Ўз отасига қарши бош кўтариши, Шаҳзода Хусравнинг ўлими ва буларга сабабчи бўлган воқеалар, ўзининг Нур Жаҳонга уйланиш ҳолатлари, унинг аввалги эри Алиқулихоннинг ўлими каби воқеалар юзаки шарҳлаб берилган. Воқеаларни баён қилиш услуби ва асарнинг тили нуқтаи назаридан ҳам «Тузуки Бобурийи» бу асардан анча устун туради. Шунга қарамай, «Тузуки Жаҳонгири» ҳам айрим жиҳатларига кўра маълум қимматга эга асарлар қаторидан жой олиши мумкин.

Кўп ўринларда воқеалар батафсил ва ҳақиқатга яқин ҳолда тасвирланган. Ўзининг хулқ-атворидаги заиф томонлари, жумладан, ичкиликка хуруж кўйгани, Нур Жаҳон билан бўлган ишқий можаролар ва бошқалар яширмай очиқ баён қилинган. Жаҳонгир ўзи Ҳиндистонда туғилиб ўсгани ва маҳаллий аҳолининг ҳаёти ва маданиятини яхши билгани учун ҳам уларни тўғри таърифлаган. Ҳинд тарихчиларидан айримларининг фикрига қараганда, «Тузуки Бобурийи»да Бобур Ҳиндистон ва унинг халқига ғолиб назари билан қараган, Жаҳонгир эса ана шу халқнинг фарзанди сифатида мулоҳаза юритган.

Жаҳонгир асарда ўзининг тахтга чиқдиш маросимларидан тортиб адолатли идора усулларини ўрнатишга уриниши, катта ўғли шаҳзода Хусравнинг унга қарши бош кўтариши, ўзининг отасига ва бошқа қариндоқларга бўлган муносабатлари, ҳукмронлиги давридаги ҳарбий юришлар, кундалик турмуши, сарой базмлари, ўзининг ражпутларга ва ҳиндларга бўлган муносабатлари, мамлакатда очарчилик ва вабо тарқалиши натижалари, ов саргузаштлари, Кашмирга қилган саёҳатлари, Шер Афғон (Алиқулихон)нинг ўлими, Нур Жаҳонга уйланиши каби воқеаларни баён қилади. Жаҳонгир табиатни севар эди. Асарда бу ўлканинг иқлими, табиат гўзалликлари, парранда ва ҳайвонот олами, гуллари ва дарахтларини чиройли тасвирлашга катта ўрин берилган. Жаҳонгир тасвирий санъатни жуда севиш билан бирга бу соҳани яхши биларди ҳам. Шунинг учун ўзининг бу борадаги диди, билими ва шу санъатни ривожлантириш учун қилган саъй-ҳаракатлари тўла ёритиб берилган.

Бир сўз билан айтганда, «Тузуки Жаҳонгири» ўша даврдаги сиёсий воқеаларни, давлатни идора қилиш услубини,

Ақбар ва Жаҳонгирнинг диний қарашларини, хулқ-атвори-ни, жуда кўп жойларнинг географик тузилишини ёритиш-да қимматли маълумот берувчи манба бўлиб хизмат қила-ди.

«Иқболнома» муаллифи Мўтаמידхон асли эронлик бўлиб, бир вақтлар Ҳиндистонга келиб Жаҳонгир хизматига кир-ган, қобилиятига яраша Мир Бахши лавозимигача кўтарил-ган. Отасидан кейин тахтга чиққан Шоҳ Жаҳон ҳам уни ана шу лавозимда олиб қолган.

Мўтаמידхон Жаҳонгир тошпириғига биноан «Тузуки Жаҳонгири»ни тугатгач, ўзи мустақил тарзда «Иқболнома» асарини ёзишга киришди. Бу асар уч қисмдан иборат, унинг биринчи қисмида Амир Темур оиласи тарихи, Бобур ва Ҳумо-юн ҳукмронлиги даврлари, иккинчи қисмида Ақбар мирзо-нинг ҳукмронлик фаолияти, учинчи қисмида эса Жаҳонгир-нинг ҳукмронлиги даври баён қилинади.

Мўтаמידхон Жаҳонгирнинг яқинларидан бўлгани учун унинг атрофидаги воқеалардан яқиндан хабардор эди. Асар-да Жаҳонгир шоҳлик даврининг 19-йилдан кейинги фао-лияти муфассал ёритиб берилган. Шунинг учун Жаҳонгир ҳаётининг ана шу қисмини ёритишда «Иқболнома» муҳим аҳамиятга эга. Шунини айтиб ўтиш керакки, бу асарда ҳам кўп воқеалар ва уларнинг сабабларини изоҳлашда юзакичи-ликка, ғаразгўйликка йўл қўйилган. Тарихчиларнинг фик-рича, Мўтаמידхон Жаҳонгир паноҳидан бошпана топган, шу-нинг учун ҳам унинг шахсини таърифлашда бир оз бўртти-ришларга йўл қўйган. Жаҳонгир вафотидан кейин Шоҳ Жа-ҳоннинг пилғига киргач, Нур Жаҳон Бегимнинг ишлари-дан нолиб ёзган ўришлар ҳам кўзга ташланади. Шунинг учун асарни таҳлил қилишда бу ҳолатларни эътиборда сақлаш мақ-садга мувофиқдир. Жаҳонгирнинг шоҳлик фаолиятини ўрга-нишда ўша даврларда яратилган Муҳаммад Ҳодининг «Та-тимма воқеоти Жаҳонгири», Хўжа Камгор Файратхоннинг «Маассири Жаҳонгири» ва яна бир номаълум муаллифнинг «Илтиҳоби Жаҳонгиршоҳ» каби асарлар яхши манба бўлиб хизмат қилади.

Шоҳ Жаҳон ҳақида

Шоҳ Жаҳон тарихи кўпгина сарой тарихчилари томонидан ёзилган. Шоҳнинг паноҳида туриб ёзилган бу асарларни ҳолисона шарҳ деб қараш мумкин бўлмаса-да, ҳар қалай, ўша давр воқеалари саналарини ва тартибини аниқлаб олишда улар ҳозирги тарихчиларга ёрдам беради. Ўша асарлар орасида қуйидагиларни анча ҳаққоний асарлар қаторига қўшиш мумкин.

«Подшоҳнома». Бу асар Муҳаммад Амин Қазвиний томонидан ёзилган. Шоҳ Жаҳон ҳукмронлигининг саккизинчи йилида ушбу асарни ёзишни буюради. Қазвиний шоҳнинг фақат ўн йиллик фаолияти тарихини ёзгач, ёзишни тўхтатиш ҳақида буйруқ олади. Қазвиний ўз асарини уч қисмга бўлган эди. Унинг биринчи қисмида Шоҳ Жаҳоннинг болалигидан тахтага чиққунга қадар бўлган даври, иккинчи қисмида Шоҳ Жаҳоннинг шоҳ сифатидаги ўн йиллик фаолияти, учинчи қисмида эса ўша даврнинг машҳур олим уламоларининг рўйхати берилган.

Муаллиф Шоҳ Жаҳонни кўкларга кўтариб мақташга уринаркан, унинг ўз отасига қарши бош кўтаришига Нур Жаҳонни айбдор деб ҳисоблайди. Асарда Шоҳ Жаҳон даврида бўлиб ўтган воқеалар баёни батафсил ҳикоя қилиб берилган.

«Подшоҳнома» ўз даврининг машҳур олимларидан Абдулҳамид Лоҳурий томонидан ёзилган. Бобурийлар ҳукмронлиги давридаги олимлар ичида у Абулфазлдан кейинги мавқеда турарди. Абулфазл асарининг тили ва баён қилиш услуби уни дол қолдирарди. Муҳаммад Амин Қазвиний Шоҳ Жаҳон тарихини ёзишни тўхтатиш ҳақида буйруқ олгандан сўнг, бу вазифа Абдулҳамид Лоҳурийга топширилган эди. У ҳам ўз асарини «Подшоҳнома» деб атади ва уни икки қисмга бўлиб, биринчи қисмида Амир Темур ва унинг ворислари тарихини Шоҳ Жаҳоннинг ўн йиллик ҳукмронлик давригача баён қилиб берди. Бу воқеалар қисқартирилган ҳолда баён қилиниб, Шоҳ Жаҳоннинг ўн йиллик фаолияти Қазвиний баённомасига асосан ёритилган. Иккинчи қисмида эса Абдулҳамид Шоҳ Жаҳоннинг кейинги ўн йиллик фаолиятини шарҳлаб беради. Унда шоҳнинг бир кунлик иш тартиби, сарой дабдабалари, унга ҳадя қилинган совғалар, сарой

амалдорлари ва уларга мансабларнинг тақсимланиши, олим уламолар ва шоҳнинг ўғилларига тўла тасниф берилган. Ўша даврдаги воқеалар батафсил баён қилингани учун бу асар анча сатмоқчи ҳажмга эга.

«Подшоҳнома» асари ўздан кейинги тарихчилар учун ҳам яхшигина қўлланма бўлиб хизмат қилди. «Муштаҳаб ул-лубоб» асари муаллифи Муҳаммад Ҳошим Ҳавофийхон ўз асарида Шоҳ Жаҳон салтанати тарихини таърифлар экан, уни яратишда деярли Абдулҳамид Лоҳурийнинг ушбу асарига суяниб иш қурганини алоҳида таъкидлайди. Бошқа тарихчилар ҳам бу асарга яхши баҳо берганлар. Шунга таъкидлаш керакки, асарни ёзишда муаллиф Абулфазлнинг баён қилиш усулига тақдир қилгану, лекин унинг тили қуруқ ва ифодасизроқ чиққан.

«Подшоҳнома» Абдулҳамид Лоҳурий кексайиб қолгач, бу асарни давом эттириш унинг шогирди Муҳаммад Ворисга топширилган эди. У Шоҳ Жаҳон салтанати тарихини тўла ёритиб берди. Шоҳнинг дастлабки ўн йиллик тарихи Абдулҳамид Лоҳурийнинг «Подшоҳнома»си асосида битилган бўлса-да, кейинги ўн йиллик тарихи мустақил тарзда ёзилган. Давр тарихи муфассал шарҳлаб берилган. Ҳикоя қилиш усули Абдулҳамидникига яқин туради. Воқеалар баёни саналар асосида тартиб билан берилган.

Шоҳ Жаҳон тарихи сарой тарихчиларидан ташқари бошқа олимлар томонидан ҳам ёзилган ва ўша давр тарихини тўла баён қилиб берган бир неча асарлар мавжуд. Улар орасида Иноятхоннинг «Шоҳжаҳоннома», Муҳаммадшоҳ Камбунинг «Амали Солиҳ», Муҳаммад Содикхоннинг «Шоҳжаҳоннома» асарлари шулар жумласидандир.

Аврапзеб ва ундан кейинги шаҳзодалар ҳақида (1656–1761)

Ҳукмдорлик фаолиятининг 21-йилидан бошлаб Аврапзеб тарих ёзишни таққилаб қўйди. Шундай бўлса-да, бунга қадар унинг фаолияти ҳақида бир неча асарлар битилган, уларнинг айримлари ўша таққидан кейин ҳам яширин ҳолда ёзилаверган. Улар орасидаги яхши асарлардан бири «Оламгирнома»дир. У Мирзо Муҳаммад Қосим томонидан ёзилган. Бу асар тарих ёзиш таққиданишидан аввалроқ ёзилган

бўлиб, саройда қўлма-қўл ўқилган. Асарда Аврангзеб ҳукмронлигининг дастлабки 10 йили баён қилинган ва воқеалар жуда ҳаққоний ёритилган.

Яна бир асар Муҳаммад Соқи Мустаидхоннинг «Маассири Оламгири»дир. Бу асар Аврангзебнинг ҳукмдорлик фаолиятини тўла қамраб олган. Оқилхон Розийнинг «Зафарномаи Оламгири»да эса Аврангзеб шоҳлик фаолиятининг 1661 йилгача бўлган даври ўз аксини топган.

Аврангзеб фаолиятини тўлароқ ёритиб берадиган асар Муҳаммад Ҳошिम Ҳавофийхоннинг «Мунгаҳаб ул-лубоб» ёки «Тарихи Ҳавофийхон» асаридир. Бунда Бобурнинг Ҳиндистонга юришидан охириги бобурийлардан — Муҳаммадшоҳнинг 15 йиллик фаолиятигача бўлган давр тарихи баён қилинган. Ҳавофийхон Аврангзеб саройи маъмуриятида муҳим лавозимларда ишлаб, «Девони Низом ул-мулк» даражасигача кўтарилди, Ҳайдаробод вилоятининг бириктирилган ҳокими бўлди. Бу асарини Аврангзеб ҳукмронлиги даврида ёза бошлаган ва ҳаммадап сир сақлаган. Кейинроқ асарнинг тўла матни Муҳаммадшоҳга тақдим этилган.

Ҳавофийхон Аврангзеб фаолиятини муфассал баён қилиб бера олган. Унинг ёзини услуби кўп мақговларга сазовор, чунки у тарихни рўй-рост баён қилганини алоҳида таъкидлаган. Лекин асарда атайлаб тарихга ғаразгўйлик билан ёндашиш ҳолатлари ҳам учрайди. Унда ҳинд шоҳи Шиважининг динга холисона сиёсати мақталса-да, у Афзалхоннинг қотили сифатида қораланади. Ўзининг пири Низом ул-мулк эса ҳаддан ташқари мақталган. Ўзи эронлик мусулмонлардан бўлгани учун саройда шоҳга қарши бош кўтарган туроний гуруҳидаги мусулмон амалдорларни қоралаган. Шоҳ Фаррухсиярнинг қатл этилишида эса шоҳнинг ўзини айбдор ҳисоблаган. Буларнинг ҳаммаси, албатта, ҳақиқатта унчалик тўғри келмайди. Шунга қарамай, ушбу асар бобурийлар салтанати тарихини ўрганишда манба ҳисобланади.

Ҳинд амалдорлари Бхимсен ҳам «Нусхаи Дилкушо» деб аталган асар ёзган. Унинг қўлёзмаси Британия музейида сақланади. Хонлар саройида кўп йиллар муншийлик қилган патналик ҳинд тарихчиси Сужан Раӣ Хаттирийнинг «Хулосаи ут-таворих» асари эса Аврангзебнинг вафогигача бўлган тарихини муфассал баён қилиб беради.

ФЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР

Амир Темур. Темур тузуклари. Форсчадан А.Соғуний ва Ҳ.Кароматов тарж. – Т., 1996.

Азимжонова С. Государство Бабура в Кабуле и в Индии. – М.: Наука, 1977.

Антонова К.А. Очерки общественных отношений и политического строя монгольской империи Акбара.(1556–1605 г.г.) – М.: Изд. АН СССР, 1952.

Бернье Франсуа. История последних политических переворотов в государстве великого монгола. Журн. «Звезда Востока», № 1,2, 1996.

Бобур Заҳириддин Муҳаммад. Бобурнома. – Т.: «Шарқ» нашриёти, 2002.

Гулбаданбегим. Ҳумоюннома. Форсчадан С.Азимжонова таржимаси. – Т.: Фан, 1959.

Румер Годен. Гулбадан. Инглизчадан Х. Сўфлева таржимаси. Бобур халқаро фонди. – Т.: «Шарқ» нашриёти, 2007.

Низомиддинов И. XVI–XVIII асрларда Ўрта Осиё ва Ҳиндистон муносабатлари. – Т.: Фан, 1966.

Мирза Муҳаммад Хайдар. Тарихи Рашиди. Пер. с персид. А.Урипбаева и др. – Т.: Фан, 1996.

Сатимов Ф. Бобуршоҳ оғласи. «Мулоқот» журнали, 1995 йил, 11–12 сонн, 25–26-бетлар.

Сатимов Ф. Ҳумоюншоҳ. «Мулоқот» журнали, 1997 йил, 2-сонн, 41–42-бетлар.

Сатимов Ф. Акбаршоҳ. «Мулоқот» журнали. №4. 1997, 37–40-бетлар.

Сатимов Ф. Адолат занжирини ёхуд бобурийлар давлатида адлия ишлари ва қонунчилик. «Қонун ҳимоясида» журнали, 1997 йил, №7, 41–44-бетлар.

Сатимов Ф. Бобурийлар давлатидаги ҳуқуқ-тартибот маҳкамалари. «Қонун ҳимоясида» журналі, 1997 йил, 11-соні, 45–47-бетлар.

Сатимов Ф. Бобурий маликалар. Гулбаданбегим. «Саодат» журналі, 1997 йил, 5-соні, 10–11-бетлар.

Сатимов Ф. Мумтоз Маҳал. «Саодат» журн., 1997 йил, 6-соні, 8–10-бетлар.

Сатимов Ф. Олам аро машхуру манзур. «Тафаккур» журн., 1997 йил, 3-соні, 86–93-бетлар.

Сатимов Ф. Бобурийлар давлатидаги ҳарбий тузуклар. «Жамият ва бошқарув» журн., 1997 йил, 2-соні, 30–32-бетлар.

Сатимов Ф. Бобурийлар Ҳиндистоні адабиёти. «Гулiston» журн., 1998 йил, 1-соні, 16–18-бетлар.

Сатимов Ф. Жаҳоноро Бегим. «Саодат» журн., 1998 йил, 1-соні, 12-бет.

Сатимов Ф. Бобурийлар салтанатида давлат бошқаруви. Марказий ҳокимият. «Қонун ҳимоясида» журн., 1998 йил, 1-соні, 38–39-бетлар.

Сатимов Ф. Бобурийлар салтанатида давлат бошқаруви. Салтанатдаги маъмурий плоралар. «Қонун ҳимоясида» журн., 1998 йил, 2-соні, 34–37-бетлар.

Сатимов Ф. Бобурийлар салтанатидаги давлат бошқаруви. Вилоятлар ҳокимияти. «Қонун ҳимоясида» журн., 1998 йил, 3-соні, 34–37-бетлар.

Сатимов Ф. Бобурийлар давлатидаги маориф тизими. «Бошланғич таълим» журн., 1998 йил, 1-соні, 28–29-бетлар.

Сатимов Ф. Бобурийлар молия тизими. «Шарқ маъғали» журн., 1998 йил 1–2-соні, 63–67-бетлар.

Сатимов Ф. Нур Жаҳон Бегим. «Жамият ва Бошқарув» журн., 1998 йил, 2-соні, 56–59-бетлар.

Сатимов Ф. Finance Administration in Boburid India. «Ўзбекистон ишбилармони ҳамкори» газетаси, 1998 йил 5 юнь, 23-соні, 12–13-бетлар.

Сатимов Ф. Жаҳонгиршоҳ. «Мулоқот» журн., 1999 йил, 2-соні, 41–45-бетлар.

Сатимов Ф. Painting in India under Boburid kings. (Бобурийлар Ҳиндистоні тасвирий санъати). «Марказий Оснё Санъати: Тарихий тараққийнинг ўзига хослиги». Санъатшунослик илмий тадқиқот институтида ўтказилган II Ҳалқаро анжуман тезислари тўплами. Тошкент, 17–18 декабрь, 1997 йил, 101–103-бетлар.

Сатимов Ф. Тошга битилган дostonлар. «Соғлом авлод учун» журн., 1999 йил, 3-сон, 44–47-бетлар.

Сатимов Ф. Мумтоз Маҳал (Ўзбек, рус ва инглиз тилларида). «Мозийдан садо» журн., 2000 йил, 1–2 (5–6)-сон, 88–91-бетлар.

Сатимов Ф. Бобурийлар давлати бошқарувида дин. «Ҳидоят» журн., 2001 йил, 1, 2, 3-сонлари.

Сатимов Ф. Бобурийлар давридаги Ҳиндистонда тасвирий санъат (Ўзбек, рус ва инглиз тилларида). «Мозийдан садо» журн., 2001 йил, 2 (10)-сон, 34–39-бетлар.

Сатимов Ф. Бобурийлар давлати бошқарувида адлия ишлари. «Халқаро муносабатлар» журн., 2001 йил, 4-сон, 34–37-бетлар.

Сатимов Ф. Шоҳ Жаҳон. «Мулоқот» журн., 2002 йил, 2-сон, 41–43-бетлар.

Сатимов Ф. Аврангзеб Оламгир. «Мулоқот» журн., 2003 йил, 3-сон, 41–42-бетлар.

Сатимов Ф. Бобурийзодалар. Рисола. – Т.: «Маънавият» нашриёти, 2003 йил.

Сатимов Ф. Бобурийлар салтанатида давлат бошқаруви. «Ўзбекистон Республикаси миллий хавфсизлиги муаммолари ва барқарор ривожланиш шартлари» мавзусидаги 4-Халқаро илмий-амалий конференция материаллари. – Т.: ЖИЖИДУ, 2004, 230–235-бетлар. ЖИДУ, 2005.

Сатимов Ф. Марказий Осиё ва Ҳиндистон тарихида бобурийлар даври (Олий ўқув юрлари учун ўқув қўлланма).

Шарма Л.П. Бобурийлар салтанати. Инглизчадан Ф.Сатимов таржимаси. – Т.: Маънавият, 1998.

Эрскин У. Бобур Ҳиндистонда. Инглизчадан Ф. Сатимов таржимаси. – Т.: Чўлпон нашриёти, 1995.

Suggested Readings

Abdul Aziz. The Mansabdary System & the Mughul Army. Lahore, 1942.

Abdul Hamid Lahuri. Padshahnama. Calcutta, 1866–72.

Al Badauni Abdul Qodir. Muntahab ut Tavorikh. vol 1,2,3.

Transl. By George S.A. Ranking, W.H. Lowe and Wolseley Haig. Patna, 1973.

Abul Fazl. The Akbarnama. vol. I–II. Transl. by A.S.Beveridge. Delhi, 1993.

Abul Fazl. The Aini Akbari. vol.1. Transl. by H. Blochmann. Delhi, 1977.

Abul Gazi Bahadur. History of Tartars. 2 vol-s. London 1730.

Babur Zahiriddin Muhammad Padshah Ghazi. Baburnama (Memoirs of Babur). translated from the original Turki text by A. S. Beverige, vol.1-2. New Delhi, 1970.

Babur Z.M. The Baburnama. Memoirs of Babur, Prince and Emperor. Transl. by Wheeler M. Thackston. New-York-Oxford, 1996.

Babur Z.M. The Baburnama. Memoirs of Babur, Prince and Emperor. Trans. By W.M. Thackstone. Intr. By Salmon Rushdie. New-York, 2002.

Banerjee S.R. Humayun Badshah. Vols. I-II. n.d.

Banerjee R.P. Public Administration in Ancient India. London, 1916.

Bernier, Francois. Travels in the Mogul Empire. New Delhi, 1983.

Braun Percy. Indian Architecture (Islamic Period). Bombay, 1975.

Burke S.M. Akbar. The Greatest Moghul. New Delhi, 1989.

ChaudhuryMakhan Lal Roy. The Dini-Ilahi or The Religion of Akbar. New Delhi, 1985.

Day U.N. The Moghul Government (1556-1707). New-Delhi, 1994.

Du Jarric, Father Pierre. Akbar and the Jesuits. Transl. by C.H. Payne. London,1926.

Elliot H.M. and Dowson J. The History of India as Told by its own Historians. 8 vol-s. London, 1867-1877.

Elphinstone Monstuart. The History of India. London, 1866.

Elphinstone Monstuart. The History of India.(The Hindu and Mohametan periods). London, 1889.

Erskine William. A History of India under Baber. Karachi, 1974.

Farzana Moon. Babur. The First Moghul in India. Delhi, 1997.

Ferishta, Mahomed Kasim. History of the Rise of the Mohametan Power in India Till the year A.D. 1612. vol.2, Transl. by John Driggs. New Delhi, 1981.

Foster, William. Early Travels in India. (Containing accounts of F. Ralf, J. Mildenhall,W. Hawkins, W. Finch, N.Withington, & Th, Cotyat). New Delhi, 1984.

Gascoigne B. The Great Mughuls. London, 1976.

Gulbadan Bagam. The History of Humayun. (Humayunnama). Transl. by A.S. Beverige. New-Delyi.

Haig Wolseley. The Moghul Period. In The Cambridge History of India. Cambridge,1976.

Havel E.B. Indian Architecture from the first Mohamedan Invasion to the Present day. London, 1913.

Husaini S.A.Q. Administration under the Mughuls. Dacca, 1952.

Irvine, William. The Army of the Indtan Mughuls. New Delhi, 1962.

Jahangueir. The Memoirs of the Emperor Jahangueir. Trans. By Major David Price. New Delhi, 1985.

Khavafi Khan, Muhammad Hashim. Muntahab ul Lubab. Culcutta, 1909–1925.

Khwaja Nizamuddin Ahmad. The Taboqati Akbari. v.II, Transl. by Brajendranath De. Culcatta, 1936.

Laet Joannes De. The Empire of the Great Mogol. Transl. by J.S.Hoyland. New-Delhi, 1974.

Malleson G.B. Rulers of India. Akbar and the Rise of Mughal Empire. Oxford, 1894.

Manucci, Niccolao. A Pepys of Mogul India. Culcutta, 1974.

Monserate A. Commentary to his Journey to the Court of Akbar. Tr. By Hoyland J.S. Cuttak, 1922.

Muhammed Tariq Avon. History of India and Pakistan. Lahor-Pakistan, 1994.

Mundy, Peter. Travels vol. II. London, 1914.

Nina Epton. Beloved Princess Mumtaz Mahal. New Delhi, 1996.

Persival Spear. A History of India. v.2., XXI-XX cent. Penguin Books, 1990.

Pelsaert, Francisco. Remonstrance. Transl. by W. Moreland & Geyl as Jahangir's India. Cambridge, 1925.

Rafaat M. Bilgram. Reigious and Quasi Religious Departments of the Mughal Period (1556–1707). Delhi, 1982.

Rekha Misra. Women in Mughal India. Allahabad, 1967.

Richard C. Foltz. Mughal India and Central Asia. Oxford Univ. Press, 1998.

Richards John F. The Moghul Empire. In *The New Cambridge History of India*. Cambridge, 1993.

Rotter T. History of India. Book III. The Mughal Dynasty of Babar. London, 1899.

Rumer Godden. Gulbadan. Portrait of a Rose Princess at the Mughal Court. The Viking Press. NewYork, 1981.

Satya Sangar Prakash. Crime and Punishment in Mughal India. New Delhi, 1998.

Sharma Sri Ram. Moghul Empire in India. New Delhi, 1982.

Sharma Sri Ram. Moghul Government and Administration. Bombay, 1951.

Siddiqui T.H. Mughal Relations with the Indian Ruling Elite. New-Delhi, 1989.

Smith, Vincent A. Akbar the Great Moghul. Delhi, 1966.

Srivastava, Ashirbadi Lal. Akbar the Great. 3 vol-s. Agra, 1972–73.

Stenley Lane-Pole. Medieval India. Babur. London, 1899.

Talboys Wheeler J. The History of India from the earliest ages. London, 1876.

Tavernier, Jean Baptiste. Travels in India. 2 vol-s, Delhi, 1977.

Thomas, Edward. The Revenue Resources of the Mughul Empire. London, 1871.

Tripathi R.P. Some Aspects of Muslim Administration. Allahabad, 1989.

Williams Rushbrook. An Empire Builder of the XVI th Century (Babur). Delhi, n.d.

Xavier J. Letters. (1593–1617). Tr. By Hosten. JASB, NS, XXIII, 1927.

МУНДАРИЖА

Муқаддима.....	3
1-боб. XV асрда Марказий Осиёдаги ижтимоий-сиёсий вазият.....	6
1.1. Темурийлар даври. Сиёсий вазият.....	8
1.2. Ижтимоий вазият.....	16
1.3. Темурийлар салтанати шққрози.....	22
2-боб. Бобур тахтга ўтирган даврдаги ижтимоий-сиёсий вазият.....	25
2.1. Умаршайх Мирзо.....	28
2.2. Бобурийнинг генеологияси.....	31
2.3. Заҳриддин Муҳаммад Бобур.....	33
2.4. Бобуршоҳ оиласи.....	34
2.5. Бобурийнинг дастлабки сиёсий фаолияти.....	37
3-боб. Бобурийнинг Ҳиндистондаги салтанати.....	47
3.1. Шимолий Ҳиндистоннинг бўйсундирилиши.....	48
3.2. Иброҳим Лўдийга қарши юриш. Панипат ёнидаги жанг сабаблари.....	49
3.3. Панипат ёнидаги биринчи жанг (1526 йил 21 апрель).....	52
3.4. Қанва ёнидаги жанг (1527 йил 17 март).....	57
3.5. Гаградаги жанг (1529 йил 6 май).....	60
3.6. Бобур ҳаётининг охириги кунлари.....	61
3.7. Бобур бобурийлар ҳокимиятининг асосчиси ва унинг тарихдаги ўрни.....	71
4-боб. Ҳумоюн (1530–1556).....	76
4.1. Ҳумоюннинг дастлабки қийинчиликлари.....	77
4.2. Ҳумоюннинг қийинчиликларни бартараф қилиш учун уришишлари.....	81
4.3. Ҳумоюн қувғинда (1540–1555).....	87
4.4. Ҳиндистондаги салтанатнинг тикланиши. Ҳумоюннинг вафоти (1555–1556).....	88
4.5. Ҳумоюн ҳақида хулосалар.....	89
5-боб. Бобурийлар салтанатининг кенгайиши. Акбар.....	91
5.1. Акбарнинг тахтга чиқиши. Дастлабки қийинчиликлар.....	93
5.2. Салтанатнинг кенгайиши.....	99

5.3. Акбар ҳукмронлиги давридаги исёнлар.....	110
5.4. Акбарнинг тарихда тутган ўрни.....	112
6-боб. Жаҳонгир (1605–1627).....	118
6.1. Хусрав исёни (1606).....	120
6.2. Салтанатнинг кенгайтирилиши.....	122
6.3. Нур Жаҳонбегим.....	125
6.4. Шоҳ Жаҳон ва Маҳобатхон исёни.....	133
6.5. Жаҳонгирнинг тарихда тутган ўрни.....	139
7-боб. Шоҳ Жаҳон (1627–1658).....	141
7.1. Шоҳ Жаҳон ҳукмронлиги давридаги исёнлар.....	143
7.2. Салтанатнинг кенгайтириши. Жанубий Ҳиндистон.....	147
7.3. Тахт учун олиб борилган жанглар (1657–1659).....	151
7.4. Мумтоз Маҳал.....	157
7.5. Шоҳ Жаҳоннинг тарихда тутган ўрни.....	164
8-боб. Аврангзеб Оламгир (1658–1707).....	173
8.1. Аврангзебнинг ҳукмдорлик назарияси ва бошқа динларга муносабати.....	174
8.2. Салтанатнинг кенгайтирилиши.....	178
8.3. Аврангзебнинг тарихда тутган ўрни.....	180
9-боб. Бобурийлар салтанатида давлат бошқаруви.....	183
9.1. Марказий ҳокимият.....	188
9.2. Салтанатдаги маъмурий идоралар.....	196
9.3. Вилоятлар маъмурияти.....	201
9.4. Ҳарбий тизим.....	207
9.5. Ҳарбий мансабдорлар тизими.....	211
9.6. Адлия ишлари.....	213
9.7. Ҳуқуқ-тартибот маҳкамалари.....	217
10-боб. Ижтимоий ва маданий ҳаёт.....	220
10.1. Солиқ ва солиқ йиғиш маъмурияти.....	220
10.2. Маориф тизими.....	222
10.3. Адабиёт.....	228
10.4. Санъат.....	239
10.5. Дин.....	258
Мавзуга оид тарихий адабиётлар шарҳи.....	267
Фойдаланилган адабиётлар.....	287

МУАЛЛИФ ҲАҚИДА

Гофуржон Сатимов 1948 йилда Андижон вилоятининг Хужабод туманида хизматчи оиласида таваллуд топган. Андижон давлат тиллар педагогика институтининг Инглиз тили факультетини 1970 йилда имтиёзли диплом билан битирди ва шу ерда инглиз тилидан талабаларга сабоқ берish билан ўз меҳнат фаолиятини бошлади.

1973 йилда аспирантурага ўқишга кириб, 1977 йилда Москва давлат педагогика университетиди махсус тилшунос ва услубиётчи олим профессор В. Д. Аракин раҳбарлигида номзодлик диссертациясини ҳимоя қилди. 1980 йилдан буён доцент илмий унвонига эга. 1978–1996 йиллар давомида Андижон тиллар педагогика институтиди оддий ўқитувчиликдан ректорнинг илмий ва ўқув ишлари бўйича муовинигача бўлган ҳаёт йўлини босиб ўтди. 1996–2006 йилларда Жаҳон иқтисодиёти ва дипломатия университетиди Инглиз тили кафедрасига мудирлик қилди. Ҳозир Ўзбекистон давлат жаҳон тиллари университетиди меҳнат қилмоқда.

Ғ. Сатимов 80 дан ортиқ илмий наشرлар муаллифи. Улар орасиди инглиз, ўзбек ва рус тилларини қиёсий ўрганишга ва бу тилларни ўзбек талабаларига ўргатиш масалаларига доир илмий ва илмий-услубий мақолалар, дарслик ва қўлланмалар, луғатлар ва рисоалар бор.

Инглиз тилини ўрганиш ва ўргатиш масалаларини талқиқ қилиш билан бир қаторда Ғ. Сатимов ўзбек давлатчилиги тарихи, хусусан, Заҳриддин Муҳаммад Бобур Подшоҳи Ғазий асос солган Ҳиндистондаги «Буюк бобурийлар салтанати» тарихини ўрганиш билан шуғулланади. Бу борада республикамизнинг етакчи марказий журналларида 50 га яқин илмий мақолалар, рисоалар ва таржима асарларини эълон қилган. Инглиз тарихнависи У. Эрскиннинг «Бобур Ҳиндистонда», ҳинд тарихчиси Л. П. Шарманнинг «Бобурийлар салтанати», АҚШлик профессор С. М. Беркнинг «Ақбар. Бобурийларнинг энг булоғи», европалик шарқшунос Румер Годеннинг «Гулбадан» каби асарларнинг ўзбекча таржималари, шунингдек, «Бобурийзодалар» рисоласи шулар жумласидан. Ҳозирда Ғ. Сатимов бобурийлар салтанатиди давлат бошқаруви масалаларини ёритишга бағишланган талқиқот ишларини олиб бормоқда.

Адабий-бадиий нашр

Ғофуржон Сатимов

**МАРКАЗИЙ ОСИЁ ВА ҲИНДИСТОН ТАРИХИДА
БОБУРИЙЛАР ДАВРИ**

Шарқ халқлари тарихидан лавҳалар

Муҳаррир Илҳом Зойир

Мусаввир Анатолий Бобров

Бадний муҳаррир Олег Холодняков

Техник муҳаррир Татьяна Смирнова

Мусаҳҳиҳ Фотима Ортиқова

Компьютерда саҳифаловчи Сурайё Раҳмедова

ИБ № 4677

Босилга 23.07.08 й. да рухсат этилди. Бигими 84x108^{1/32}. Таймс
гарнитураси. Офсет босма. 15,54 шартли босма тобоқ. 17,0 нашр
тобоғи. Адади 2000 нусха. 274 рақамли буюртма. 37–2008 рақамли
шартнома. Баҳоси шартнома асосида.

Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигининг
Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи.

100129. Тошкент, Навоий кўчаси, 30.

100128. Тошкент, Шайхонтоҳур кўчаси, 86.

Бизнинг интернет манзил: www.iptdgulom.uz